

ЖАДЬКО Віктор Олексійович народився 16 лютого 1952 року в селі Іваньки, Маньківського району, Черкаської області в родині коваля. У 1976 році закінчив Миколаївський педінститут імені В.Белінського, у 1981 — Вищу партійну школу (Київ) та у 1983 році — Академію суспільних наук (Москва), працював на партійній роботі.

Трудився у Миколаївській молодіжній газеті „Ленінське плем'я" (1975—1979), Жовтневій районній газеті „Прапор Жовтня" (1979—1980), редактором у журналі „Україна" (1984—1991). Член Національної Спілки журналістів України (1977), член Національної Спілки письменників України (2000), Заслужений працівник освіти України (2007).

Тепер — професор, завідувач кафедри журналістики Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. В.Жадько написав: довідник "Вулиці Миколаєва" (1983), художньо-документальну повість „Передай вогонь синам" (1984), книжки „Де стежку торували партизани" (1985), „Материзна" (2000), історичну повість „Благословенне святим Миколаєм" (2001), збірник художньо-документальних нарисів „А степ як море", роман-хроніку „Восставшие против императора", історичний календар Миколаївщини „Узбереги Божої ріки" (2003), роман-пошук „Грек із душею українця" (2003), історичний фотоілюстрований довідник „Байковий некрополь" (2004), історичний науковий довідник "Український некрополь" (2005), книжку "Сміливий Олексійко", історичний довідник-посібник „У пам'яті Києва: столичний некрополь письменників" (2006), довідник-посібник "Маньківщина. Не забуваймо рідного порогу" (2006).

У грудні 2002 року письменник Віктор Жадько став лауреатом премії імені Миколи Аркаса, 2005 — лауреатом Міжнародної премії імені Дмитра Нитченка, у 2007 — лауреатом премії імені Івана Огієнка.

Микола Аркас

**Віктор
Жадько**

Віктор ЖАДЬКО

Микола Аркас

*Родословна Миколи Архаса грецька,
був знатний урядовець і багатий чо-
ловік, а пречінь – остався українцем,
та й ще зким українцем!*

Богдан Лепкий

Віктор Жадько

**МИКОЛА
АРКАС**

Роман-пошук

Київ
2008

УДК 929.5АРКАС+94(477)(092)

ББК 63.2(4Укр)

Ж17

Жадько В.О.

Микола Аркас: Роман-пошук. — К.: СПД Жадько В.О., 2008. — 624 с., іл.

За редакцією доктора філософських наук, професора, академіка АПН України, ректора Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Андрющенка Віктора Петровича

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор, академік АПН України **Мацько Л.І.**

доктор філософських наук, професор **Антоненко В.Г.**

доктор історичних наук, професор **Вартанов Г.І.**

Друкується за постановою Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 11 від 31 травня 2007 року).

Роман-пошук “Микола Аркас” присвячено світлій пам’яті автора опери “Катерина” на слова Тараса Шевченка, популярної “Історії України-Русі”, засновника Миколаївської “Просвіти” і фундатора першої на півдні школи з українською мовою викладу Миколи Миколайовича Аркаса. Літературні, науково-публіцистичні матеріали висвітлюють творчість великого кола відомих діячів української культури, з якими спілкувався Микола Аркас.

Це перше видання, яке художньо-журналістськими мовними засобами розкриває процес формування духовності південного краю і всієї України в XVIII-XIX ст.

Книжка розрахована на шанувальників історії України, вчителів, студентів, пошуковців.

Видання здійснено коштом автора.

ISBN 978-966-8567-11-7

© Жадько В.О.

© СПД Жадько В.О.

Зміст

Розділ 1. Аркадійці з-над Інгулу: літературно-публіцистичні матеріали про родину Аркасів-Богдановичів	7
Слово до читача.....	8
Сльози мармурових левів	15
Легенда сузір'я	21
Колиска Аркасів	25
Снага христофорівських джерел	33
Зустріч у Петербурзі з Шевченком	46
Уроки Петра Ніщинського	64
Дай серцю волю	70
Зажевірла святая іскра... ..	82
Доки сонце зійде... ..	104
На державній службі	113
На чолі “Просвіти”	127
У стані великомученика	149
Тяжкі безсонні ночі	163
Прочухан за прем'єру	182
Пісні “від народу”	187
Перед батьком письменства	202
Кобза на спомин!	220
Українська школа — без книжок і вчителів	229
“Катерина” у світах	247
Гетьман Орлик на прабатьківщині Аркасів	278
Історія народу для народу	292
До останнього подиху	316

Розділ 2. Олімпієць із-над Інгулу: науково-публіцистична біографія	
Миколи Миколайовича Аркаса.....	337
До читача	338
Безсмертя, осяяне віфлеємською зіркою Різдва: Шевченко і Аркас.....	340
“Ви здатні цінити сі перли”: Леся Українка і Аркас.....	381
“Хай лає, не лає, а ти зроби діло”: Аркас і Кропивницький.....	390
“Ваша книжечка після “Кобзаря” єсть найкорисніша”.....	397
“Обідні слова і порівняння належать не мені”: Аркас і Грушевський.....	450
“Вашим талантом можна навіки прославити себе і нашу музику, і Україну”: Аркас і Чикаленко.....	483
“Аркас зумів розказати історію свого народу з великим почуттям любові до нього”: Аркас і Липинський.....	500
“Орю свій переліг - убогу ниву”: Володимир Науменко і Микола Аркас.....	513
Київські адреси Миколи Аркаса.....	518
Пролог — не епілог.....	543
Список скорочень.....	551
Список архівних джерел і літератури.....	553
Список використаної літератури.....	591
Іменний покажчик.....	608

Розділ 1

Аркадійці з-над Інгулу

**Літературно-публіцистичні
матеріали про родину
Аркасів-Богдановичів**

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Нікому не в дивину, що, скажімо, вихідці із одного народу прилучаються до панівної нації і стають стовпами її науки, культури й літератури, а часом — і державними діячами. Та коли діти з високо вельможних родин переходять до лав скривджених і принижених та часто-густо й підносяться на п'єдестал, щоб ними пишалися цілі покоління, тоді їх уже величають не просто вельями таланту й духу — ба! — навіть світочами людства.

Для України віддали свої душі й серця полька з роду Радзивілів Марко Вовчок, шведка Ліндфорс (Софія Русова), Трицько Тригоренко (росіянка Олександра Судовщикова), буковинка Ольга Кобилянська з понімененої сім'ї та багато хто ще із чарівної статі. А скільки чоловіків "іноземців" вписало свої прізвища в історію знедоленого й погорджуваного українського краю!

І, мабуть, із-поміж них найпишніша постать адміральського сина грецького походження — Миколи Миколайовича Аркаса (1853—1909). Досі долею цієї незвичайної особистості майже не цікавилися, хоча й не раз висловлювали українознавці своє захоплення ним: не тільки "до революції", а й за радянської доби, що тривала ледве понад семидесятиліття.

Першим, хто перейнявся до Миколи Аркаса ще в 70-х роках ХХ століття не просто людською любов'ю, а справді синівським почуттям, миколаївський та київський журналіст Віктор Жадько. Він через бібліотеки й архиви в'явив собі цей непережденний образ співвітчизника, повиздирував крихи з його життєпису й виказав у своїх ще кущих, але вихоплених з архівокнигосховищ публікаціях досі незнані подробиці Аркасового дивовижного життя.

У своїй книжці "Благословенне святом Миколаєм" (2001) Вікторові Жадьку вдалося подати в літературному викладі, так

би любити, літопис духовного зростання Миколи Аркаса на тлі його родинних взаємин і суспільних зрушень. Але там лише вгадується — краще! — передчувається викристалізування нової людини, не зросійщеного еліна: а саме грека з українською душею, який поріднився з козацькою долею Богдановичів.

Тот перед нами щойно завершений рукопис двотомного видання письменника, професора Віктора Жадька — "Аркаси-Богдановичі з-над Інгулу". Але вже зовсім іншого штибу: це драматична історія громадського діяча, фольклориста, композитора, поета й історика з Миколаєва, це — видання, де вперше читачі ознайомляться з численними архівними документами, епістолярною спадщиною Аркаса, історичними фотографіями його родини, рецензіями та коментарями тощо.

До речі, Андреас Аркас, який оселився в цьому місті 1793 року, перебравшись сюди із дружиною Амліною Таскаро з грецького порту Патраха на березі Коринфської саги, мав не лише сина Миколу, а й внука, і правнука, и, зрештою, праправнука цього ж імені. Тому південноукраїнська столиця корабелів справедливо завдячна своєю назвою й Аркасам.

Першому з них, генерал-адміралові, пощастило сягнути найвищого щабля на Чорноморському флоті. Він з 1856 року очолював "Російське товариство пароплавства й торгівлі" в Одесі й до нього мав звернутися з листом Тарас Шевченко, щоб прилаштувати в механічних майстернях свого небожа Каленика Шевченка, Варфоломієвого сина. Але, на жаль, адмірала на директорстві вже заступив якийсь Павлов. Тло поетові довелося вдатися в цій справі до полковника Званицького.

Микола Миколайович, якого батько прагнув повернути на свою стежку, не захопився морем і, дослужившись до лічмана й помічника капітана, з орденами й державними чинами, звільнився на берег. Уже на суходолі дістав рангу статського радника.

Але, обіймаючи посаду почесного мирового судді Херсонської округи, Аркас-молодший, вихований матір'ю-полтавкою, донькою запорозького козака – Софією Петрівною Богданович, не застряг у рутині чиновництва, а подався до миколаївської "Просвіти" – розворушувати застійне боло́то національного руху.

Звідки з'явилося це "українофільське завзяття" в адміральсько-го нащадка? Як переконливо доводить письменник Віктор Жадько, це й вплив "сільської вулиці" в маєтках Богданівка і Христофорівка; це й народна пісня, почута від матері та з уст народу, це й гімназійне та університетське оточення з навчителями: істориком Леонтієм Смоленським, композитором і перекладачем Толера – Петром Ніщинським, драматургом і актором Марком Кропивницьким...

Наслухавшись історичних переказів про запорозьких козаків та про Чумацький шлях, який пролягав поблизу Христофорівки, біля криниці, Миколка якось вирушив самотужки розчищати джерельце струмка від нальоту. Згодом, коли батько забрав родину із собою у відрядження до Петербурга на Васильєвський острів, хлопець відвідав концерт, присвячений пам'яті Великого Кобзаря. А під час університетського навчання, вже студентом, йому не раз випадало виступати на самодіяльній сцені. Тут Микола і заприятелював з Марком Лукичем Кропивницьким. Пізніше коротке знайомство зблизило їх і вони кумували на хрестинах дітей одне в одного.

Вперше після вистави Марко Кропивницький у захваті від юнака подарував йому з власним автографом слова своєї ролі із "Сватання на Гончарівці". А студент Аркас переповів "драматургові" історію потаємного кохання з сестрою свого сільського побратима Петра Сала, Яриною... Вони звірилися у нестримних почуттях... поцілунком – селючка і панч. Але дівчина збагнула, що вони нерівня – син губернатора й дочка хлібороба. Невдовзі Ярина померла, завдавши жалю своєму коханому... Микола Аркас нічого не приховував од свого вдячного слухача, адже це була дуже

відома пригода... Марко Лукич усе до слова записав і, на підставі цієї розповіді, а не на основі п'єси Михайла Старицького "Не судилось", скomпонував свою драму "Дай серцю волю, заведе в неволю". Всі три видозміни творця автор показував Аркасові, й коли "радай нових слів" потяг драматурга до суду за літературне за-позичення, то Микола Аркас став письмово на захист Кропивницького. Той же Марко Лукич, із яким вони листовно були на "ти", підказав молодому композиторові взятися за оперу на вірші Тараса Шевченка.

Для "Просвіти", яку очолював у Миколаєві Аркас, тоді не було кращого творця, як шевченківська поема "Катерина". Вона й за-полонила серце композитора, який знав і любив народну пісню, ніко-ли не пропускав співу кобзарів і лірників, і, вірний настанові свого досвідченого друга – корифея сцени, почав самостійно лагодити літературну основу, де поєднувалися співи й музичний супровід, образотворче мистецтво й хореографія.

У музично-поетичних сценах опери постала доля не тільки покріпаченої Катерини, а всієї царьленої України, й найвищою оцінкою першої вистави були оплески. Але Миколу Аркаса най-дужче вразила в перші хвилини після вистави бенкетна тиша в залі. Композитор занотував у "Щоденнику": "Театр плакав". Як писав Євген Чикаленко: "Музика в ній чисто національна, аж любо слухати". "Катерина" прихильно, а то й захоплено зустріну́та в Москві, Петербурзі та Києві".

Ще, коли її виставили в Миколаєві, губернатор Зацаренний порадив композиторові-українолюбіві "скинути" офіційного мундира. І це була пряма вимога зректися крамольного напрямку думки. Адже Аркас, грек по крові, а за переконанням – українець, не тільки обминав урядові приписи, а й виступав проти них.

У своєму селі Богданівці Микола Миколайович Аркас у школі запровадив українську мову навчання. Не було на уроках вчителів,

не виходили підручники цією мовою, але на кожному кроці перешкоджали заняттям урядники і пристави. І Микола Миколайович, передравши на себе керівництво школою грамоти, задовольняв примхи підступних відвідувачів "законвертованими листами" з добрим грошовим додатком. А сам провідник "Тросвіти" вчаровувався навчанням дітей у селі: "Як чудовий гармонійний акорд, дрижить мені наша рідна мова", написавши сільським хлопчикам і дівчаткам "Букваря".

Миколу Аркаса підтримувала вся інтелігенція України, яка нікому не давала занепасти свій народ, виводячи його на світло із віковичної, колоніальної темряви. Цей порив відчувався й під час відкриття пам'ятника Іванові Петровичу Котляревському в Полтаві влітку 1903 року. Там зібралися найкращі сили українства. Прибули на це свято не лише із Правобережжя та Лівобережжя, а й із Галичини та Покуття. Приїхав і Микола Аркас. Він зазнайомився з Миколою Лисенком, Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським, Василем Стефаником, Панасом Мирним, Тнатом Хоткевичем, Володимиром Самійленком, Танною Барвінок – з усім цвітом України!

І в його думі вже визрівала нова ідея: щоб розбудити приспаний людь, потрібно написати коротку і зрозумілу історію їхньої Батьківщини – України-Русі. Тож і заоходився скласти літопис рідної землі доступною для простого читача мовою. Він не вибирав, за його ж висловом, фактів зо дна архівів, а використовував усе, що вийшло в той час із друку. Йому допомагав у літературній справі відомий літературознавець Василь Доманицький. Книжка – простора і з багатьма малюнками – не призначалася для баринів. Вона побачила світ – двома виданнями – за власний кошть автора.

Читачі з народу привітали аркасову "Історію України-Русі", що проливала "свідомість у широкі маси". Було безліч відгуків у

газетах і журналах. Т лише тодішній професор Михайло Трушевський не сприйняв ні викладу, ні призначення цього твору. Він не без упередження поставився до цієї книжки, мовляв, "своє завдання історика автор зрозумів дуже по-старосвітському..." Але Микола Аркас і не думав змагатися із кафедральними вченими, йому хотілося подати прості і правдиві картини історії України в часі, такі доступні та сприйнятливі для напівписьменних читачів. Т Аркас блискуче впорався зі своєю місією! Навіть за царяту влада двічі дозволила випустити "Історія України-Русі". А в перші роки теперішньої Незалежності її передруковано стільки ж.

Українське слово для сина адмірала, який мав за дружину-одноциця дочку капітана другого рангу Ольгу Іванівну Шимкіну, ніколи не було меншовартісним, порівняно з російською, панівною, мовою краю. Аркас розмовляв по-простому, так само листувався, виступав і писав... поезії. У його віршах виринають образи коханої України, її геніальних світочів та героїчних постатей, насамперед, нескорених гетьманів Івана Мазени й Пилипа Орлика.

Рід Аркаса продовжили ще два Миколи: син Миколи Миколайовича та позашлюбна дитина його дочки Оксани, усиновлений її батьком, також Микола. В часи революційної завірюхи їх розкидало по світах. Аркаси різними шляхами потрапили до Європи. Старший був театральним режисером і актором в Ужгороді й там помер. А внук-син, Микола Миколайович опинився аж за океаном, у США. Він згадав, що його пращурин з-під еллінського Олімпу, вивчив грецьку мову і у вільний від роботи час працював над українським перекладом гомерової "Іліади". Його відтворення першовзору випублікував альманах "Північне сяйво", що виходив у Америці... Так і завершився колообіг українців Аркасів-Богдановичів, грецької крові, а точніше: олімпійців з українською душею.

За творчу та наукову працю про Миколу Миколайовича Аркаса ми маємо завдячувати пошуковій наполегливості й історичній

допитливості професора, заслуженого працівника освіти України, письменника Віктора Олексійовича Жадька. Цього видання не лише пізнавальне, а й повчальне. Сьогодні, коли доларова торба замінює багатьом внутрішній світ, потрібно читати й перечитувати сторінки цього дослідження, щоб не пускитися рідного берега, щоб слідом за Аркасами-Богдановичами виплекати в собі особистість української вдачі, національного патріота й самовідданого поборника української ідеї.

Усе це, що спало мені на думку, здебільшого почерпнуто з рукопису Віктора Жадька. Він зміг передати у своєму виданні не лише правдиві картини дійсності – через нововидобуті з пороку забуття й архівів факти й події, а й оживити їх своєю фантазією. Авторіві поталанило відграничити цілісний образ українського діяча – заповзятого просвітянина й творчої особистості, змагальника-правдолюбця, щирого патріота України Миколи Миколайовича Аркаса.

*Микола Шудря, заслужений діяч мистецтв України, письменник,
лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка*

СЛЬОЗИ МАРМУРОВИХ ЛЕВІВ

Як прикро зізнаватися, що ім'я Миколи Аркаса, грека за національністю, творця першої опери “Катерина” за мотивами славетної Шевченкової поеми та “Історії України-Русі” так мало відоме в Україні, та й у світі. Серед літераторів, які висвітлювали у своїй творчості революційні події початку двадцятого століття, поруч з М. Коцюбинським, В. Винниченком, Г. Хоткевичем, О. Олесею, С. Черкасенком, А. Тесленком, майже ніхто не називає Миколу Миколайовича Аркаса — історика, етнографа, композитора, просвітянина, поета.

*Цей мармуровий лев прикрашав вхід
до будинку родини Аркасів*

Доля не жалувала Миколу Аркаса, коли його, часто зневіреного й розгубленого, кинула на бистрину життя. В сум'ятті невеселих думок Микола Миколайович довірявся сторінкам “Щоденника”: *“Як почувеш і побачиш, що ще не всі люди крила опустили, то й самому якось легше стане. А то прямо такий сум, така нудьга обгорне душу, що хоч з світа тікай. Ні до чого торкатись нема охоти. Думка така: для кого? Нащо? На поталу ворогам, а не на внесок своєї Країни?!”* [1].

Сподвижник Івана Нечуя-Левицького, Миколи Лисенка, Лесі Українки, Василя Доманицького, Марка Кропивницького, Панаса Саксаганського, Миколи Садовського, Михайла Старицького, Панаса Мирного, Бориса Грінченка, Гната Хоткевича, національний діяч широкого розмаху Аркас не був ні професійним музикою, ні науковцем, ні істориком. Його композиторство більше соталося від любові до самобутньої мелодійності, а пізнання історії краю — від захоплення народною піснею.

Перед нами найвищого рівня аматор, який, проте, працював у руслі великих творців Миколи Лисенка і Михайла Грушевського, збагативши своїми творами українську культуру. Його опера “Катерина” перед музичним світом розгортає безмежні простори і сучасного українського театру.

Аркас жив і творив півтора століття тому. Що ж нагадує про видатного земляка нині в Миколаєві? На міському цвинтарі в родинному склепі — тлін великої людини, збереглися скульптурні зображення його батька й матері роботи флорентійського майстра Улісса Камбі. Колись, щоправда, місто пишалось славою предка — адмірала — Аркасівським сквером, зеленим куточком з дивовижним водограєм. Та назву змінили на іншу — Сиваський. Пам'ятник же його синові Миколі Миколайовичу Аркасу — засновникові миколаївської “Просвіти”, освітянину, історикові, фольклористові,

поетові, композиторів, грекові, який звеличив корабелів на цілий світ, у Миколаєві немає. І досі — ані вулиці, ані навчального закладу — нічого не наречено цим невмирущим ім'ям. Щоправда, в 1992 році на будинку, де жив і працював Аркас, відкрито меморіальний знак, а в жовтні 2002 року на будинку на вулиці Микольській, 13 (саме тут, увечері 26 грудня 1852 року за старим стилем, а це 7 січня за сучасним стилем побачив світло життя Микола Аркас) — меморіальну дошку композитору і просвітянину.

Саме про наше безпам'ятство боліло миколаївському поетові Валерію Бойченку в його бентежних рядках:

*Де нині розхристана площа,
Стояла будівля лунка.
Як тут витанцьовує дощик!
Яка порожнеча важка...
А ось примітна хатина —
Сповільнимо кроки свої.
Жила тут велика родина.
Чому ж ми забули її?*

На вході до Театрального скверу, який неподалік ще й досі вулиці Радянської, посадженого ще за генерал-губернатора О. С. Грейга (1775—1845) на місці колишнього смітника, лише два леви з мармуру, що їх у народі так і називають “аркасовими”, бо колись вони чатували при будинку Аркасів, що красувався на розі Адміральської та Соборної вулиць.

Якось я отримав сумну звістку від поета, лауреата Національної премії імені Т. Шевченка Дмитра Кременя: *“Щойно в Миколаєві п'яні молодики понівечили адміральських левів. Ті статуї, тесані із каменю, зазнали пошкодження, та й зараз вони в непривабливому вигляді прикрашають вхід до скверу”*.

А ще написав Дмитро Кремінь вірша “Леви Миколи Аркаса”, що видруковані у збірці “Бурштиновий журавель”. Нехай ці поетичні рядки й стануть заспівом до твору:

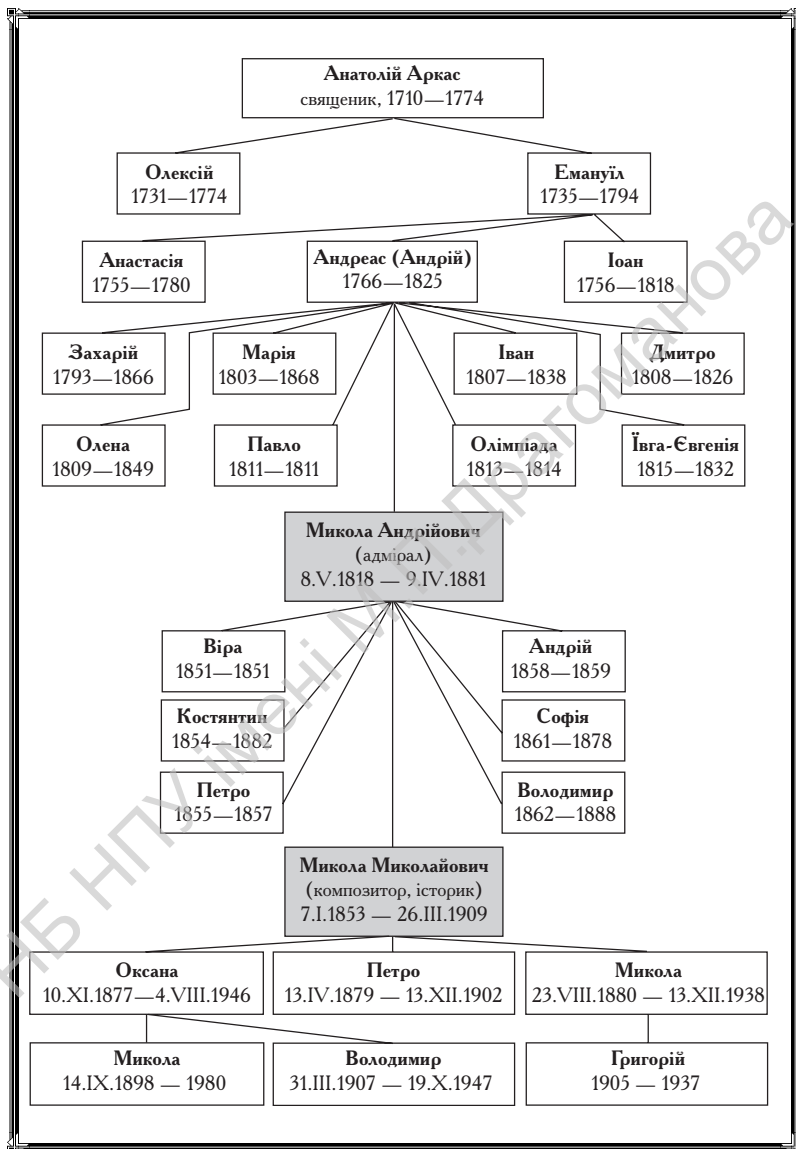
*Є в цьому місті скверик. Театральний.
Цей скверик театральний — просто гральний.
Пенсіонери гатять тут у доміно.
Студенти ждуть сеансу у кіно.
Розлучені й закохані у сквері.
Уперся впрілий дядько у папери.
Джанджурик всоте поправляє краватку.
Дитина в мамі просить шоколадку.
Шумлять платани, клени буйнолисто,
Від спеки мліє це південне місто.
Лиш мармурові леви, як пропащі,
застигли в цьому сквері назавжди.
І звірі роззявляють спрагли пащі,
і їм ніхто не подає води.
Про них забули. Ані сном, ні духом
не відають. Гучить веселий сміх.
І забиває тополиним пухом
горлянки левів, рик німотний їх.
А я спинюся. Це таки не казка.
Нема й століття, як він тут ходив.
І лащилися леви до Аркаса,
обидва в німбах мармурових див.
Вернись до нас, о, пам'яте зотліла!
Минуле наше — боротьба, не гра.
В ці вечори з минулого століття
Аркасів повертається рояль.
І корнет-а-пістон, і скрипка,*

*контрабас і гобой,
то волянням одчаю, то скриком
про окрадену паном любов.
Десь на вулиці окарина.
А отут, поміж смертю й життям
на пюпітрі снігів — Катерина
із нещасним дитям.
А небо — передгрозяне, сталеве,
мов лютий погляд Господа з-під брів...
Пощо ридав ти, мармуровий леве,
над долями нещасних матерів?
Життя мине. Майне нове, мов казка.
Але душа занишкне, мов німа.
Бо гордимось левами Аркаса,
Аркасової ж музики — нема?
Сприймаю світ без пудри і без гриму.
Звучить, звучить Аркасів вокаліз.
А діти гладять мармурову гриву,
і пащу лева, й очі, повні сліз... [2]*

...Микола Аркас ходив вулицями корабельного міста, тут його навідувало натхнення, для українців цей нащадок греків і козаків творив вічну ауру своєї неординарної особистості.

Людина, це не тільки вибір, але й творчість, завдяки якій особистість здійснює прорив із царини необхідності у простір духовності. Тріада: свобода — вибір — творчість становить своєрідний каркас духовності Миколи Миколайовича Аркаса, визначає основні смислотворювальні позиції його життєвого шляху.

Віктор ЖАДЬКО

Родове древо родини Аркасів. Склад Віктор Жадько

ЛЕГЕНДА СУЗІР'Я

Якщо літньої ночі опинишся серед степу, глянеш у небесну далечінь серед міриадів світил неодмінно зачаруєшся сузір'ями Великої та Малої Ведмедиць. У грецьких міфах цю дивовижу висоти йменували “Аркасовими сузір'ями”. Чому? Про це існує легенда...

Аркас, син бога Зевса й німфи Калісто, був юнаком мисливської пристрасті. Не минуло дня, щоб він не полював на звіра. Коли ж кидався на нього, то зривався різкий вітер, хвилювалося море. Батько, грізний верховний бог, не потурав синовим забавам. Володар неба сердився й не раз сварився на малого Аркаса. Мати ж, німфа Калісто, чарівниця неспокоїної вдачі, затуляла очі на ці забави. Навпаки — не раз і сама переступала межі дозволу Олімпу. Ставила на човні вітрила та з попутним вітровієм мчала навперейми із хвилями. Вибиралася на шпильясту гору й довго перебувала в самотині. Так могла сидіти наодинці, засмучена, дні й ночі. Або ж влаштовувала розваги із сином, перекидаючись у якогось хижака.

Якось Аркас вийшов на полювання та вистежив молоду ведмедицю. Звір намагався залізити на дерево, щоб поласувати медом із дупла. Син і гадки не мав, що та ведмедиця — Калісто, його мати, давай гратися на почуттях мисливця-розбишаки. Здійнявши меча, Аркас кинувся на звірюку. Зчинився страшний буревій — загуркотіло в небі, неначе дроворуби стинали дерева в нагірних лісах. Калісто-ведмедиця кинулася мерщій до храму, Аркас — миттю за здобиччю з високої скелі. Побачив цей герць Зевс — розгнівався. Впізнав у ведмедиці дружину, розлютила вона його небезпечною забавою. Аркас-син от-от мав наздогнати

ведмедицю. Вже й меча підняв над її головою для смертельного удару. Не міг Зевс допустити, щоб син убив матір. Але не міг і вибачити таку зухвалість, не дозволена навіть богам. І бризнув він під ноги дружині й синові кривавою росою, а потім перетворив їх на небесні світила, Велику та Малу Ведмедиці.

Зацікавить читача, мабуть, і розповідь про те, як Аркаси, вже ставши земними людьми, опинилися в Україні. Отож, незначна подорож у далеку минувшину...

Місто Аркадія розташоване серед гір у Стародавній Греції. Аркадійці (аркаси) жили переважно із скотарства. Їх ще називали щасливими пастухами, а навколишню місцевість — щасливою країною. У греків існувала й легенда, що нібито якийсь Аркас панував у заможному місті Пелезії. Ще замолоду його зачарувала Леоніра — донька царя Спарти Амикла. Згодом закохані стали під вінець. Коли Аркас був уже самостійним володарем землі, на якій він жив, перейменували в Аркадію. Там виник найчарівніший край в осерді Пелопоннесу.

Багато Аркасів жило в Греції, міфи донесли про них безліч легенд. Історія роду наших Аркасів давня й також сягає родословним корінням античної Греції, хоч в античних грецьких джерелах ім'я Аркас не є іменем родовим, а засвідчує приналежність до певної місцевості, тобто мешканець Аркадії.

За свідченням архівних джерел, засновником роду Аркасів був купець Феодосій, який наприкінці XIV сторіччя мав будинок і лавку в Константинополі. Невдаха, за яким все життя ганялися кредитори, він перед смертю вкрай розорився. І залишив чималій родині лише злидні та борги. Щоб виборсатися, — а його нащадки були переважно шляхетними морськими купцями — то й задумали податися за вигодою до далекої України-Русі, бо, певно, чули про Указ Катерини II від 28 березня 1775 року, що надавав

грекам-переселенцям значні привілеї. Не всі зважилися на цю небезпечну мандрівку. Тільки 1780 року братам — Анастасію та Іоаннові Аркасам — судилося ступити на землю Тавриди поблизу Балаклави. Але й цих щасливців не приголубила доля. Трагічний випадок позбавив життя Анастасія, який не встиг завести ні господарство, ні сім'ю. Сліди Іоанна загубилися десь аж у Москві, де він згодився на російське підданство, одружився та змінив своє історичне прізвище.

Історія ж античних колоній на півдні України розпочалася з грецького поселення на острові Березань, за дванадцять кілометрів на південний захід від сучасного Очакова. У стародавню добу острів Березань був півостровом, котрий через кілька століть відокремився від суходолу внаслідок природних катаклізмів. Згодом у сферу колонізації потрапили північні та східні береги Чорного моря й, зокрема узбережжя ріки Бог (тепер — Південний Буг).

Зазначимо, що саме в античну добу розпочався й відлік писемної історії на території сучасної України. Назагал українська культура та наука, як і вся світова спільнота, успадкували величезний набуток античної цивілізації — духовної колицки людства.

За даними реєстру 1649 року, греки служили і в Запорозькому війську Богдана Хмельницького [3]. Використовуючи впливові зв'язки, завдяки підтримці місцевих єдиновірців і торгівців греки були добре обізнані з політичною ситуацією в багатьох країнах тогочасної Європи та мали там власні політичні, конфесійні й торговельні інтереси, що часто перетворювало їх на ідеальних посередників, виконавців численних дипломатичних місій. До таких посередників слід віднести й емісара Хмельницького, ігумена Данила Афінянина, виконавця стокгольмської місії 1654—1655 рр. Він належав до верхівки грецьких емігрантів у Парижі, які в складних умовах Кандійської

війни (1645—1669) Венеції з Оттоманською Портою намагалися створити антитурецьку коаліцію з православних і протестантських держав для визволення Греції [4].

Приклад Богдана Хмельницького наслідували й інші гетьмани. Зокрема, послом Петра Дорошенка (1665—1676) в Константинополі у 1675—1677 роках був грек Астаматій. Розповіді грецьких купців та мандрівників про становище в сусідніх країнах були важливим джерелом інформації як за доби Хмельниччини, так і пізніше.

...Михайло Грушевський, висвітлюючи події минулих століть, писав: *“Все те, за що боремося тепер: правда, свобода, рівність, за все се боролися вже греки; вся дорога розвитку, котру ми проходимо тепер, лежить тут перед нами ціла й закінчена, — бачимо, як виникає грецька культура, як цвіте й дає плід і, нарешті, вмирає”* [5].

Як бачимо, коріння етнічної історії України сягає своєї давнини — перших поколінь греків-мігрантів, які за часів Київської Русі осідали на південних землях.

КОЛИСКА АРКАСІВ

Андреас (Андрій) Еммануїлович Аркас (1766—1825) — уродженець ахейського портового міста Патраха, що на березі Коринфської саги, з дружиною Ассиміною Гаскаро й сином Захарієм переселилися із Греції до Миколаєва 1794 року. У цей час Російська імперія здобувала перемоги на Чорному морі, держава конче потребувала майстрів-кораблестроїв, учителів для навчання юнаків морській справі, знавців іноземних мов.

Генерал-губернатор Новоросійського краю і головнокомандувач Чорноморським флотом Григорій Потьомкін Указом від 27 серпня 1789 року засновує місто корабелів Миколаїв. Тут Андреас спочатку відкрив овочеву крамницю, та невдовзі до Миколаєва із Херсона перевели Кадетський корпус, що був переформований у Чорноморське штурманське училище. Андреас Аркас почав викладати педагогіку й археологію та іноземні мови. Його — статечного, чорночубого, виструненого, часто можна було бачити на околицях південного міста. Не раз він плавав яхтою до Ольвії, рештки якої саме тоді відкрили неподалік Бугу.

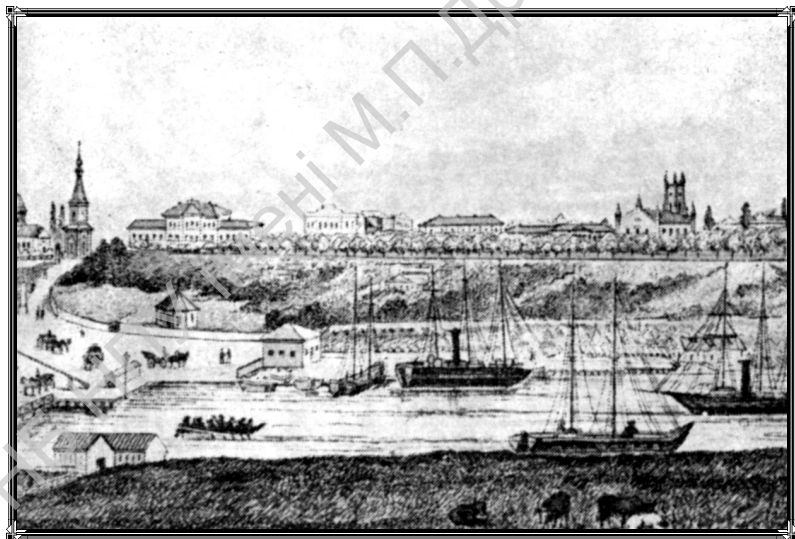
На доручення начальника штурманського училища, де Андреас Аркас навчав учнів грецької мови, став злагоджувати російсько-латинсько-французько-німецький лексикон, тобто словник. І, певно, досяг у цьому значних успіхів, адже його праця була відзначена Головним командиром Чорноморського флоту Миколою Семеновичем Мордвиновим.

Не минуло і трьох років од дня заснування Миколаєва, а поселення розрослося в місто. Зимового ранку 1792 року адмірал Микола Мордвинов, який став начальником Управління Чорноморського флоту, доповідав імператриці Катерині II:

“Місто Миколаїв, хоча ще й біля початку свого, але, займаючи значний простір, є нині селищем уже знаменитим. Найголовніші громадські будівлі вже споруджено, а інші завершуються, багато приватних будинків своїми розмірами та архітектурою прикрашають його. Залучивши викладачів з інших країн, навчаємо учнів іноземних мов” [6].

Сплановане архітектором Іваном Старовим, місто швидко розгорталося, звідусюди приїздили поселенці до нового поселення в обіймах двох річок: Бугу й Інгулу. Андреас Аркас облюбив собі гарну садибу на вулиці Адміральській, в будинку, що надало йому Морське відомство, і назавжди залишився в ньому з родиною.

Ось таким побачив Андреас Аркас корабельне місто
Миколаїв, що розбудовувалося в обіймах двох річок:
Бугу та Інгулу. XVII сторіччя

Розбудовувалося місто, зростала й сім'я Аркаса. 8 травня (за старим стилем) 1818 року в Андреаса народжується Микола — майбутній адмірал і губернатор міста.

А от Захарій — перший син Аркасів — побачив світ ще 1793 року в грецькому містечку Літохоро у Фессалії. Здобувши чудове домашнє виховання вже в Миколаєві, 1806 року Захарій записується волонтером на Чорноморський флот. Знав іноземні мови, його вабила археологія й наукові дослідження. Кількамісячна служба на паро-

Генерал-лейтенант Захарій Андрійович Аркас. Фото

плаві переконала його щодо правильності обраної професії. З 1811 року він навчається в Чорноморському штурманському училищі і після його закінчення стає мічманом 41-го флотського екіпажу.

Російський царат у цей час не припиняв боротьби за панування на Чорному морі. 1828 року спалахнула чергова російсько-турецька війна. Зокрема, почалася битва за фортецю Варна. Майбутній адмірал — одинадцятирічний Микола Аркас зарахований добровольцем-волонтером на 84-гарматний корабель "Императрица Мария", який в ескадрі адмірала Олексія Грейга прямує до Варни. На посаді старшого офіцера на цьому судні перебував і Захарій Аркас. Миколу ж призначають ад'ютантом капітана. Брати виказали неабияку мужність: під гарматним і

рушничним обстрілом не залишали палуби, сміливо разом з матросами брали приступом фортеці. За Варнську битву Захарія нагороджено орденом святої Анни 3-го ступеня.

Захарій з ескадрою Володимира Скаловського б'ється біля стін Пандераклії, а Микола повертається до батьків у Миколаїв. Та він уявляє, як піниться від вибухів море, як палають турецькі кораблі, крик та стогони поранених шматують серце. Нарешті вчувається — різноголосе “ур-а-а” над розбитим ворогом. І тут за сміливість у бою Захарія відзначають орденом святого Володимира 4-го ступеня з бантом.

Потім були нові морські походи, над головою в Захарія не раз свистіли кулі й гарматні ядра. 1836 року, через чверть століття бездоганної служби в офіцерських чинах на Чорноморському флоті йому вручають орден Георгія 4-го ступеня. На цьому й уривається його морська кар'єра. Недуга, як мовиться, подолала. Лікарі приписали воїнові цілковитий спокій, і генерал-лейтенант Захарій Андрійович Аркас відпрошується у відставку. А отримавши монаршу згоду, осідає на постійне мешкання у Севастополі. Без моря він уже не може...

З'явилася нагода здійснити давні, недосяжні через брак часу мрії — взятися за історію та археологію. Крім того, вже кілька років він не міг виконати доручення адмірала Михайла Петровича Лазарева — скласти план зацілілих решток стародавнього еллінського міста Херсонеса Таврійського (за тодішнім написанням — Херсоніса). Вісім років працював Захарій Аркас над цим завданням. Не рахувався ні з відпочинком, коштами, яких вимагали пошуки. Нарешті у другому томі наукових записок Одеського товариства історії та старожитностей Захарій Аркас оприлюднив працю “Опис Іраклійського півострова та його старожитностей. Історія Херсонесу” [7].

У 1828 році в Миколаєві сталася вікопомна подія в житті Новоросійського краю, як тоді офіційно імперія називала Південну Україну: дав першу друковану продукцію літографський верстат, привезений із Петербурга. До речі, у ті часи книжки друкували за допомогою металевих літер, а малюнки відбивали окупними лініями на дереві. Спершу з цією метою застосовували повздовжню дерев'яну гравюру, так званий дереворит, що не міг ще передавати всіх тонкощів зображення. Тут же децю поліпшили якість відбитків, коли на поверхні дошки, зрізаної впоперек, почали робити так зване тонове риткування. Ще один крок уперед — офорт, гравюра на металі, але це було складніше і триваліше виконання.

Для налагодження роботи друкарні й літографії до Миколаєва запросили із Москви відомого тоді шрифтоливарника й видавця Семена Селівановського, людину заповзятую й добре обізнану з поліграфічною й видавничою справою. І тоді стали друкувати тут не тільки книги, а й карти.

1844 року Адміралтейство посилає лейтенанта Миколу Аркаса заснувати пароплавство на Каспійському морі й він із честю впорався з нелегким дорученням. За кілька років його відряджають до Англії, де для Російської імперії споруджували пароплав-фрегат “Владимир”. І цього разу Микола Аркас виказав кмітливість і відповідальність. Іменем імператора йому привласнено чин флігель-ад'ютанта, за рік — ескадр-майора.

У 1856 році в Одесі на вулиці Дерibasівській відкрився офіс акціонерної компанії “Російське товариство пароплавства і торгівлі” (РТПіТ) і Миколу Аркаса призначають її начальником. Щоб мати уявлення про діяльність першого директора РТПіТ Миколу Андрійовича Аркаса, відзначимо, що вже в 1857 році на 18 пароплавах цього морського підприємства було перевезено

Губернатор Миколаєва,
адмірал Микола Андрійович
Аркас (1818—1881) багато
корисного зробив для
корабелів. Фото

75 тисяч пасажирів і два з половиною мільйона пудів вантажу, прибуток же склав 294 тисяч карбованців [8].

Сучасники високо цінували підприємницьку діяльність М. А. Аркаса з створення торговельного мореплавства на Чорному морі. На підтвердження цього наведемо витяг із листа із Тифліса на адресу М. А. Аркаса від капітана М. В. Савиїна: *“Возобновление торгового мореплавания на Чорном море обрадовало меня, как и все наше благородное сословие моряков, предугадывающих благодетельную будущность для русского*

флота. Я искренне радуюсь, что учредителем избраны Вы. Кто знает Вас по сердцу русскому и знанию морского дела, тот заранее может сказать, что дело будет иметь надлежащий успех. За тот великий, блистательный подвиг, который совершен трудами Вашими, история русского флота будет чтить Вашу память как основателя отечественной морской торговли” [9].

Увечері 26 грудня (за старим стилем) 1852 року (або 7 січня 1853 року за новим стилем) у Миколаєві, в помешканні родини Ворожейкіних на вулиці Микольській, в будинку № 13, навпроти скверу Копитовського в сім’ї адмірала Аркаса народився син

Микола — майбутній композитор, історик, етнограф, просвіти-тель.

Ось як про це пише композитору Леоніду Кауфману онук Миколи Аркаса, Микола Миколайович Аркас:

“Любий і далекий друже мій Леоніде Сергійовичу! На ваше прохання повідомляю, що мати у Миколи Миколайовича Аркаса у відсутність адмірала мешкала в нижньому поверсі родини Ворожейкіних по вулиці Никольській. Над тією кімнаткою, де Микола Миколайович народився, був зал, в яким, в час народин, родина Ворожейкіних справляла Різдвяне Свято. Гриміла мазурка, полька, лансьє, екосез, кадрили” [10].

Його батько перебував саме у нагальній справі в Петербурзі, а мати, Софія Петрівна Богданович, під час оновлення власного будинку мешкала у знайомих дворян. Отож, майбутній український діяч з'явився на світ у чужому домі, а батько не почув крику єдиного сина першої миті його появи.

Софія Петрівна була мудрою жінкою, над усе кохала чоловіка. Дивлячись страдницькими очима на біляве немовля, тільки й сказала: “Назвемо як і батька, Миколкою. Нехай росте щасливим і розумним”.

Цікавий історичний факт: Аркаси прибули до молодого міста, яке мало назву Миколаїв. Аркаси близько 125 років проживали та докладали зусилля до будівництва - економічного і духовного - корабельного міста. Їх ім'я було тісно пов'язане з становленням та розвитком Чорноморського флоту: це й участь у російсько-турецьких війнах, заснування комерційного пароплавного судноплавства, започаткування панцирного суднобудування.

Аркасам належить чільне місце серед провідних діячів українського національного відродження. Вони збагатили українську культуру, плідно працюючи задля духовного відродження навіть в еміграції.

То ж неспроста Аркаси обрали своїм родинним святим Миколу Чудотворця; починаючи з Миколи Андрійовича Аркаса, одного з хлопчиків у кожному поколінні Аркасів називали Миколою. М. А. Аркас отримав своє ім'я за церковним календарем, бо народився на Святого Миколу-літнього, решта — була названа Миколами вже за родинною традицією. Сталося так, що саме Аркаси на ім'я Микола найбільше прославили свій рід і залишили помітний слід в історії України. А перші мамині слова урожайним зерням упали на життєвий шлях сина. І хоча його не так легко довелося торувати, однак Микола жодним негідним вчинком не зганьбив Аркасового роду.

*У будинку Ворожейкіних (вулиця Микольська, 13)
і народився 7 січня 1852 року (за новим стилем)
Микола Миколайович Аркас. Малюнок*

СНАГА ХРИСТОФОРІВСЬКИХ ДЖЕРЕЛ

Кар'єра батька майбутнього композитора Миколи Андрійовича Аркаса не квітчалася трояндами, але незаперечне одне: ранги та звання Аркас заслужив наполегливою працею та стараннями на службі. Він був восьмою дитиною в сім'ї викладача історії та античних мов Миколаївського штурманського училища Андрія Еммануїловича Аркаса. Після його смерті за виховання Миколи взявся старший брат Захарій, старший офіцер корабля “Императрица Мария”, де влаштували і його ординарцем до командира пароплава, капітана першого рангу Папахристо. Вже в одинадцять літ майбутній адмірал, 1829 року, тримав облогу турецької фортеці Варна. Про відвагу юного волонтера свідчить срібна медаль на Георгіївській стрічці з написом “За турецьку войну 1828—29 гг.” У жовтні 1832 року Микола складає іспит на звання “мічман”. Екзаменував його сам головний командир Чорноморського флоту адмірал Олексій Грейг.

У лютому 1833 року Микола Аркас на кораблі “Императрица Мария” із Севастополя прибув на Босфор і приєднався до складу першого Чорноморського загону контр-адмірала Лазарева. Кілька років мічман плавав на різних суднах Російської імперії, відвідав Грецію, зокрема острови архіпелагу. У грудні 1837 року на фрегаті “Агатоополь” під команду Путятіна він воює з “непокірними” горцями на Кавказькому узбережжі. Під час цього походу Микола Андрійович був свідком загибелі на мисі Адлер поета-декабриста Олександра Бестужева-Марлінського, який служив прапорщиком Чорноморського батальйону... Згодом Аркасові присвоюють чергове звання. Сталося так, що сам імператор Олександр II відвідав Миколаїв, а звідти кораблем “Владимир”, яким командував молодий капітан 2-го рангу Аркас відпливає до Севастополя. Це

було поштовхом для подальшої морської кар'єри, адже вседержавець російський бачив старанність капітана-грека в морській службі й відзначав за кожен крок високими нагородами. Доручав керувати особистою яхтою “Ливадія”, посилав із таємними місіями в заморські держави. 26 квітня 1871 року адмірала Миколу Андрійовича Аркаса призначено головним командиром Чорноморського флоту та портів на морі, водночас — військовим губернатором Миколаєва. Відзначимо, що згідно з духовним заповітом Миколи Андрійовича дитячому притулку Миколаївського благодійного товариства губернатор залишив капітал у розмірі 200 тисяч карбованців, з них 100 тисяч — на стипендії. Він відремонтував на власні кошти найдавнішу церкву Всіх святих на Миколаївському цвинтарі, а також побудував поряд з нею велику каплицю для хрещення немовлят.

Тривалі морські походи та неспокійна робота як чиновника затримувала одруження Миколи Андрійовича Аркаса. Тільки в 32 роки він бере шлюб з Софією Петрівною Богданович 20 серпня 1850 року. Посадженим батьком на весіллі був Володимир Олексійович Корнілов, а матір'ю — Катерина Тимофіївна, дружина віце-адмірала М. П. Лазарева.

Постійно заклопотаний, генерал-ад'ютант мало виховував немовля Миколку, ці турботи він перекинув на дружину, Софію Петрівну. Мати прагнула, щоб Микола виріс освіченою людиною, а тому не шкодувала ані сил, ані коштів. Вона поділяла погляди чоловіка й завжди була його опорою і порадицею. Наприклад, у російсько-турецьку війну 1877—1878 років ця молода жінка опікувалася пораненими, допомагала оформлювати пенсії. В 1877 році за плідну благодійницьку діяльність її було нагороджено орденом Святого Червоного Хреста [11]. До останніх днів життя Софія Петрівна Аркас залишалася Почесним членом Миколаївського

благодійного товариства. Під вікнами її будинку завжди стояла купка злиденного люду, чекаючи її виходу і роздачі пожертви [12].

За сприяння Софії Аркас в Миколаєві започатковано перший музичний гурток. Пізніше на його базі створено музичну школу. Аналізуючи розпорошені по джерелах уривчасті відомості, можна зробити висновок, що С. П. Аркас мала дуже м'яку, лагідну вдачу. Вона безмежно любила свого чоловіка і своїх дітей, з яких, ще за життя, втратила всіх, крім старшого Миколи. Вона підтримувала і матеріально, і морально всі творчі проекти свого сина М. М. Аркаса. Одного разу син лише випадково проронив щось про брошуру, яка його зацікавила, а літня мати тут же переписала її для нього, взявши в бібліотеці.

...Миколку змалку навчали грамоти вчителі із штурманського училища, офіцери-іноземці, священик. Улітку мати з сином залишали місто і відпочивали у своїх родових маєтках, що містилися у селі Богданівці та Христорівці, неподалік міста. Микола грався із сільською діворою в жмурки, видирав горобині гнізда — був таким же розбишакою, як і його сільські однолітки.

Аркас усе життя був завдячний матері за те, що вивозила його на літо до села, бо там він почувався незалежним, але найбільше його захоплювали мамині розповіді про козаків та історію південного краю. Софія Петрівна, яка поцінувала свій родовід Богдановичів, залюбки розповідала допитливому синові про запорожців, як ці сміливі люди оселилися на берегах тихоплинної річки Бог, про свій козацький рід. І, звичайно, про свого батька, Богдановича Петра Івановича, значкового товариша Полтавського полку, згодом статського радника і діди́ча на Херсонщині. Богдановичі належали до давнього старшинсько-козацького роду Чигиринщини, в XVI сторіччі перейшли на Лівобережжя до Полтавщини, згодом здобули російське дворянство.

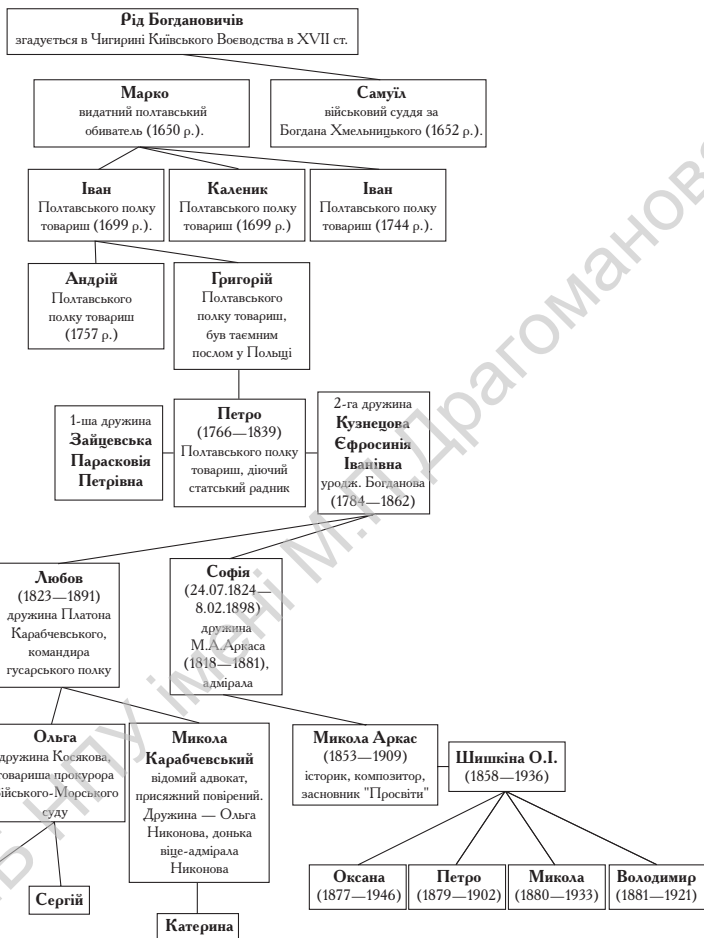
*Софія Петрівна Богданович
(1824—1898) — донька
козацького старшини, навчала
сина Миколу української мови,
пісень навіть у столиці імперії*

Рід Богдановичів у XIX сторіччі представлений людьми досить помітними, зокрема: Богданович-Зарудний, генеральний суддя Війська Запорозького, реєстровий козак, у 1648 році під Корсунем він перейшов до Б. Хмельницького; у Полтаві на початку XVIII сторіччя жив письменник Богданович Петро Федорович, який в 1786 році випускав “Новый Санктпетербургский Вѣстник”, автор багатьох книжок, зокрема “Новая русская азбука для дворянских детей”, “Скрижали нравоучения”, “Новый полный письменник”. У нього була своя друкарня; Богданович Лука Федорович (1795—1865) —

адмірал російського флоту, в 1812—1814 роках брав участь у битві гребної флотилії з французами. У 1827 році — в Наваринській битві, командує кораблем “Александр Невский”, оволодів ворожим фрегатом; Богданович Модест Іванович (1805, Суми — 1882, Оранієнбаум) — генерал-лейтенант російської армії, військовий історик (його праця “История Отечественной войны 1812 года”, 1859, також один із авторів та редактор 2-го видання “Военно-энциклопедического лексикона”, 1858); Богданович Павло Іванович, студент Київського університету св. Володимира, в 1837 році запідозрений у неблагонадійності й був арештований жандармами,

Аркадійці з-над Інгулу

Родословне древо родини Богдановичів. Склад Віктор Жадько

сидів у Печерській фортеці, студента допитували багато разів, навіть генерал-губернатор і сам Міністр народної освіти, але Павло так і не назвав жодного прізвища, за це записаний у рядові й засланий в Оренбурзьку лінію, де дослужився до поручика 4-го лінійного батальйону окремого корпусу. Павло Іванович — один з офіцерів, з яким Тарас Шевченко познайомився і підтримував взаємини у 1848—1849 роках у Раїмі. За свідченням Е. Нудатова, П. Богданович був одним з тих, чий портрети малював Тарас Григорович, та які, на жаль, не збереглися; Богданович Роман, український співак (тенор) XVIII сторіччя, закінчив Глухівську співацьку школу, у 60-х роках — соліст Придворної співацької капели в Петербурзі, де його назвали “великим півчим”. За деякими даними був також солістом театру Розумовського Г.К. в Глухові (1751—1753); Богданович Юрій Миколайович (1849—1888) — революціонер, народоволець, вів пропаганду серед селян. У 1876 році належав до “сепаратистів”, які примикали до “Землі і волі”, брав участь у Казанській демонстрації в Петербурзі 1876 року і в підготуванні втечі ув’язнених. У 1880 році став членом Виконачого комітету “Народної волі” і активним учасником замаху 1 березня 1881 року на царя Олександра II. Заарештований за “процесом 17-ти”, вирок — вища міра покарання, що замінена на безстрокову каторгу. Помер у Шлісербурзькій фортеці; Богданович Анатолій (псевдонім Богдан Сокольський А.М., Сокольський Богдан, 1882—1914) — письменник і журналіст, автор повісті “Всесильна”, друкувався в газеті “Рада”; М. П. Богданович — міністр шляхів сполучень Російської імперії; К. П. Богданович — контр-адмірал.

Н. П. Богданович була одружена з сином Головного командира Чорноморського флоту Н. Л. Язикова, Любов Петрівна Богданович вийшла заміж за командира Гусарського полку Карабчевського, а їхній син Микола Платонович Карабчевський став відомим адвокатом.

Таким чином, рід Богдановичів був відомий знаними людьми і, поєднавшись із Аркасами, примножив “тую славу”.

Як відомо з історії, запорожці, освоюючи землі південного краю, будували зимівники, що слугували їм не лише господарськими, а й військовими укріпленнями. На Миколаївщині фортеці почали зводити на кордонах в напрямку від Дніпра на Синюху, а далі узбережжям Південного Бугу. Так виникли козацькі зимівники в Синюшиному Броді, Орлику, Мигії, Селенівці, Гарді та в Соколах, Новій Одесі.

— А через наші землі їздили чумаки? — допитувався маленький Миколка, начитавшись про відчайдушів, які пробіралися до Криму за сіллю.

— Звичайно, синку, — Софія Петрівна приємно вражена, що дитина цікавиться історією й уже чимало знає з минулого. — Од Запороської Січі був прокладений чумацький шлях до Гарду на річці Буг, та й повз усе Запорожжя пролягало чимало доріг, якими до Криму за сіллю прямували чумацькі валки. А везли із собою із України на Січ крам, з Дону та Бугу — рибу.

Розповідала мати синові і про нелегку долю козацтва. У вісімнадцятому сторіччі в Україні посилювався чиновницький тиск, особливо за Петра I та Катерини II. Дорого обійшлася спроба гетьмана Мазепи позбутися “опікунства” Російської імперії. Петро I переміг шведів під Полтавою, а затим оросив козацькою кров’ю поля України. Правобережна Україна здичавіла від горя та кривавої бійні, запорозькі зимівники, хутори, слободи, села знищені. Ця доля не минула й миколаївські козацькі поселення, що також перетворилися в руїни. А там і польські магнати й собі прихопили частину знесиленої України, перетворивши селян у кріпаків.

— Невже козаки легко здалися? — серйозна запитав Миколка. В очах сина мати помітила рішучість.

— Звичайно, ні, — пояснила Софія Петрівна. — Бо козаки ніколи не здавалися в полон, а билися до останку. Вони організувалися у ватаги й чинили опір. Їх почали називати гайдамаками. Відчайдухи збиралися на Мигіївських островах, в глибоких байраках, що спадали до Бугу, Інгулу та Інгульця. Найбільшого страху полякам та царським військам завдавали загони, які очолювали ватажки Сава Чалий, Грива, Медвідь, Харко та Гнат Голий.

— А хто ж у наших краях верховодив із гайдамаків? — допитувався Миколка.

— Найбільше лютував Сава Чалий, — переповідала мати синові відомі факти історії, — загін його гуртувався у хащах селища Мигія. Щоб позбутися ватажка та його побратимів, поляки влаштували засідку з великої кількості вояків, і, спіймавши, передали Чалого графові Потоцькому. А той...

А ще мати співала синові українські народні пісні та думи. Як заворожений слухав Миколка про “Самійла Кішку”, тужливі — “Плач невільника”, “Буря на Чорному морі”.

— Береги Південного Бугу, — розповідала Софія Петрівна, — це перша після моря земля для рабів, які втікали з турецького та царського полонів і, зійшовши з галери, цілували. Про це зати́м і співали:

*З тяжкої неволі
турецької,
З каторги
бусурменської,
На тихі води,
На ясні зорі...
Й цілувати, як святу, першу землю....*

Не раз Миколка просив маму заспівати думу “Смерть козака на долині Кодими”. Ця річка — притока Південного Бугу. У широкій

Кодимській долині постійно точилися бої козаків з татарами та турками. Хлопчик слухав, як у думі славиться подвиг козака, про те, як постріляний і порубаний, геройськи вмирає, а над ним уже ширяють орли-чорнокрильці. Мертвого знаходять товариші, шаблями копають яму і насипають високу могилу з прапорцем на вершині...

Аркас із малоліт кохався в музиці: годинами грав на фортепіано, мугикаючи придумані слова. Дуже дивувався, коли служниця Мотря зізналася, що їй незрозумілі ці звуки. “Нема нічого кращого на світі як музика!” — палко переконував Миколка. Дівчина у відповідь лише всміхалася — не сміла перечити паничеві.

Якось до села прибився бандурист, або, як ньенька його називала, божа людина. Спів гостя схвилював малого до сліз. Пісня

Придбавши у Христофорівці землю, адмірал М. А. Аркас за власним проектом розбудував у селі маєток, який згодом став цариною сина Миколи. Фото кінця ХІХ сторіччя

розчулила хлопчика й Миколка заспокоївся лише тоді, як відчув на голівці дотик кобзареві руки.

— Тобі, дитино, судилося велике щастя, — мовив кобзар. — Народна пісня вже оселилася у твоєму серці...

Їхню розмову перепинила поява гувернантки Елеонори Ксенофонтівни, чи “Клеопатри”, як вигадав для неї прізвисько Миколка. Грекиня за походженням, літня, із сірими очима жінка пильно доглядала “дитину”, аби “не зналася із хлопоманами”. В Аркасів вона недавно, але вже зажила слави самовдоволеної, чванькуватої й суворі навчительки. Їй хотілося, щоб вихованець засвоїв шляхетні манери й не водився з простолюттям, непослух показував їй язика, Клеопатра хапалася за голову й мало непритомніла.

Якось, побачивши, що Миколка сидить на вулиці та ще й у пилюці перед старцем, вона зблідла. Шулікою накинулася на Миколку і за руку потягла його в дім. За мить вони вже стояли перед Софією Петрівною.

— Я ж заборонила йому бавитися з голотою, — не вгавала гувернантка.

— Так вони ж такі, як і я... — виправдовувався хлопчик, але його ошелешила грізна засторога Клеопатри:

— Не сперечайся!

Софія Петрівна вислухала цю суперечку, відіслала сина до сусідньої кімнати, а з гувернанткою мала тривалу розмову. Того ж дня її мов здуло вітром із панських покоїв у селі.

Підростаючи, Микола Аркас переконався, що мати знає безліч пісень, чудово їх співає. Її лагідний голос не раз лунав у богданівській садибі. Щотижня, коли чоловік був на службі в Миколаєві, Софія Петрівна запрошувала дівчат і молодичь вечорами до світлиці, й вони приходили із прядками на посиденьки. Ото ж розсядуться на лавах, і мимохить заспівають. Починала ненька, підхоплювали пісню жінки:

*На городі верба рясна,
Там стояла дівка красна...*

Вони співали так щиро, що невгамовний Миколка нишкнув у куточку, боячись поворухнутися. З відчиненого нарозпашку вікна у зелене буяння саду линули жалісливі слова:

*Хорошая та вродлива,
Її доля нещаслива...*

А що господиня була сердешною та доброю полтавкою, то вміла себе поводити і з дворовою челяддю, і з селянами. Це вплинуло й на сина. Тож дні, проведені в Богданівці, пробуджували в ньому любов до фольклору, до природи — без цього Аркас просто не міг жити.

Про свої почуття в далекому дитинстві до українського пейзажу та небокраю, пережите й передумане в ті часи, згодом Микола Аркас одсповідається другові, українському літературознавцеві Василю Доманицькому:

“Мене гори знітуть і не дають вільно дихати, блукаючи по горах у Криму, почуваю страшенну тісноту, наче одягся у вузькі штани, нема простору очам, нема далечини безкрайої, як у південному степу або на морі, нема де оку відпочити, наче дивишся у стереоскоп: усе таке близьке, таке ясне, хочеться одкинути його, одпочить на туманній далечині, а її нема... Люблю розкіш-волю, щоб усе ясно було, як ось тут, на просторі біля Богданівки чи Христофорівки. Тут земля, яку торкалися ноги чумаків та козаків, не кажучи про невгамовних скіфів”[13].

Отже, не лише серед пісень зростав Аркас, а й серед південної української природи. Не раз переповідала ньенька і про

козаків, про їхні походи. Особливо вражали хлопця чумаки. Одна з легенд про них закарбувалася в пам'яті...

...Давно це було. Пролягав великий тракт через Христофорівку. Ходили чумаки ним у Крим по сіль. Збиралися гуртом, бо так безпечніше. Та застала їх якось ніч далеко від села...

Миколка навіть уявив собі вільних людей, яких життя гнало в таку далеку дорогу.

...Розпрягли чумаки волів, повсідалися довкола багаття, стиха перемовляються. Лише Захар мовчить — лине думками до Ярини, своєї коханої дівчини. Отак, мріючи, і спустився до верболозу. Та

*Аркасівські джерела поблизу
Христофорівки й нині
живлять землю й дерева,
вгамовують людську спрагу*

враз скрикнув — підступна стріла встромилася юнакові у груди. Його зойк почули друзі. Ворожий напад відбили, але поранений знепритомнів. Ватажок Самійло Тургай мовив:

— Рушаймо, браття. Треба квапитися. Захарові зле.

Зарипіли ярма. Поранений весь час марив, його палила спрага. А додому далеко. У вибалку хтось натрапив на джерельце. Дали води чумакові. Вона освіжила його душу, і він усміхнувся радо — відчув, як повертаються до нього сили. Звідтоді, хоч куди б і якої б години хтось мандрував, неодмінно зупинявся біля джерельця, яке назвали Чумацьким.

— Та це ж джерело край нашого села! — вихопилося в Миколки. — Я їх он скільки порозчищав!

Мати пригорнула сина, поцілувала:

— Легенди, синку, не вигадка, а почерпнуті із життя.

Того ж дня Микола подався на край села, де в яру дзюрчало джерельце. Хлопчик розчистив його від намулу, настелив довкола дерен, а неподалік ввіткнув два ясенки. Згодом Аркас посадить багато дерев, і зашумить під Христофорівкою ясеновий гай, а в тіні крислатих верховіть відпочиватиме не одне покоління селян. Хлібороби полюбили панича за щирість і простоту в спілкуванні, за те, що не цурався роботи.

Миколка залюбки співав українських пісень, спав на возі просто неба під срібними зорями та молодим місяцем. Коли далеко від рідного порогу люди згадують свою вітчизну, то уявляють не якусь там карту садиби, району чи області, а криницю, з якої пили воду, калину в березі, солов'їний спів у надвечір'ї. Цей райський закут із росами, квітами і птаством стримить, мов скалка, в пам'яті й серці. І син козачки, воскрешаючи в душі образ своєї малої батьківщини, впродавж життя благоговійно згадував стоптані стежки та сільські краєвиди.

ЗУСТРІЧ У ПЕТЕРБУРЗІ З ШЕВЧЕНКОМ

1 травня 1859 року Миколу Андрійовича Аркаса призначили головним начальником морських та берегових промірів між Петербурзьким та Кронштадським рейдами. Отож, флігель-ад'ютант, капітан першого рангу мав скоритися монаршій волі, й Софія Петрівна із семирічним Миколкою мала збиратися до Петербурга, де тепер оселяться у відомчій квартирі на Васильєвському острові. Син уперше вирушав у таку далечинь, та ще й не куди-небудь, а до столиці. Однак, радощів не було. Він уже звик до свого домашнього музикування. Окрім фортепіано, юнака оточували бібліотечні полиці з книжками — з живопису, театру, музики, чимало з історії, археології... окремо — видання на військову тематику. Їх привозив з усіх морських портів батько, бо з дитячих літ готував сина до морської кар'єри. Адмірал багато розповідав Миколці про свої подорожі, небезпечні й далекі, про великі хвилі, що здіймаються високо над кораблем, і про міцну дружбу на морі, про морських вовків та піратів.

— Вони ж можуть потопити корабель! — лякався хлопчик, бо вже знав із книжок про жорстоких розбійників. Батько лише усміхався в чорні вуса, садив сина на коліна, заспокоював:

— Якщо на палубі відважні моряки, їх ніхто не переможе!

— А звідки береться хоробрість? — цікавився Миколка.

— Треба вчитися довго й наполегливо. Будеш і ти таким, якщо не здолають тебе ліньки, — світлішав обличчям адмірал, вдоволений допитливістю сина.

— Його музика вабить, — мовила мати, яка завжди хвалила за це Миколку. От і зараз не стрималася від похвали.

— Марні забави не для Аркасів, — суворо відказав батько. — На нашого сина чекають адміральські еполети.

І ось родина осіла в Петербурзі... Столиця тих років була немов розбурхане море. Царська Росія переживала поразку у Кримській війні. Про здачу Севастополя люди розповідали з болем. Штурм Малахового кургану залишився в історії кривавими рядками. Триста сорок дев'ять днів оборони цього міста! Десятки тисяч солдатів, захищаючи порт, полягли в нерівному бою. В ніч на 28 серпня, щоб не дісталися ворогові, були затоплені кораблі "Париж", "Храбрый", "Константин", "Мария", "Чесма", фрегат "Кулевча". А "Ягудиил", наполовину у воді навпроти Павловського мису, був спалений. Третього дня пішли в морську безодню пароплави "Владимир", "Крым", "Херсонес", "Одесса", "Бессарабия", "Громоносець", "Эльбрус", "Дунай", "Турок" та "Грозный".

Через безголів'я головного командування на чолі з О. С. Меншиковим та М. Д. Горчаковим було втрачено майже увесь Чорноморський флот. Частину кораблів, споруджених на Миколаївській верфі, також поглинуло море... Такої трагедії не знав ще світ! І все це — за царювання Миколи I.

С. В. Салтиков, знайомий російського поета Олександра Пушкіна, називав імператора "великим буржуа". В його політиці страх перед дворянським повстанням посилювався з показним народолюбством, недовірою до особистостей, покладання в усьому на чиновника, армійського служачу та лавочника. Навіть гвардія недолюблювала імператора — за солдафонство, брак ввічливості, обмеженість мислення.

Микола I помер, мабуть, від переляку перед підписанням ганебного Паризького договору 1856 року. Ця міся випала його тридцятирічному синові Олександрю II. Далекий від політики, він доручає долю країни на переговорах у Відні князеві М. Д. Горчакову та його однодумцеві В. П. Титову. Вони й

поставили свої підписи під угодою, за якою Російська імперія втратила право тримати на Чорному морі військовий флот та військові морські зброярні, відмовилася від частини південної Бессарабії та гирла Дунаю, і свого протекторату над дунайськими князівствами... Настав неспокійний для імперії час. Держава у будь-яку хвилину могла стати об'єктом нападу завойовників.

...На перепряжних дісталися мати й син Аркаси із Миколаєва до Петербурга. Ця подорож справила на Миколу неймовірне враження. Траплялися на їхньому шляху арештанти в кайданах, зубожілі селяни, численні жебраки, які кидалися до них під час зупинок. На запитання, чому ці люди не мають шматка хліба, мати не знала, що відповісти. Життя селян було нестерпне. Виснажлива праця, знущення поміщиків ще дужче посилюлися. Олександр II розв'язав руки землевласникам і налякав: "Мені щоб були гроші в казні, — просторікував, — а як ви їх добуваєте — це нікого не турбує. Бо непокірних — у Сибір".

Свавілья російських кріпосників не давало людям дихати в селах... Здавалося, народному терпінню настав кінець — волю, приспану імператором, треба розбудити! Українці цей заклик почули від свого Кобзаря:

*...А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.*

Почали палахкотіти панські маєтки. Смуток оповив усю імперію. Багато чого молодий Микола Аркас ще не тямив, не усвідомлював, навіщо селянські бунти. Та настане час, і картини юності виринуть із пам'яті, стиснуть серце, видушать росяну сльозу за долю трудящої людини.

У столиці до приїзду матері з сином усе було наготові. От тільки батька не було — у плаванні. Оселилися вони в розкішному будинку: високі стелі, просторі зали із старовинними меблями, з неодмінним портретом імператора в адміральському кабінеті — все це захоплювало хлопця. Із широкого балкона виднівся пустельний Васильєвський острів. Колись Петро I мріяв, щоб це місце стало осердям Петербурга, та не вийшло. Обживалася лише західна його частина, і то бідняками. А що вже острівець Горонопуло — біля того ж Голодаю, — то й щербатої копійки не був вартий. Здичавілий прихисток зміїв та комахні... Та саме цій безлюдній землі судилося стати останнім, таємним притулком декабристів, страчених 13 липня 1826 року. Серед п'яти повішених — троє із Південного товариства, із України: Павло Пестель, Сергій Муравйов-Апостол, Михайло Бестужев-Рюмін. У казематах Петропавлівської в'язниці томилася й миколаївці-декабристи: брати — Олександр і Йосип Поджіо. Нещадною розправою над апостолами російської свободи царизм намагався посіяти в суспільстві страх і запобігти новим виступам проти самодержавно-кріпосницького ладу. Якщо це йому почасти і вдалося, то лише на певний час. Не всі скорилися, дехто ще вірив — настане година розплати. Їхню думку поетично висловив Тарас Шевченко:

Окують царів неситих

В залізнії пута...

І осудять губителів

Судом своїм правим...

Облаштувавшись на новому місці, Миколка з матір'ю зібралися оглянути пам'ятник Петру I. Із Васильєвського острова до Адміралтейської сторони дісталися каретою, доплативши п'ять копійок за проїзд через Великий Ісаакіївський міст. Перед Петровським майданом зупинилися і до “Мідного вершника” прямували пішки.

Заворожений Миколка не зводив очей з могутньої постаті Петра І. Вольовий цар упевнено править нестримним конем, лівою рукою гамує той порив на краю скелі, а рухом правої ніби стверджує перемогу молодій Росії.

— А навіщо кінь давить змію? — запитав Миколка, коли обдивилися кам'яну брилу. Софія Петрівна знала, що змія — символ лиха. І не раз чула, як про людей підлих, улесливих у народі казали: “Ну, й, змія, підступна”. Тож синові пояснила так, як сама збагнула задум митця:

— Людська заздрість перешкождала Петру І довести до кінця задумане. Було багато людей нечесних і при дворі, але цар їх розтоптав. Мабуть, так це відтворив і скульптор.

*Під час петербурзької вистави
портрет Тараса Шевченка
на сцені був у українському
рушникові*

Від Неви повіяв холодний вітерець. Софія Петрівна, піклуючись про здоров'я сина, покvapилася додому. А там приємна несподіванка — із плавання повернувся Микола Андрійович. Несподіванкою для родини стали й квитки до театру на концерт пам'яті Тараса Шевченка. Влаштований російським композитором і музикознавцем Олександром Серовим, той вечір мав на меті — про це писав журнал “Основа” — “познайомити з південноруськими мелодіями тих, хто не мав нагоди їх слухати”.

Талановитий маестро Олександр Серов залучив до виступів, окрім хорів, ще й таких славетних співаків, як Семен Гулак-Артемівський та Дар'я Леонова, яку особисто знав і високо цінував Тарас Шевченко.

Микола відвідав такий концерт уперше і дивувався з усього. Та найбільше хлопчиків сподобалися українські пісні “Чи я в лузі не калина була” й “Ой, дівчина по гриби ходила”. Затамувавши подих, слухав він романс Михайла Глінки “Гуде вітер вельми в полі”, пісню Гулака-Артемівського “Стоїть явір над водою”.

Микола Аркас, онук — композиторові Леонідові Кауфману:

“Микола Миколайович, будучи в широкій настрої, згадував юність і вдавався до спомину, оповідаючи, яке враження на нього справили Шевченківський вечір у Петербурзі, де він трохи навчався. Не раз у розповідях повертався до тих днів, зізнаючись, що тоді вперше відкрив для себе неповторний талант Кобзаря” [14].

Ті хвилини надовго запали в душу майбутнього композитора. Він бачив, якою радістю світилися мамині очі, коли лунали українські мелодії, якими бурхливими оплесками зустрічали акторів. Чи повірив би Тарас Шевченко, що ці люди у вишитих золотом камзолах та при орденських стрічках, і з діамантовими зірками пишно вшановуватимуть його творчість? Українського Кобзаря... Мабуть, визнання в Росії буває лише після смерті. І то не для всіх...

Відтепер Микола Аркас відкрив для себе й навіки полюбив маловідоме для нього досі ім'я поета — Тараса Григоровича Шевченка. А коли відвідав Академію мистецтв, де Кобзар працював і жив з 1858 по 1861 роки, то й як художника.

Десяти років Миколу Аркаса віддали до столичного училища правознавства — поважного навчального закладу закритого типу. Залізна дисципліна, брутальне поводження головного викладача (за статутом — “батька”) лише викликали відразу до науки. Тут

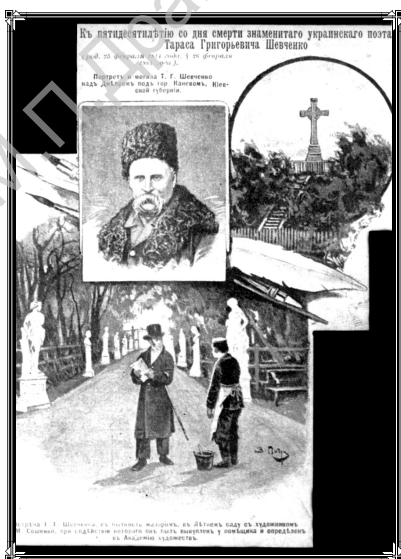

*Художня студія при Академії мистецтв у Петербурзі,
де Тарас Шевченко жив і працював з 1858 по 1861 роки,
і яку відвідав малий Аркас*

виховували учнів у дусі схиляння перед законами імперії. Діти вельмож розмовляли лише французькою, інколи — каліченою російською мовою. Вони дозволяли собі жити на широку ногу, дістаючи від батьків великі кишенькові гроші. Відірваний від батьківщини, Миколка відчув, що йому легше порозумітися в Богданівці навіть з дорослими, аніж з однолітками в столиці. Був радий кожній вільній хвилині, з матір'ю відвідав Академію мистецтв, де студював Тарас Шевченко, спішив до набережної в Літньому саду. Не міг одірвати очей від майстерно відлитой чавунної огорожі, мармурових статуй. Десь ось тут, біля богинь і відбулася зустріч земляків — Шевченка і Сошенка, який став покровителем юного художника-кріпака. Знайомство і дружба з Іваном Сошенком відіграли велику роль у подальшій долі Кобзаря. Вони стали першим кроком до переломного моменту в його житті — викупу з кріпацтва. Аркаса захоплювали таємничі парки, що вже спалахували осінньою позолотою. І все ж... Щось сковувало його рухи, почував себе ніяково серед отієї північної краси. Можливо, пишні дами з собачками, які раз у раз поглядали на нього в лорнет... Чи жандарм, який стовбичив у кінці алеї... Тож саме вони й заважали Миколці слухати музику, що віддунювалась у шелесті листя...

Юний Аркас вирізнявся з-поміж однолітків своєю

*Зустріч Тараса Шевченка з
Іваном Сошенком у Літньому саду.
Петербург, 1911 рік.
Поштова картка*

стрункою поставою; був мовчазний і сумний. Над ним глузували, називаючи “хохлою”, не брали до своєї компанії. Нічого доброго не лишилося в його серці від того училища.

Найкраще, що вразило душу — білі ночі, з їх загадковим спокоєм...

У Петербурзі, де адмірал Аркас перебував у довгостроковому відрядженні, родина зазнала біди: від сильної кровотечі зліг Микола Андрійович — далися взнаки морські походи, дні та ночі, відстояні на капітанському містку.

Кілька разів батько брав і Миколу в плавання, і син пересвідчився, яка нелегка морська служба. Спомини про перші “круїзи” назавжди полонили дитяче серце. Хлопчик міг вільно ходити палубою, йому дозволяли навіть потримати в руках штурвал корабля. Це були дні, сповнені надзвичайних вражень. Прохолодний вітер Фінської затоки обвівав обличчя, над головою квилели чайки. Матроси, як мурахи, снували кораблем, виконуючи батькові команди, але Микола їм не заздри.

— Подобається? — запитав Микола Андрійович, зустрівши сина в оточенні “морських вовків”.

Миколка лише всміхнувся. Згодом, наодинці, зізнався батькові: “Сумних пісень співають ваші матроси. Дуже сумних. Не в захопленні, татку, я від морської служби...” Звідки знати адміральському плеканцю, що служба на флоті чи не найтяжча. Довголітня насадна робота далеко від рідних берегів, безправ’я, непосильна муштра фізично й морально виснажували людей. Свій душевний біль вони могли хіба що передати в піснях...

Ось після одного з таких тривалих плавань Балтійським морем Микола Андрійович і зліг. Лікар гвардійського екіпажу Ковальов-Рунський приписав хворому спокій та негайне повернення на берег. Про це доповіли імператорові. Олександр II не дуже вірив “корабельним щурам” — послав професора Сергія Боткіна

засвідчити хворобу генерал-адмірала. Сергій Петрович був тямущим терапевтом, а ще більше — людиною чуйною і доброзичливою. Він радив Миколі Андрійовичу облишити службові заняття й піти у відпустку та виїхати із Петербурга.

Довго чекали на ухвалу його Величності. Даремно Софія Петрівна через особисті знайомства у вищих колах намагалася дізнатися про долю чоловіка. Сім'я Аркасів перебувала в стані невідомості та розпачу. Одна лише відрада — щоденні візити Боткіна, його нагляд за хворим.

А тим часом Миколка почував себе непевно, бачачи, як бідкається мати, як тяжко ведеться прикутому до ліжка батькові. Нарешті надійшло царське розпорядження: генерал-адмірала М. А. Аркаса звільнити на берег, дозволити носити гвардійський одяг та повернутись у південні краї.

Боткін наполягає негайно їхати на лікування за кордон. Генерал-адмірал Аркас не хоче.

— Кращого курорту, ніж південь і Чорне море, немає. Поїду в Богданівку, в своє родинне гніздо, погріюся на південному сонечку, — відповів лікареві, подякував за турботу й на цьому вони попрощалися.

Микола Андрійович Аркас, діставши в 1873 році звання генерал-ад'ютанта, в 1878 році за відзнаки в російсько-турецькій війні отримав звання адмірала. Серед його численних нагород були: орден Святої Анни 3-го та 2-го ступенів, святого Станіслава 4-го ступеня, австралійський орден Залізної корони 2-го ступеня, Неаполітанський Святого Франциска 2-го ступеня, Турецький золотий орден з діамантами 2-го ступеня, орден Святого Володимира 3-го та 2-го ступеня, Святої Анни 1-го ступеня з мечами, ордени Білого Орла та Святого Олександра Невського.

Вирушали із Петербурга так, як і приїздили: нашвидкуруч. Гніді коні чотирьох екіпажів зрання вдарили копитами у бруківку перед будинком. Синій туман слався над Васильєвським островом. Миколка вийшов на балкон — за туманом нічого не видно, ні Петра Великого, ні Адміралтейської сторони... Суцільне марево. Юнак зітхнув: було йому в столиці і радісно, і сумно. Ні з ким із дворянських дітей так і не потоваришував. Одна тільки втіха — ходив до театру, відвідував столичні музеї. А ще — прислухався до шепоту листя в Літньому саду. Незбагненна казка...

А Миколі Аркасові вже шістнадцять... Невисокий на зріст, з тонкими пшеничними вусиками він нагадував зайшлого мандрівника. Очі випромінювали незмірне завзяття, погляд якийсь відкритий, довірливий. Побачивши сина після занять, мати мовила:

— Я рада, що в тебе мої очі.

— Чому? — здивувався Микола. — Невже це має якесь значення?

— Це колір польових квітів, волошок, що ростуть біля Богданівки, — стиха відповіла ненька і ніжно торкнулася долонею його чола. Син відчув у собі хвилю ніжного почуття до матері. Вона стояла біля широкого вікна, освітлена денним сяйвом, струнка, круглолиця, із щирим, чистим обличчям і таким же відвертим поглядом. Микола невміло пригорнувся до неї, вона поцілувала сина:

— Щастя тобі, дитино, — мовила тихо.

Аркаси назавжди перебрались у родинне село Богданівку під Миколаєвом. На власні кошти збудували церкву на честь покровителя міста — Святого Миколая. Церква стала духовним осередком краю. Ще п'ять років житиме адмірал Микола Андрійович Аркас на лоні природи. Здоров'я його поліпшиться й за кілька років Сергій Боткін здивується виглядом свого пацієнта. Ось як про це згадує Софія Петрівна: *"Зустрілися із професором Боткіним у Криму... він не міг*

упізнати в квітучому адміралові Аркасі, повному сили й завзяття, вимученого хворобою командира гвардійського екіпажу, якого, як зізнався, вважав приреченим” [15].

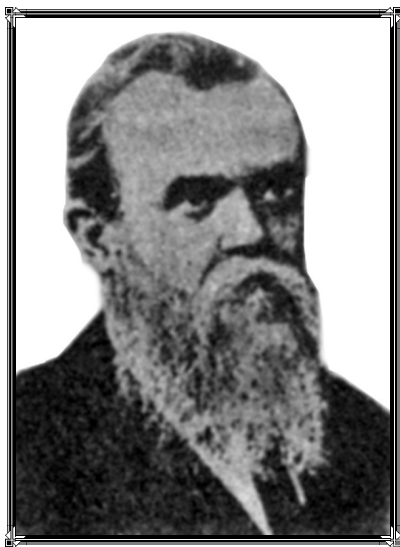
Саме тоді, в 1870 році, Миколу віддають навчатися до Одеської приватної гімназії, де викладали досвідчені педагоги Стародубцеви — Петро і Федір. Згодом навчальний заклад перейменують на Першу Одеську приватну класичну гімназію. *”Одеса — місто міщанське, — читаємо в довіднику кінця ХІХ сторіччя, — із загальної кількості населення — 196 755 міщан і 80 775 селян, дворян — 17 144. Першопоселенцями ж стали українські козаки, яких в Одесі називали “пересипськими”. Як засвідчують історичні дані, 25 червня 1795 року місцева влада оголосила, що один із районів міста — Пересип — віддається для заселення “...тим козакам Чорноморського війська, які не подалися на... відведену для них 30 червня 1792 року на Тамані землю”. Мовилося про 404 козаків, які оселилися навколо Хаджибея відразу ж після падіння турецької фортеці [16].*

З перших же днів занять Миколу полонив своїми поглядами на життя та глибиною знань учитель історії, керівник одеської української громади Леонід Анастасійович Смоленський (1844—1905) — громадсько-культурний діяч, палкий прихильник Герцена, шанувальник Добролюбова, Чернишевського, Шевченка.

У кімнаті гімназії, де сиділи за партами учні, світло. Осіннє сонце золотитьз платанове листя. Смоленський зайшов неквапно, з порога привітався. Його продовгувате обличчя випромінювало доброту. Микола почув, як хтось з однокурсників шепнув: “А ми думали — з гарапником зайде”.

Леонід Анастасійович запитав, як вони почуваються в ролі гімназистів, чи цікавить їх такий предмет як історія.

Леонід Смоленський. Фото

— Мені б хотілося, — ступивши до столу, сказав учитель, — щоб між нами було довір'я. Це важливо — розумом і серцем сприйняти минуле, історію, знати про колишню долю власного народу.

Микола Аркас пригадав, що в Петербурзі жоден учитель не дозволяв собі вести розмову з вихованцями на рівних. А були й такі, що давали стусанів, показували на двері. А що вже підвищували голос...

— Ми вивчатимемо історію греків? — запитав русьвий юнак. Очі той мав вибалушені, зростом був на дві голови вищий від однолітків, вдачі — непосидючої.

Смоленський підійшов до нього, поклав руку на плече.

— Щоб знати історію інших народів, — мовив, — треба, насамперед, вивчити власну. Скажіть, добродію, ви звідки прибули?

— Я місцевий, а що? — блимнув той у бік педагога. — Поблизу ресторану "Аркадія" мешкаю, — уточнив, ніяковіючи, що сидить перед учителем, хотів підвестися.

— Сидіть, добродію... Як ваше прізвище?

— Шеренговий.

— А чи знаєте, Шеренговий, звідки походить назва вашої місцевості? Ось вам, до речі, й історія...

— Знаю, що ім'я ресторану дав месьє Камб'є, директор агентства Бельгійського акціонерного товариства кінної залізниці.

Ну, іще відомо, що він чимало від того закладу має грошей... Мільйони... А чому “Аркадія”... — учень замовк, нічого більше не згадавши. У класі почулося хіхікання...

— Дозвольте пояснити, звідки пішло слово “Аркадія”, — несміливо підняв руку Аркас.

Смоленський здивовано звів брови, уважно оглянув юнака. Той стояв за столом, не спускаючи з учителя запитливих очей.

— Прошу, добродію, — мовив, — коли ваша ласка.

— Аркадія — гірська місцевість на грецькому Пелопоннесі. Аркадійці здебільшого займалися скотарством. Край там чудовий, можна сказати, — випалив одним подихом Микола. — Окрім цього, аркадійці мали хист до торгівлі і їх чимало перебралося з Греції на береги Чорного моря, зокрема, до Одеси, Миколаєва, Херсона.

Смоленського вразила чіткість відповіді учня, знання грецької історії.

— Даруйте, — спитав Смоленський, — а як ваше прізвище?

— Аркас.

— Ага, тож ваш родовід, добродію, із Греції! — вихопилося в учителя. — Вам це відомо?

— Так, — гордовито мовив Микола, чим іще раз здивував Смоленського. Леонід Анастасійович подумав: “Дворянська кров”, але не проронив жодного слова. Похвалив гімназиста, не знаючи, що цей гордовитий юнак стане його улюбленим учнем.

Навчання Миколу не вабило. Річ у тім, що викладали здебільшого іноземці, які донедавна служили у війську й були далекі від педагогіки. Вони не любили гімназистів, приходили на заняття для годиться, часом і напідпитку. Шеренговий поширював про них всілякі плітки, підбурював учнів не коритися “мужланам”. Микола слухав це байдуже: він уникав мудрувань на такі теми. Ходили чутки, що

з поїздки до Малоросії мав повернутися якийсь Ніщинський, що нібито записував там народні пісні. Незвичайний учитель. Влаштує вечорниці. Незабаром і приїде. Може, тоді стане цікавіше...

Як у Петербурзі, так і в Одесі Микола часом блукав вулицями міста, забирався у найвіддаленіші кутки. Відразу ж уподобав Приморський бульвар. Подовгу стояв біля пам'ятника Рішельє, витвору українського скульптора Мартоса, та найбільше — милувався кам'яними сходами Боффо, що спускалися майже до моря.

1868 року поряд з міським театром в Одесі заснували театр Марков і Чернишов. Це була так звана “народна сцена”, хоч репертуар її не відповідав цій назві. Кілька разів Микола відвідав вистави, але вони не запали в душу, тож більше він туди не ходив.

Під час однієї з прогулянок Микола зустрів учителя Смоленського. Був він середнього зросту, худорлявий, темноволосий, з круглим білим обличчям, що звертало на себе

Одеса. Дерibasivська вулиця. Поштова картка ХІХ сторіччя

увагу розумними очима, котрі іскрилися то гумором, то затаєним сумом і глибоко сиділи під розвиненим чолом. Леонід Анастасійович першим помітив учня, підійшов, привітався. Окрім Петра Ніщинського, Смоленський у гімназії нікого не цінував, а тому після занять ніколи не затримувався. Він добре знав історію вулиць, цікавився минулим краю... Це була інтелігентного вигляду людина, він умів слухати співрозмовника. А ще славився як першокласний історик і переконливий співбесідник. Розмовляючи, вони поволі рушили Приморським бульваром.

— Ви, добродію, не марнуйте задарма часу, — напучував учитель. — У вашому віці треба більше сидіти за книжкою. Ви читайте справді народних письменників, а не писак од народу.

Микола розумів, що Леонід Анастасійович дорікає за бездумно змарнований час, якось помітивши його із Шеренговим.

Одеса. Вулиця Херсонська,
якою Микола Аркас їздив до Миколаєва.
Поштова картка XIX сторіччя

Але ж то тільки раз, та й випадково потрапив Микола до тієї братії.

І самовпевненість не прикрашає. Для того, щоб пишатися, слід, як кажуть, добрячий казан каші з їсти.

— Я читав... І не одну книжку. Скажімо...

— Вірю, — підвів руку, перепинив на півслові учитель Миколу. — Даруйте, вірю, але немає, добродію, пізнанню меж. Немає кінця нестримному бажанню вдосконалюватися... Грунтовно, а не поверхово. У вас поки що так...

Микола лише зітхав, слухаючи учителя. Правду ж каже, таки правду...

Смоленський ніби вгадав, що, окрім гри на фортепіано та читання міфів, ніщо Миколу не захоплювало. “Чи, може, нема вчителя, який би зацікавив? Зуміла ж мати прищепити йому любов до музики, до української пісні та думи. Он скільки їх знає!”

Певне, з отієї прикрої для Миколи розмови й почала складатися з нього доросла людина. Звідтоді він уникав тимчасових зустрічей із “шеренговими”, поринув у книжки, якими радо ділився з ним учитель. Став стриманий, заходився стежити за своєю мовою, беріг кожну вільну хвилину. Немов удруге народився, де й поділася байдужість, а натомість — охопила невгамовна спрага пізнання.

Перший літературний твір Аркаса написаний ще в гімназії на вільну тему — “Гоголівські герої з “Мертвих душ” [17]. Микола сидів за партою один. Ось заняття скінчилися й усіх наче вітром змело. Надворі володарювала зима, снігу насипало до колін. Аркас гортав зошита, щось перечитував. Згадав, як легко лягали слова на чернетці, а став переписувати — аж употів. Не раз перекреслював цілі речення, сердився на себе.

— Подумай, Миколо, — підбадьорював Смоленський. — Гоголя з наскоку не візьмеш. Це — класика!

Гарячково пригадував Микола сторінки “Мертвих душ”, занотував кожну свою думку. Не відразу підбирав отой ключик, який відкривав таємницю твору. Та над усе йому сподобався образ Акакія Акакійовича. На нього спрямував свої роздуми. Незабаром Микола поділився своїми висновками з Смоленським: “Автор щиро, тепло поставився до життя, до душі “маленьких людей”, а, отже, виконав внутрішнє завдання своєї роботи”.

За тиждень учитель запропонував гімназістам написати про трагедію Олексія Толстого “Цар Федір Іоаннович”. У відгукові на цей твір Аркас назвав письменника майстром епічного письма. *“Тут відчувається тяжіння Толстого до створення могутніх історичних образів, — зазначив Микола. — Використання фольклорних засобів допомагають письменникові яскравіше показати й глибше розкрити билинну постать нашого народу-богатиря”* [18]. Смоленський високо оцінив рецензію Аркаса: “Робота виконана з розумінням суті трагізму царя Федора, і захоплено” [19].

Учився Аркас посередньо: з усіх предметів, включаючи російську мову і словесність, історію, географію, математику, іноземні мови, у нього в атестаті були лише задовільні оцінки. 14 серпня 1870 року сімнадцятирічний Микола Аркас одержав від Першої Одеської приватної класичної гімназії посвідчення, де екзаменаційна комісія відзначила, що **“Аркас за його світоглядом і розвитком визнаний добре підготовленим до слухання університетського викладання наук”** [20].

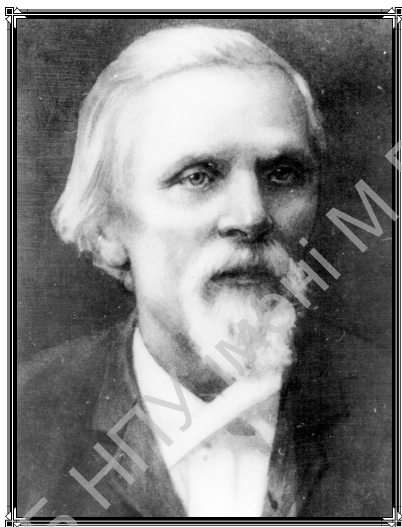
Непомітно минув ще рік навчання, залишивши по собі теплий спомин. Під впливом свого улюбленого вчителя Ніщинського, Аркас ще дужче полюбив історію, творчість Тараса Шевченка. Віднині Микола почав глибше вникати у світ поезії Кобзаря, відчувати її значимість для свого духовного збагачення.

УРОКИ ПЕТРА НІЩИНСЬКОГО

В Одесі, під час навчання в гімназії, в Миколи Аркаса сталася зустріч, яка відбилася на всьому його творчому житті: викладачем грецької мови працював відомий в Україні композитор, поет, перекладач, справжній шанувальник та збирач українських пісень Петро Іванович **Ніщинський** (1832—1896), який мав літературний псевдонім Петро Байда. Мешкав учитель на вулиці Мерінга в будинку № 14. Його демокра-

Микола Аркас обожнював Петра Івановича Ніщинського за його розум, талант і глибокі знання української музики та фольклору. Фото

тичні погляди багатьом не подобались, адже він дружив із студентом Андрієм Желябовим, а той перебував на таємному обліку в жандармерії як народоволець.

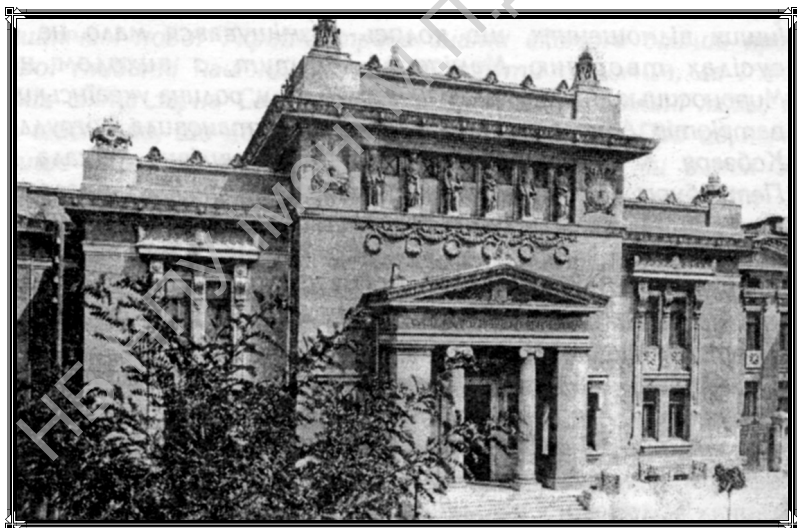
Попечитель навчального округу О. П. Ширинський-Шихматов не знав, як поводитися з доносами у його відомстві, і, звісно, висновки не забарила-ся: П. І. Ніщинського попервах викликало високе начальство на розмову, а після неї годі було і мріяти не лише про шаблі в суспільстві, а навіть про невисоку посаду.

Востанне Петро Іванович Ніщинський спробував залагодити свої справи 6 березня 1869 року, коли звернувся до

ректора Новоросійського університету в Одесі О. М. Богдановського. У своєму “прошенні” Ніщинський писав, що *“в минулому академічному році я, з дозволу університетського начальства, почав було тримати екзамен на ступінь кандидата філології, однак із причин, від мене незалежних, змушений був відкласти оний. Так як зараз ці причини почасті вирішені, тому маю за честь покійно просити Вашу світлість знову допустити мене до екзамену для одержання ступеня кандидата на філологічному факультеті”* [21].

Але й цього разу справи довелося відкласти. Тільки жодні обставини не перешкоджали його захопленню самодіяльним театром, перекладом українською мовою трагедії Софокла “Антигона” та шостої пісні “Одіссеї” Гомера.

Одеська бібліотека, де постійним читачем був студент університету Микола Аркас. Фото кінця XIX сторіччя

Саме тоді виник український професіональний театр, але його репертуар був настільки бідний, що не міг забезпечити такого простору, який мали російські актори. Імперський міністр Валуєв твердив, що української мови “не было, нет и быть не может”. Петро Ніщинський своєю діяльністю спростовував це. У своїх творах він прагнув змалювати правдиву картину сільського життя, показати душу селянина, його серце. Студентська молодь була в захопленні від його вистав. Багато хто з учителів і гімназисти, не вагаючись, виходили на сцену, щоб співати в хорі або хоча б виступати у масовках, які так старанно продумував композитор.

Микола Аркас обожнював Петра Івановича за його розум, талант і глибокі знання. Відтепер творчою радістю для нього була кожна вистава, до якої запрошував гімназистів Ніщинський. Микола виконує різні ролі — від безвусих парубків-залицьяльників до пихатих самодурів, які жили тільки задля грошей і розваг. Та найкраще він почувався в побутових сценках. Йому близькою була пісенна творчість народу, і самодіяльний актор жив на кону, мов карась у ставку. Адже далось взнаки його товаришування з селянськими хлопцями Богданівки та Христофорівки, нічний випас коней, купання і риболовля. Яких лише мелодій начується він тоді, особливо, довгими ночами у степу.

Від Петра Івановича Ніщинського Аркас навчився розумітися на фольклорі, так само набув перші знання у царині музичної культури. А найголовніше — Ніщинський, як і його приятель — учитель історії Л. А. Смоленський, зумів пробудити в Миколи Аркаса ще приспані здібності композитора та дослідника українського фольклору.

Згодом про вчителя Микола Аркас зізнавався у листі до Марка Кропивницького: *“Навчаючись в Одесі, я щільно був знайомий*

з учителем Петром Івановичем Ніщинським, цим порядним добродієм із передовими поглядами та особливим ставленням до всього українського, тому його поезія й вистави мали в нас такий надзвичайний успіх. Звідтоді у мене “проснулося” композиторство і все, що сприймало українське слово” [22].

З Петром Івановичем Аркас мандрував навколишніми селами Одещини, занотовуючи народні пісні. Ця пристрасть ніколи не залишала Миколу — й дала змогу йому всотати не тільки музику пісенних перлин, а звичаї й традиції українського народу. Не дивно, що відразу ж після закінчення навчання Аркас кинувся збирати й записувати все, що вражало його тендітну душу.

Навчаючись в Новоросійському університеті, Микола не пориває стосунків з П. І. Ніщинським. Ті зустрічі, як і материні розповіді, мов зерна, згодом проросли в його серці щирим почуттям до українського народу, його історії.

На одному з аматорських вечорів Петро Іванович прочитав учням вірша, в якому подав своє “кредо”:

*Один тільки той, що в небі,
Знає, прозорливий,
Який я радий, коли люди
Веселі й щасливі.
І як тяжко ние серце,
Нудиться і плаче,
Коли в лютім його горі
Та в біді побачу.
І таким мене химерним
Мати породила...
Та таким ото плаксивим
Серцем наділила.
А талану або долі*

Дати і забула...
Та дарма — спасибі нььці
І за серце чуле!

По місцях запису

Згідно з ч. 1 вкази з аттестами	З яких даних і яких села	№ п/п
М. Л. Кропивницького	1/1.	1
П. П. Ніщинського	1/28, 29, 30.	3
з Миколаївщини	1/1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30.	10
Катеринославщини	1/28, 29, 30.	2
Державинського	1/25, 26, 27, 28, 29, 30.	4
" Державинського	1/30.	1
" " с. Миколаїв	1/27, 28, 29, 30.	2
" " с. Богданівка	1/25, 26, 27, 28, 29, 30.	2
" " с. Ільківка	1/22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30.	3
" " с. Писарівка	1/23.	1
" " Державинського	1/2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30.	15
" " Державинського	1/11, 12, 13, 14, 15.	3.
" " Березівка	1/14.	1.
" " Богданівка	1/1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30.	10
" " Ніщинського	1/10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30.	19
Всього записаних пісень	1/1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30.	5.
		80.
	по Миколаївщині - 1/1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30.	

Рукопис "Щоденника" Миколи Аркаса з назвами пісень, зібраних у селах південного краю та записаних од Марка Кропивницького і Петра Ніщинського

Занотовані пісні та обряди, які вчитель і учень записали в селах, лягли в музично-хореографічну картину “Вечорниці”, яку Ніщинський написав до драми Тараса Шевченка “Назар Стодоля”. Музику композитор майже цілком підготував на власний текст, лише для пісні “Хазяйки” запозичив слова із шевченкової п’єси. “Вечорниці” склалися з оркестрового вступу до музичного твору та семи хорових і сольних номерів, які чергувалися за принципом контрасту. Пісня “Хазяйки” була своєрідним ліричним прологом-заставкою. Музично-хореографічна картина мала єдину логічну лінію, кульмінацію в ній становить патріотичний хор “Закувала та сива зозуля”. У драматичному гуртку Петра Ніщинського “Вечорниці” виконували аматори, у тому числі й сімнадцятирічний Микола Аркас.

За порадою вчителя, Аркас не обминув українського театру, йому припала до душі народна творчість. Незаперечно, що саме Ніщинський заклав основи світогляду майбутнього композитора — він став його духовним наставником. Саме в Петра Івановича, уже будучи студентом університету, Аркас побачив і до скону потоваришував з революціонером Андрієм Желябовим, актором Марком Кропивницьким, познайомився з Панасом Саксаганським. Завдяки цим світочам українського театру, пісні, фольклору й бунтівної думки поступово розкривався талант, внутрішній світ Миколи Аркаса, формувався світогляд як українця.

ДАЙ СЕРЦЮ ВОЛЮ...

У серпні 1870 року вісімнадцятирічний Микола Аркас став студентом відділення природничих наук фізико-математичного факультету Новоросійського університету. Цей навчальний заклад заснований за сприяння лікаря й педагога Миколи Івановича Пирогова, який у 1856—1858 роках був куратором Одеської навчальної округи. Університет відкрито 1 травня 1865 року.

До речі, разом з Аркасом до університету вступив його земляк, майбутній композитор, автор музичних творів “Тріо”, “Квартет”, “Українська симфонія” Михайло Колачевський [народився Михайло Колачевський 14 вересня (за старим стилем) 1851 року в селі Федоровці (топонім від імені діда) Олександрійського повіту Херсонської губернії. Залишившись у восьмилітньому віці без батька й маючи слабе здоров'я, Михайло доволі довго виховувався вдома, мешкаючи в селі Кочубеївці на півдні Херсонщини в родичів та на “своєму” хуторі Михайлівці неподалік Березнегуватого — тепер село Калачове. — В. Ж.].

З перших днів свого навчання Микола Аркас вів щоденник, куди занотовував пережите за день, враження від підготовки та складання іспитів, уривки майбутньої повісті про життя запорожців “Калниш”. Повість “Калниш” Аркаса — це історична розвідка про козацьку добу та трагічну долю останнього кошового отамана запорожців Петра Калнишевського. В ній описані походи відважних лицарів степів, їх побут, відданість православної вірі. В центрі оповіді — кошовий отаман Калниш. Микола Аркас приділив багато уваги чеснотам козацького ватажка, докладно змалював його блискучі перемоги. Також докладно він описував останні роки існування запорозького козацтва, значення участі їх у походах імперських

військ Катерини II до Криму. Емоційно забарвлені картини розгрому Січі: з обуренням зображено грабіжництво й мародерство російських солдат, зруйнування ними козацької православної церкви. Зі скорботою описував автор долю Калниша, вимушеного провести 25 років у в'язниці Соловецького монастиря, а також митарствування січовиків на Задунайській Січі, на території Туреччини [23].

В Одесі Аркас любив Дворянську вулицю, де містилися університетські корпуси. Вона була чиста й малолюдна. Подобався розкішний фасад “Дворянського” готелю, архітектурно оздоблений будинок Тработті, під дахом якого прихистився Клуб дворян і місцевої аристократії. Часто Микола Аркас відвідував читальний зал одеської бібліотеки, засиджувався біля книг спрагло — саме тоді й виявив нахил до дослідницької та архівної діяльності.

У 1871 році Петро Ніщинський запросив до Одеси відомого актора із Єлисаветградщини Марка Кропивницького, щоб той допоміг здійснити виставу силами його аматорського гуртка. Марко Лукич, працюючи секретарем міської думи в містечку Бобринець, мав неабиякий самодіяльний театр. Під його орудою виник хор, у супроводі якого ставилися спектаклі. А ще він намагається згуртувати невеличку, але постійну драматичну трупку. Проте за браком коштів, а, можливо, і через протидію царських чиновників, цей намір не вдався.

До Одеси Марко Лукич приїхав з дружиною — Олександрою Костягінівною Вукотич. Окрім участі у виставах поруч із аматорами Ніщинського, Марко Кропивницький мріяв вступити до Новоросійського університету або до консерваторії. Тут він відвідує італійську оперу, народний російський театр, створений графами Марковим та Чернишовим. Пам'ятною стала зустріч з акторами, які цінували його театральний хист і захоплювалися постановою його вистав.

На засідання гуртка зібралось чимало шанувальників української культури. Ніщинський запросив багатьох знайомих та своїх студентів. Прийшов на цей вечір і Аркас.

Ніщинський (у чорному фраку, з чепурною підстриженою борідкою) немовби іменинник відрекомендував гостям Кропивницького, а затим став знайомити його з присутніми:

— Оце, Марку Лукичу, мій послідовник — Микола Аркас, із чудовим голосом. — І Кропивницький довго тис юнакові руку.

— Зважилися і ви скуштувати цей лицедійський хліб? — запитав актор.

— Та як вам сказати, Марку Лукичу, — знітився Аркас.

— Божу іскру таланту Микола має, — виручив Ніщинський. — Гарно співає, захоплюється музикою, фольклором. Чом не справжній театрал?!

— Найважливіше — бажання. Гадаю, ми з вами ще не раз зустрінемося, — мовив на прощання Марко Лукич.

Ті слова були пророчими: до кінця життя Аркас і Кропивницький залишаться друзями. Хреститимуть один в одного дітей, у скрутну хвилину спішитимуть на підтримку, збиратимуться родинами в гості. Але то потім, а зараз на сцені — п'єса "Сватання на Гончарівці" Грицька Квітки-Основ'яненка. Виконуючи роль Стецька, Марко Кропивницький подав цю роль ще яскравіше, ще природніше, як досі, хоча і партнерами його були аматори, часто навіть "не тверді" у своїх ролях.

Цей вечір відвідав в Одесі і артист Г. О. Виходцев. Із закінченням вистави він запропонував гостеві виступити в тій же сцені із "Сватання на Гончарівці" на кону Одеського російського театру. Марко Лукич згодився і Виходцев запросив усіх гуртківців та гостей Ніщинського до себе.

Аркас із нетерпінням чекав початку п'єси. В ложі він сидів поряд із Ніщинським. Ось уже залунали перші звуки музики. В залі поволі западала тиша. Вгору поповзла завіса. Коли ж вийде у ролі Стецька Кропивницький? Нарешті й четверта дія. Роззявивши рота та розмахуючи руками, з'явився на сцені Стецько. Побачивши доньку Прокопа Шкурата Уяну, зупиняється, сам до себе посміхається, чепуриться. Сам його вигляд захопив Аркаса. А коли Стецько заспівав:

*На курочці пір'ячко рябоє,
Любімося, серденько, обоє
Диб, диб...*

Аркас мало не заплескав у долоні. Марко володів гарним голосом, умів ним користатися, не забуваючи показати й себе. Глядач це швидко збагнув і оцінив, але поки що не виказував будь-якого ставлення ні до актора, ні до його пісні: хто зна, як зіграє далі цей лицедій? А він — у широченних штаних, з яких вибивалася сорочка,

Перша українська трупа Марка Кропивницького. Фото

незграбний, сперечався з Одаркою та Олексієм. А коли дівчина піднесла женихові гарбуза, а той на питання дівчини: “Що се?” , відповів: “Гарбуз! Хіба повилазило? Ось, бач, хоч покуштуй!” , — у залі вибухнув заглушливий регіт.

— Це ж треба так життєво грати, — аж зайшовся Ніщинський від сміху.

Остання сцена найбільше припала Аркасові. Зал уже захлинався від реготу після кожного слова та репліки дурнуватою жениха. А він, забравши гарбуза, з піснюю:

*Бодай не дождали,
Щоб я з вами їв!*

поплентався із сцени. Хряпнув за собою дверима, визирнув, знову зачинив... Таких оплесків, напевне, цей зал ніколи не чув. Від захоплення Петро Іванович обняв Аркаса:

— Ось, друже, що робить справжній талант! Хутчіш до гримерної, привітаємо Марка Лукича з успіхом.

— Здоровлю тебе, друже! Така перемога! — тис руку актора Ніщинський.

— Ні, ви щиро, Петре Івановичу? — ніяковів Кропивницький. — Я навпаки, гадаю: жахливо!

— Що ви, Марку Лукичу, — не відпускав руки актора й Аркас. — Ви грали так талановито. Публіка шаленіє.

— Та що ти? — Кропивницький полегшено зітхнув. — За те, що приніс радісну звістку, дарую тобі... — Марко Лукич схопив із столика аркуші зі словами Стецька, поставив на титульній сторінці автограф і простяг Миколі. — Це на пам'ять!

Микола Аркас зніяковів, розгубився й немов завмер.

— Бери, бери. — Ніщинський всім своїм виглядом виказував радість. — Нехай ця мить стане початком вашої дружби.

— О, тоді ще умова! — вигукнув Марко Кропивницький. — Нехай Микола напише свою п'єсу, чи замахнеться, а він до музики вдатний, на оперу. Але умова така: це має бути річ українською мовою.

— Дякую, Марку Лукичу. Ніколи не забуду вашої сердечності. І побажання...

Ніщинський взяв обох під руки:

— Мої талановиті друзі, — сказав він, — нічого немає святішого, ніж відданість справі народу.

— А чи буде в нас справжній український театр, коли така мізерія п'єс, Петре Івановичу? — запитав Кропивницький.

— Неодмінно буде, — відповів Ніщинський.

Вистава в Одесі утвердила остаточно Кропивницького як професійного українського актора й драматурга і проінформувала місцева преса: *“Новини культури. Малоросійський водевіль Квітки-Основ'яненка “Сватання на Гончарівці” в п'ятницю 12 листопада був виконаний трупною театру доволі цікаво. Дебютант у ролі Стецька М. А. Кропивницький усіх захопив своєю грою; під час його виходу на сцену регіт глядачів майже не змовкав. Деякі куплети змушували його повторювати їх двічі, а то і тричі, оплескам не було кінця. Тепер, кажуть, він виступає як присяжний артист у трупі театрів Маркових та Чернишова, Іванова. Добре надбання.* [24].

У театрі Виходцева Марко Кропивницький працював понад три роки. Саме в місті біля Чорного моря в актора визріла думка про створення української трупи на взірць російської. Свій намір він незабаром втілює в життя: збирає український аматорський хор і керує ним. Потім запрошує лицедіїв на сцену Нового театру в Одесі.

Як актор-аматор почав грати у виставах цього ж театру й Аркас. А на літніх канікулах, які відбував зазвичай у Богданівці, Микола знайомився із життям селян, слухав розповіді матері про

Одеса. Театр, у якому виступала трупа Марка Кропивницького і де “пробував себе як актор” Микола Аркас

українських козаків. А як випадала нагода - з нотатником його бачили в селах Миколаївщини, де занотовував прислів'я та поговірки. А вже у “Щоденнику” лягали рядки, нав'язані народними піснями:

*Пливе місяць серед неба,
Вітрець повіває.
Іде козак долиною,
Та сумно співає:
“Доле моя нещаслива,
Де ти в світі бродиш?
Чом до мене, моя доля,
На раду не ходиш?”*

На той час Аркас закохався в одеську панночку Глафіру Франкевич, тільки зманіжена дівчина не відповіла взаємністю, і

хлопець упав у відчай. Треба було чимось зарадити лихові, щоб вгамувати почуття. Свідком юнацьких переживань знову став “Щоденник”: *“Частка моєї любові — людини, хлопця до одеситки — мізерна. Надто багато субот та неділь і свят змарновано задарма, про що не шкодую, але насильно щасливим бути неможливо. Яке несправедливе життя!”* [25].

Спільна робота в театрі зблизила Аркаса з Кропивницьким, хоча Марко Лукич був на тринадцять років старший від нього. Зійшовшись близько, Микола знову повернувся до театрального і творчого життя. Удвох вони з Кропивницьким обходили та об’їздили околиці Одеси, відвідали Білгород-Дністровську фортецю, блукали між рядами на Привозі, охоче бенкетували з простолюддям, співали та гомоніли вдвох до пізньої ночі: вели розмови про долю народу та мистецтва, української музики.

В аркасовому “Щоденнику” ще один запис: *“Посварився з Диком за Україну”* [Василь Дик — однокурсник Аркаса, родом також із Миколаєва, де його батько очолював шосту судову мирову дільницю. Василь не розмовляв українською, не розумів захоплення Аркаса українським театром, музикою. — В. Ж.]. *“Холопское это увлечение, — кепкував той з Миколи. — Украины, как такового государства, нет. Есть — Малороссия”* [26].

Вони мало не побилися. Аркас геть відвернувся від однокурсника-земляка. Свої думки відтепер довіряв лише “Щоденникові”: *“Українець — Божий обранець чи приблуда на цій землі? Чому такі тужливі слова народної думи: “Зажурилась Україна, що ніде прожити. Витоптала орда кіньми маленькі діти”?* [27]

Запитання, на які тоді Аркас не знав відповіді... А наступного дня Микола квапився на зустріч з Кропивницьким, який

захоплював його всебічною обдарованістю: в ньому гармонійно поєднувалися драматург, артист, співак і композитор. Марко професійно грав на найрізноманітніших музичних інструментах — на роялі, скрипці, віолончелі, бандурі... Актор знав величезну кількість українських народних пісень і дум, багато вокальних творів класичної музики. До своїх п'єс Марко Кропивницький сам писав музичний супровід, а ряд його творів — “Соловейко”, “Де ти бродиш, моя доле”, “За сонцем хмаронька пливе” — стали народними піснями.

Дружба з Кропивницьким, безперечно, ще більше зблизила Аркаса з українським мистецтвом, з часом допомогла йому створити оперу за мотивами шевченкової “Катерини”.

Про свої враження від навчання в Новоросійському університеті, студентські переживання та захоплення Микола Аркас напише згодом і видрукує:

“Оце я знову в Одесі, де пройшли мої молоді літа, де я вчився і де кожний куточок нагадує давно минуле. Ось Александрійський парк — скрізь дерева, доріжки, ресторани, стільці й усяка культурна новина: а за ті часи це, від самого Михайлівського монастиря аж до мурів карантину, був голий степ із глибокими кріпосними ровами, де паслися корови та віслюки. Вийдеш було з Канатної, і враз охопить тебе вільне повітря широкого степу, не було чути тут ані гуркоту екіпажів, ані гомону людей — розкіш, воля і простір: а чудова далечина безмежного моря ласкаво дивиться на тебе своїм блакитним обширом, своєю могутньою величчю біліють паруси херсонських каботажок (двощоглові невеликі судна, що возять по берегах моря сіль, зерно тощо), вони тихо, без гуку квапляться до привітної гавані; тоді, за молоді мої роки, саме на-

ближалось сторіччя зруйнування Січі, й мимохідь вживалася така сама картина, коли такі ж невеликі вітрила запорозьких байдаків у тому ж самому напрямі, з-за широкого Лиману, востаннє несли славних синів Запорожжя, що навіки покидали свою рідну Січ-Матір, свій рідний край. Сюди ж, до Одеси, що була тоді невеличкою турецькою фортецею, поспішали ображені бідолахи, тут на Пересипу та Тилігульському лимані, що розлогою низиною простилася на протилежному березі, стали вони великим табором на якийсь час, а потім більша частина з них попливла човнами далі, за Дунай, щоб там, на чужині, заснувати Нову Січ, завести свої стародавні порядки і плекатися волю, без якої нема життя для сина славного Запорожжя, за яку він із дідів-прадідів бився увесь вік свій, яку він кров'ю боронив, з якою виріс, посивів. Друга, менша, частина зосталася на Пересипу й оселилася тут. Оці запорожці з'явилися, таким побитом, першими засновниками великого, потім уже торговельного міста, яке стало зватись Одесою, — на спомин невеликої грецької колонії Одес, що існувала недалеко звідсіль у III столітті. Вона виросла на місці колишньої фортеці Хаджибей, або Кочубей, яку в 1789 році звоювали запорожці, що зосталися під владою Російської держави і звалися вже військом "Верных Запорожских Казаков".

Чи ж багато одеситів знає про це? Чи знають нащадки тих перших мешканців Одеси, запорожців, хто вони і чий діти? Чи знають тепер? А колись незабутній мій учитель П. І. Ніщинський це добре знав. На Бугаївці (передмістя Одеси) він шукав їх і там, на місці, записав пісні про Байду і Софрона; ті пісні невдовзі з'явилися

окремим виданням: як не помиляюся, то вони вперше надруковані в ті часи, коли до Одеси, на початку 70-х років, приїхав, невідомий тоді нікому М. Л. Кропивницький. Він незабаром почав збирати хор із-поміж студентів та семінаристів, із цим хором він почав виставляти невеликий на той час український репертуар, що складався з “Наталки Полтавки”, “Сватання на Гончарівці”, “Гаркуші”, “Назара Стодоли”, “Чорноморського побиту”, “Кумамірошника”, “Москаля-чарівника” — та й здається, все...

З його виставами тут, в Одесі, зажеврила перша зоря нової ери українського театру: тут скінчив Марко Лукич “Дай серцю волю”, свою найпершу драму. Я пам’ятаю ті перші спектаклі, репетиції, пам’ятаю, як після вистави “Гаркуші” зібралася вся сім’я українців у великому тісному помешканні Марка Кропивницького; тут були всі громадяни невеликої тоді одеської громади, що складалася з П. І. Ніщинського, Л. А. Смоленського, братів Чернишевських, Янченка, Коновалова, Боровського та ще чоловік із десяти, — от і всі. Пам’ятаю, як вітали, як дякували Маркові за ту виставу, а він почувався надзвичайно щасливо; як добродій Ніщинський, ридючи від щастя, цілував руки артистці Де-Морвіль, що грала Сотничиху... Давно це було, а ввижається, неначе вчора усіх їх бачив, неначе вчора переживав ті хвилини... Тут у Марка вперше розучували ми “Закувала та сива зозуля”; пам’ятаю, як небіжчик П. І. Ніщинський, що тоді зовсім уже підупав на голосі, захопившись своїм справді чудовим твором, почне було соло “До синього моря”, закашляється, розсердиться, плюне, та й знову почне пригравати до співу, хитаючи у такт головою та мимрячи стиха мотив...

Так було колись давно; а Одеса й досі, не зважаючи на всякі заходи та старання обмосковити її, надати їй общеросійського характеру, зостається, як і тоді, — яко приморський город, — цілком інтернаціональна: одначе й тепер, як колись, не хоче лишатися позаду сучасного українського руху, почувавши себе духовним осередком південної частини великої України; як колись, спалахнула перша зоря рідного театру в Одесі, так тепер вона перша порушила питання про українські кафедри у своєму університеті, перша намагалася відкрити середню школу з викладанням українською мовою, мало не перша почала видавати український часопис “Вісті” [28].

Охоче переповідав згодом Микола Миколайович своїм співрозмовникам дивний випадок, який стався з ним в Одесі: дві панянки, йдучи Дерibasівською за вродливим парубком у вишиванці, французькою мовою висловили жаль, що такий красень — селюк. Аркас зупинився й добірною французькою подякував їм за такі лестощі [29]. До речі, в студентські роки яскраво виявилася благородна риса характеру молодого Аркаса — толерантна турбота про долю інших. Сам не вибагливий до вимог буденного життя, він отримані з дому гроші роздавав тим студентам, хто просив у нього допомоги.

Навчання в університеті, де викладали відомі вчені — професори: видатний біолог Ілля Мечников (1845—1916) і психолог Іван Сеченов (1825—1905), одеські зустрічі з передовою молоддю того часу, материні пісні й розмови про історію народу та його традиції прищепили грекові вакцину української духовності, яка приживеться й виросте в могутню духовну основу його світогляду.

ЗАЖЕВРІЛА СВЯТАЯ ІСКРА...

У Петербурзі жандарми розпочали полювання на революціонерів “Народної волі”. Виконавчий комітет партії вирішив, що столицю негайно мають залишити найвидатніші підпільники. Одним із них був Андрій Іванович Желябов (1850—1881) — організатор народницьких гуртків у Києві й Одесі, згодом — ініціатор “Народної Волі”, співпрацював з Михайлом Петровичем Драгомановим, товаришував з Петром Івановичем Ніщинським.

Із берегів Неви Желябов таємно прибув до Одеси і записався студентом на юридичний факультет Новоросійського університету. У пошуках однодумців, прихильників та партійців Андрій відвідував студентські зібрання, вечірки, вистави, завів дружбу з викладачами. Після однієї з репетицій аматорського гуртка Ніщинський попросив Аркаса залишитися.

— Почаюємо, погомонимо, — запропонував Петро Іванович.

— А хтось іще буде? — поцікавився Микола.

Андрій Желябов, навчаючись в Новоросійському університеті, на переконання письменника Адріана Топорова, товаришував з Миколою Аркасом. Фото

— Молодь, — пояснив Ніщинський. — До речі, вірші з тобою ?

— Здається, один, — відповів Аркас. — “Кажуть люде, Бог нас любить”.

— От і гаразд, — посміхнувся Петро Іванович, — послухаємо. Не соромся, зйдуться тільки свої.

Вечірка почалася невеличким виступом народовольця Андрія Желябова. Це був юнак, який переконував, що необхідно засвоювати здобутки світової культури, а всі набуті знання слід віддавати рідному народові.

— І боротися із самодержавством, щоб скинути його і встановити демократичну республіку, — закінчив думку агітатор.

На якусь мить у кімнаті запанувала тиша. Ніщинський мовчав — сидів біля столу і прислухався до виступу учня, спостерігав за реакцією молоді. Останні слова Андрія не залишили його байдужим:

— Молодий друже, — запитав Петро Іванович спокійним, дещо хрипливатим голосом, — яким чином пропонуєте діяти, щоб ідея стала дійсністю?

— Як мовиться, усі засоби гарні, — відповів Желябов, поправляючи рукою буйного чуба, що воронячим крилом спадав на чоло, — може бути й терор, і це найперше, а може — й революційна агітація. Хоч діяльність моїх однодумців поки що — краплина; та, як відомо, крапля камінь точить...

— Згадаймо думку Джордано Бруно, — голос Ніщинського звучав тихо, але напружено. — “Крапля точить камінь не силою, а частим падінням. Так і людина стає мудрою не за допомогою сили, а завдяки частому читанню, духовному збагаченню”.

— І ви вважаєте, шановний вчителю, просвітительство — це шлях до волі? — перепитав Желябов, пильно дивлячись на Петра Івановича примруженими очима. В його очах зблискували

іскри. — Чи не здається вам, що в минулому Росія була приречена самою історією на неволю?

— А що скажуть інші учасники ось такої нашої зустрічі? — Ніщинський сховав під вуса усмішку, оглядаючи молодь, яка принишкла за столом і запитанням притишив емоції виступаючого.

Підвівся Аркас, взявся рукою за спинку стільця. Він помітно хвилювався.

— У кожного з нас своя думка щодо державного ладу. Мені ближчі цінності християнської моралі й лібералізму великих просвітителів.

— Знову просвітительство! — вдарив руками об поли Желябов. — Та коли народ неосвічений, потрібні століття, щоб він навчився грамоти і зрозумів, як йому краще жити. То чи не ліпше знищити тирана й дати людям свободу?

— Хіба річ у тому, щоб убити тирана, губернатора чи радника? — знову встряв у суперечку Ніщинський. — Невже ви, Андрію, не розумієте глибинної суті, трагізму імперії? Адже все в суті самодержавних порядків. Без корінної зміни ладу, будь-яких змін в імперії не може бути.

— Ніяк з вами не погоджуюсь, Петре Івановичу, — Желябов схрестив на грудях руки й пронизливим поглядом дивився на вчителя. — Закони схвалює імператор і його прибічники. А ті глухі до нестерпного життя простолюду, байдужі, і над вільнодумством чинять самосуд.

— Так, у цій боротьбі переможців може й не бути, — знову втрутився в розмову Аркас.

— Відповіддю вам, однокурснику, — відсік Желябов, — будуть слова старогрецького поета Тіртея: “Смерть для хороброго мужа прекрасна, коли він у битві падає в перших лавах вірних вітчизні синів.”

Одеса. Вулиця Садова, де мешкали студенти Микола Аркас і Андрій Желябов. Поштова картка XIX сторіччя

До розмови пристало ще троє хлопців, але без чітко визначеної думки. Затим слово взяв Ніщинський:

— Друзі мої! Все життя я присвятив боротьбі не політичній, а змаганням за відродження духовної культури українського народу. Вчився цього сам, нині навчаю своїх вихованців. І кожен із них знає, що настільна книжка для мене — “Моральні листи” письменника і філософа Давнього Риму Люція Сенеки, де є такі рядки: “Я хотів би жити вільним серед вільних людей. А політичну боротьбу розумію так: мирним шляхом не можна здійснити корінних змін у державі. Але і вбивство окремих тиранів — це, вважаю, так само не той шлях. Без прозріння мас та їхньої участі в боротьбі проти самодержавства — успіху не бачу”.

— Утопія! — вигукнув Желябов.

— Можливо, — згодився Ніщинський. — Однак, молодий друже, нас розсудить час. Одне, в чому з вами згодний, це в тому, що не можна сидіти, склавши руки. Заповзятіше треба діяти вам, але розсудливо, на холодну голову. І багато читати, особливо, світочів всесвітньої історії, звісно, не забуваючи й нашої. А тепер виступить молодий поет, скажемо так — початківець Микола Аркас, який прочитає власний вірш.

Зазначимо, що перші творчі доробки Аркаса просякнуті почуттям глибокого патріотизму та романтизму:

*Можливо, скоро я загину
В жорстокім, праведнім бою.
Та не забуду в цю годину
Тебе, кохана Україно,
І добрим словом пом'яну.*

Творче спілкування студентів з П. Ніщинським, знайомство з молодими “політиками” багато давали Аркасу для його світорозуміння. Здобуваючи знання в університеті, він до того ж годинами просиджував у бібліотеці, вишукуючи матеріали про минуле України. У Ніщинського і Желябова Микола Аркас брав заборонені в імперії видання, здебільшого книжки з історії революційної боротьби, сучасної політичної думки. Спершу багато чого не втнув, багато що було далеким від його дворянського світогляду. Однак, з часом Аркас переосмислює ставлення до побаченого в селі й місті.

Саме під час зустрічей Желябов і розповів Аркасу про свою кохану, невінчану дружину Софію Перовську, про її козацький рід та нелегку дівочу долю.

— Соня розповідала мені й про Миколаїв! — раптом зізнався Желябов.

— Звідки ж їй знане південне місто? — здивувався Аркас.

Вона приятелювала з донькою декабриста Олександра Поджіо Варею. Справді, вони познайомилися в Женеві, коли Перовська гостювала в Олександра Герцена. Тоді до редактора відомого “Колокола” завітав і декабрист Олександр Поджіо. Звідтоді дівчата листувалися, їздили разом на відпочинок до Флоренції.

Желябов поділився з Миколою потаємним:

— Соня з Варварою мають удвох відвідати Миколаїв, адже там, на вулиці Микольській народився батько Варвари, декабрист Олександр Поджіо.

З того часу Аркас і Желябов потоваришували, певний час навіть мешкали в одній кімнаті, куди навідувалася до Андрія його кохана й одностудентка Софія Перовська. Можливо, Микола свої перші поетичні спроби, які написав під впливом поезії Тараса Шевченка, спершу читав Андрієві.

Незаперечно одне: після знайомства з Желябовим із-під пера молодого Аркаса з'являються вірші, які свідчать про його переживання за долю простих людей:

*Вони не тямлять
Того, що щастя чоловіка
Не в пишних хатах, не в чинах.*

Небайдужий до історичних викладів Аркас був допитливим і спостережливим. Його наполегливість подобалася викладачам. Звичайно ж, Микола відразу набув і прихованих ворогів: деякі студенти злостилися, що Аркаса шанують, що його запрошують виступати на наукових заходах.

...Буря налетіла, як мовиться, серед білого дня. Певніше, вранці 16 жовтня 1871 року на лекції професора історії слов'янського законодавства Богишича. Ніщо, здається, не віщувало грози. Студенти сіли після дзвінка на свої місця, не галасували, знаючи круту вдачу зсугуленого викладача. Але Богишича зранку, мабуть,

вкусила осіння муха. Йому не сподобалося, як тримає себе в аудиторії студент Бер: хлопець слухав лекцію, поклавши голову на руки.

— Так сидять тільки в шинку, — обурився професор. — Прошу залишити лекцію, геть!

— Пане професоре... — зблідлий Бер не знав, як виправдатися перед лектором, коли той рішуче відвернувся до вікна. — Повірте, я уважно слухав лекцію... — кволим голосом мимрив студент, а на очі навернулися сльози.

— Геть, кажу!

В аудиторії здійнявся гамір. Зауваження професора обурило студентів. Залунали вигуки: “Навіщо ці причіпки?”, “Всі із залу!”.

За кілька хвилин аудиторія спорожніла. Одностайно поклали: не слухати лекцій Богишича, щоб висловити невдоволення його поведінкою. Незабаром професор і сам вийшов у коридор. Із групи студентів, які стояли під аркою, йому вслід кілька разів свиснули. Чутка про цей випадок миттю розкотилася університетом, дійшла й до ректорату. Богишич занедужав і заняття пропускав. Проректор запросив до себе студентів Новицького, Буракова й Апостолова та запропонував їм відвідати викладача вдома й порозумітися. Студентська делегація не захотіла просити вибачення у професора Богишича. Домовилися, що він прийде наступного дня о дванадцятій годині. Але Богишич злякався: даремно майже годину очікували його студенти в аудиторії. Це ще більше розлютило молодь. Один за одним студенти підходили до кафедри і висловлювали своє обурення вже університетськими порядками. Коли ж в аудиторії з'явився проректор і побачив Желябова, який агітував проти Богишича, застеріг:

— Нарікайте на себе!

І от до аудиторії прийшов сам ректор Федір Іванович Леонович. Людина розумна, обдарована, але й крута, він не терпів “непослуху”. В супроводі заступників, він постав перед розхвильованою молоддю.

Ректор університету показав студентам-бунтарям рукою на двері. Малюнок

— Панове! — попередив ректор. — Якщо не звільните аудиторії, змушений буду вдатися до градоначальника.

Але ті слова дошкуляли хіба що стінам. Юнаки вимагали справедливості. Особливо вирізнявся з вимогами Желябов. І тут налетіли жандарми. Почали виявляти призвідців. Факультети “перешерстили,” як мовиться, до останнього студента. Події в Одесі стурбувало чиновників у Петербурзі. Міністр народної освіти граф Дмитро Толстой надіслав попечителеві Одеського навчального округу Голубцову секретну цидулку: *“По согласованию с Советом университета, прошу принять строжайшие меры к немедленному прекращению в университете студенческих беспорядков. Исключенных немедленно выслать из Одессы”* [30].

Над Андрієм Желябовим нависла загроза арешту: **Секретно.** Попечитель Голубцов негайно інформує міністра Толстого:

“Лекции в университете прекращены. По первой категории бунтовщиков обвиняется Желябов Андрей, юридический факультет, третий курс, полный стипендиат из Керченской гимназии. Немедленно необходимо предать суду” [31].

Зрозумівши скрутне становище товариша, Микола Аркас запропонував Андрію:

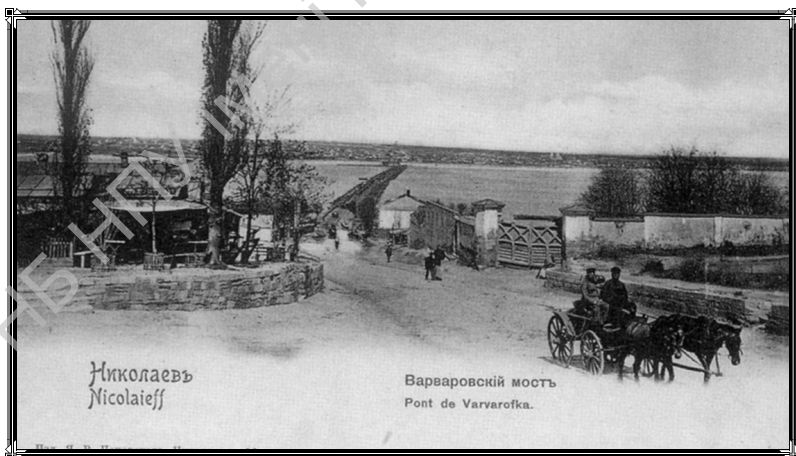
— Їдьмо до Миколаєва, схочу тебе вдома.

— А батько? — запитав Желябов. — Він же в тебе губернатор.

— Батько в Петербурзі. Мати — в Богданівці. Так що, не гаймо часу.

То був справді порятунок. Желябов одразу ж ухопився за соломинку.

На перекладних пізно ввечері дісталися до міста. Між небом і землею збиралося на осінню зливу. Впер зривав жовте листя, пронизливо висвистував у верхів'ях дерев. На вулицях Миколаєва — жодної живої душі.

*Миколаїв. Варварівський міст.
Поштова картка XIX сторіччя*

*Миколаїв. Будинок губернатора
Миколи Андрійовича Аркаса. 1875 рік. Фото*

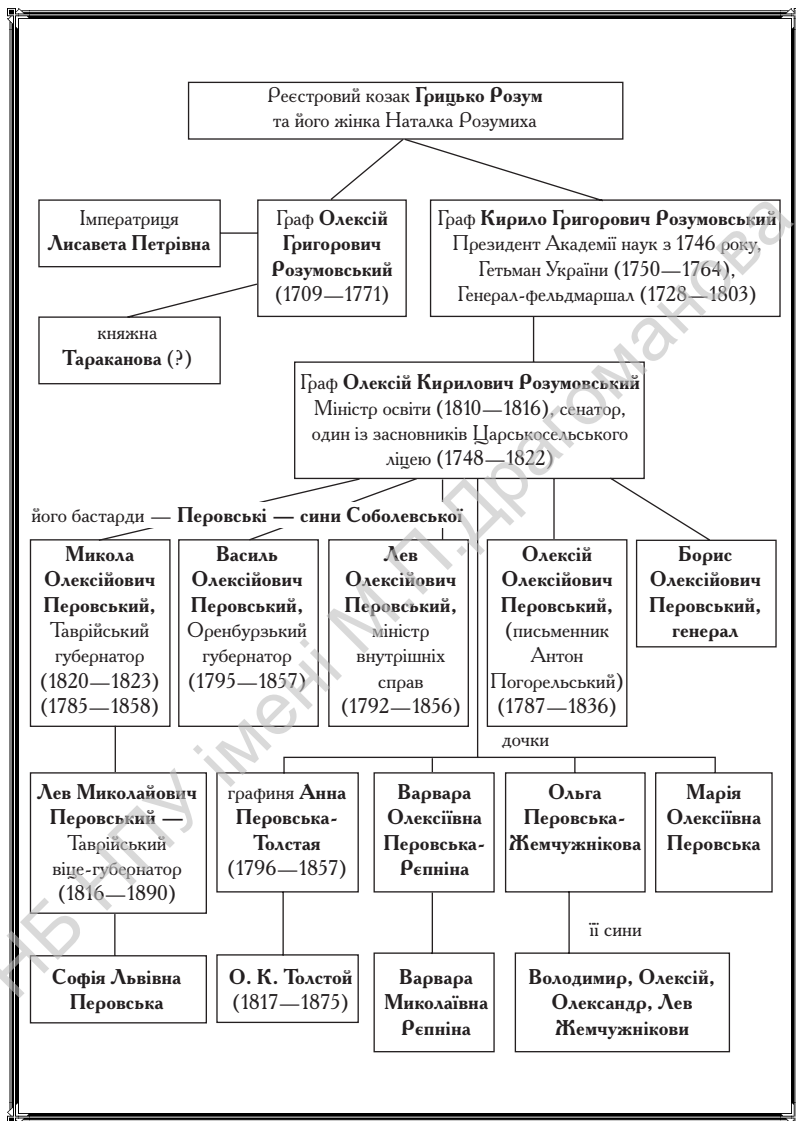
Карету Аркас і Желябов залишили відразу за Варварівським мостом. Так запропонував Андрій, — щоб, бува, не наскочити на поліційний наряд. Мокра бруківка кривуляла між штахетниками, як спій собака, раз у раз заганяючи їх у закути вулички.

До будинку губернатора дістались якось без пригод. Микола попросив приятеля зачекати, відіслав прислугу до флігеля, а вже потім, через запасний вхід провів Желябова до кімнати, але Андрій поліз на антресолі, де була невелика, ще з дитинства облюбована Миколина комірка з віконцем на сквер. Хутко повечеряли й до ранку при свічці розмовляли про університетські справи. І розповів, нарешті, Андрій про кохану, — Софію Перовську, її славний рід...

Словом, як свідчать архіви, в XVIII сторіччя жив собі на хуторі Лемеші [нині село Козелецького району Чернігівської області. — В. Ж.] гордовитий козак Грицько, до якого прилипло прізвисько — Розум, бо був кмітливим і дотепним. Його син Олекса хлопчаком

Віктор ЖАДЬКО

Родословне древо родини Розумовських. Склав Віктор Жадько

пас громадську череду, а вільний час проводив у церкві, бо любив співати. Там його й почув царський вельможа Федір Вишневський, якого відрядили в Україну шукати гарні голоси для імператорської співочої капели; і забрав він Олексу Розума до Петербурга.

За якийсь час у вродливого українського хлопця закохалася донька Петра I Лисавета, вони часто потай любилися, а коли 1741 року Єлизавета стала імператрицею, то надала Розуму графський титул. Так Олекса, син Грицька Розума, став графом Розумовським. У 1742 році вони з імператрицею таємно повінчалися. До речі, княжна Тараканова видавала себе за їхню дочку.

Олекса ж, як кажуть, зіп'явшись на ноги, не забув лемешівських родичів. Викликав до Петербурга брата Кирила, якого цариця нарекла графом Кирилом Розумовським і послала здобувати освіту за кордон. Коли юнак із європейськими знаннями повернувся до столиці, Єлисавета призначила його в 1746 році президентом Петербурзької Академії наук.

Згодом, на прохання Розумовського імператриця вирішила поновити гетьманство в Україні, і в 1750 році Глухівська Рада обрала Кирила Розумовського гетьманом. На цій високій посаді він залишався до 1764 року, коли вже наступна спадкоємниця трону німкеня Катерина II остаточно скасувала українську вольницю, розігнавши Запорозьку Січ.

Один із синів гетьмана граф Олексій Кирилович, ставши міністром освіти Російської імперії, 19 жовтня 1811 року відкрив царськосельський ліцей. Він затвердив список зарахованих на навчання, серед яких значилось і прізвище Олександра Пушкіна. Через десяток років, поет, одружившись із внучкою гетьмана Дорошенка Наталією Гончаровою, породичався з Розумовськими, бо її мати доводилася ріднею одній із доньок гетьмана Розумовського — Наталії Кирилівни, у шлюбі — Загряжської.

За свідченням Петра Андрійовича В'яземського, Пушкін, приїздивши на бали до Розумовських, заслуховувався розповідями та співом Наталії Кирилівни. І останній вечір свого життя перед дуеллю поет провів на балу в домі одного із синів гетьмана — генерал-майора Лева Кириловича Розумовського.

Як відомо, обер-егермайстер і генерал-фельдмаршал Олексій Григорович Розумовський (1709—1771) кохався у садівництві і в його підмосковному маєтку Горенках опановував цю справу молодий ще тоді російський ботанік й ентомолог Християн Стевен, згодом — засновник і перший директор Нікітського ботанічного саду.

Не було секретом, що Олексій Кирилович Розумовський мав ще дев'ятьох “бастардів”, позашлюбних дітей від скрипальки Соболевської. Граф не ухилявся від батьківських обов'язків і забезпечив нащадків, правда, давши їм прізвище Перовські — за назвою підмосковного села Перова, де його дядько, Олекса Розум, вінчався з Єлисаветою Петрівною (*зараз — це частина Москви, і там існує навіть станція метро Перовська. — В. Ж.*).

Усі Перовські були добре освічені люди і посідали високі пости в Російській імперії. Скажімо, граф Василь Олексійович Перовський протягом чотирьох років виконував обов'язки ад'ютанта великого князя Миколи Павловича, який потім став царем Миколою I. Його призначили оренбурзьким губернатором і командиром Окремого корпусу в Оренбурзі тоді, коли туди заслали Шевченка і він дуже прихильно ставився до поета. Похований нащадок Розума у Георгіївському монастирі на околиці Севастополя.

Лев Олексійович Перовський став міністром внутрішніх справ імперії, Олексій Олексійович — куратором Харківського університету, уславив себе в письменстві, друкуючись під псевдонімом “Антон Погорелский”.

Одна з дочок Олексія Кириловича, Анна Перовська вийшла заміж за Костянтина Толстого, але шлюб розпався з самого початку, і син Анни хоч і дістав прізвище Толстой, виховувався в українській сім'ї матері. Це був знаменитий поет, прозаїк і драматург Олексій Костянтинович. Писав він, звісно, російською мовою, але вважався щирим українцем і приятелював з Тарасом Шевченком, до якого горнулися також брати Жемчужникови, сини ще однієї дочки Олексія Кириловича — Ольги, кузени О. К. Толстого. Вірним другом Шевченка стала й правнучка гетьмана Розумовського — Варвара Миколаївна Рєпніна. Кобзар кілька разів відвідував маєток Рєпніних-Волконських у Яготині. Варвара Миколаївна була закохана в поета. І, нарешті, Микола Олексійович Перовський (іноді підписувався — Іванович, маскуючи своє "позашлюбне" походження від Олексія Кириловича Розумовського). Він став Таврійським губернатором, а його син Лев Перовський — посідав місце там же віце-губернатора. Його дочка Софія Львівна Перовська часто гостювала в маєтку своєї матері Варвари Степанівни під Севастополем.

Софія Перовська. Фото

Софія Перовська тримала себе стримано, здавалася, попервах, навіть суворою, та була відданим другом і знайомі цінували її ніжну душу. Вдягалася Соня скромно, носила завжди темне плаття, лише дбала про те, щоб на ньому неодмінно був білий комірець.

Ось як змалював її у своїй поемі “Возмездие” Олександр Блок (поетові розповідав про неї батько):

*Вот кто-то вспыхнул папироской,
Средь прочих женщина сидит,
Большой ребячий лоб не скрыт
Простой и скромною прической.
Широкий белый воротник
И платье скромное — все просто.
Худая, маленького роста,
Голубоглазый, детский лик.
Но как-бы что, найдя за далью,
Глядит внимательно в упор.
И этот нежный милый взор
Горит отвагой и печалью.*

Коли Софію Перовську розшукувала влада, поліції повідомили її прикмети: “Білявка, невеликого зросту, обличчя красиве, брови темні, малоросійська вимова”. Вона боролася проти російського царату, за кращу долю людей праці, за визволення українського народу від національного гноблення. Зі своїм коханим, невінчаним чоловіком Андрієм Желябовим, уродженцем східного Криму, так само українцем (псевдонім — Тарас), дівчина мріяла: “Ми будемо жити довго, поселимось в Криму, будемо орати, сіяти, у вільний час читати “Тараса Бульбу”. Та вони обрали шлях боротьби проти катів народу, а не тихе існування. Желябов неспроста натхненно співав гайдамацьку пісню: “Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Вкраїні постало...”

...Три дні переховувався народоволець Андрій Желябов у будинку губернатора Миколаєва, головного командира Чорноморського флоту Миколи Андрійовича Аркаса. Царські нишпорки й гадки не мали, що поряд із будинком жандармерії

живе на калорійних харчах революціонер-терорист. Переховування Желябова у губернторському будинку підтверджує і онук Миколи Миколайовича емігрант Микола Аркас. У листі до композитора Л. Кауфмана він писав: *“Желябова Аркас знав особисто й три дні переховував на горищі миколаївського “двора”, коли Андрія розшукувала поліція, ще перед замахом на Олександра II”* [32].

Щоб не накликати на Миколу Аркаса гніву суворого батька Желябов вирішив залишити схованку на розі миколаївських вулиць Соборної та Адміральської.

Коли стемніло, батьковою каретою Микола відвіз Андрія на Миколаївський залізничний вокзал, придбав Желябову квитка до Харкова — звідти вже прямий поїзд до столиці.

...Софія Перовська та Варвара Поджіо не прийдуть до Миколаєва. Коли “Народна воля” стала на шлях “ножа і бомби”, Перовська

Миколаїв. Залізничний вокзал, де розпрощалися Аркас і Желябов. Фото кінця ХІХ сторіччя

Пам'ятник Петрові
Шмідту
в Очакові. Фото

підтримала цю ідею. Після арешту Андрія Желябова замах на Олександра II Софія очолила сама. Це сталося 1 березня 1881 року, а за 27 днів Перовська й Желябов вже слухали вирок царського суду. Перед стратою, 3 квітня, вони розцілувалися...

Деякі оповідання Олександра Гріна закінчуються так: "Вони жили довго й померли в один день". Насправді Софія Перовська й Андрій Желябов жили недовго, але покинули цей світ одночасно, того самого дня, 3(15) квітня 1853 року.

Чи не приклад життя й боротьби Желябова спонукав Миколу Аркаса першим серед української інтелігенції відгукнутися віршем на вбивство Петра Шмідта? Про те, що свій твір він хотів донести до читачів України, свідчить лист, який надіслав Микола Аркас до журналістів Львова: *"12 квітня 1906 року. Миколаїв. Херсонщина. Посилаю до Високоповажної Редакції "Літературно-Наукового Вісника" свої вірші на убивство Шмідта, як що шановна Редакція знайде їх вартими, то прошу надрукувати у журналі під псевдонімом "Необачний", а як що незгодящі, то знищуйте. З щирим побажанням, по всяк час готовий до послуг М. Аркас"*.

*Край Чорного моря є острів безлюдний,
На ньому ніхто споконвіку не жив,
Сами тільки хвилі із давна рокоцуть,*

Та вітер по скелях жалібно свистів; —
 Буває, що чайка на ньому спочине,
 Буває, летючи повз його, скиглить,
 І знову все тихо, і знову пустеля,
 І знову одне тільки море шумить.
 Шумить і рокоче широкее море,
 Як гори, ті хвилі сердиті здійма,
 А то, як затихне, прозоре, блакитне,
 Із ласкою наче його обійма.
 Зажеврився схід, і вже зіроньки згасли,
 Вітрець перед ранком по морю гуля,
 А море могутнє несе свої хвилі,
 Неначе до скель промовля.
 Чудовий той ранок, ні хмарки на небі
 І яснеє сонце встає,
 Прогонить пільму і на острів той сумний
 Свій світ, як щодня, розіллє.
 Не треба світу! Де-ж ви, хмари!?
 Закрийте сонце, бо страшне,
 Страшне, нечуване, щось дике,
 Неймовірне і гидке
 Там роблять люде!
 Подивіться!
 Он на острів той пустельний
 Матросів взброєних везуть,
 Блищать рушниці їх на сонці,
 І тихо в ряд вони стають —
 Смутні, похмурі, невеселі,
 Як хмара чорна, мовчазні,
 їх офіцери з ними стали,

*Важкая думка на чолі...
“За що катями нас зробили?
За віщо мусимо вбивать
Товаришів, що ми любили,
Що звикли щиро поважать?
Як йшли служити — присягались
Ми кров пролить за рідний край,
З ворогом битись ми поклялись,
Де-ж він!? Де-ж ворог? Де? Спитай!”
Кого питати!? Час суворий.
За ними стали москалі,
Три взводи їх напоготові,
А он й гармати привезли.
На морі “Терець” під парами,
Гармати грізно повернув на острів той,
А поза ними, за чотирма стовпами
Чотири труни на вічний спокій людям,
Спокій навіки... нічний спокій,
Та за що-ж? За віщо смерть?!*
*А он могила, глибока, страшна і німа,
На тебе дивиться вона. Та цить!*
Мовчіть!
Мовчіть!... Чи бачиш?!
*На катері везуть вже їх,
За Севастопольські події,
Везуть злочинців тирани,
Борців за правду, котрих гріх
У тім, що щиро покохали
Людей збездолених,
І в тім, що щастя всім бажали...*

Мовчять, що ось ідуть вже вгору,
Вже повернули на майдан.
Людей чимало —
Попереду з хрестом святим
Священик сам,
З цим символом любови й правди,
За ним іде той, що повірив
у правду, у любов,
Що душу дав святому ділу,
За котре віддає і кров.
За ним ідуть три товариші.
Що разом з ним колись бажали
Покращити людям їх життя,
А при кінці чого діждали?!
Заторохтіли барабани,
Рушницю “накараул” взяли.
Затихло все... неначе стали
І хвилі тихше хлюпотіть...
Ось прочитали востаннє тяжкий,
Їрстокий, смертний приговор.
Здригнулося усе, а в небі чайка,
Неначе стогне і рида,
Неначе всіх вона пита:
За що ця кара? За що муки?
За що зневага над людьми?
Кизи! Кизи! Кизи! Кизи!
Ось товариші попросались.
Навіки. Щиро обнялись
І до стовпів, що там стояли,
З чолом піднятим розійшлись.

*Останній крок, і вже ніколи,
Ніколи в світі не побачу
Рідної, змученої землі,
Ніколи в світі... ніколи...
“Прощайте, браття! Я вмираю,
Усіх прощаю і вітаю.
Не буде більше Шміта,
Але є багато Шмітів в ріднім краю,
За мною ідея не умре,
її вам, друзі, доставляю. —
Я бачу вже життя нове,
Нове, щасливе, вільне, братське,
За-для всіх рівне, дороге,
Іде воно, воно іде...
Безповоротне і могутнє,
Як повідь бистра, весняна,
Все на шляху своїм змива.
Йому шляхи ми очищуєм,
За його радо умираєм,
Покинувши позад себе
Пітьму, насильство, гніт, кайдани,
Усе ганебне і гидке.
Прощайте, братія моя,
Робіть скоріше, що велять!
“Не ведутьъ убо, что творять”.
Не гайте часу!
Ми прощаєм Вас!
За вас, за волю умираєм!”
Вітрець повіяв з-за лиману,
За хмари сонечко зайшло,*

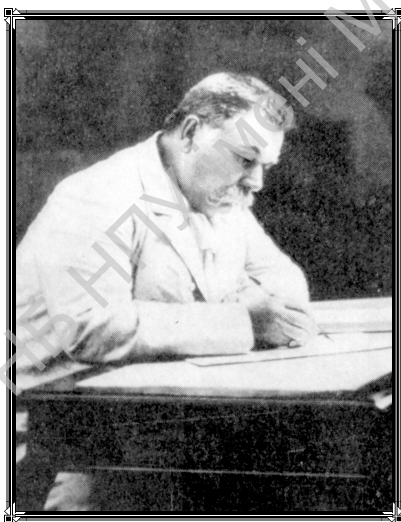
Воно не хоче бачить, чисте,
Як люде роблять зло
Своїм братам.
А чайка плаче і кигиче,
Неначе ньенька голосить
Над рідним трупом.
Заторохтіли барабани.
Грянув залп... і вони впали,
І кров гаряча полилась,
По камінцям задзюркотіла,
Неначе стиха шопотіла:
“Уже нема... Уже нема”.
Усіх покладали у домовини,
Разом усіх і поховали
В одній сирій могилі,
Землею засипали.
Розійшлися... і спустілий
Знов зостався острів,
Тільки чайки над могилою
Усе кигичать і досі.
Там, де кров борців струмила,
Виросла там квітка,
І голівкою киває
Вона чайкам свідкам. [33].

ДОКИ СОНЦЕ ЗІЙДЕ...

Шастя моє, світу мій, зоре моя! Оксано, Бог свідок, що я твій! В тобі одній вся моя сила, всі задумані й закохані мрії! Ти те ясне проміння, котре освічуватиме мої заміри! Ти та дівчина і міцна сила, котра свіжитиме і окрилятиме надії” [34]. Це — уривок із шостої дії драми Марка Кропивницького “Доки сонце зійде, роса очі виїсть”.

Історія написання цього твору щільно пов’язана з нещасливим коханням Миколи Аркаса. Ми вже згадували, що Одеса зблизила Кропивницького й Аркаса. Спочатку Микола був стриманим, розповідав про себе скупю, але поволі вони розкрилися один перед одним у найпотаємнішому.

Марко Кропивницький. Фото

Аркас був захоплений любов’ю Кропивницького й Олександри Вукотич. Марко любив дівчину безтямю, подорожував всюди з нею, не розлучаючись ні на мить. Але як був вражений драматург, коли довідався про взаємини свого друга із гарною сільською дівчиною Яриною із Богданівки! Вона доводилася сестрою Миколиному побратиму Петрові Салу.

Упродовж трьох літ дівчина була коханою Миколи, з нею він мріяв одружитися й жити

простим селянським життям. А як казково сталася їхня перша зустріч! Щойно скінчили молотити хліб: Петро поклав під скирту цїпа, а Ярина змела рештки зерна й зсипала в мішок. Брат і сестра сіли відпочити. Натомлене сонце котилося небокраєм, спека спадала, від берега повівав легіт. Над Бугом пливли хмарки, квилала чайка: чи не на дощ, бува? У степу лунав дівочий спів — пісня наближалася до села, додому. Петро запряг у воза волів. Ярина йшла обіч, босонога, із товстою, через плече, косою. Її блакитні очі світилися озерцями на круглому обличчі.

Микола Аркас тільки-но приїхав до Богданівки із Одеси на канікули й побачив Ярину в полі. Дівчина вважала, що панич від неробства задумав побавитися з нею, тому й давай залицятися. Микола, не розуміючи цього, спочатку сумував та сердився, коли дівчина відмовилася прийти на побачення, але потім збагнув, що в Яринине серце закрався сумнів. І він поволі переконав дівчину у щирості своїх почуттів. Вони почали зустрічатися.

“Коли що й розквітає у вашому серці, — несміливо сказала Ярина паничеві, — так воно нехай собі й заглушиться”. А потім, зітхнувши, додала: “Важко мені, Колю, так важко від того, що я проста селючка, а ти син он яких батьків”.

— Ні, Яринко, не глушу я у своєму серці тієї рожевої квітки, що так люблю. Хай вже квітне, — пригорнув Микола дівчину. — А батьки нам не завада.

— Жаліли ви мене досі, і я була щаслива. Не однімайте ж у мене тієї ласки.

— Коли ми любимо одне одного... — Микола зазирнув дівчині в очі. Вони були повні сліз.

— Паничу... — прошепотіла Ярина безпорадно, — над умираючим і ворог не знущається.

Гострий біль пронизав Миколине серце. Він обхопив руками Яринину голову, вицілував її сльози на щоках...

— Я вам скажу, яка то сила... кохання. То сила страшенна... Люблю, люблю, люблю! Губіть або милуйте, я у вашій власті...

Дівчина, мабуть, уже й не думала, що сталося, і коли їхні губи доторкнулися, відповіла поцілунок на поцілунок. І схаменулася. Підхопилася, зойкнула: “Боже, що я натворила!” — і майнула левадою додому.

Микола сидів приголомшений, неспроможний бодай ворухнутися. Подумки картвав себе за те, що не дав зрозуміти дівчині свого почуття. Не сказав, що Ярина потрібна йому, як сонце для трави, що й він страждає від самотності. Аби Аркас знав, що то останній поцілунок, востаннє мовлені слова про кохання...

Про їхні стосунки дізнався батько — адмірал Аркас. Не про таку пару мріяв губернатор Миколаєва для сина. Та найбільше вразило адмірала те, що син закохався в якусь селючку. Замість того, щоб, приїхавши до Богданівки, відпочити від наук, юнак цілими днями

Ярина — українська Мадонна.

Фото

пропадає у полі та біля ставка з отією Яриною. Адмірал-губернатор заборонив їм бачитися. Між батьком і сином виникла гостра розмова:

— Навіщо ви, тату, стаєте на перешкоді мого щастя?

— Відповідь проста: дівчина — служниця й тобі не пара, — сухо відповів адмірал.

— Я полюбив Ярину й кажу вам, що одружуся з нею, — палко мовив Микола.

— Ти божевільний, твоє місце — в жовтому будинку, — не стримався губернатор.

— Хоча б і у в'язниці! — майже крикнув Микола, вперше показавши батькові свій гонор. — Я дав слово дівчині, й вона моя наречена, чуєте, наречена моя!

Миколина витівка дорого коштувала йому. Адмірал заборонив синові їздити до Богданівки, а коли той і виривався туди — з маєтку не випускав ні на крок. Місцевому ж священику суворо наказав нізащо не вінчати сина з Яриною. Пішов старий Аркас і на хитрість. Пустив чутку, що Микола сватається до дворянки Ганни Ізмайлової. Вже, мовляв, і хлібом-сіллю та рушниками обмінялися. Брехати — не ціпом махати, й та поголоска долинула й до Ярини. Дні та ночі ридма ридала бідна дівчина, рвала, як мовиться, на собі коси. Не знала вона, як побивається за нею Микола. Прийняла той наклеп за чисту правду і здавалося їй, що тепер усе село засуджує її, від хати до хати передаються колючі плітки.

Цілу ніч Ярина проплакала на греблі, на тому місці, де востаннє стояла із судженням. Під ранок пішов дощ. Довго ще сиділа дівчина на холоді, аж застудилася. Коли батько привів її додому і поклав у ліжку, Ярина, в маренні, сказала: “Ходила наймати людей, щоб яму копали... Грошей не було, так я їм дала золотий перстень”.

Петро Сало зумів передати Миколі, що Ярина занедужала. Всупереч батьківській волі пішов Микола до неї додому.

Зблідла дівчина, лежала на постелі розметавшись, і мовчала.

— Яринко! Ти чуєш мене, Яринко?

Крізь сон дівчина прошепотіла:

— Миколко... — Аркас кинувся до неї:

— Я тут, Яринко, біля тебе...

Ні, вона вже не чула його. Вона дихала хрипко й важко, а часом її подих зовсім уривався. Наступила криза. Микола усвідомлював, що душа Ярини тримається на волосині. Ніби здалеку, вона ворухнула самими губами:

— О Боже, ми нарешті разом... — і, набравши повні груди повітря, тяжко зітхнула...

Ця розповідь Миколи Аркаса в Одесі запам'яталася Марку Кропивницькому і він поклав її в основу своєї драми. Через кілька років Марко Лукич попросить Аркаса нагадати про те, як народжувався цей твір:

“Колись-то, будучи ще більш російським, ніж українським актором, написав я драму “Доки сонце зійде, роса очі виїсть”. Ото ж, будь ласка, пригадайте собі на здоров'ячко, чи читав я Вам коли-небудь цю драму і якщо читав, то в якому це було році? Бо oprіч Вас, у мене навіть не зосталося вже живих свідків, котрі б захистили мене перед моїм літературним ворогом М. П. Старицьким, котрий запевняє всіх, що сюжет для того твору я позичив з його драми “Не судилося” (“Рада”, 1883 р.) й це діло скоро

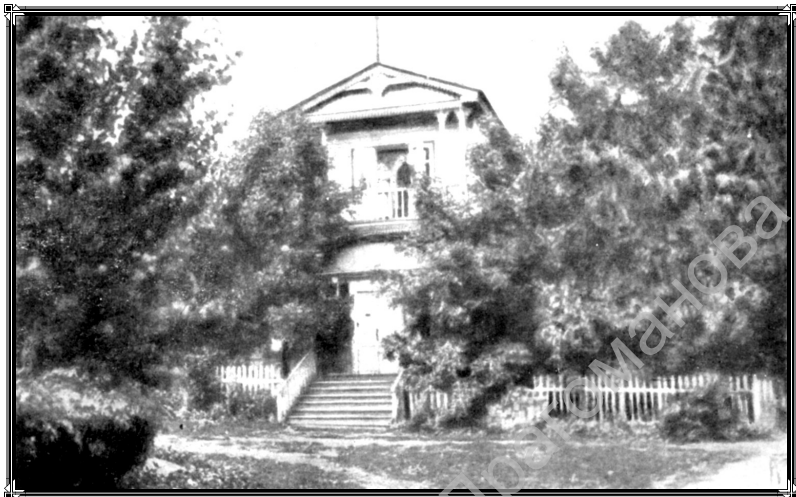
має стати на суд судій. Я із д. Старицьким уперше зустрівся тільки у 1882 р., а мені щось верзеться, ніби я свою драму “Доки сонце зійде” читав Вам у Петербурзі у 1874 р., а мо ще в Одесі” [35].

Як відомо, шість разів Марко Кропивницький переписував свій твір, однак до нас дійшло тільки три редакції: “Не до карі”, “Нерівня” та “Доки сонце зійде, роса очі виїсть”. Але сюжет твору залишається однаковим: про кохання панича до бідної дівчини.

Микола Аркас — Марку Кропивницькому:

“...Ви просите мене, хоч зі щирої правди мушу сказати Вам — Ви й не читали мені Вашої “Доки сонце зійде”, але ще за давніх часів, давно, як ще я жив у Вас, ми балакали об цьому ділі й Ви почали її писати ще в Одесі. Я ще тоді зовсім був дурний хлопець, марив, що то Ви пишете з мене, про мої залищання й думати тоді не хотілося мені, щоб ця драма була поставлена на сцені. Одного вечора, зимою, якщо згадаєш, ми сиділи втрьох коло письменного столу Вашого: Ви, покійна Ал. К. і я, і Ви почали читати нам чернетку з першої дії “Доки сонце зійде”. Олександра Константинівна щось ще сказала Вам, що так буде не до ладу, і я її піддержав у цьому та просили переробити, або викинути зовсім якесь місце у той дії, а Ви розсердились і чисто порвали на шматки тую

Будинок у селі Затимок, де мешкала родина Марка Кропивницького. Фото XIX сторіччя

чернетку і пішли кудись й довго не верталися. Ті шматки збрала покійна Олександра Константинівна, і через кілька часу віддала Вам. Далі Ви мені казали, що почали вже писати ізнову. Все це було, якщо не забуваю, у 1873 р. Після цього я вже бачив її на сцені в Миколаєві, ще в ній Ви дві ролі грали: поміщика, а другу забув, і не можу добре пригадати й сюжету цієї драми, бо це один тільки раз, що я бачив “Доки сонце зійде” й не зміг після ніде здобути її надруковану, а у вашому збірнику її нема, так що, вибачайте, шановний Марко Лукичу, що у відповіді моїй, боячись нашкодити Вам,

я не написав докладно сюжету, народженого ще в Одесі. Відібравши від вас лист, я зараз узяв “Раду” Старицького і прочитав його “Не судилось”, і вона хоч і схожа по мислі з “Доки сонце”, але далеко нерівня.

Передивляючи оту саму “Раду”, на ст. 425, де переписано Ваші твори й рецензії на них, у кінці стоїть так: “Заря” 1882 ... 271... 273... 1883...13, 22 — кореспондент із Чернігова “Глитай” і нова драма “Доки сонце зійде, роса очі виїсть”. Виходить, що Ви мали або бачили “Не судилося” ще в рукописі, бо в тій самій книжці, де надруковано “Не судилося” уже є, що Ваше “Доки сонце” ставилося на сцені, себто була написана, процензурована (на що потрібно не один рік) і поставлена на сцені. Чи не дає ця замітка п. Стар. Вам саму петлю у руки, щоб затягти її? Що і як там було, а я от всього серця бажаю Вам виграти цей справедливий процес” [36].

Про те, що сюжет драми написаний Кропивницьким за розповіддю Аркаса, описує й письменник Микола Смоленчук (1927—1993) у романі “Ой літав орел”, розшукавши в архівах справжню історію створення драми: “У кінці літа Кропивницький виїхав до Миколаєва. Панаса Тобілевича відшукав у будинку Сидоренка на розі Інженерної та Спаської вулиць... До півночі Марко Лукич читав Тобілевичу свою нову п’єсу “Доки сонце зійде, роса очі виїсть”. А почав писати її ще під впливом розповідей

Обкладинка романсу
“Я боюся тобі розказать
про любовь” на музику
Миколи Аркаса

Аркаса про його невдале кохання” [37].

Про особисті переживання свого діда розповів у листі із США до композитора Леоніда Кауфмана й онук Аркаса — Микола Миколайович Аркас. Прочитавши його монографію (М. М. Аркас. К., 1958), онук зазначає, що дід “...дійсно юнаком закохався у просту селянську, напрочуд гарну, дівчину, але не Оксану, а Ярину, прізвищем Сало. Вона мешкала в сусідній Новій Богданівці й була сестрою дідового побратима Петра Сала” [38].

Хто зна, що стало приводом до того, що Микола Миколайович Аркас під кінець життя почав писати романси про кохання. Можливо, пережиті в юності почуття до чарівної краси селянської дівчини Ярини — української Мадонни, з якою не судилося стати на рушник, однак, самотній композитор поклав на ноти до десятка хвилюючих розповідей про вічне.

НА ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ

Закінчилося навчання в Новоросійському університеті, а з ним і одеське безтурботне життя. Скільки за п'ять років передумано, побачено, а скільки було розчарувань! На те й життя... Дякував Аркас долі, що звела його з П. Ніщинським та М. Кропивницьким, родиною Смоленських... Якщо перший вдихнув у нього запал музичної творчості, то Марко Лукич прилучив до українського театру, народної пісні. Відтепер і сам почав приборкувати Пегаса. Випуску із університету Аркас присвятив свого вірша "Прощайте ж, літа молодії", де були й такі рядки:

*...Іду в життя, життя нове,
 Іще побачиш ти мене,
 Моя кохана Україно...
 Прощайте ж всі, та не згадайте,
 Поганим словом ви мене,
 І всі ви знайте, добре знайте —
 Лиха година обмине
 Мене в житті, в моїй роботі.
 Та що б хай діялось зі мной,
 Як би знущалась злая доля,
 Та не забуде вас Микола,
 І іскра правди, що живе
 В його схвильованій душі,
 Тепер ніколи не погасне.
 До смерті буде він любить
 Простий народ, свою країну,
 Свою пригнічену Вкраїну,
 І буде правдоньці служити [39].*

Перед від'їздом до Миколаєва Ніщинський запросив Аркаса до себе на гостину.

— Одне прощу, — напучував випускника Петро Іванович, коли вони чаювали, — чи в своєму селі, а чи інде — завжди занотовуй мелодії і слова народних пісень та дум. Прислухайся до мови простих людей. Скільки в них мудрої філософії, глибокого змісту. Пам'ятай Шевченкове “Думайте — читайте”.

— Спасибі, вчителю, за настанову, — вклонився Аркас.

— Хай тебе Бог береже, Миколо, — перехрестив Аркаса Ніщинський. — Надовго не зникай. Сусід же, приїзди — поради-мося.

Розпрощалися. Пароплав “Аргонавт”, збиваючи піну колесами, з гуркотом відплив на Миколаїв. Сидів на палубі Аркас самотній, усім чужий. Що чекає на нього попереду? Майбутнє ввижалося безпросвітним, і це ще більше навівало смутку. Мимо пропливали миколаївські села Богоявленське, Попова Балка, Велика Корениха. А он і Спаське...

...На пристані Миколу зустрічала мама з букетом білих троянд, усміхнена і щаслива. Вона, поцілувавши його, сказала: “Відтепер ти в мене вчений, і виріс он як”.

— Так, мамо, я вже дорослий, — згодився Микола, взяв неньку під руку і вони неквапливо попростовули до карети.

Надворі літо — сухе й безвітряне. Набережною прогулювалися дівчата й хлопці, молодь розважалася, багато людей купалось у річці. 1875 рік для Миколаєва — це рік, передовсім, корабельних турбот. В Адміралтействі на воду спущено другий броненосець берегової оборони “Вице-адмираль Попов”. У військово-морському шпиталі відкрито фельдшерську школу. Її учнями стали дванадцять юнаків.

Миколаїв. Спаська пристань, до якої причалювали пароплави з Одеси. Фото кінця XIX сторіччя

Карета повернула на вулицю Адміральську — гордість міста. Аркас з дитинства знав її — вона втілювала минуле й сучасне корабельного Миколаєва.

Відбігала вулиця від двоповерхового будинку з колонами й чавунною огорожею. Споруду звели ще 1824 року за проектом архітектора-академіка Рульова. Її називали помешканням флагманів і капітанів. Тут скликали й засідання Зимового Морського зібрання.

У двох флігелях, поряд з головним будинком, містилися юнкерські класи й служби та квартири чинів Морського відомства, що перебували в місті під час відраджень.

З дядьком Захарієм Микола Аркас часто бував у Адміралтейському соборі на Соборній площі, який сто років був головним храмом Чорноморського флоту і зберігав прапор корабля “Императрицы Марии” — флагманського пароплава

П. С. Нахімова в Синопській битві, та Чорноморському депо карт, яке працювало на цій же вулиці. Тут виготовляли креслення на всі судна й будівлі. У друкарні, заснованій видавцем Селівановським, випускали морські карти, лоції Чорного моря, наукові й літературні твори. Тут побачили світ праці лікаря Д. С. Самоїловича, астронома К. Х. Кнорре, професора-аграрника М. Г. Ліванова.

Депо карт приваблювало Миколу ще й тим, що мало велику бібліотеку, здебільш морської літератури. В так званій кунсткамері, або ж музеї — моделі кораблів та суден, споруджених у Миколаївському адміралтействі.

Біля губернаторського будинку у вічі вдарили промені передзахідного сонця, Миколі перехопило подих від пахоців троянд, які палали обабіч парадного входу. Із приміщення линули звуки музики.

— Це батько для тебе влаштував маленьке свято, — пояснила мати. Микола Андрійович вийшов назустріч при всіх своїх регаліях, в адміральському мундирі, вишитому золотом і сріблом.

— Бачу, змужнів... — адмірал обняв сина, тричі поцілував, — значить готовий до морської служби.

— Та де там виріс? — мати притулила до очей хусточку. — Бідна дитина аж схудла від тієї науки.

— Нічого, — заспокоїв батько, — тяжко в навчанні, та легко в бою.

А вже за столом, коли гості подалися додому, Микола Андрійович запитав Миколу:

— Куди ж, сину, надумав?

— Хотів би поки що в Богданівку...

Адмірал ураз спохмурнів, вуса його сіпнулися, він упівоча зиркнув на матір. Софія Петрівна відвела погляд. Вона розуміла

*Миколаїв. Адміралтейський собор на Соборній площі.
Поштова картка*

сина: його приваблюють сільські краєвиди, сумує за Яриною, а не суворі батькові порядки. І вона, чого гріха таїти, в родинному маєтку більше спочиває душою й тілом, аніж тут, у мебльованому палаці.

— Ти — дворянин, — батьків голос забринів, — і маєш чинити за статутом. Рід Аркасів завжди служив і служитиме вірою і правдою цареві й Отчеству. А тому — жодних Богданівок та гульні з черню. Уже зібрані документи для державної служби...

Що міг відповісти Микола? Тільки зітхнув, та й годі. Адмірал витлумачив те по-своєму.

— Тобі, дворянинові, належить служити у Морському відомстві. Невже не кортить піти шляхом батька та дядька Захарія?

— Ой, батьку, батьку, — схвильовано мовив Микола, — навіщо краєте душу? Чи ви не знаєте мої мрії та поривання...

— Годі! — гнівно сказав адмірал, його очі сердито зблиснули. — Буде так, як я сказав!

Софія Петрівна, схиливши голову, вийшла з кабінету, а Микола схопився і вибіг на вулицю. Майже до світанку блукав набережною Інгулу. Коли стомлений прийшов додому, на порозі стояла, виглядаючи його, заплакана мати.

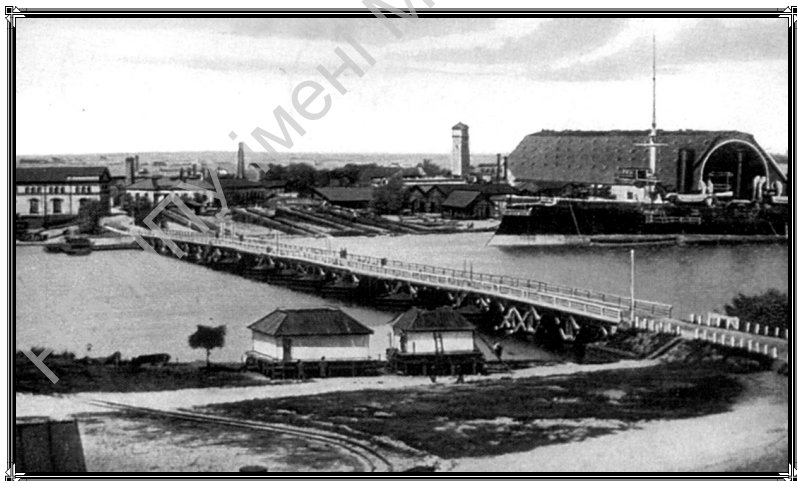
— Не гніви батька, — сказала тихо, прихиливши Миколину голову до грудей, — тобі в житті доведеться всього скуштувати. Терпи.

Тільки-но Микола прибув додому, йому відразу ж вручили повістку на службу. Довелося походити державними установами, щоб встановити істину: не його року це призов. Щоб довести служачі правду, взяв із собою гербовий папір:

“Посвідчення

Потомствений дворянин Микола Миколайович Аркас, у заяві поданому в Миколаївське міське по військовій повинності Присутствіє 25 числа поточного травня пояснив, що до його відома дійшло, що настоятель Миколаївського Адміралтейського Собору показав його Аркаса в метричній виписці, повідомлений цьому Присутствію в числі осіб, що народилися в 1853 році, а тому, що він народився не в 1853, а 26 грудня 1852 року, отже не підлягає внесенню в приписний і призовний списки для відбування військової повинності, то, представляючи в посвідчення час народження свого справжню метрику за

№ 5/585, а також посвідчення за № 11-м про приналежність до Потомственного Дворянства, в якій також показаний час народження його саме 26 грудня 1852 року, просить Міське по військовій повинності Присутствіє виключити його з числа осіб, що підлягають внесенню в призовний список і просить видати йому в тім посвідчення. За довідками виявилось, що в представленій Настоятелем Миколаївського Адміралтейського Собору Протоієреєм Дмитром Овсянкіним, при відношенні від 4 травня цього 1874 року за № 70 метричної виписки про осіб чоловічої статі, що народилися в 1853 році, дійсно показаний Микола Миколайович Аркас, із

Миколаївське адміралтейство. Поштова картка
XIX сторіччя

представленої їм же, Аркасом, метрики, виданої Настоятелем того ж Собору, протоієреєм Петром Висотою 8 січня 1853 року за № 5-м засвідченої Ober-священником Армії і Флотів Протопресвітером Василем Кутневим від 10 лютого 1855 року під № 585 видно, що Микола Миколайович Аркас народився 26 грудня тисяча вісімсот п'ятдесят другого року, про це записано у метричній книзі за 1853 рік під № 54. У цьому ж році до відбування військової повинності призиваються особи чоловічої статі, що народилися в 1853 році.

Миколаївське міське по військовій повинності Присутствіє, знаходячи, що Микола Аркас, який народився 26 грудня 1852 року до призову не підлягає, а тому визначило: Миколу Миколайовича Аркаса в призовний список не вносити, у чому і видане йому дійсне посвідчення за підписом і прикладанням печатки.

Гравня 24 дня 1874" [40].

За місяць батько, запросивши до губернаторства, вручив Миколі наказ Морського відомства від 13 листопада 1875 року за № 1002, в якому було написано, що "М. М. Аркас затверджений у чині губернського секретаря". Так Микола став чиновником. З ранку до пізнього вечора скнів над паперами, скликав наради та відвідував установи міста, розмовляв із громадянами та сперечався з канцеляристами. Повертався додому стомлений, без бажання завтра йти на роботу. Часто його охоплювало почуття самотності, а настирлива думка не давала спокою: "Чому так складається життя?"

Якби не мати, її заспокійливі слова, то чи вдалося б Миколі позбутися гнітючого настрою... Та найбільше засмучувало те, що батько заборонив йому їздити до Богданівки. Адмірал, певно, боявся, аби син знову не вскочив у любовну халепу та не привів додому репану селянку. Свербіло йому в носі й від того, що Микола на одній нозі з кріпаками, співає з ними пісень. “Не дворянська це справа, — казав дружині, — і я не потерплю, щоб син соромив мене, губернатора”. Софія Петрівна у відповідь ще дужче схилила голову: чи могла вона вголос перечити своєму державному чоловікові? Мовчала, з кожним роком дедалі більше залишалися під очима павутинки невдоволення.

Та бували в Миколи й радісні вечори — це коли мама сідала за фортепіано. Скільки вона знала українських пісень і міських романсів! Микола міг слухати той спів допізна, всівшись у широкому кріслі. І ввижалися йому тоді сільські краєвиди, кобзарі з кобзами та поводириями, вечірня ватра... Мама співала тихо, мрійливо, а він тихенько підспівував їй. Як чудово виходило в них! То була мелодія душі кожного:

*Ой, у лузі, та ще й при березі,
Червона калина... —*

линуло з прочиненої кватирки губернаторського палацу, й перехожі думали, що то заїжджі артисти розважають старого адмірала.

Наприкінці січня 1876 року наказом Головного командира Чорноморського флоту й портів Микола перейшов у розпорядження “Його Величності”, тобто батька. Відтепер він перебував під наглядом самого губернатора. Жодного самостійного кроку, тим більше відвідин Богданівки чи Христофорівки без відома адмірала. Головний командир не дозволяв свавілля ні підлеглим, ні синові. “Маєш пам’ятати, — навчав Миколу, — що ти дворянин, і кар’єра залежить від посади. Вчися, як твій брат, Костянтин служити Отчеству”.

Настала весна. На Бузі скресла крига. Наскоками ж не побачиш ні річки, й пізнаєш її душі, не проймешся radoщами весняного пробудження. Після роботи Микола завертав на берег, всідався на вивернуте дерево та милувався острівцями. Хто зна, чи не в ті саме хвилини в нього визрівала думка майбутнього музичного твору. Відтоді вечорами Микола почав частіше сідати за фортепіано. Він не сподівався на великі успіхи й розумів це сам. Тільки з кожним днем гра була впевненішою, а музика ніби вливалася в його життя.

Річки шаленіли від повені. Весняні води мчали між вербами, підхоплювали кожную билінку на лузі, не залишали жодного кущика поза розливами. Попід тинами забулилися протоптані людьми стежки. Сонце сяло сліпучо й ніжно. З вирію прилітали птахи. Їх різноголосся, ще поодиноке, але веселе, долинало із садків та верболозу.

Миколаїв. Адміральський будинок, в якому проводили службові години Головний командир Чорноморського флоту адмірал М. А. Аркас і його ад'ютант Микола Аркас. Фото

Адмірал здогадувався, що сина кличе до себе Богданівка й 31 травня 1876 року відряджає Миколу до Константинополя “для доставки контр-адміралу Бутакову скорострільних трубок”.

Начальник ескадри почту Його Величності Григорій Іванович Бутаков, брат мореплавця й географа Олексія Івановича Бутакова, того самого, що взяв Тараса Шевченка в експедицію на Арал, поважно привітав молодого губернського секретаря.

Знудьгувшись за товариством, Бутаков щовечора запрошував Миколу до капітанської каюти, слухав розповіді про новини в імперії та Миколаєві. Їх, щоправда, не так було й багато. Хіба те, що приміську зону міста передано у володіння херсонського губернатора, а на пристань завозять камінь, аби, нарешті, вимостити в Миколаєві добротну бруківку.

Контр-адмірал і собі вдався до оповідей про море та корабельну службу, однак ця тема не хвилювала Миколу. Йому б зараз у Богданівку, де у вербах та вільхах змагаються дрозди, вільшанки та іволги, витьохкують солов'ї, з лугів подають свій голос деркачі, перепілки, тріщить лелека. А перед заходом сонця, розпаливши багаття, слухати кобзаря...

Більше місяця Микола пробув на корветі “Аскольд”, що стояв під прапором контр-адмірала Григорія Івановича Бутакова. У вільний час перебував у резиденції російського посла в Константинополі генерал-ад'ютанта Ігнат'єва, знайомився з історичними місцями турецької столиці.

На початку серпня Микола Аркас знову в Миколаєві. Морське повітря та сонце зробили з нього привабливого, засмаглого юнака. Ним опанував дивний стан: радість зустрічі з рідними та близькими переплелася з гіркотою службових обов'язків та пильним наглядом батька. Не минуло й місяця, як Миколу вже призначили на пароплав “Заграждение”, куди він потрапляє “для збирання

точних відомостей щодо промірів ріки Дунай і турецьких військо-
вих суден, їх розмірів, артилерії, кількості лоцманів та матросів”.
Завдання було засекречене. Під час плавання не раз виникала
загроза підступних дій з боку турків. Ставилися вони до російських
кораблів вороже, та й не дивно: ще свіжі були рани від поразки під
Очаковом.

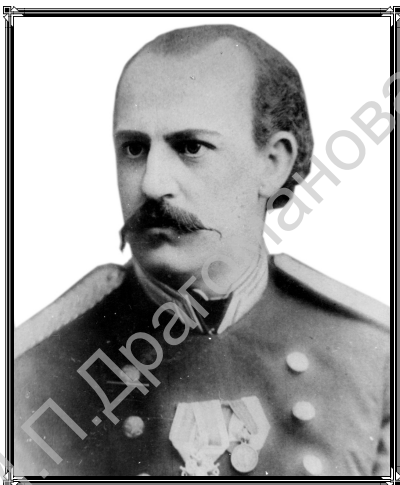
Молодий офіцер Микола Аркас успішно впорався з
завданням. Керуючий Морським міністерством генерал-ад'ютант
імперії С. К. Лісовський 31 жовтня 1876 року “запропонував
Головному командирові Чорноморського флоту й портів висловити
М. М. Аркасу особливу подяку за виконану роботу” [41]. Задо-
волений, що сина помітило начальство, адмірал Аркас залишає
його своїм ад'ютантом.

*Команда пароплаву “Заградение”
з мічманом Костянтином Аркасом (1854—1889),
старшим братом Миколи Аркаса. Фото*

Через місяць після прибуття Миколи додому батьки влаштували синові весілля: дружиною стала вісімнадцятирічна донька капітана II рангу Івана Шишкіна — Ольга. Гуляння пишне, з бурхливою музикою і знаменитими гостями. Для молодії сім'ї старий Аркас відвів будинок на розі Артилерійської та Великої Морської.

Хоч і ненадовго, однак Миколі довелося залишати місто у службових справах. Скажімо, у квітні 1877 року під час великої повені на Дніпрі він рятував населення затопленого Кременчука. Їздив як ад'ютант Головного командира флоту й портів з донесеннями до Морського міністерства у Санкт-Петербурзі. Того ж року йому до-

*Микола Аркас
на державній службі.
Фото*

ручають керувати справами Миколаївського управління Товариства піклування про поранених та хворих воїнів. На щабель підвинулася вгору і службова кар'єра: Миколі Аркасу дають чин колезького секретаря. Хтось інший лише мріяв би про такий успіх у двадцять п'ять років. Однак, Микола добре розумів, що всім цим досягненням завдячує батьковій посаді та його клопотанням. От і знову: не минуло й місяця після того, як він призвичаївся до нового звання, його ставлять справознавцем похідного штабу царської яхти "Ливадія". І, звісно, як із рогу щедрот посипалися нагороди: медаль про пам'ять війни 1877—1878 років, орден Станіслава III ступеня. І на беріг рідного міста Микола ступив

уже у званні титулярного радника. Сталося це у грудні 1880 року. А в січні наступного Аркас-молодший таки наполог на своєму й добився звільнення з посади батькового ад'ютанта.

Перед ним були два шляхи — вибирай, який хочеш. Перший — безхмарний, під заступництвом батька-губернатора, а то й самого імператора, інший — шлях, який не давав анічогісінько, але... “Міркуй, — думав Микола, — від цього залежить твоя доля”. Та він уже знав: хай там що, а він знову поїде до Богданівки, і в нього буде змога писати вірші й музику, слухати улюблені пісні.

Духовний світ Аркаса на той час віддзеркалюють його поетичні рядки, присвячені доньці Оксані:

*Стогнав і Дніпро, і Дунай,
І я бідолашний, що мови ті тяжкії
Чув — ридав і благав.
Благав, щоб минулось те тяжкеє лихо,
Щоб знов рідна мова була,
Щоб пісня козацька, вільная
По степу і селах росла.*

Переїхавши з адміральських апартаментів до сільської хати, в обійми української природи, Микола Аркас ще більше закохався в неї, в безмежні польові простори. В скіфську та козацьку історію, і це стало духовною основою його буття. Він має присвятити себе творчості та громадській діяльності. І рішення це остаточне.

НА ЧОЛІ “ПРОСВІТИ”

Інформація в газеті:

“Микола Миколайович Аркас став душею миколаївської “Просвіти” й на ньому відбилося все: і її лихо, і її радощі, бо він цілком жив і дихав нею. Лагідний і доброзичливий керівник умів поводитися з людьми і своєю людяністю згладжувати ту нерівність стану, яка його відрізняла від наших діячів рідної справи. Любили його всі, бо його не можна було не любити” [42].

Аркаса як особистість і шанувальника всього народного відтепер хвилювало й те, що на вулицях корабельного міста, в театрі, тим більше у південному селі зрідка стало чути українську мову. А якщо вона й звучала, то засмічена чужими словами. Одно слово — суржик.

Із газетних оголошень Микола Аркас дізнався, що в Одесі, Києві та Львові виникли національно-культурні товариства “Просвіта”, які й покликані духовно збагачувати простий народ, виступати з концертами та виставами. Громадський і літературно-науковий часопис “Рідний край”, що видавався у Полтаві, в жовтні 1906 року повідомляв про мету діяльності просвітницького товариства: *“підняти хоч трохи національну самосвідомість тутешнього, доволі численного українського суспільства через живе слово”*.

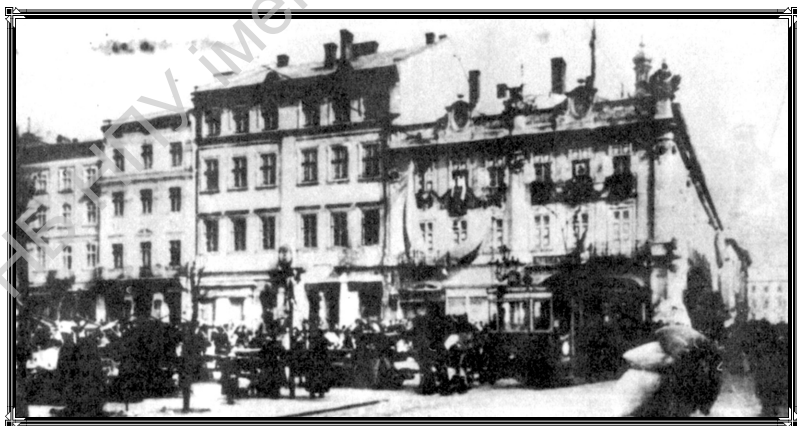
Василь Доманицький сприяв відкриттю “Просвіти” у Києві, яку з перших кроків діяльності утискувала та переслідувала влада, про це він і сповіщав Аркасові в Миколаїв:

“Ви запитуєте, як живеться нашій “Просвіті”? Не дають їй життя, бо синьомундирні з великого розуму кожного, хто тільки вступив до “Просвіти”, вважають за соціал-демократа та члена “Спілки”, органом якої і є “Просвіта” з “Радою”. От дурні царя небесного! А робити тим часом не дають” [43].

Під час підготовчої роботи щодо створення миколаївської “Просвіти” Микола Аркас не раз звертався за порадою і до громадського діяча, члена Одеської громади, нотаріуса й бібліографа Михайла Федоровича **Комарова** (1844—1913):

“Високоповажний Михайле Федоровичу, вибачте мені, що звертаюся до Вас з оцим листом своїм, але я звертаюся до Вас за порадою в нашому громадському ділі, яку Ви можете надати нам краще, ніж хтось інший. Думка моя за заснування “Просвіти” у Мико-

Будинок “Просвіти” у Львові. Фото ХІХ сторіччя

лаєві, за яку я казав Вам, як ще був у Одесі, здійснилась, і оце сьогодні я подав уже Статут на ствердження; незабаром доведеться нам святкувати відкриття. Оце я прошу Вас, якщо ласка, не одмовте написати мені:

1. Як ви святкували відкриття "Просвіти" в Одесі?

2. Чи справляли молебна?

3. Чи кликали начальство і яке?

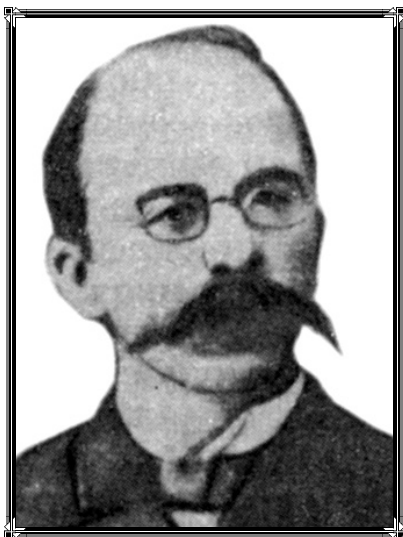
4. Чи була закуска?

5. Чи вигукували кому пошану (цареві, начальству й іншим)? І взагалі всі подробиці про це свято.

Якщо можна, то прошу Вас — прислати мені Ваш Статут, якщо є, Ваше справоздання за минулий рік, і, якщо останнього нема, то напишіть у подробицях, які у Вас існують звичаї, наприклад, яку плату бере-те з членів і приватних осіб за увіход на Наукові сесії і Музичні суботи, яку мають полегкість члени товариства на концертах, виставах, які влаштовує "Просвіта". Я тепер дуже заклопотаний цією справою, із упорядкуванням Шевченкових роковин, які хочемо справити цей рік якнайбучніше, користуючись відкриттям "Просвіти".

Може Ви, або хто з одеських просвітян не одмовите вишанувати нас своїм завітанням до Миколаєва на цей день, чому б ми були раді і вдячні нашим найстарішим братчикам" [44].

Михайло Комаров. Фото

Микола Аркас, знайомлячись з досвідом, усвідомлював, що читання віршів, співи, танці, народне вбрання мають бути основними витокami духовності в роботі “Просвіти”, якщо “не свідомих українців, то в кожному разі “спочувателів української ідеї”, і про це він пише редакції журналу “Рідний край”:

“Тим враженням, яке справило на мене одеське товариство, я й хочу поділитися з читачами. Сів я на візницю і питаю: “Чи знаєш, де “Просвіта”?” Він, почувши рідну мову, радісно подивися на мене і

одповів: “Атож! Я щосуботи возю туди гостей! Це ж неподалік Преображенського собору”.

Як йому було приємно чути свою мову від мене, так мені ще до того більш, почувши, що чоловік не ламає своєї чудової мелодійної мови на городську гидоту, не цурається її, а навпаки наче боїться, щоб ви не помислили, що він стидається її! А згадайте, що було не так давно!

Приїзду до помешкання, що міститься у другому поверсі: мене стрічає молодиця (сторожева жінка) в українському простому

вбранні, по якому одразу можна впізнати, що вона з Київщини; дуже приємно їй охоче показує усе помешкання; я, було, подумав собі, що воно надто велике, та їй виказав їй се, а вона одповіла спогорда: “Е ні, вибачайте, добродію, по суботах у нас такого люду бува, що воно ще й тісне!” — “Хто ж у вас бува?” — питаю. “Хто? Звичайно, усі тутешні українці”. Така одповідь з уст простої молодиці чогось варта, це краплі самосвідомості, які западаючи в живу, здорову душу народу, зроблять велике діло, а самосвідомість за цей тільки рік виявляється не тільки тут, у городі, а вже й на селі.

Помешкання одеської “Просвіти” таке: перш всього, чимала зала, правда, досить вузька; на передній стіні тієї зали, під розіп ятим вишиваним рушником, висить портрет Шевченка, під ним — кафедра для промовців, а по інших стінах портрети наших письменників, гетьманів та різні малюнки з українського побуту: далі — читальня, де на столі всі наші часописи й журнали, що видаються на Україні, в Галичині, Буковині та Америці; з іншого кінця зали — книгозбірня, а побіч неї ще три кімнати з буфетом, столами: у одній продають книжки. Обдивившись усе, розпитавшись, коли і о якій годині збираються увечері, я поїхав, щоб знову

приїхати й подивитись, які порядки заведено, як проводять час у своєму куточку одеські “просвітяни” і з кого вони складаються. Почуття задоволення охопило мене від усього, що я бачив.

Увечері я знов пішов до “Просвіти”. Була це субота: сей день присвячено в них задля літературно-музичних вечірок, а середи — для науково-літературних. Дуже шкодую, що не довелося мені бути у середу. Суботній же вечір, на якому я був, пройшов дуже гарно. Порядкував добродій С. П. Шелухін, публіки зібралось більш 200 чоловік: шкода тільки, що українська мова не владно панувала поміж нею, як би

Одеса. Преображенський собор. Поштова картка кінця XIX сторіччя

воно має бути, а наче крадькома сповіщала вона за своє право існування: надто неприємно було в буфеті, де наче умисне старанно й голосно одповідали на усякі питання по-московськи. Звичайно, це ще відгуки тяжкого гніту, під яким досі була наша мова, через те наша інтелігенція, з якої складалося це зібрання, ще не призвичаїлась до неї і боязко промовляє кілька слів, щоб не виявити свого незнання рідної мови: але треба сподіватися, що час цей мине й мова наша залунає не на одних "просвітніх" збірках, а скрізь, де можливо, бо вона має таке ж право на існування, як і інші.

Почався вечір коротеньким рефератом за Олексу Стороженка: викладав дуже гарно, чистою українською мовою молодий студент добродій А. В. Ніковський; він тепер обіймає посаду "просвітянського" писаря (секретаря) і казав мені, що справи "Просвіти" йдуть поступово гарно, що людей, які зацікавлюються і приходять на її вечірки, дедалі більшає, а книгарня "Просвіти" краще й краще торує українськими книжками, на їх чимдалі побільшується попит. Від С. П. Шелухіна я довідався, що з "просвітян" склався чималий гурток, який виставляє у місцевому театрі "Гармонія" українські вистави й має добрий успіх. Одеська "Просвіта" має

свій жіночий і чоловічий хори: вони дуже гарно співали і в цю суботу, шкода тільки, що чоловічих голосів проти жіночих трохи обмаль, та ще що в помешканні немає ніякого резонансу: окрім хору, співали й поодинокі добродійки соло і дуети й декламували різні твори наших поетів та письменників; надто гарно декламував добродій Шевченко: він своєю завзятістю, вмілістю, своєю чулістю і переживанням того, що читає, робить непереможне враження й цілком захоплює слухачів; дуже широ й приємно декламувала добродійка О. І. Петрівська вірші Воробкевича "Рідна мова"; молодесенька, в українському вбранні, вона робила таке враження, наче сама ненька Україна з'явилася тут поперед нами, дорікаючи й закликаючи своїх синів не цуратись і любити своє слово, свою мову, бо —

*Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камінь має!*

Дай Боже, щоб це святе почуття охопило усю нашу молодь, а її, на жаль, не густо було поміж слухачами; надто сумно було бачити, що мало студентів. Чому ж вони, що перші на Україні подали заяву до свого університету, вимагаючи заснування українських кафедр, не йдуть до єдиної поки що в Одесі української інституції, де

можуть почути й узнати про все, що має які-небудь відносини до рідного краю, де можуть стріти живу, рідну душу й щире почуття до пекучих потреб народних?

Може, модні тепер “общечеловеческие” питання приглушили їх національність? А жаль, великий жаль! Така велика потреба в діячах і працівниках задля нашого рідного краю, які б мовою, зрозумілою людові нашому, понесли б світло науки, світло розуму й добра у саму глибину наших темних мас народних; ця потреба така страшенно пекуча, що не бачити й не розуміти її може, справді, лише той, хто у грудях замість серця тільки камінь має. Хочеться вірити, що це тільки часовий настрій молоді, й вона своїм чулим серцем з’ясує собі, де потрібна її поміч, і вернеться на той шлях, який давно вказав наш єдиний, незабутній батько Тарас; він заповіт нам дав:

Думайте, читайте,
 І чужому научайтесь,
 Й свого не цурайтесь,
 Бо хто матір забуває,
 Того Бог карає.
 Чужі люди цураються,
 В хату не пускають”.

а далі:

“Обніміте ж, брати мої,
 Найменшого брата, —

*Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати” [45].*

Труднощі в облаштуванні миколаївської “Просвіти” переслідували Миколу Аркаса щохвилини. То влада ніяк не могла розв’язати питання з приміщенням, то довго затверджували Статут... Словом, траплялося чимало дрібниць, аби сказати “не велено!”. І все ж, сама думка про необхідність такого товариства в місті додавала снаги, про що 4 лютого 1907 року Микола Аркас зізнається київському книголюбові Василю Степаненку:

“Дуже радий, що у Вас, у Києві, і в Одесі відкриття Просвіти відбулося без усякої помпи, ці звістки допоможуть і мені влаштувати всі ці, як Ви гарненько називаєте, стародавні забобони й одразу розпочати справжнє діло. А як же ж воно тяжко справлятися із ним! Так загуло наше болото, що тяжко зворушити його; розгорнеш його, думаєш, от прочистив, знайшов світові водички, а воно засмокчеться знов, затягнеться і тільки ще гірше засмердить. Але збуджувати сонних треба, турчати у вуха, поки схаменуться від довгого сну, поки навчаться поважати самих себе, поки розчалапають: яких батьків і чиї ми діти. Як відберемо дозвіл на відкриття в нас Просвіти, чи не згодився б хто з киян приїхати до нас прочитати якийсь реферат? Це мало б дуже гарний вплив на наших просвітян і багато допомогло б нашій загальній справі” [46].

Миколаївські чиновники не квапилися дати дозвіли на діяльність громадського об'єднання, хапалися за причіпки, аби відмовити. Причина одна: в імперії діяв Валуєвський циркуляр 1863 року про “заборону літературної, наукової та просвітницької діяльності української інтелігенції”. Про свої клопоти та на чиновницькі перепони Микола Аркас скаржить знову одеському просвітянину Михайлові Комарову:

“Статут наш і досі ще не зареєстровано, але це через те, що наша адміністрація не любить поспішати і дожидає, поки збереться кілька товариств, і тоді для перегляду їх статутів разом скликає городське присутствіє, проте, як би там не робили, аби зробили. Спасибі Вам за Вашу обіцянку приїхати до нас і прочитати кілька рефератів, це зробить дуже, дуже гарне враження на наших молодих просвітян і підтримає їх на ще не твердому напрямі” [47].

Усе ж з губернатором було знайдено спільну мову. Повідомляючи цю радісну новину однодумцеві в Одесі, також невтомному діячеві “просвітянського руху” Михайлові Федоровичу Комарову про те, що незабаром відкриється миколаївська “Просвіта”, Микола Аркас зізнавався:

“Я тепер дуже заклопотаний із цією справою і з упорядкуванням Шевченкових роковин, які хочемо справити цей рік якнайбучніше” [48].

16 лютого 1907 року на засіданні Миколаївського присутствія під головуванням градоначальника контр-адмірала В. Зацаренного, нарешті, розглянуто “Подання статського радника М. Аркаса,

міщанина М. Местергазі та інших осіб про створення українського Товариства “Просвіта” в Миколаєві”. Було також схвалено Статут й записано до реєстру Присутствия під № 2 його текст. Ось його пункти:

“1. Статут Українського Товариства “Просвіта” у Миколаєві: “Товариство має на меті допомагати розвиткові Української культури й найперше просвіти українського народу його рідною мовою”.

2. Для цього Товариство має: а) видавати книжки, журнали, часописи і т. ін. українською мовою, б) заводити свої книгозбірні, музеї, читальні, книгарні і. ін., в) впоряджати публічні лекції і відкрити загально-просвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти; г) заводити стипендії, школи, притулки для дітей і дорослих, бюро праці та т. ін., просвітні і до-

*Група Марка Кропивницького (сидить в центрі в шапці)
і члени миколаївської “Просвіти”. Фото*

бродійні заклади, д) оповіщати конкурси і премії за найкращі твори письменства, умілості та інші [49].

Збори новоствореної “Просвіти”, але вже без присутності контр-адмірала, 26 лютого 1907 року обрали головою Товариства Миколу Миколайовича Аркаса. Його одностумцями стали: І. Лобко, П. Каракаєв, Ю. Маковський, Д. Іваненко, П. Скляр, Г. Литвиненко, К. Черниш, Г. Манілов, П. Дюмін, П. Біляновський, І. Сопенко, П. Андріященко, Ю. Литвин, Г. Науменко, Л. Ківшик, С. Гайдученко. Затим надали слово Аркасові.

Микола Миколайович помітно хвилювався — у залі сидів Марко Лукич Кропивницький зі своєю трупкою. На це свято Аркас одягнув українську вишиванку, та й у переповненому залі було чимало вбраних у національний стрій.

Доповідач сказав про мету і значення культурно-просвітніх товариств, закликав до роботи на користь українського народу шляхом поширення самосвідомості, розвитку національного почуття та самоповаги:

“Усі народи більш-менш мали спроможність здобути собі освіту своєю рідною мовою, клопотатися за розвиток своєї національної культури. Над нами ж, українцями, важким гнітом протягом більш століття лежала заборона рідного слова. За те, що ми являємо із себе самостійний народ, що ми маємо свою історію, що ми пережили свої важкі історичні часи, ми не мали права на те, щоб прилюдно розмовляти, а навіть мислити, а як траплялися такі люди, яким несила була ховати в собі національні почуття і вони виривалися в них на поверхню правдивим словом, то їх, як,

наприклад, Шевченка, невдовзі приборкували, й усе знову замовкало на довгий час” [50].

Як писав письменник Володимир Григорович Дрозд (1939—2003) у своїй книжці “Сто літ любові”, з-під офіцерського флотського мундира Миколи Аркаса промовляла українська душа, “душа етносу, несправедливо і неумдро приниженого сусідніми народами, душа етносу, який наперекір гіркій долі своїй відроджувався!”

Для майбутньої діяльності миколаївської “Просвіти” виділили три кімнати в приміщенні Миколаївського відділення “Росийського імператорського технічного общества” на вулиці Таврійській (тепер Шевченка). Одну кімнату, щоправда, чималеньку, віддали під залу. Інші, на другому поверсі — правили за кабінет та для збереження книжок, декорацій, бухгалтерських звітів. Аркас квапиться написати одеським просвітянам.

Микола Аркас — Михайлові Комарову:

“Вчора, у передодню роковин Шевченка, справили ми по ньому громадою прилюдну панахиду, після неї в помешканні Технічного товариства, до якого ми пристали як сусіди, одправили свято заснування нашої “Просвіти”. Відкриття відбулося тихенько, як і у вас... Тепер ми заклопотані тим, щоб налагодити гарненько нашу справу. Проти всякої сподіванки, в нас одразу записалося більше 100 членів. 10 листопада у приміщенні Товариства “Просвіта” в будинку Технічного товариства на Таврійській вулиці призначено сімейно-літературно-музичний вечір із танцями, за програмою, яка тут же додається” [51].

Микола Аркас серед аматорів музично-драматичної секції миколаївської "Просвіти". Фото 1908 року

Про початок діяльності нового Товариства повідомила місцева преса: *"Возникшее общество по своему уставу чуждо всяких политических целей, преследует одну цель — развитие украинской культуры на родном языке"* [52].

Активісти "Просвіти" розпочали збирати бібліотеку Товариства. За незначний проміжок часу невеличка в сто примірників бібліотечка вже працювала. Серед читачів користувалися попитом такі видання, як "Чорна рада" П. Куліша та "Кармелюк" Марка Вовчка, "Якої нам треба школи" і "Без хліба" Бориса Грінченка, наукові твори П. Житецького і М. Сумцова, твори М. Костомарова, М. Грушевського, Д. Яворницького.

Цього ж року члени миколаївської "Просвіти" упорядкували десять лекцій — популярний курс з історії України, які прочитав Микола Аркас. Окрім того, на багатолюдних засіданнях Товариства прослухали лекції І. Волі "Індивідуальні риси української культури"

та реферат П. Андріященка “Наша мова”. Також були доповіді про життя і творчість Марка Вовчка, Григорія Квітки-Основ’яненка, Івана Котляревського.

З початком діяльності миколаївська “Просвіта” розпочала роботу з впровадження української мови в народну освіту. Протягом 1908 року Микола Аркас та правління надіслали:

1. Прохання члену Державної думи професорові Івану Лучицькому добиватися націоналізації школи;

2. Листа петербурзькій “Громаді” про те, щоб висловлено було перед з’їздом представників від учительської спілки, який відбувався на той час в Петербурзі, бажання і прохання миколаївської “Просвіти” про заведення скрізь на Україні шкіл, в яких викладовою мовою була б рідна, українська;

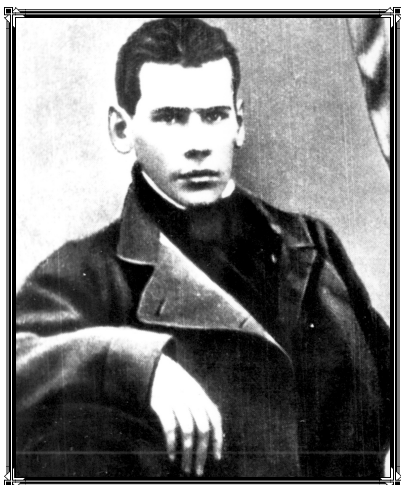
3. Листа до Празького всеслов’янського студентського з’їзду... з привітанням і проханням порушити питання про те, щоб в українських університетах було створено кафедри українознавства, а скрізь на Україні — школи з українською мовою викладання [53].

Дієвості миколаївських “просвітян” того часу можна лише позазрити: щосуботи у приміщенні Товариства, яке вже знаходилося у новому орендованому приміщенні на розі вулиць Малої та Великої Морської, проводилися літературно-музичні, сімейні, літературно-наукові вечори з танцями, на яких з успіхом виступали місцеві аматори — поети, музиканти. Запрошує Аркас до Миколаєва і киян.

“Чутка про нашу “Просвіту”, — щиро сказав у своєму виступі голова на роковини Товариства, — пішла й на село. Звідусіль, із-понад Бугу й Інгулу, за багато верств приїздять селяни подивитися, послухати, що в нас тут робиться. Усі вони повертаються додому зачаровані й задоволені” [54].

На літо Микола Аркас з родиною виїжджає до Богданівки, береться за господарювання та виховання онуків. Але й про обов’язки

4 листопада 1854 року через Миколаїв проїздив із Севастополя в Херсон майбутній світоч літератури Лев Толстой, нащадок гетьмана Івана Скоропадського. Фото

керівника “Просвіти” не забував, повсякчас листувався з писарем Товариства — Юхимом Литвином, якому і пояснював вимушену літню відсутність на зборах: *“Залишати свою сім’ю в далекому закуточку на Микола Чудотворця не можна. Не ті тепер часи. Тепер святі щось здрейфили й надії на них немає”* [55].

Як відомо, 4 листопада 1854 року через Миколаїв проїздив із Севастополя в Херсон двадцятишестирічний артилерійський офіцер, майбутній світоч літератури Лев Миколайович Толстой (1828—1910), який так і занотував у

“Щоденнику”: *“У Миколаєві довго не затримався — тільки замінили коней, відразу ж виїхав до Херсона”* [56].

1 липня 1908 року, в день вісімдесятиріччя Льва Миколайовича Толстого, Микола Аркас від імені Товариства надіслав до Ясної Поляни вітальну телеграму:

“Великий Учителю і Сонце правди й любові! Українське Товариство “Просвіта” в Миколаєві цим листом просить прийняти його глибоке вшанування із щасливим днем 80-х роковин того, хто весь свій довгий вік віддав високій праці на користь своїх братів, хто завше

стояв оборонцем покривджених. Ображені у своєму національному почутті відносинами місцеві комісії щодо вишанування цього великого вселюдського свята, ми не мали можливості взяти участь у прилюдному святкуванні, через що і шлемо Вам наші щирі бажання на довгі, довгі роки щасливого життя й сили своїм натхненним словом сіяти правду, любов і щастя серед людей і збуджувати їх у тих, хто не має ще Бога в собі самому” [57].

Традиційно наприкінці літа миколаївські “просвітяни” влаштували в місті українське фольклорне свято “Сорочинський ярмарок”. На головній вулиці споруджені “український хутір” і “ярмарковий майдан” з ятками й возами, де продавалися вироби полтавських кустарів. Хор “Просвіти” співав “Ой летіла горлиця”, “Сидить дід на печі”, “На городі калина”. Українське попури грав флотський духовий оркестр і струнний оркестр під керівництвом члена “Просвіти” Анатолія Іванова. Кошти, зібрані від торгівлі на ярмарку, — вісімсот карбованців Микола Аркас передав відділу освіти на стипендії бідним дітям миколаївських шкіл.

Просвітяни призначили стипендії імені Тараса Шевченка й ради Товариства для учнів середнього механіко-технічного та залізничного училищ, чоловічої класичної гімназії, реального училища, акушерсько-фельдшерської школи. Окрім того, “Просвіта” оплачувала проживання в гуртожитку учнів залізничного училища. Виділялися кошти й на створення фонду позичково-допоміжної каси безробітним українцям, переважно членам Товариства.

Під керівництвом Аркаса миколаївська “Просвіта” розгорнула плідну культурно-освітню діяльність. У переповненому залі проходили вистави: “Запорожець за Дунаєм”, “Наталка Полтавка”,

п'єса Івана Карпенка-Карого “Мартин Боруля”, “Бондарівна”, “Сто тисяч”, “Наймичка”, “Розумний і дурень”, Михайла Старицького “Зимовий вечір”, Григорія Квітки-Основ'яненка “Шельменко-денщик”, Бориса Грінченка “Нахмарило”.

Діяльність музично-драматичної секції миколаївської “Просвіти” швидко набула поширення й за межами міста. Незабаром самодіяльних артистів запросили на гастролі до Херсона і в приміщенні Народної аудиторії миколаївські українофіли дали два спектаклі: оперу Гулака-Артемовського “Запорожець за Дунаєм” та “Мартин Боруля”. Зазвичай, перед виставою виступав Микола Аркас. Особливо захоплювала присутніх розповідь про долю козаків, їхній побут, братство.

— У житті запорозьких козаків, — запально розповідав Микола Миколайович, — втілились ідеали тридцятимільйонного люду українців. Глибоко демократичні, вони ставили волю і рівноправність метою життя.

Про діяльність миколаївських “просвітян” Аркас звітує Василеві Доманицькому:

“Ви не повірите, дорогий, глибокоповажний Василю Миколайовичу, як я зрадів, відібравши Вашого дорогого листа. Ще як залишили Ви Закопане, я був заклопотаний подорожжю до Херсону, куди наша “Просвіта” їздила виставляти по два спектаклі — “Катерину” та “Запорожця”. Виступав і я, розповідаючи про славетних запорожців. За цими клопотами пройшло чимало часу, а там події у Львові [вбивство Потоцького] збили мене з пантелику, і я вже не знав, куди до Вас писати. Тим часом сумні звістки про

Ваше, дороге нам, здоров'ячко стали доходити й до мене... Дуже турбувався я за Вас, коли оце саме й відібрав Вашого листочка! Як я був радий і сказати не можу, і оце зараз сів одповідати Вам. Дуже радий, що Ви себе почуваете краще. Бережіться і бережіть своє дороге здоровлячко, адже воно належить не тільки Вам власно, але й усім, хто любить рідну Неньку-Україну [58].

З поверненням до Миколаєва Миколу Аркаса терміново викликали до губернатора. Зустріч із Зацаренним передбачалася неприємною: хтось наскаржився губернаторові, що “Просвіта” збирається пропагувати націоналізм, “нікому не потрібного та ще й забороненого Шевченка”. Що, взагалі, таке Товариство “Николаеву не нужно и во вред”, і це, мовляв, думка “справжніх патріотів Малоросії”. Приміщення, виділене для Товариства, відібрали. З боєм Микола Аркас повідомляє Михайлові **Комарову** в Одесу:

“Дуже важко доходить розворушувати стояче болото наше. Випурхне якась бульба зі дна, і міркуєш: ось уже щось наче прокидається воно, наче починається щось. Дожидаєш другої, третьої, а воно — на тобі, знов затяглося, вшухло, і знов гладесенька поверхня болота і нічогісінько нема. Знову ворухиши його, знову силкуєшся, поки виб'єш з нього ще декілька таких самих бульбочок, і знову — нічого. Дуже вже байдужі, несвідомі й досить неприємні відносини у всіх до святої праці нашої. Багато галушкових патріотів, та мало щирих українців “ [59].

Отже, варто було Миколі Аркасу відлучитися із Миколаєва, як на шляху “Просвіти” місцеве начальство поставило різні перепони, під приводами й без забороняли засідання, проведення вечорів та лекцій. *“Читав, — пише Аркасові Василь Доманицький, — що в Миколаєві вечір “Просвіти” не дозволено, бо Вас не було в місті”* [60].

Микола Аркас не боявся проблем місцевого плану, бо вбачав у діяльності Товариства величне майбутнє, про це й пише Василеві Доманицькому: *“Історія призначила нашим “Просвітам” зробити тепер саме велике діло на користь Вітчизни, як робили колись наші братства у XVIII віці; у цих товариствах наші сучасні діячі народної освіти, народного добробуту мають стрічати широку поміч і підмогу у своїх благих починаннях, через що і треба, щоб усі, хто може, вся людність українська, від Карпат до Кубані, від Прип’яті аж до моря, підтримувала якомога оці наші товариства, які мають з’єднатись для спільної святої праці, пам’ятаючи, що тільки “в єднанні сила”* [61].

А тим часом над миколаївською “Просвітою” згущувалися чорні хмари: контр-адмірал Зацаренний неквапно глянув на звороті “Запрошення” з концерту М. М. Аркаса, де було написано: *“Доношу приставу, що я був присутнім на сімейному літературно-музичному вечорі у приміщенні Товариства “Просвіта”. Збору було 57 руб. 90 коп. Закінчився о 3 годині ранку. Наступне засідання “Просвіти” 14 березня. Наглядач Ларіонов.”* Розмашистим почерком губернатор наклав резолюцію: *“Поліцмейстеру. Взяти до відома та під нагляд і весь час “просвещенцев” тримати на контролі”*.

Згодом прочитав інформацію в газеті “Рада”:

“З самого початку просвітницької діяльності Миколи Миколайовича Аркаса

місцеві миколаївські чорносотенці почали писати на нього доноси і цькувати його, а вже скільки гидоти і гязі, то лилися на його сиву голову зі сторінок їхнього часопису повсякчасно. Кореспондент — Полікарп Недоля, член миколаївської “Просвіти” [62].

Губернатор Зацаренний, важкуватий, з похмурим обличчям чоловік, узяв зі столу дзвоника, покалатав. До кабінету негайно зайшов ад’ютант.

— Запечатайте да одправьте полицмейстеру Подгорному, — наказав губернатор, відсуваючи на край столу “Запрошення”.

— А словами передайте, чтобы заявился под вечер. Нужно побеседовать о будущем собрании украинофилов.

Коли за ад’ютантом зачинилися двері, контр-адмірал задумливо глянув у вікно, затим саркастично посміхнувся, і враз голос його заскрипів у кімнатній тиші:

— Интеллигенция... — і Зацаренний сьорбнув повітря товстими, ожинового кольору губами.

Микола Аркас — Василеві Степаненку:

“Багато нині треба витратити на нашу “Просвіту”. Вона теж ледве животіє, прибутків нема, а існувати треба; бо як би там не було, а на сучасне суспільне явище вона має чималий вплив, по зможі робить своє діло, яке не зараз, то надалі буде добре оцінене” [63].

Великий подвижник українського слова та освіти на півдні України Микола Миколайович Аркас забув, що щастя духовного пророка — фатальний дарунок для митця, що визначні особистості завжди належатимуть своїм творінням і всім серцем за них уболіватимуть.

У СТАНІ ВЕЛИКОМУЧЕНИКА

Бібліотекар одеської “Просвіти” Андрій Ніковський — Миколі Аркасу:

“Я уявляю собі, скільки праці Вам, не спеціалісту, довелося потратити на “Катерину”. Це гарні посіви на рідну ниву і свідчать вони про велике кохання до дорогої української справи” [64].

очаток драматичного репертуару українського національного театру поклав перший український професіональний гурт, заснований Марком Кропивницьким у Єлисаветграді 1882 року. До нього

Театр Марка Кропивницького в Єлисаветграді, де в 1882 році народився український театр і де виставлялася Аркасова опера “Катерина”. Фото

належали геніальна українська актриса Марія Заньковецька, видатні актори Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марія Садовська-Барілотті.

У муках виникав новий театр. 1876 року цар Олександр II підписав Указ, яким заборонялося друкувати самобутні твори, переклади та влаштовувати театральні вистави і прилюдні лекції українською мовою. Зневажливо надалі ставився до української культури й самозакоханий Микола II. 1881 року губернатори одержали із Петербурга офіційне роз'яснення, згідно з яким заборонялося “влаштування спеціально малоросійського театру”. Отже, це була мандрівна трупа, приречена на кочове життя — без постійних приміщень.

Громадське піднесення Шевченкових поезій, їх глибока народність і правдивість, виняткова музичність і наспівність захопили багатьох композиторів і amatorів. Одним із перших музичних творів на слова Тараса Шевченка був солоспів “Сирота” (“Нащо мені чорні брови”), створений Тарасовим приятелем, відомим етнографом, збирачем українських народних пісень Миколою Андрійовичем Маркевичем (1804—1860). Зоранжував народну мелодію на слова Шевченка “Думи мої” для хорового виконання композитор і фольклорист Олександр Іванович Рубець (1838—1913). Для першого концерту, присвяченого вшануванню пам'яті поета в Петербурзі, обробив кілька народних пісень відомий російський композитор, знавець української народної творчості Олександр Миколайович Серов (1820—1871).

Проте, найглибшим і наймайстернішим тлумачем творів Кобзаря справедливо можна назвати бояна української класичної музики Миколу Віталійовича Лисенка (1842—1912). Його цикл “Музика до “Кобзаря” Шевченка” містить 87 вокальних творів. Музика Лисенка зачаровує картинами природи й тихими хвилинами людського буття,

біль розлуки молодих закоханих сусідує з трагічною долею жінки-кріпачки, а глибокі філософські роздуми вживаються із драматичними переживаннями поета.

Микола Миколайович Аркас так само кохався в поетичному світі Кобзаря. Ще з дитинства хлопець обожнював Тарасове слово. А проникати у глибинний зміст віршів Шевченка та мелодійність згодом допоміг йому Марко Кропивницький.

Якось після “Вечорниць” Ніщинського — чарівного супроводу до драми Шевченка “Назар Стодоля” — завели розмову:

— Щось ніхто не наважиться написати оперу за його творами, — зітхнув Кропивницький. — Ти, бачу, Миколо, тямиш у музиці, скажи — де тут собака заритий?

— Ой, Марку, Марку! — посміхнувся Аркас, — це не коржі з маком їсти...

— Та не думаю так, боронь Боже, — звів руки до неба Кропивницький. — Навпаки. Бачу, он і Лисенко не береться...

— Ось тобі й відповідь, — тихо мовив Аркас, думаючи про своє. Йому уявилася велика сцена, хор, дівчина в українському вбранні співає про нещасливе кохання...

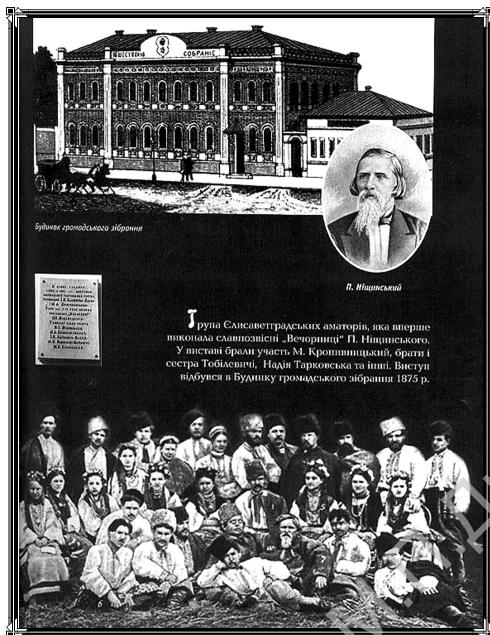
— Миколо, а чому б тобі не закасати рукава...

— Про оперу ще рано думати, — відповів Аркас, здогадавшись про що мова. — Треба ще добре опанувати мову, звичаї і традиції народу.

— Нічого, — заспокоїв Аркаса Марко Лукич й лагідно глянув йому в очі. — Почни справді з вивчення мови, а Бог сил додасть. Згадаєш мене.

Ця розмова точилася під густим кленом в Єлисаветграді, влітку 1875 року, де артистичний гурток Марка Кропивницького вперше в цьому повітовому містечку ставив музично-хореографічну картину “Вечорниці” Петра Ніщинського.

Будинок громадського зібрання

П. Ніщинський

Група Єлисаветградських аматорів, яка вперше виконала славнозвісні «Вечорниці» П. Ніщинського. У лівійшій частині участь М. Кропивницький, брати і сестра Тойбавини, Надія Горюховська та інші. Виступ відбувся в Будинку громадського зібрання 1875 р.

Група Єлисаветградських аматорів, яка вперше виконала славнозвісні «Вечорниці» П. Ніщинського в театрі М. Кропивницького. Колаж

Микола Аркас три-чотири рази в час виношував задум, спостерігав за діяльністю Марка, читав його драматичні твори, слухав кобзарів. Записи народних пісень і лягли в основу майбутньої «Катерини». Це — хор хлопців «Гей, по синьому морю», жіночий хор «Ой, у недлю», хор солдатів «То ли береза, то ли кудрявая», колискова Катерини. Аркас наспівував про себе, а то й під акомпанемент фортепіано не одну мелодію. Шевченкова «Катерина» захопила автора до решти, йому боліла трагічна доля дівчини, жорстокість життя. Композитор відчував, що слова поеми самі просяться на ноти. І, коли сідав за інструмент, — умить забував про все на світі. Підхоплюювся з місця, мутикуючи мотив, прожогом кидався до столу, щоб нашкрябати кілька нотних знаків, і... згодом — викреслював.

Давалася опера важко. Скільки аркушів викинув на смітник, скільки разів починав і зневірявся! Це був неминучий стан у творчій біографії митця: здатність критичного осмислення наростала швидше, ніж викристалізовувалися образи. Грек і українець водночас,

Аркас мав відтворити велич українського духу і долю народу через долю української дівчини. А це, як збагнув потім, ой як нелегко...

Лавина нових завдань упала на Миколу, коли, нарешті, скомпонував музичний твір на Шевченкові слова. Розуміючи, що без поради композитора-професіонала, або людини, для якої музика — професія, не обійтися. Він просить допомогти викладача музичних класів Одеського відділення Російського музичного товариства, знайомого ще з років навчання в гімназії, надсилаючи Порфирію Устиновичу Молчанову (1863— 1945) листа і клавир. Відповідь не забарилася:

“Вельмишановний пане Миколо Миколайовичу! Разом із цим листом надсилаю Вам увертюру. Решту 100 крб. і за переписку, згідно з рахунком, який додається, коли Ваша ласка, вишліть на адресу: Музичні класи Одеського імператорського Російського Музичного товариства, Коблівська вул., будинок Зеля, П. І. Молчанову. Щиро бажаю успіху Вашій опері й, разом з тим, наважусь потурбувати Вас уклінним проханням надіслати мені (якщо можливо) Ваш портрет, щоб я завжди міг мати перед собою зображення автора “Катерини” [65].

Порфирій Молчанов за браком часу редагував оперу частинами. Це не подобалося Аркасу, але Микола Миколайович знав професійний рівень та ставлення до роботи Молчанова, його порядність і чесність, тому змушений погодитися на такі умови. Щоб швидше одержати чернетки, їздив до Одеси й тижнями мешкав у номері Північного готелю. Весна й літо 1891 року зблизили їх остаточно й на все життя. Вони не раз ще зустрінуться — професор Одеської консерваторії й самобутній композитор...

Відтоді почалися клопоти по надрукуванню клавіру “Катерини”. 20 лютого 1892 року Аркас звертається до московського нотовидавця Олександра Гутхейля:

“Посилаю Вам лібрето і 80 копійчану марку для цензури і прошу з цією справою поквапитися, клавіраусуг готовий, і дуже б було шкода, коли б цензура визнала за потрібне робити зміни, хоч я навмисне весь текст, уже вміщений у друкованих творах Шевченка, писав червоним чорнилом. Крім того, прошу повідомити, чи не маєте когось у Москві, хто б взявся оркеструвати цю річ, і сказати, скільки приблизно це коштуватиме. Весь клавіраусуг має 50 писаних аркушів” [66].

Лібрето Миколи Аркаса Олександр Гутхейль відразу ж передав цензоріві, а в листі до композитора повідомив, що інструментовка опери коштуватиме близько 300 карбованців [67]. Музичний твір Аркаса передали у Головне Управління у справах друку 3 червня 1897. № 12043:

“В Сан. Петербурзький Цензурний Комітет представлено Лазарем Ортенбергом рукопис на малоросійській мові: “Катерина. Опера в трьох діях. Лібрето за Т. Г. Шевченком склав М. Аркас. Музика М. Аркаса”. Зміст узято з відомої поеми Шевченка тої ж назви, із збереженням багатьох його віршів. Закінчується опера саможубством Катерини, після її зустрічі з обманувшим її Іваном — бувшим солда-

том, а потім офіцером. С. Петербурзький Цензурний Комітет, згідно думки цензора графа Головіна, вважає, що лібрето цієї опери може бути дозволено до друку, — за умови приміни до тексту правил правопису російської мови (в рукопису це дотримано), — зважаючи на загальновідомість сюжету і мети друкування, про що, згідно правил Височайшого повеління 18-30 травня 1876 року, має честь представити на розгляд Головного Управління у справах друку. Рукопис при цьому додається. Головуючий, член Сенату Головного Управління у справах друку — Катенін” [68].

Однак, царська цензура поставилася несхвально й українську оперу в Москві не видрукували.

Резолюція Головного Управління у справах друку (6 червня 1897 року. С.-Петербург): *“Зазначений рукопис опери “Катерина” у трьох діях М. Аркаса може бути дозволений до друку за умови застосування до тексту правил правопису російської мови” [69].*

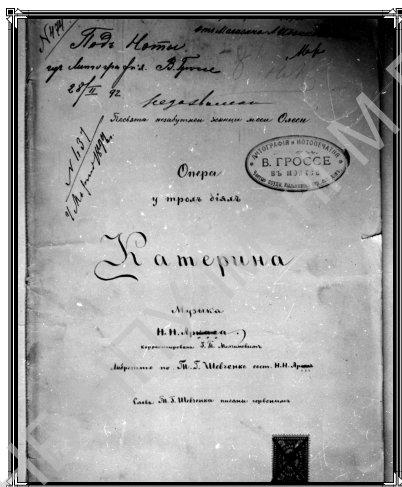
Відгук цензора, який відмовив у друкуванні лише тому, що опера українською мовою, гнітюче подіяв на Аркаса. В день одержання звістки, з ним стався нервовий стрес-інсульт, повисла, як батіг, права рука. Микола Миколайович занедужав. Змарнів, схуд...

Як відомо, Валуєвським указом в Україні заборонялося видавати і книжки (навіть слова з нотами) українською мовою. Але із загальним поліпшенням внутрішньої політики, пожвавився український рух у Російській імперії. 1873 року в Києві було

створено Південно-Західний відділ Російського Географічного Товариства. Його засновники В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський — розгорнули велику роботу з вивчення історії, економіки, фольклору та етнографії, влаштували наукову експедицію під проводом професора П. Чубинського (автора слів гімну “Ще не вмерла Україна”) до Київської, Волинської та Подільської губерній. Пожвавлення літературної, наукової і просвітницької діяльності української інтелігенції викликало тривогу серед імперських русифікаторів.

Доноси, доноси... Остання крапка — донос Юзєфовича й 18 травня 1876 року Олександр II у німецькому місті Емсі підписує Указ, яким заборонялося ставити “українські театралізовані п’єси, виконувати українські пісні”. Він, по суті, стверджував і розвивав Валуєвський циркуляр 1863 року.

Обкладинка першого видання клавіру опери М. М. Аркаса “Катерина”, дозволений цензурою. 1897 рік

Після “вердикту із Петербурга” Микола Аркас мало з ким зустрічався, хіба що з просвітянами. Якось під час бесіди диригент Леонід Щєдрін порадив Миколі Миколайовичу, не зволікаючи надіслати клавір опери до Києва видавцеві Леону Ідзиковському. Мало сподіваючись на успіх, Аркас усе-таки звертається до Ідзиковського за допомогою. Але цензура — чи то московська, чи київська — так само була царською. Не дозволено. Отже,

знову — труднощі й перепони. Лише наприкінці 1897 року опера “Катерина” вийшла, нарешті, з друку — авторові довелося вида-ти її за власний кошт. Оркестрування Аркас вирішив виконати в Миколаєві. Скрипаль С. І. Зельцер з радістю взявся за робо-ту. А навесні 1897 року диригент Щедрін, готуючи програму симфонічного концерту, включив до неї й уривки з аркасової “Катерини”. Але українського театру в Миколаєві ще не було.

Керуючий канцелярією **Солодуров** —
губернаторові **Зацаренному**:

“Доводжу до Вашої світлості, що із трьох театрів: а) театр Каневського закритий, російськокомовний, який не відповідає своєму при-значенню; б) Дмитру Русинову, який усунув необхідні зауваження, вказані в акті особливо призначеної для цієї мети Миколаївським військовим губернатором комісії від 12 грудня 1885 року, дозволено 1 вересня ц.р. заснувати театр. Приміщення театру Русинова не зовсім відповідає своєму призначенню через тісноту та відсутність добре налагодженої вентиляції, яка викликає протяги. Інші приміщення під театри не варті уваги Вашої світлості” [70].

У Миколаєві постійної трупи ще немає. Лише в театрі Карла Монте з’являються вистави: за участю драматичних акторів трупи Миколи Івановича Новикова, які підготували спектаклі 1885 року під орудою артиста Костянтина Гаврило-вича Лелева-Вучетича; Товариства драматичних артистів Миколи Карповича Садовського, яке давало мішані російсько-малоросійські вистави з 16 по 20 вересня, затим перейшло до театру Русинова. Хоча всі артисти чудово грали, але театри не

приваблювали глядачів і повні збори бували рідко. Найбільший успіх випав на виставу “Наталка Полтавка” Товариства, яким керував П. Саксаганський.

Панас Карпович Саксаганський (1859—1940). Із незакінчених спогадів “По шляху життя”:
“Я знав Миколаїв із 1880 року. Тут було два театри — Русинова і Малера. Русиновський був занехаяний, і зимовий сезон російська трупа грала в Малера. Театр цей був на Нікольській вулиці і був збудований на киталт корабля. Глибоко в землі, куди вели вузенькі сходи, мов у трюм, був партер, над землею містилися ложі бенуара, а над ними — бельетаж і гальорка. 1882 року Монте збудував гарненький театр на Адміральській вулиці” [71].

До речі, у майбутньому визначний актор, режисер і педагог школи М. Л. Кропивницького Панас Саксаганський (справжнє прізвище — Тобілевич) у 1880—1883 роках проходив військову службу в Миколаєві: зберігся будинок військовиків на вулиці Інженерній, 2. У місті над Південним Бугом Саксаганський пробував себе в любительських виставах (де й познайомився з Миколою Аркасом), а 1883 року, за наполяганнями Марка Кропивницького, в пересувній трупі Михайла Старицького Панас наважився вийти на професійну сцену. Згадував, як катастрофічно тоді провалився (*про цей випадок розповів у восьмій книзі “Господніх зерен” Григорій Гусейнов. — В. Ж.*). Щоб скласти враження на публіку, Панас Саксаганський конем виїхав на сцену й став співати: “За Німан іду, гей, коню мій, коню добрий, піді мною, дівчино, прощай!” Однак скінчити пісню не вдалося: кінч злякався й скинув бравого козака на землю. Лицедій-початківець,

однак, не розгубився й, дивлячись в очі коню, впевнено завершив куплет: “Дівчино, прощай!” У залі, зрозуміла річ, стояв сміх. Це вже через роки актор Іван Мар’яненко скаже про свого старшого колегу:

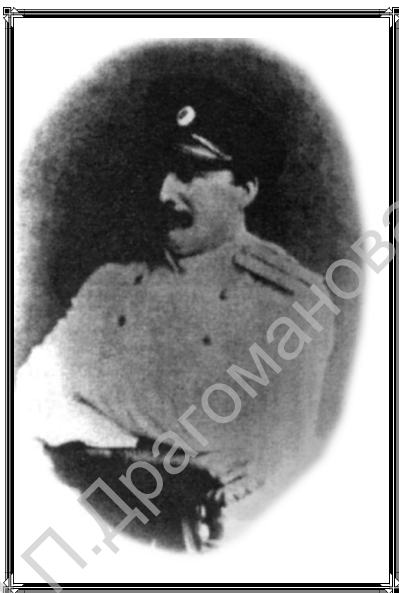
“Технікою акторської майстерності Панас Карпович володів віртуозно. Його виконання характерних ролей чіткістю малюнка, філігранною обробкою кожного жесту, кожного руху, витонченістю голосових інтонацій і міміки — шедевр.

Він мав надзвичайно гарний голос (баритон) величезного діапазону, яким просто чарував і глядачів, і нас, акторів.

Віртуозно володів ним, перекладаючись на різні регістри так легко, ніби граючись. Здавалося, що актор купається в безмежних хвилях голосового звучання, забарвленого найрізноманітнішими тембральними відтінками. Панас Карпович любив точно фіксувати розробку сценічного образу й найменше покладався на “натхнення”.

Зрештою, якраз у Миколаєві П. Саксаганський згодом і завершив свою акторську діяльність.

Микола Аркас продовжує доопрацьовувати “Катерину”, консультується з професіоналами, ділиться сумнівами з Панасом Саксаганським:

Панас Саксаганський під час табірних зборів у Миколаєві.
Фото із книги Г. Гусейнова
“Господні зерна”

“Може, вона, тобто, “Катерина”, не справить такого сподівання, якого б хотілося, бо до твору великого Тараса не на моїй слабкій музиці бряжчати, але осмілюся і я свого додати, щоб пісня його ширилася між нашим людом, щоб бачили вони те, що тяжко і болісно накопало на його серці й вилилось у вірші могутнім” [72].

Удесяте і всоте випробовував Аркас кожную фразу, обмацував думкою кожен нотний значок. Щодня, щотижня наче б мелодія й виконання партій вдосконалюється, починає звучати мелодія. А то раптом слабшає сприйняття, губиться відчуття новизни. Та автора мучить роздратування: навіть по-справжньому довершені місця опери здаються невдалими. І так — упродовж року. Просить допомоги Марка Кропивницького, який не забарився з відповіддю:

“Любий друже, Миколо Миколайовичу. Якщо ти хочеш мати лібретиста, то я тобі до послуги. Та й так, в усьому радий допомогти. Розумію твій нинішній стан великомученика, невдоволення усім. То — пройде, ти пиши; це буде надто українська річ!” [73].

Аркасові хотілося написати власну, особистісну музичну річ і неодмінно — на Шевченкові слова. Тому майбутня опера народжувалася із переконання Миколи Миколайовича Аркаса, його розуміння потреби тогочасного українського драматичного театру такої вистави, в якій би окремі музичні номери не були розкидані епізодично протягом усієї п’єси, а становили б основну лінію драматичної подачі. В опері яскраво показано і сільський побут, який так добре знав композитор з особистих спестережень. Про свій задум і розповів Марку Лукичу **Кропивницькому**:

“Ще в самому початку, як писав “Катерину”, мені дуже бажалося умістити живу картину при кінці: щоб в оркестрі йшли музика — лірика, а на сцені у цей момент, над ставком, де втопилася Катря, виявилась жива картина: Лірник із поводитирем і купа дівчат. Та, боячись розтягувати дію, я вдовольнився тільки тим, що ці декілька тактів лірника поставив в антракті 3-ї дії. Щоб хоч чим-небудь нагадати ту долю, котру батько Тарас виявляє для сердешних сиріт-безбатченків. Добре б було, щоб

Клавір опери “Катерина”,
написаний рукою Миколи Аркаса

у оркестрі на цих тактах справді чути було ліру. За живу картину, що Катерина засипає і привиджується їй рідна хата, і здається наче мати і батько її” [74].

Основа мелодизму аркасової опери “Катерина” — широка кантиленність італійських оперних арій впереміш з наспівністю українського романсу. Твір вийшов досить емоційний, часом зворушливий у цій своїй підчуттєвості, часом з пісенним українським забарвленням. Аркасова “Катерина” — це твір справжнього патріота для народної сцени. Однак, шлях музичного шедевра миколаївця до друку й на сцену виявився нелегким.

П’ять років рукопис опери “Катерини” пролежав у цезурних відомствах Москви й Києва, і тільки 1897 року побачив світ у Миколаєві за кошти автора. На обкладинці видання стояло лише прізвище Тараса Шевченка, авторство музики і лібрето було приховане криптонімом: “Н. А...Ъ”, а вгорі титульного аркуша зроблена присвята: “Любій, незабутній жінці моїй Олесі”.

Миколу Аркаса турбувала остаточна думка щодо опери прискіпливих петербурзьких цензорів, а найбільше — оцінка композиторів-професіоналів, а їхня думка була однозначна: *“Загальний план твору, його тематична побудова, його яскраві мелодії, народний колорит музики, — все це продукт творчої фантазії композитора” [75].* Опера “Катерина” стала не тільки знаменним явищем у музичному житті українців, а й утвердженням Аркаса як відданого творчості Тараса Шевченка, продовжувача справи Кобзаря по духовному відродженню людей південного краю. А про те, як музичний твір писався, розповідь у наступному розділі.

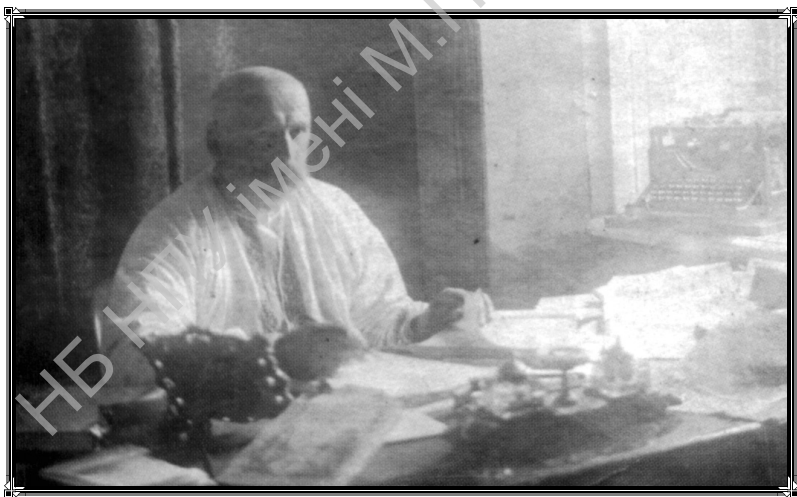
ТЯЖКІ, БЕЗСОННІ НОЧІ

Забувши лік годинам і дням, Микола Аркас молився й сідав за роботу, як завше, переодягшись у чисту вишиванку. Над оперою працював до пізньої ночі. Тиша і свічки у старовинному шандалі створювали робочий настрій. Буденщина відбирала спокій і час, відволікала від думок, тому не раз затримувався за фортепіано до ранку.

Писав, закреслював, знищував. Знову нотував, стиха награвав мелодію, повторюючи текст, а потім, схвильований, міряв підлогу з кутка в куток.

Працювалося нелегко, точніше сказати б — до нестями важко. Щодень закрадався сумнів: а чи за своє діло взявся? Чи

*Забувши лік годинам і дням, Аркас сідав за роботу,
як завше, переодягшись у чисту вишиванку.
Над рукописом працював до пізньої ночі. Фото*

вистачить хисту покласти на музику безсмертний твір Кобзаря? Бракувало терпіння — шматував списаний папір і, майже виснажений, падав на канапу. Склепивши повіки, дрімав, але що то за сон, коли в серці — вир почуттів та нестерпне розчарування? Про це Євген Чикаленко і квапився розповісти Миколі Аркасу:

“Коли ж у Вас нема зараз до опери натхнення, то почніть видавати народні пісні нотами. Ви якось казали, що у Вас їх зібрано багато. Може за цією роботою у Вас з’явиться й натхнення.

...Ви, не вірячи своїм силам, чи не знаю, з якої причини, обмежились однією оперою. А тим часом Вашим музикальним талантом можна було навіки прославити й себе й нашу музику, а тим способом й Україну поставити наряду з іншими культурними націями, хоч у музиці.

Зков кажу, коли у Вас тепер нема охоти і змоги творити, то хоч видавайте свій народний скарб, зібрані на півдні пісні та думи, нехай Він не гине марно!” [76].

Микола Аркас перемагав депресію, знов і знов гортав книжки, торкався пальцями клавішів, уявляв сцени майбутньої опери... Вигін за селом. На пагорбі вітряк, неподалік нього сидить засмучений Андрій. Юнак не знає, як розвіяти смуток, свою тугу — вони заволідали ним відтоді, як його Катря покохала москаля Івана, що стояв постоем у селі. Андрій не втрачає надії на відновлення своїх стосунків із коханою, але тяжкі передчуття крають молоде серце:

Ні, не весело ніде...

Сумую я і дні і ночі,

*Душа болить, з думок не йде
Вона, голубонька...
Ми любились, ми кохались,
Ой, що маю діять?
Поламала клята доля
Всі мої надії.*

Коли мелодія опери виринала в пам'яті, Аркас миттю занотовував її. І аркуш за аркушем виходили з-під його пера, стосик чисто-го паперу помітно зменшувався. Та от, нарешті, вималювалася перша дія опери. Аркас відразу ж вхопився за другу, найдраматичнішу частину музичного твору, яка, за його задумом, і стражденна для батьків Катерини. Бо в них справді постукало лихо у хату — минула вже друга зима, як Іван покинув їхню дочку напризволяще. Рідні глибоко переживали безталання Катерини: ганьба на все село...

Чи бачив, чи чув композитор про тяжку зневагу до селянських дівчат? Звичайно, не раз чув про це від Ярини, своєї коханої, яка натякала йому на власну долю. Усе це тонко помітив, увібрав у своє серце безсмертний Шевченко. Жіноча доля, кохання, сирітство, наймитування, щоденна праця до сьомого поту, побутова повсякденність з тисячею менших і більших клопотів — усе, чим жила трудяща людина, було близьке поетові. Як же ж передати Шевченкові почуття, втілити ідею твору в музиці так, щоб полонити слухачів?

Аркас добре знав і не раз зустрічав серед сільських парубків порядних, добросердих, ладних задля великого кохання кинутись у вогонь, віддати життя. Невже Андрій не здійснить такий учинок? Він приходить до батьків Катерини. Він і досі кохає дівчину, тому й просить віддати її за нього. Ніколи Андрій не нагадуватиме про її безчестя, а хлопчик стане йому за рідного сина. Тоді ніхто на селі не наважиться дорікнути Катрусі й обзивати її повією, а пересуди вщухнуть:

*А тобі, тобі на світі,
Що тобі зосталось?
Тебе батько і не бачив,
Мати одиуралась.
Спи, мій любий,
Спи, дитино.
Спи, не прокидайся.
Цюю нічку останню
До мене вітайся.*

Навіть природа не може лишатися байдужою до жалібної пісні. Здіймається віхола, зриває з дерев листя, плутається вітрюган між крилатими вербами. Зненацька долинає солдатська пісня:

*То ли береза,
То ли кудрявая...*

Похідним строем наближаються москалі. Дівчина вдивляється в обличчя, наче когось хоче впізнати. Попереду широким кроком ступає офіцер. Це — Іван. “Мій Іван!” — мало не скрикнула Катерина, але квапливо пригорнула до себе дитину й, не соромлячись сусідів та людського осуду, кинулася до коханого, батька її сина зі словами:

*Іване, Боже мій!
Мій любий, мій коханий!*

Та вже зник в офіцерові лагідний Іван, з яким кохалася минулого літа. Колючий погляд, метал бринить у його жорсткій мові:

*Іди геть собі, молодице,
Тебе я не знаю...*

...Втома та виснажлива творча робота таки далися взнаки: кілька днів Микола Аркас проспав, як запорозький козак після бою.

Ольга Іванівна занепокоїлася — хотіла викликати лікаря. Адже чоловік уві сні поривався встати, розмовляв, широке чоло раз-по-раз вкривалося краплинками поту.

Прокинувся та прийшов до тями Аркас за кілька днів, вечірньої години, коли сонце зачепилося за небокрай. Проміння визолотило листя, засяяло в дощових родзинках. На столі, біля фортепіано, на підлозі лежали розкидані аркуші, списані дрібним, скособоченим почерком, який видавав у ньому знервованого маестро. Микола Миколайович довго дивився на них, схудлий, неголений, з розкуйовдженим посивілим чубом.

В уяві знову постала Катерина, яка в розпачі стоїть з дитиною край шляху, а шеренга солдатів на чолі з офіцером, її Іваном, щезає за вербами. Затихає тупіт чобіт, у дуслі зламаної верби ховається осінній вітер.

Аркас знову присів за фортепіано. Кладе на музику останні слова Катерини:

*Прощай, прощай, сину! Прощай!
Боже, прийми мою душу!*

Линуть трагічні звуки колискової пісні:

*Спи, мій любий, спи, дитино,
Спи, не прокидайся...*

...Коли Ольга Іванівна зайшла до кабінету, Микола Миколайович стояв біля вікна й дивився на подвір'я, де вже панувала осіння ніч. Навіть через шибки було чути, як віє вітер, гне верхів'я дерев, гримить на даху.

— Що з тобою? Чи не занедужав?

Аркас обернувся до дружини, усмішка затаїлась у куточках губ:

— Ні, все гаразд... Тільки... стомило чуже горе...

А буря як почалася раптово, так і стихла.

Ольга Іванівна прочинила кватирку, з Інгулу до кімнати повіяло свіжим повітрям. Аркас сів до столу, розкрив “Кобзаря”. Його погляд зупинився на підкреслених рядках:

*Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала!
Дунув вітер понад ставом
І сліду не стало... [77]*

Весна 1897 року не тільки розбурхала природу, а й була означена незвичайною для міста подією: в концертному залі Морського зібрання під орудою миколаївського диригента Леоніда Щедрина тривали репетиції опери “Катерина” за поемою Тараса Шевченка. Музику написав, як повідомлялося на афіші, “самобутній композитор Микола Аркас”.

Миколаївці обступили вітрину: невже рядки Кобзаря покладено на музику? Та ще і їхнім земляком, який ходив, як і вони, у вишиваній сорочці?! Не вірилося. Тож люди сперечалися між собою, бо здавалося, що знову їх ошукує дворянство собі на втіху оперою на Шевченкові слова, але на заморський лад.

Ад’ютант контр-адмірала Зацаренного постукав у вхідні двері палацу Аркасів рано-вранці. Чемно відкозирявши, передав прохання його величності завітати для розмови до губернаторського кабінету. Миколі Миколайовичу хотілося запитати, що за нагальна потреба спонукала бачити його... Але мовчки провів ад’ютанта до виходу.

— Губернатор просив не затримуватися, — нагадав Аркасові уже на порозі гість і приклав пальці до скроні.

Контр-адмірал Зацаренний, чекаючи на голову “Просвіти”, читав “Послужний список службовця Морського Міністерства, статського радника Миколи Аркаса”:

“Статський радник Микола Миколайович Аркас, що служить при Морському Міністерстві, 47 років, віросповідання

православного. Має Орден св. Станіслава 3 ст. і темнобронзову медаль на Георгіївській стрічці в пам'ять Турецької війни 1877—1878 рр. і знак Червоного Хреста за війну 1877—1878 рр. і срібну медаль у пам'ять царювання Імператора Олександра III.

Статський радник
Микола Миколайович Аркас.
Фото

Утримання не одержує. Походить із дворян. Має маєтки: маєток Херсонської губ. Херсонського повіту в сел. Христофорівці — 4500 дес. Отримано від батька. Маєток у Херсонській губ. Одеського повіту в сел. Богданівці —

2025 дес., отримано після смерті брата Володимира. А також маєток у Херсонській губ. Херсонського повіту у сел. Добре. Куплено в 1884 році. Дружина має будинок у Миколаєві Херсонської губ. на розі Великої Морської й Адміральської вулиць.

По закінченні повного курсу наук в Імператорському Новоросійському університеті відділення природничих наук фізико-математичного факультету із ступенем дійсного студента, найвищим Наказом Морського відомства “Про чинів цивільних 13 листопада 1875 року за № 1002” призначений на службу в Морському міністерстві із затвердженням у чині губерньського секретаря 1875 року листопада 13 дня.

На підставі Наказу керуючого Морським Міністерством викладеного у листі Інспекторського Департаменту від

31 січня 1876 року за № 908, Наказом Головного командира Чорноморського флоту і портів від 9 лютого за № 62, прикомандирований до канцелярії Головного командира в розпорядження Його Величності.

За наказом п. Головного командира Чорноморського флоту і портів, відряджений 31 травня 1876 року в Константинополь для доставки начальнику ескадри Кортезу Його Величності контр-адміралу Бутакову скорострільних трубок.

За секретним дорученням Головного командира Чорноморського флоту і портів був відряджений у вересні міс. 1876 року в Галац для збирання точних зведень про проміри ріки Дунаю, турецьких військових суден на ній, їхніх розмірах, артилерії, лоцманах і інш., і після представлення цих зведень Керуючому Морським міністерством генерал-ад'ютант Лісовський від 31 жовтня 1876 року запропонував Головному командиру Чорноморського флоту і портів передати губернському секретарю Миколі Миколайовичу Аркасу особливу подяку за виконану роботу.

Головним командиром Чорноморського флоту і портів покладене на нього виконання обов'язків ад'ютанта необхідного за штатом при Головному командирі і завідувача двірцевою командою і гребними суднами їх Величностей і Головного Командира з 2 квітня 1876 року. Під час розливу р. Дніпра, був відряджений у м. Кременчук на 10-весловому катері Головного командира в загін капітана 2-го рангу Юр'єва для порятунку тих, що гинули 10 квітня 1877 року.

За розпорядженням Головного командира Чорноморського флоту і портів і військового губернатора м. Миколаєва генерал-ад'ютанта, адмірала М. А. Аркаса був діловодом Миколаївського місцевого управління Товариства піклування про

поранених і хворих воїнів з 1 вересня 1877 року. Найвищим Наказом Морського відомства “Про чинів цивільних від 26 грудня 1877 року за № 1101” підвищений у колезькі секретарі зі старшинством з 13 листопада 1877 року.

Наказом Головного командира Чорноморського флоту і портів від 25 лютого 1878 року за № 2 даним командиру Імператорської Яхти “Ливадия”, призначений діловодом похідного штабу. На підставі Наказу Його Імператорської Величності, генерал-адмірала від 29 квітня 1878 року за № 45 визнаний гідним темнобронзової медалі на Георгіївській і Андріївській стрічці в пам’ять війни 1877 і 1878 років.

Всемиловитіше нагороджений орденом св. Станіслава 3 ст. 1 січня 1879 р. найвищим Наказом Морського відомства “Про чинів цивільних від 1 грудня 1880 р. за № 1240” підвищений у титулярні радники зі старшинством від 13 листопада 1880 р.

Відрахований Наказом Головного Командира з посади Ад’ютанта Головного командира і завідувача Двірцевою командою і катерами, і залишений в розпорядженні Головного командира Чорноморського флоту і портів (1 січня 1881 року). Знаходився в плаванні на судах Чорноморського флоту при особі Головного командира: у 1876 році — з 12 по 15 травня; з 16 по 31 червня; з 12 по 14 серпня; з 24 по 25 листопада. Разом у плаванні — 21 день, і на якорі — 3 дні. У 1877 році: з 15 по 17 березня; з 25 по 26 квітня; з 19 по 22 травня. Разом у плаванні — 4 дні, і на якорі — 4 дні. У 1878 році: з 24 лютого по 7 березня; з 9 по 14 квітня. Разом у плаванні — 10 днів, і на якорі — 10 днів. У 1879 році: з 8 по 14 липня; з 17 по 21, з 23 по 29 і з 31 липня по 1 серпня. Разом у плаванні — 15, і на якорі — 6 днів.

Циркуляром Головного Морського штабу від 21 грудня 1895 р. № 112 відряджений від Управління Головного командира Чорноморського флоту і портів із залишенням при Морському міністерстві. Указом урядового Сенату 1-го Департаменту від 25 листопада 1886 року за № 14, 143 затверджений на посаді Почесного мирового судді Херсонського округу на триріччя — 1886—1889 р. Указом Урядового Сенату 1-го Департаменту від 28 серпня 1889 р. за № 10598 затверджений на посаді Почесного мирового судді Херсонського округу на триріччя 1889—1892 р.

Відповідно до прохання, Указом Урядового Сенату від 31 серпня 1890 р. за № 11774 звільнений з посади Почесного мирового судді. Наказом по Морському відомстві від 20 червня 1892 р. за № 95 підвищений у надвірні радники зі старшинством з 2 травня 1890 р. Указом Урядового Сенату 1-го Департаменту від 28 серпня 1892 року за № 9717 затверджений на посаді Почесного Мирового судді Херсонського округу на триріччя з 1892—1895 р. У 1896 році нагороджений срібною медаллю в пам'ять царювання Імператора Олександра III. Найвищим наказом Цивільного відомства від 4 грудня 1899 р. за № 85 підвищений у Статські радники зі старшинством з 2 травня 1898 року. Хоча не вислужив необхідний термін, випадкам, що позбавляють права на одержання відзнаки про відмінну службу, не підлягав.

Одружений з дочкою капітана 2-го рангу Шишкіна — Ольгою Іванівною. Має дітей: дочку Ксенію, нар. 10 листопада 1877 р. Синів — Петра, нар. 13 квітня 1879 р. і Миколу, нар. 21 серпня 1880 р. Обидва сини виховуються в Морському кадетському корпусі. Крім дітей законних, має ще усиновленого Миколу, нар. 14 вересня 1898 р. якому

височайше дозволено носити прізвище і по батькові п. Аркаса, користатися правами особистого почесного громадянства, але без надання всіх прав законного сина” [78].

Надворі сірою пеленою висіла мряка. День розпочався з тривоги, що закрадалася в серце, не радувала й погода. Композитор завжди любив сонце.

Та хоча б яку мав силу волі та міцні нерви, Аркас усе ж занепокоївся: навіщо він потрібний Зацаренному? Невже відчитуватиме за “Катерину”? Чи знову скарга від тих, кому не до вподоби його спілкування з селянами? Чи хтось доніс за діяльність “Просвіти”? Звісно, для них дивно: син колишнього губернатора запрошує кріпаків до будинку, слухає їхні співи та гру на кобзі. “Все то правда, — подумав Аркас, потираючи праву руку, бо вона часто німіла в передпліччі. — Аби ж то чули, який талановитий наш народ! Скільки пісень знає, колядок...”

Микола Миколайович квапливо зібрався без сторонньої допомоги: дружина лікувалася в Петербурзі, а прислугу не хотів турбувати. До губернаторського будинку прийшов у призначений час. Розмова розпочалася гостинно й манірно. Нарешті, після одноманітної проповіді “на благо Отечества”, контр-адмірал спитав, прискіпливо глянувши на композитора:

— Я так понимаю, што от слов Шевченка та вашей музыки небо на сцену не упадет... Не збунтуется чернь?

Аркас зрозумів, на що натякає Зацаренний. А контр-адмірал, поправивши вуса, хрипкувато-басовитим голосом додав:

— И Морское собрание не пропадет, как понимаю... — запалі його щоки ледь почервоніли.

— Сподіваюся, ваша світлосте, — одмовив Аркас, а в голові майнуло: “У всьому засторога”, і зітхнув: “Який пастух, така й

череда. Чи, бува, Зацаренний не видає себе за намісника Бога на землі? Де ж той заступник, який до людей по-розумному, з добром? Мовчи стара, менше гріха...”

— Наверное, думаете о злом губернаторе, который везде видит крамолу? Душитель искусства, всего малорусского... — видавив посмішку контр-адмірал. Затим рвучко підвівся з-за столу, пройшовся килимом у рипучих чоботях. — Я не хотел бы, чтобы между нами пробежала кошка, — мовив Зацаренний, — черная, Николай Николаевич, — уточнив губернатор.

— І я такої ж думки, — згодився Аркас. — Однак, ваша світлість, бути прихильником українського мистецтва чи ні — річ суто особиста... — Микола Миколайович, уважно глянувши на губернатора, закінчив думку: — І нікому не дозволено в ону ділянку людської душі втручатися.

— А вы, дипломат, Николай Николаевич, — раптом Зацаренний змінив суворий тон на миролюбний. — Думаете, только вы ценитель Мельпомены, а нам, чиновникам, муза ни к чему. Так вот, слушайте, добродию, о чем вас попросит губернатор Николаева... — Зацаренний сів за стіл, підсмикнув комірець. — Думаю, не забудете и меня, и мою семью пригласите на премьеру “Катерины”?

— Ваша світлосте... — Аркас розвів руки, — от зараз і запрошую. Щоправда, будуть лише уривки з “Катерини”.

— Харашо, — посуворішав губернатор, — і ничево во время канцєрта запретного. І не забувайте мою просьбу о порядке.

Аркас повільно вийшов із кабінету, але вже через приймальню прокрокував швидко, помітивши на собі прискіпливий погляд ад’ютанта.

Від губернатора, вулицею Адміральською, Микола Аркас прямував до Морського зібрання. Стояв весняний день 23 березня 1897 року — день прем’єри опери “Катерина”.

Підходячи до будинку Зимового Морського зібрання, Аркас забув про розмову з губернатором, інші неприємності. До біса з прикрощами! Боже, він радіє і хвилюється, як дитина! Адже сьогодні — не просто симфонічний концерт. У програмі “Катерина” значиться поряд із симфонією Моцарта, увертюрою “Егмонт” Бетховена, фортепіанним концертом Мендельсона-Бертольді, “Елегією” із серенади для струнного оркестру Петра Ілліча Чайковського (1840—1893).

Диригент Л. А. Щедрін провів з оркестром, який складався здебільшого з любителів, чималу роботу, аби музиканти вжилися в музику Аркаса. Микола Миколайович не пропустив жодної репетиції. І хоч оркестранти ледве трималися на ногах від втоми, але грали захоплено.

Аркасові праглося між люди, але вулиця була пустельна й він почувався самотнім, милуючись пробудженням весни. З лиману віяв холодний, різкий вітер, пахло вологістю. Композитор замовив квіти — насамперед для диригента Леоніда Щедріна й оркестрантів. Боже, як довго плине час до початку концерту! Завіса, нарешті, відкрилася, — на сцені — диригент Щедрін і музиканти у фраках. Шквал оплесків...

На таку кількість слухачів Аркас не сподівався. Нарешті прибув губернатор з родиною: товстенькою жіночкою і такою ж повновидою, з ластовинням дочкою. Вони, певно, були в доброму настрої. Зацаренний щось говорив, а дружина, підводячи до стелі пророчий погляд, сміялася коротким сміхом.

Коли овації стихли, оркестранти заспівали “Заповіт”. Для Миколи Аркаса це було приємною новиною, бо такий вступ до опери не був обумовлений. Щойно піднесено-захоплива мелодія залунала в залі глядачі, як один, встали. Це був невимушений, підсвідомий рух.

— *Поховайте та вставайте...* — лунало вже не тільки на сцені. Шевченкові слова співав зал:

*Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.*

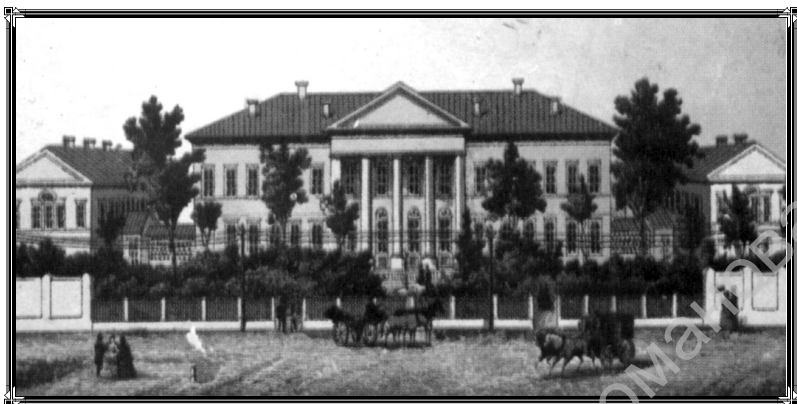
“Заповіт” доспівали до кінця. А затим наступила тиша. Потім — грім оплесків! А коли овація вщухла, очі глядачів звернулися до ложі, де сидів губернатор. Контр-адмірал нервово посмикував квадратне підборіддя, сидів із виглядом людини, яка потрапила в страшену халепу. Потім Зацаренний поманив пальцем ад'ютанта, щось шепнув на вухо, блиснувши очима на композитора. За кілька хвилин перед Миколою Аркасом з'явився полковник і пере-

дав прохання Зацаренного: губернатор звелів після концерту затриматися.

А тим часом зал ревно стежив за кожним рухом музикантів, насолоджуючись чарівною народною музикою. Аркас, затамувавши подих, слухав і дивився. Очі його сяяли. Щоб руки не тремтіли від хвилювання, міцно зімкнув їх перед собою. Не відчував, як стікала ледь помітна прозора краплина, — проклала собі дорогу по щоді і впала. Вистава тільки-но починалася, а серце он як заходилося. Та чи накажеш йому вгамуватися ?

ТЕАТР ШЕФФЕРА.
У Понеділок 26 Квітня (Апріля) 1910 року
Українським Товариством „ПРОСВІТА“
упоштовується вечір пам'яті українського історика і композитора
Миколи Миколаєвича
Аркаса
в приводе перших роковин за дня його смерті.
I.
Життя і творч. М. М. Аркаса, пром. Д. Жданка.
II.
3 оп.
„КАТЕРИНА“
М. Аркаса.
Виставлено буде: Народні сцени з 4 діями, протягом двох днів і ночей
з 3-ї до Колицької, після і сон.
Дієві люди:
Остап Павлій, селянин — — — дієй Аркас.
Ганна, його жінка — — — дієя Кременова.
Катря і дочка — — — дієя Шестерікова-Аркаса.
Андрій Бездарний, парубок — — — дієй Науменко.
Іван Гуляєв, козак — — — дієй
Дирков, професор А. А. Лукінич. Режисер Б. С. Куанецов.
Балет „УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАК“ — постановка С. Козловським.
Дієві Товариств. Держаченко, Петровічов, Столяровіч, дієй Козловський,
Олександрів, Веніков, Соколовічові.
— А П О Т Е О С —
Великий живий малюнок, вилучення письменника.
Початок у 8-й год. вечора.
Одностайний ввирчення: С. І. Габдулічов і Б. С. Куанецов.
Вирядження Ю. Т. Литвин і П. Г. Німака.

Афіша миколаївського театру
Я. Шеффера про прем'єру
вистави “Катерина” Аркаса

У концертному залі Зимового Морського зібрання під орудою миколаївського диригента Леоніда Щедрина уперше прозвучали уривки з опери “Катерина” 23 березня 1897 року

Глядачам сподобався “Козачок”, Микола Миколайович бачив усмішки на їхніх обличчях. Щедрін так хвацько диригував, а музиканти так професійно грали, що після кожної сценки до ніг артистів летіли букети живих квітів. “Ех, — подумав Аркас про дружину, — якби не поїхала Оля до Петербурга, розділила б блаженні хвилини радості”.

Нарешті стих останній звук опери й зал наповнився гучними оплесками. Глядачі підвелися. За кілька хвилин сцену заслали троянди. Диригент, музиканти і актори вклонялися глядачам. А люди не переставали скандувати: “Браво! Слава “Катерині”! Слава Шевченкові! Віват Аркасові!”

Після того, як змовкли останні акорди, Микола Миколайович подався за куліси і там знову покотилася сльоза.

Завісу відкривали кілька разів, кожному оркестрантові Аркас вручив квіти, поцілував Щедрина. Коли артисти рушили до гримерної кімнати, Миколі Миколайовичу нагадав ад’ютант Зацаренного:

— Його світлість чекають...

У супроводі полковника Аркас пішов до ложі. Губернатор сидів сам, без дружини, набундючений, скривджено надувши губи. Глянув на композитора гострими, аж колючими очима.

— Что все это значит? — стримуючи гнів, різко запитав Зацаренний. — Вы не оправдали мое доверие... Я этого так не оставляю. Не хватало, что бы пели еще “Заповиты”. Это немислимое безобразие, Николай Николаевич!

— Ваша світлосте... — Аркас стояв на порозі, не тямлячи, чого такий сердитий генерал. — Почуття глядачів, їхнє ставлення до вистави не підвладні нікому. Це порив серця, внутрішнє бажання кожного...

— Молчите! — різко обірвав Аркаса губернатор. — Ваше объяснение меня не интересует... Я категорически заявляю: если желаете служить верой и правдою его императорскому величеству, будьте добры оставьте эту хохляцкую “Просвиту”. Если же нет — снимите мундир.

Залягла мертва мовчанка. Ад’ютант позадкував і тихо причинив за собою двері. Микола Миколайович тільки переступив з ноги на ногу. Приниження обпекло душу. Ледь стримуючи роздратування, відповів:

— Якщо ваша світлість бажає так вирішувати питання щодо мого вибору зараз, — мовив Микола Миколайович, — то я його роблю. Скидаю мундир і застаюся головою “Просвіти”.

Аркас рвучко вийшов із ложі. В коридорі щось приємне казав йому диригент, шанувальники підносили букети, вітали з успіхом, однак усе те було, ніби уві сні.

Урочистості в театрі завершилися аж під ранок. Аркас відповідав на численні запитання глядачів, давав автографи на “програмах”, вислуховував шанувальників театрального мистецтва

та похвалу місцевих чиновників, дякував за букети. Подумалося радісно: "Ось тобі й прем'єра! Сталось!"

Микола Миколайович зітхнув на повні груди аж на вулиці, підставив розчервоніле обличчя південному вітрові, що налетів зненацька з Інгулу. Він приніс пахощі весняного пробудження, солоний присмак моря і талого снігу.

Збентежений розмовою з губернатором, Аркас не помітив, скільки простояв на березі річки. Тільки відчув, що від пронизливого вітру мерзне, здається, охолола й сама душа.

Микола Аркаса — Марку Кропивницькому:

"Театр ридав. Виконання і гра Ратмирової, Шевченко-Гамалій і Разсудова-Кулебка художньо-тонка і вірна. Ратмирова так незрівнянно гарно співала, так природно добре провела свою роль, що змусила не тільки мене, але і весь театр ридати дивовижними, дорогими сльозами, та й сама ридала на сцені під час 2-го акта і коли, наприкінці дії вона по п'єсі зомліває, то вона дійсно знепритомніла і пройшло багато часу поки вона очнулась і змогла вийти на нескінченні виклики.

З оркестру подали від мене Ратмировій ліру з квітів, а Шевченко-Гамалій букет. Що було за сценою, важко описати. Я розридався, цілував руки Ратмировій, Шевченко, цілував Рассудова, Васильєва. Уся трупа дякувала і поздоровляла мене й укрила лавровим вінком. Потім відвели мене в ложу, завіса здійнялася і

вся трупа на чолі з Васильєвим при безугавних оплесках тисячної, що встала зі своїх місць, публіки, піднесла мені лавровий вінок з такими написами на стрічках: “Високошановному Миколі Миколайовичу Аркасу, композитору “Катерини”. Від вдячного Товариства Мало-російських артистів 14 березня 1900 року”. А потім мене запросив Зацаренний, і я прийняв остаточне рішення: знімаю мундира. Так і сказав у вічі. Я не спав усю ніч, сльози душили мене. Послав довгу телеграму в Петербург до Матусі й Оксаночки. Такі хвилини рідкісні й божественні” [79].

Отже, уривки з опери “Катерина” першими все-таки почули миколаївці, і ця подія сталася в березні 1897 року в залі Зимового Морського зібрання. Симфонічний оркестр наполовину складався з аматорів, а фрагменти “Катерини” стояли у програмі вечора поруч з мі-бемоль-мажорною симфонією Моцарта, увертюрою Бетховена та серенадою Петра Чайковського.

ПРОЧУХАН ЗА ПРЕМ'ЄРУ

Одягнутий по-домашньому Микола Миколайович Аркас вмовстився на канапі, взяв окуляри. Руки його були повільні, плечі опущені, наче на них тисли пудові гирі. Почувався спокійним, дочекавшись, нарешті, повернення із столиці дружини з донькою.

Ще не забувся різкий тон губернатора, як Аркасу принесли миколаївську газету "Южанин". У розділі "Театр і музика" вміщено докладний звіт про концерт у Морському зібранні. Відшукав очима рубрику про культурні події в місті:

*Канапа, на якій любив відпочивати
Микола Миколайович Аркас. Фото*

“Не можна не зупинитися на виконаній уперше опері “Катерина”, — сповіщав читачів кореспондент, — яку написав місцевий композитор М. М. Аркас. Музика цих уривків далеко не буденна, а в деяких частинах гідна найпильнішої уваги. Кращими музичними номерами слід визнати увертюру й антракт до третьої дії; в них багато безпосереднього й щирого почуття та шляхетних співзвуч. Найчудовішим уривком за музичною зовнішністю виявився “Козачок”, повторений на вимогу публіки. Незважаючи на те, що цей твір належить перу аматора, під ним міг би підписатися і вправний музикант, який присвятив себе композиції” [80].

Здається, мало б повеселіти на серці, а композитор сумував. От уже майже тиждень ні з ким не листувався, нікуди не виходив і відмовлявся від зустрічей.

А вже розквітла абрикоса — те буйноцвіття страшенно любив Аркас. Заплющивши очі, подумки переносився то в Богданівку, то в Христофорівку... Уявляв, як спускається стежкою до ставка, слухає щебет птаства, дивується, як перетинаються сонячні промені на узбіччі рибника. Йому подобалося годинами сидіти біля розквітлого дерева, вдихати чудодійні пахощі й ні про що не думати.

Аж під вечір Аркас зважився, нарешті, повідомити Василю Доманицькому про виставу та розмови довкола неї:

“Прошло свято дуже гарно з усіх боків — і в кількісному глядачевому плані, і морально. Враження неймовірне, й мені надзвичайний прочухан від начальства за те, що гальорка як заспівали “Заповіт” — загукала “встать-встать!”, хоч я у цьому зовсім не винен, хіба тим, що опера “Катерина”, так і апофеоз, гарним виконанням викликали

величезне піднесення — от і вся моя провина. Та Бог із ними, їхня і воля, а ти мовчи та диш, та й то, якщо дозволять” [81].

Аркас довго вдивлявся у вікно. Можна стерпіти біль від паралічу руки, іншу фізичну травму, але душевне страждання — найпекучіше. “Чи настануть такі часи, — думав Микола Миколайович, — коли шляхетний вчинок людини дійде до сердець і не буде незаслужено принижений?” “Він посміхнувся, ледь розтуливши губи: “А якщо те серце — кам’яне? Коли якомусь чинуші байдуже національне почуття, звучання української пісні, музики?” Та Аркас розумів, що відродження та плекання національної культури, особливо тут, на півдні, то — невидима битва! І не треба малювати веселкових ілюзій щодо опери: ще не один камінь полетить у його город із різних боків. Адже у пресі та й деяких публічних виступах вже обзивали його українським націоналістом, який нібито сіє ненависть між українцями й сусідами. Нерідко осуджували і як зрадника української національної справи. А чого лише варті принизливі слова губернатора після вистави?”

Двері нечутно прочинилися й до кабінету зайшла дружина, яка вже приїхала із столиці і про все знала, сіла поруч. Німа тиша тривала недовго — Ольга Іванівна прихилилася до плеча чоловіка.

— Не бери, Колю, так близько до серця ті нарікання Зацаренного. Може, то зопалу...

— Ой, ні, Олечко! — в його погляді майнула тінь застороги. — Не в губернаторові річ. У його погрозах — чиновницьке ставлення до творів Великого Кобзаря, до всього українського. Цей гніт тяжіє над нашою культурою не одне століття, і його так просто не позбутися, — зітхнув, немов відчувши ту нестерпну ношу на собі.

— А хіба, Колю, можна щось змінити? — дружина бачила, як чоловіка зачепила ця тема, й пошкодувала, що торкнулася її. — Така вже доля малоросів...

Аркас звівся, підійшов до полиць бібліотеки. Він пишався цим своїм книжковим світом, який лишився йому у спадок від батька. Сотні томів заповнили майже половину кабінету. Крім “Истории государства Российского” Карамзіна, англійських, французьких та грецьких художніх творів, на видному місці стояли книжки з історії образотворчого мистецтва, видання релігійного змісту. Кожен у сім’ї, хто не був байдужий до історії, міг ознайомитися з легендами Стародавньої Греції, біблійними псалмами, що дійшли до нас із Візантії й немовби дістали нове життя у дружних рядках слов’янського письма. Але найчастіше з-поміж інших книжок гортав Микола Аркас тоненьку, але глибокого змісту поетичний збірничок. Ось і зараз видобув його із полиці, легенько провів пальцями по обкладинці, ніби погладив його. Затим переглянув кілька сторінок і, знайшовши необхідне, засяяв з обличчя. Ольга Іванівна бачила, як зникають у нього під очима зморшки, як лице стає добрим і спокійним. Аркас прочитав ще одну сторінку. Тепер його погляд ніби скам’янів.

— Послухай, Олю, — сказав Аркас голубливим голосом, — ось як кожним словом радить Тарас Григорович діяти так, аби змінити життя на краще.

— Ой, Колю, неспроста його “Кобзар” переслідується владою, — зітхнула дружина й ураз схопилася від шуму, що зчинився у передпокої.

— То не мудре діло — переслідування, — тільки й мовив Аркас, як у кімнаті з’явився переляканий Феодосій.

— Губернатор... власною персоною, — і слуга зник за дверима.

До кабінету у формі та при регаліях зайшов контр-адмірал. Микола Миколайович відчув, як кров гарячою хвилею кинулася в обличчя: на такий візит Зацаренного після сутички в Морському зібранні, він не сподівався.

— Знаю, не ждали гостей, — мирним тоном обізвався Зацаренний, озираючись, де б присісти. Аркас мовчки вказав на велике крісло біля столу. — А патому — извиняюсь... — закінчив губернатор думку, коли вмовстився та заклав ногу на ногу. Ад'ютант як стояв у дверях, так і не поворухнувся, ніби його прицвіяшили до підлоги.

— Слухаю вас, ваша світлість, — Аркас залишився стояти з “Кобзарем”, тільки й того, що згорнув книжку та притис до вишиваної сорочки.

— Пришел сказать, Николай Николаевич... — Зацаренний на мить замовк, підбираючи, певно, слова. Примружив маленькі очі, руками міцно стиснув бильця крісла, — что тогда я, конечно, в театре очень погарячился... Ольга Іванівна ніжно глянула на чоловіка.

— Правда, это касается только того, — вів своєї губернатора, — что я посоветовал снять мундир. А насчет разных вольностей в театре, так это, извините, на вашей совести, Николай Николаевич.

— Яка ж це вільність, — вихопилося в Аркаса, — коли глядачі заспівали те, що їм забажалося? Я їх не намовляв...

— Допускаю... — мовив контр-адмірал. — Но... провокации запрещаю. Тогда, как видим, могут возникнуть проблемы с постановкой вашей оперы вообще. А я б этого не хотел. Некоторые моменты с “Катерины” понравились жене. Так вот, она ждет премьеру.

Зміна настрою губернатора збила Аркаса з пантелику. Було таке відчуття, наче його обливають спершу окропом, а затим — крижаною водою. Зацаренний підійшов до Аркаса й попросив:

— Забудьте, я и сам малорос... Ну, знаете сами, — служба...

Коли губернатор пішов, у кімнаті надовго запанувала тиша. Аркас довго дивився крізь широке вікно надвір. Під голими деревами снували надвечірні тіні, чорною землею бродили схудлі ворони.

Микола Миколайович задумався про свою і Шевченкову долі, порівнював їх, знаходив чимало спільного... Відтепер уявити себе без Тараса Шевченка — все одно, що без неба над головою. Кобзар — вершинна парость родового українського дерева, виразник і хранитель народного духу.

Просторо Аркасові у цьому імені, бо в ньому вся історія України, все буття та найпотаємніші однакові думи про несправедливість: Шевченко також гнівається як і він: “І неситий не виоре на дні моря поле, не скує душі живої і слова живого”.

Аркас подумки осягнув життєвий шлях Кобзаря, його нелегкі будні й намагався зрозуміти нестримне бажання поета бути вільним... Усіма помислами і вчинками малого Тараса з дитинства рухала невиситима жага свободи. Учорашній кріпак, упосліджений з упосліджених, Шевченко, отримавши волю, міг домогтися офіційного визнання. По закінченню Академії перед ним відкрилися блискучі перспективи. Благословенна Італія, заповітна мрія кожного художника, могла — зусиллями друзів — стати реальністю. Могла б, коли б Кобзар не обрав шлях, який унеможливав особисте благополуччя.

Найбільше дивує М. М. Аркаса в творчості Тараса Григоровича Шевченка — дерзновенний виклик всемогутньому державному насильству. Погодився з думкою, що на такий сміливий вчинок могла зважитися тільки внутрішньо сильна людина, духовно багата, яка так бентежно відкликається на болі народу, думи якого і народжувалися думою про краще його майбутнє.

ПІСНІ “ВІД НАРОДУ”

Микола Аркас годинами слухав кобзарів, яких запрошував до Богданівки та на вечори миколаївської “Просвіти”, слідом за ними записував думи, обрядові пісні занотовував від селян. Отак, бува, із записничком та нотними аркушами про-стував від слободи до слободи.

Успіхами своєї музикальної творчості Аркас перш за все завдячував дружині Ользі Іванівні. Донька військового, дівчина з дитинства грала на музичних інструментах, навіть думала виступати на

Родина Аркасів: Микола Миколайович з дружиною Ольгою Іванівною (уродженою Шишкіною) та дітьми: Оксаною, Петром і Миколою. Фото

сцені. Вона не була аматором, після Петербурзького музичного пансіонату мріяла про театр... Неспроста Микола Аркас присвятив оперу “Катерина” дружині, про що й написав Марку Кропивницькому:

“Завдячний Богові, що зустрів Ольгу Іванівну і молю його, аби дав можливість щоденно на неї молитися. Аби ти знав, куме, скільки ми вдвох попоходили попід дво-рами в пошуках селянських пісень; яка вона в мене терпляча і як уміє відрізнити халтуру від народної перлини!” [82].

Сучасник Миколи Лисенка Аркас надто професійно ставився до своїх “музичних вправ”, тому багато власних композицій, на його думку — невдалих, знищив. Однак, Ольга Іванівна не лише була слухачкою, вона була й критиком, порадицею та, основне, завжди підтримувала чоловіка в його роботі. Його супутницею стала й донька Оксана.

Утрюх у пошуках народних пісень об’їхали всі довколишні села, що розкинулися поблизу Христофорівки та Богданівки. Місяцями ходили від хати до хати в селах Полтавщини, Херсонщини, Одещини. В “Щоденнику” Ольги Іванівни занотовано 400 пісень — записаних з народних уст і покладених нею з Аркасом на ноти.

Закоханий у музичний інструмент, бандуру, Микола Аркас написав дует: “Не співай нам тепер, бандуристе”, використавши народні інтонації, а в супроводі передає перебори бандури.

*Не співай нам тепер, бандуристе,
Про кохання веселих пісень,
Ні про погляд дівочий, зористий,
Ні про сонячний день...* [83].

А далі мовиться про ланцюги, якими скута Україна, про селян, приречених жити без освіти й знання рідної української мови тоді, як “недбалість у розкошах спить”.

Аркас закликає бандуриста не схиляти голову перед труднощами та свавіллям “тих, хто гнітить народ”, а з високо піднесеною головою добиватися правди:

*Будь співцем свого темного люду,
Його сльози в піснях виливай,
Тоді змиєш з очей тих полуду,
Що забули, забули свій край [84].*

Часом увечері, коли стоголосе безмежжя звуків улягалося, композитор перебирав струни бандури. Він по-справжньому кохався у народній музичній творчості.

Його хата в Богданівці — шість кімнат з вікнами в яблуневий сад. Була вона старого українського стилю, вкрита соломною, збудована з “покоєм”, двома ганками з обох боків і димарем на даху. Вікнами звернена до сонця, на південь. За сіни правила велика кімната з глиняною долівкою. В хаті топилися дві грубки — одна в залі, друга — в кабінеті. Під портретом Тараса Шевченка, охоплений вишитим рушником, лежав хліб, стояли кухлики з медом. Узимку тут ніхто не жив. У кімнаті, де відпочивав Аркас, біля лежанки — дерев’яне ліжко з горою подушок. На стіні — перський килим. Біля вікна — велика чорна скриня. Поряд — різьблений комод, на якому в золотому багеті дзеркало та різні шкатулки й дерев’яні писанки. Старий годинник на стіні з довгим маятником та гирями. Поряд — диван, на якому любив відпочивати композитор.

Посеред подвір’я Аркасової садиби височів голубник, коло нього бавилася сільська дітлашня, господарював онук Миколка. Двері гостинної хати повсякчас залишалися розчинені навстіж для добрих людей.

*Аркасівський ліс і тепер служить богданівцям на Миколаївщині:
тут влаштовують свята й розбивають дитячі
табори відпочинку. Сучасне фото*

А ще гордістю Аркаса був сад, який він заклад ще в юнацькі роки. Про нечуваної врожайності на півдні яблуні довідався Марко Кропивницький і не давав спокою Аркасові:

“Чуєш, добра душе, пришли мені скількоś черенків із твого богданівського саду — яблук, груш, слив, вишень, агрусу, нехай воно росте на пам’ятку об тобі в моїм саду, поприщеплюю та й назву: Миколина яблуня, груша і т.д. У мене гарні сорти з Каразинського садівництва Богодухівського повіту, і сад чималий, молодий, ще не родить” [85].

Удень Аркас рідко бував удома — частіше серед селян, у полі. Як власник, він турбувався і про долю трудівників, які працювали на його землях, поралися в маєтку, розводили рибу. Йому одному

з перших серед заможних землевласників півдня спала думка продати частину ґрунтів селянам. Розголос про це дійшов аж до Києва, і цим зацікавився Василь Доманицький. Аркас йому відповів:

“Тепер за земельну справу, що ви мене питаєте. В мене із селянами досі нічого не виходить путнього, й землі свої я ще не продав. Землевпорядкувальна комісія, куди вони звернулися, тягне й водить їх за ніс уже цілісінький рік, а грошей не дає, і не хоче брати й давати землі тим, які позаписувалися в реєстри. Взагалі щоразу ставить нові й нові перепони, здається, в них немає грошей, а людей морочать, не можна як бо, треба ж таки показати свою діяльність, бо за віщо б вони і жалування відбирали.

Я, власне, не знаю ще, як мені доведеться вирішити це питання, а докладаю поки що всяких зусиль, щоб земля досталася таки їм, а не стороннім глителям, які будуть із них кров ссати. Поки що наші відносини із селянами були якнайкращі, а що далі — хто його знає!” [86].

Микола Аркас уболював не лише за долю селян, а й про збереження природи, яка в південному краї не надто щедра. Разом із односельцями він від лиману і пристані до маєтку висадив тополину алею, розкішний сад, лісосмути. Навколо Богданівки завелось багато дичини: зайців, лисиць, косуль, яких Аркас не дозволяв відстрілювати.

Марко Кропивницький, запеклий мисливиць, набивався до кума Аркаса, аби той дав йому “відвести душу”, пострілявши з дробовика зайців та пернатих у лісах біля його сільського маєтку, але відповідь від кума охолодила його бажання:

“Високошановний друже, Марку Лукичу! Відібравши твій лист, я того ж таки дня написав приставу Одеської частини і прохав його виправити для вас у голови мисливського гуртка, з яким він добре знайомий, дозвіл на право полювання, бо сам я із стрільцями не в дуже хороших відносинах через те, що на своїх землях, відколи хазяйную, зовсім забороняю це. Ще у Христофорівці туди-сюди, і то — коли дозволено. А в Богданівці зовсім заборонено. Оце тепер така штука скоїлась мені і якраз на 30 серпня. Саме в той день, що ти писав мені листа, об чім я подумав, коли відібрав його й бачачи цю дату на ньому, приїхали офіцери Празького полку з Миколаєва і просили дозволу на полювання у степу; я сказав їм, що ніколи й нікому у Богданівці не дозволяється й об цім була моя публікація в “Южанині”. Вони сказали, що цього не знали, просили вибачити їм і поїхали собі додому, а я мусив знов друкувати про цю заборону в газеті. Із цього ти бачиши, мій голубе, у яку пригоду ти мене поставив своїм листом і через те, серце моє, ти мене зрозумієш. Я буду дуже радий бачити тебе в себе, але без рушниці, бо ця річ, як бачиши, не має права заїзду на мою межу.

Вибачай же, мій голубе, за цей лист, ти мене зрозумієш і я вірю, що прийдеш до мене, і ми побачимося такими приятелями і друзями, як і досі були. Мій щирий поклін

Костянтинові і його жінці; шановно поважним пані Заньковецькій й Садовському низенько вклоняюсь [87].

А коли справи по господарству завершилися та впорядкувалися по-хазяйськи, Микола Миколайович став готувати свою першу книжку пісень, записаних, як він казав, “від народу”. В цій копіткій праці його помічниками були дружина Ольга Іванівна, донька Оксана й онук Миколка.

Увечері Микола Миколайович з дружиною та дітьми молився у церкві, спорудженій Аркасами 1860 року на честь Святого Миколая і в пам’ять доньки адмірала Софійки, яка померла в юному віці. Наступного ж дня Микола Аркас знову сів до столу і опрацьовував зібраний фольклор.

Слова народної пісні “Наступила чорна хмара” Аркас занотував ще за студентських років, навчаючись в Новоросійському університеті, від Марка Кропивницького. Пісня стала заспівом до майбутньої збірки. Тоді ж поділився Аркас своїм заповітним і зі своїм учителем Ніщинським. Петро Іванович схвально підтримав намір збирати пісні південного краю й подарував учневі три пісенні перлини: “Ой, на горі та буйний вітер”, “Віють вітри, та ще й буйнесенькі”, “Ой, п’є, козак, п’є”. У записнику, з яким Микола

Церкву Святого Миколая родина Аркасів побудувала в 1860 році. Вона входила до єдиного комплексу маєтку, але служила всій парафії

Аркас надовго не розлучався, у графі “Де саме пісня записана” зазначено: “Від М. Л. Кропивницького”, “Від П. І. Ніщинського”, в графі “Де саме записана пісня” — с. Корениха, с. Христофорівка.

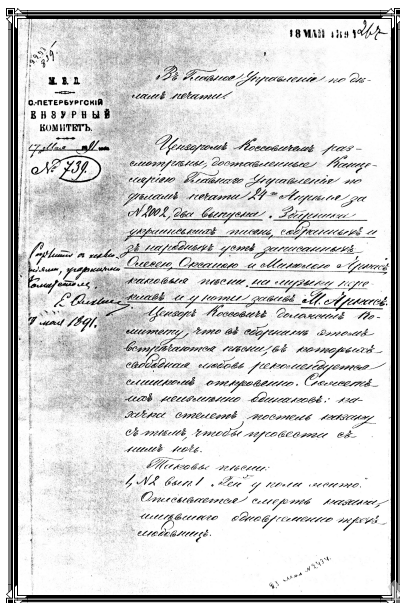
З якою ж радістю, мандруючи селами, слухав він слова та народні мелодії! За адресами сіл Миколаївщини — Богданівки, Христофорівки, Писків, Козирців, Коренихи, Варварівки, а також у самому місті, на “скотопригінному ринку”.

Коли 1908 року видавництво “Українська муза” надіслало Аркасові анкету з запитанням: “*Коли почали писати і який Ваш перший український твір?*”, Микола Миколайович відповів: “*Ще в 1870 році — вірші й записи пісень*” [88].

Своїми задумами Микола Миколайович завжди ділився з друзями. А у своїх пошуках видавця народних перлин Аркас скрізь натикався на глуху стіну непорозуміння. Мов дамоклів меч, висіла над ним вказівка Валуєва, який у листі до Міністра освіти імперії писав, що він “визнав за необхідне” дати розпорядження цензорським органам, щоб вони дозволяли до друку тільки ті українські твори, які належать до художньої літератури, а “Видання книжок малоросійською мовою як духовного змісту, так і навчальних, і взагалі призначених для первісного читання народом, припинити”.

І все-таки Аркас наважується надіслати до Санкт-Петербурзького цензурного комітету “Збірник українських пісень, записаних Олесею, Оксаною і Миколою Аркасами. На музику переклав і в ноти завів М. Аркас”. У “Збірнику” вміщено 80 українських народних пісень, поділених на дві рівні частини. Головне управління у справах друку доручило цензорів Коссовичу розглянути рукопис і доповісти комітетові. Не минуло й місяця, як чиновник подав свої висновки начальникові Головного управління у справах друку Міністерства внутрішніх справ Російської імперії:

Лист С.-Петербурзького
 комітету до Головного
 Управління у справах друку
 Міністерства внутрішніх
 справ Російської імперії з
 резолюцією на зібрані
 Миколою Аркасом
 українські народні пісні

“У збірнику Аркаса переважають пісні, у яких відкрито проповідується вільне кохання. Сюжет один: козачка стеле постіль козакові для того, щоб провести з ним ніч. Такими піснями в першій частині будуть: № 2 “Гей, у полі жито” — описано смерть козака, який мав трьох коханок; № 10 “Ой, і спився козак” — про те, як п’яний козак згвалтував серед поля козачку, № 15 “Немає нікому” — розповідає дівчина про те, як вона ночувала три ночі і що їй хотілося б іще, № 16 “Ой, у полі озеречко” — передані страждання двох закоханих. Вона й рада до нього вийти, та “лежить на ній рука”. В пісні, за номером 23 — “Розвивайся,

сухий дубе” слід вилучити такі рядки:

Ой, раді б ми, рекрути, піднятися,
 Туман налягає,
 Ой, раді б ми повернутися,
 Так цар не пускає.
 Ой, не так цар, ой, не так цар,

*Як царева мати,
Хоче нами, козаками,
Турка звоювати.
Ой, ти ж нами, козаками,
Турка не звоюєш,
Тільки ж нами, молодими,
Орлів нагодуєш.*

Звісно, пісню запропоновано вилучити. Із другої частини “Збірника” — пісні “Через мій перелаз”, “Терниця”, “У неділю пила”. Комітет вважав, що *“...указані цензором 8 пісень за цинічність, хоч і притаманної українському гумору, не можуть бути удостоєні на дозвіл...”* [89].

Закрутило цензорів в носі й від рядків пісні “Ой, ходила молода дівчина”, а саме рядки:

*Беруть, беруть козаченька
Та й у солдати.
Гей, чи мені заміж вийти,
А чи гуляти?* [90].

Тож петербурзький цензурний комітет Міністерства внутрішніх справ Російської імперії із “Збірника” М. М. Аркаса “...с просьбою для печатания в Малороссии” вилучив 10 пісень: 6 — із першої частини та 4 — із другої. Решту, що не містили в собі “нічого тенденційного”, дозволено було випустити у світ [91].

Здавалося б, важезний камінь, що лежав на шляху до друкування, зрушено з місця, але то Миколі Аркасові тільки здавалося... Місцеві видавці, та й київські, “Збірника” до друку не брали.

20 лютого 1892 року Миколі Миколайовичу довелося скидати шапку ще й перед московським нотовидавцем Олександром Гутхейлем:

“Вельмишановний пане, Олександрє Богдановичу! Надсилаю Вам дві цензуровані збірки малоросійських пісень. Мені б хотілося, щоб вони були видані добре і красиво на зразок збірок Лисенка, в кожній збірці по 40 пісень. Але цензура не допустила в одній б, а в другій 4 пісні, і тому, як мені здається, слід видати по 35 пісень у кожній, для чого одну з пісень другої збірки треба перенести до першої. Готуючи 3-ю і 4-у збірки, я старатимуся, щоб у кожній із них виходило по 35 пісень. Прошу також не виставляти повністю прізвища, а лише вказати Ар...ъ. Щодо умов, я цілком покладаюся на Вас, бо мені ще не доводилося видавати своїх праць. Ви ж у цьому ділі настільки компетентні, що відразу оціните намір і повідомите рішення якомога швидше” [92].

Відповідь із Москви не забарилася, але від того, що Аркас одержав, болісно стислося серце, бо О. Гутхейль обірвав останню надію:

“Щодо надісланої Вами збірки малоросійських пісень, то я, на жаль, змушений відмовитися від її видання за свій рахунок. Якщо Ви виявите бажання друкувати збірку від себе, то гравірування нот і друкування разом із папером у кількості ста примірників кожної частини стане: частина перша — 175 крб. сріблом; частина друга — 200 крб. сріблом. Збірки малоросійських пісень я відсилаю назад поштою” [93].

Прочитавши листа, Аркасові забажалося побути наодинці. Вийшов на вулицю. Зима по-справжньому володарювала в небі і на землі: хурделиця жбурляла межі очі шорсткий сніг, накидалася зненацька з несамовитою люттю, забивала дихання. Аркас добрів до скверу, зупинився біля дерева, в затишку. Звів хутрянного коміра і почав прислухатися до мелодії зими. Ніхто з поодиноких перехожих не впізнав би голову “Просвіти”, добре знаного в Миколаєві композитора Миколу Миколайовича Аркаса. А якби впізнав? Зупинився в задумі. Але ж — такої негоди? В кожного — свої вподобання.

А думки справді невеселі. П’ять років щоліта мандрував від села до села, слово за словом збирав пісні, а, виявляється, намарне. Нікому не потрібні ті пісні, вистраждані українським народом, з болем, гнівом і радістю, покладені на музику.

Не зогледівся, як хуртовина віддухла і на землю тихо посипався густий сніг. У вікнах будинків уже світилося, й у жовтих відблисках іскрився сніг. Дорогою надумав поділитися сумною звісткою з Кропивницьким, а, прийшовши додому, написав Маркові Лукичу невеселого листа:

“Сучасна обстановка така, — що нікуди й рипатися не можна. Б’юся, як риба об лід, а нічого не виходить. Дивно у нас виходить. Так конче потрібні для людей пісні, складені ними й тільки їм зрозумілі, декому аж ніяк не до шмиги. А те, що не коле очі цареві, його прислужникам та підлабузникам, тиражується безліччю примірників. І знаходяться й папір, і кошти” [94].

Рукописним “Збірником українських пісень” Микола Аркас дозволяв користуватися читачам бібліотеки Миколаївського

товариства “Просвіта”. Однак, на сьогодні рукопис не вцілів. Як не вижив і родинний архів Аркаса. Де це все поділося?

Існує чимало версій. Ось одна з них. Коли я працював у редакції журналу “Україна”, мені надійшов лист від Адріана Митрофановича Топорова (1891—1984), автора популярної на той час книжки “Писатели о крестьянском труде”, духовного батька космонавта Адріана Титова.

З письменником я познайомився ще студентом, коли навчався в Миколаївському педагогічному інституті імені Віссаріона Белінського. Дев’яностодворічний прозаїк дізнавшись, що я збираю матеріали про Миколу Аркаса повідомив мені 3 серпня 1983 року цікавий факт, який наводжу за оригіналом листа А. М. Топорова: *“В Николевском музыкальном училище работал педагог-скрипач Евгений Наумович Фишов, мой близкий друг. Он тоже интересовался жизнью и творчеством Н. Н. Аркаса. Собирал о нем материалы. Лет 30 тому назад он узнал, что в Николаеве, на улице Черниговской (ныне К. Либкнехта), дом №6, дожила свой век старушка Василиса. С 12-летнего возраста она была прислугой и нянькой в доме композитора. Фишов и я пошли к Василисе, чтобы узнать, не осталось ли что у нее из культурного наследства Н. Н. Аркаса. Как известно, композитор умер в 1909 году. После революции семья его переехала в Прагу. Оттуда она писала Василисе. Вот что между прочим рассказала Василиса нам: “Я осталась одинокой. Власть разрешила мне доживать век вот в этой комнатухе. Я сохраняла два мешка разных бумаг барина — большие трубки! А еще был узелок со землей, Николай Николаевич очень бережно его сохранял, он всегда лежал у него на*

Письменник Адріан
Митрофанович Топоров. Фото

письменном столе. Но мне тогда соседки и говорили, что, мол, смотри, как бы тебе за него плохо не было. Уничтожь дескать все, что осталось у тебя от него. Я испугалась и сожгла все, что было в мешках”.

Евгений Наумович тогда спросил Василису: “Неужели таки-так и не осталось ничего у вас от барина?” Василиса долго мялась, наконец сказала: “Только семейная фотография барина осталась у меня”. Она полезла в сундучок и достала со дна его большую, красивую семейную фотографию

Н. Н. Аркаса. Евгений Наумович вымолил у старушки фотографию, чтобы переснять ее. Переснял. Оригинал вернул Василисе.

Недавно я был в доме №6 по улице Либкнехта. Старожилы сказали мне, что Василиса давно умерла. И куда девалась фотография Аркаса, да и, может быть, еще какие припрятанные материалы и вещи композитора, неизвестно”.

Важливу новину про речі та рукописи Аркасів знаходимо і в листі внука історика, також Миколи Аркаса-третього, доктора Празького університету.

Микола Аркас - третій, внук
М. М. Аркаса в молоді роки

Микола Аркас-онук — композитору Леонідові Кауфману. 9 березня 1965 року:

“На превеликий жаль, два збірники зібраних батьком пісень (кількістю 80) загинула на ялтинській пристані під час евакуації мого полку до Туреччини (1920 рік). На моїх очах, коли наш транспорт відчалував, чернь грабувала й нищила багаж, залишений на молу. Я стратив два зошити з народними піснями, зібрані татом разом з деякими іншими речами, як, наприклад, гра-

мотами та особистими пам’ятними речами. Помилляється Ф. Т. Камінський, бо ті два зошити, які ми мали, були оригіналами, піднотний текст яких, коли не зраджує пам’ять, писані були не тільки татом, але й братом й сестрою. До речі, коли б ці два зошити пісень побували в цензорів, то були б там якісь помітки, а ніяких поміток в тих зошитах не малося”[95].

І все ж, жевріє надія, що і листи, й “Збірник українських пісень” та інші матеріали Миколи Аркаса безслідно не зникли. Не віриться, що знищено упорядковані композитором з любов’ю пісні та думи, для якого, за Борисом Грінченком, “близько до серця лежить справа духовного розвитку українського народу” [185].

ПЕРЕД БАТЬКОМ ПИСЬМЕНСТВА

наприкінці липня 1903 року Микола Аркас дістав од міського голови Полтави Трегубова запрошення:

“Милостивий добродію Миколо Миколайовичу! 30 і 31 серпня 1903 року відбудеться в Полтаві свято відкриття пам’ятника Іванові Петровичу Котляревському. Відкриття пам’ятника славному поетові, засновнику нового періоду української літератури, це видатна подія в житті українського народу, факт, що має загальнокультурне значення. Полтавське міське управління, повідомляючи про майбутнє свято, має за честь уклінно просити Вас, шановний добродію, відзначити дане торжество своєю участю” [96].

Аркас давно мріяв поїхати на батьківщину видатного поета, побачити хату, де мешкав Іван Котляревський, вклонитися його могилі, і ось випала така нагода. Хоч нестерпно боліла розбита паралічем рука, почав готуватися до подорожі.

Щойно зупинилася карета біля Успенського собору й Микола Аркас ступив на дорогу. Спекотне сонце стояло в zenіті, не відчувалося навіть поруху вітру. Довкола вирувало людське море: в Полтаві саме тривав літній ярмарок, отож гостей зібралось з усієї України. Вузькі вулиці заповнили легкі прольотки та брички, багаті ридвани й прості вози — ніде ногою стати. Численна челядь оглядала з усіх боків пам’ятник петровської Слави.

Надворі стояв теплий серпень. Субота. Полтава стрічала гостей, які приїхали поклонитися батькові українського письменства. Пішки і в каретах люди рухалися до Протопопівського бульвару.

Із карети неквапно вийшов Марко Кропивницький — актор хворів, дорога далася йому нелегко. Його дружба з Аркасом була незрадлива й чиста, спілкування обом додавало творчої снаги, і на різні урочистості будь-що їздили разом

— Ти б десь залишив згорток, Миколо, — очима вказуючи на пакунок, голосно мовив Кропивницький. Аркас знає, що Марко Лукич переніс у Відні тяжку операцію, а все одно глухне, і його бентежить, що вже не чує суфлера...

— Ні, візьму з собою, — заперечує Аркас, обережно тримаючи його перед собою, мов криничну воду з ранковою зорею. — Це дарунок Івану Петровичу.

Коли вийшли із фотосалону Йосипа Целестіановича Хмелевського (1849—1924), що на вулиці Олександрівській, 46, Марко Кропивницький, який особисто знав багатьох корифеїв української літератури, відрекомендував Аркаса відомій поетесі — Лесі Українці.

— Чула про вас від Марка Лукича, рада знайомству, — всміхнулася Леся Петрівна, — і приємно, що вивчаєте пісні південної України.

— Дякую... — Микола Миколайович зняковів. — Записую з уст народу. Це — невичерпне джерело...

— Схвальне діло, — пильно розглядаючи співрозмовника, мовила Леся Петрівна. — Йому варто присвятити все життя. От би вам, Миколо Миколайовичу, побачитися з Климентом Квіткою, він записує мелодії на фонографічні валики. Щоправда, вони вже зносилися, треба новий апарат для такої важливої справи.

— Так, так, треба. Це ж тільки на користь, — втрутився у розмову Марко Кропивницький.

— От, от... — мовила далі Леся Українка. — У цій справі потрібно шукати одностумців, підтримувати одне одного. Он Філарет Колесса, Гнат Хоткевич закохані у фольклор. Якщо треба вам якась поміч чи порада пишійть, — сказала Леся Петрівна на прощання і дала Аркасові ялтинську адресу.

“З Миколою Аркасом, — пише невідомий мемуарист у “Рідному краї”, редагованому Оленою Пчілкою, — я познайомився в Полтаві на відкритті пам’ятника авторові “Енеїди”. Полтаву одвідало тоді багато українців, таких, що досі ніколи не були в ній та, може, й не думали бути колись. Зустрілися ми з композитором Миколою Аркасом у фотографії Хмелевського, на зборі всіх письменників і артистів, що вмовилися знятися вкупі, в одній групі, на спомин спільного перебування в Полтаві.

Коли я прийшов, то у великій горниці відомого фотографа-художника Хмелевського зібралося багато людей, знайомих і не знайомих межі собою. Були люди з усіх кутків України, від Кубані до Бессарабії. Були й найрідніші заграничні наші брати-галичани. Розглядаючи товариство, помітив одну постать, що впала мені в око якимсь особливо типовим “козацьким” виглядом. Людина була вже немолода, а таки й зовсім поважного віку, однак дуже гарна: обличчя з хорошими, виразними очертками, з великими, темними очима, що дивилися так розумливо.

— Хто се такий? — попитав я.

— Се Аркас, — відповідали мені, — з Херсонщини.

Тоді мені захотілося познайомитися з ним. Кажу, дуже мені сподобалося його обличчя; та й ім’я його було мені відоме, яко композитора, автора опери “Катерина”. Познайомилися ми, розговорилися. Надзвичайно приємною

людиною здався мені Микола Миколайович Аркас; дуже просто й привітно, при тім цікаво говорив композитор зо мною. Мову вели найперше про відкриття пам'ятника Котляревському. “Еге ж, — казав Аркас, оглядаючи зібрану юрбу українців, — таки з'їхалося наших людей чимало, справжні світочі української культури. Та й як же не приїхати! Сподобив Бог діждатися такого свята!” І це говорив, як мені було відомо, людина грецької крові!

Коли ми розговорилися більш, Микола Аркас мені розповів про свою “Історію України-Русі”, вже вчорні написану. Заговорили ми про неї з поводу малюнків. З тією працею Аркасові трапилася досадна “притичина”: вже

У Полтаві Микола Аркас уперше побачив таке розмаїття талантів, з якими і сфотографувався (у четвертому ряду зліва у мундирі морського офіцера).

Фото

скінчений і переписаний твір один добродій дорогою в інше місто загубив... І прийшлося Аркасові знов клопотатися, зводити знову все до ладу, начисто.

В розмові зі мною Аркас дуже клопотався тим, що, думаючи додати до своєї “Історії” малюнки, не знаходив він, звідки їх добути. “Отак собі міркуєш, — бідкався він, — от до сієї б події подати малюнок, або до цієї, аж тут якраз і немає нічого такого, й немає! Та й що ж є з нашого малювання, oprіч портретів? А так хотілося б щось повискіпувати!”

Отже, й “повискіпував”, що зміг. Потім ми знову верталися до свята Котляревського. Прикро обом було, що величне свято не так склалося, як жадалося, — та ба... Спогадуючи промови, сказані на святі Котляревського, Микола Миколайович Аркас захваляв галичан, їх промови й справді були дуже гарні по складу, по мові й по самому виголошенню. “Просто, знаєте, аж дух радувався, слухаючи, — аж ніби врочисто розповідав Микола Аркас, — от що значить звичка говорити та виступати прилюдно зі своїм словом! Коли то воно теє й у нас в Україні буде?” Я спитав у Аркаса про його музичні твори. Він сказав мені, що дуже хотів би написати музичну драму на зміст “Наймички” Шевченкової. “Боже мій, який високо драматичний зміст!” — возвеличено сказав Микола Аркас. Отак ми балакали, поки Хмелевський покликав усіх до знімання” [97].

Уперше Аркас бачив таке розмаїття талантів: Михайло Коцюбинський, Гнат Хоткевич, Олена Пчілка, Василь Стефаник, Микола Садовський... Близько ста осіб, серед них — світочі української літератури, які словом пробуджували серця, плекали появу нового дня.

Справді, не злічити геніїв України! І мало хто міг передбачити, що для культури народу так багато прислужиться своєю подвижницькою працею український поет і педагог, громадський діяч — автор “Енеїди”. Етнограф і письменник, дослідник з Волині Василь Кравченко (1862—1929), учасник тих незабутніх подій, описав подію цю так:

“Українці знімалися із галичанами. Коли вже група сиділа, щоб її знімати, з’явилася стара Кулішиха [письменниця Ганна Барвінок, дружина Панька Куліша] — її зустріли плескотом у долоні. Врешті ті, що стояли на ослонах ззаду, попадали — їх “провалив” Віталь (Боровик). Тут же діячі української культури, на прохання галичан і буковинців, обмінялися автографами. Того ж дня Василь Стефаник та інші письменники у фотосалоні Хмилевського сфотографувалися разом: М. Коцюбинський, Леся Українка, М. Лисенко, Г. Хоткевич, М. Аркас, М. Кропивницький, В. Стефаник, Олена Пчілка, М. Старицький, В. Самійленко, Г. Ротмістров, М. Дмитрієв і десятки інших” [98].

Про те, хто саме того дня був сфотографований полтавським майстром Хмелевським, автором численних робіт “на полтавську тематику”, історикам відомо. Ці люди — різні за біографіями, переконаннями, політичними зацікавленнями — визначали спектр тодішнього демократичного кола вкраїнців: більше вони таким гуртом не зустрічалися.

Поруч з миколаївцем Миколою Аркасом зняті Віталій Боровик, Мирон Кордуба, Іван Луценко, Аркадій Верзилів, Олександр

Пількевич, Лев Лопатинський, Володимир Леонтович, Віра Коцюбинська, Григорій Ротмистров, Захар Краковецький, Віра Ворона-Вербицька, Михайло Мороз, Кирило Студинський, Леся Українка, Василь Стефаник, Лесь Кульчицький, Володислав Козиненко, Гнат Хоткевич, Михайло Коцюбинський, Євген Левицький, Володимир Самійленко, Петро Розов, Василь Цимбал, Сергій Єфремов, Василь Кошовий, Микола Коханівський, Іван Демченко, Іван Липа, Іван Стешенко, Аркадій Слатов, Микола Левитський, Степан Ерастов, Христина Алчевська, Василь Кравченко, Леонід Жебуньов, Микола Дмитріїв, Микола Федоровський, Ганна Барвінок, Юліан Романчук, Олена Пчілка, Ярослав Грушкевич, Володимир Розторгуєв, Григорій Коваленко, Настя Розторгуєва-Шевєрнівна, Оксана Стешенко-Старицька, Катря Сулимовська, Надія Кибальчич, Мартин Корчинський, Василь Сімович, Сергій Шеремет, Микола Сахарів, Олександра Яновська-Коханівська, Олександр Осмяловський, Михайло Старицький, Євген Чикаленко, Микола Міхновський, Левко Мацієвич, Северин Паньківський, Іван Сокальський (Калістрат), Ілля Шраг, Андрій Шелухін...

Марко Кропивницький занедужав, не зміг прийти до фотосалону, залишився в готелі.

...Леся Українка й він, самотній композитор Микола Аркас, могли б ще довго розмовляти, але полтавський губернатор, переляканий з'їздом "сепаратистів", висунув умову, аби гості якнайшвидше залишили місто. Дорогою від Успенського собору до Круглої площі, що в Полтаві, Аркаса і Кропивницького кілька разів зупиняли: здоровані перевіряли перепустки, ледве не нишпорили в кишенях. Шеренга кінної поліції гарцювала за парканом.

"В усьому недовіра, — гірко подумав Аркас, — не втихомиряться, що народ вшановує генія..." Неспроста потрапив Ми-

кола Аркас під пильне око жандармів, до рук поліції дісталася чернетка його листа, яка й змусила не зводити очей із “миколаївського просвітянина”. Ось вона...

Микола Аркас — Миколі Садовському:
“Прямо страшно робиться. А якої нелюдської кари завдають по селах. Оце в мене були якось наші селяни й оповідали, як жорстоко катували козаки по деяких селах, де скаржилися на людей поміщики. Страшно й виголосити. Нагаями так були, що місця живого не зоставалось. Двоє померло. Побитих заборонено везти в лікарні і їх виходжують бабки” [99].

Історія побудови пам’ятника Іванові Котляревському не один десяток літ хвилювала шанувальників автора “Енеїди”. В січні 1881 року гласний Андрій Олексенко подав до Полтавської міської управи заяву з проханням виділити кошти на покладення надгробка-пам’ятника, зведеного письменникові на Кобеляцькому кладовищі. Довго тяглися суперечки в державній установі, але хоч як би там було, міська управа таки дала сотню карбованців. Цехові майстри й учителі, міська молодь упорядкували могилу Котляревського,

Микола Садовський. Фото

зібрали на її впорядкування сорок сім карбованців. Решта коштів, вирішили земляки, стануть першим внеском до фонду у спорудження майбутнього пам'ятника. Минуло небагато часу й полтавці знову почали звертатися до міської управи, щоб дозволили провести у місті платне гуляння з атракціонами. Збігло ще півроку. Відхурделила над Полтавою зима, весняне сонце зігнало з пагорбів біле марево снігу в Рогізну та Полтавку; каламутні ручаї потекли до повноводої Ворскли. А влітку місто зібралося на свято — скільки ж тут понапридумували веселоців, забав, атракціонів! Приїхали навіть харківські комедіанти, які виступали в ті часи в губернських та повітових містах імперії. Численні глядачі аж за животи бралися, коли актори крокували, а не ходили за сценою, співали так, що аж у вухах лящало. Після того платного гуляння фонд Котляревського поповнився 350 карбованцями 11 копійками.

Під тиском громадськості земська управа виявила щедрість: перерахувала на побудову пам'ятника ще тисячу карбованців, а Міністерство внутрішніх справ імперії дозволило провести збір коштів серед населення — на 1 липня 1903 року їх уже нараховувалося 11 107 карбованців, а всього було зібрано 14 768 карбованців і 67 копійок. Довго радилися, кому доручити роботу над погруддям письменника, адже пам'ятник співцеві знедоленої України мав стати своєрідним дарунком Котляревському від українського народу. І треба, вважали цехові майстри, на постаменті викарбувати Шевченкові слова:

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!*

Дав згоду виконати проект погруддя І. П. Котляревського у свій майстерні полтавський скульптор Леонід Володимирович

Позен (1849—1921), постамент — архітектор О. Ширшов. У роботі над пам'ятником брали участь також архітектори П. Певний і О. Зінов'єв, художник В. Волков.

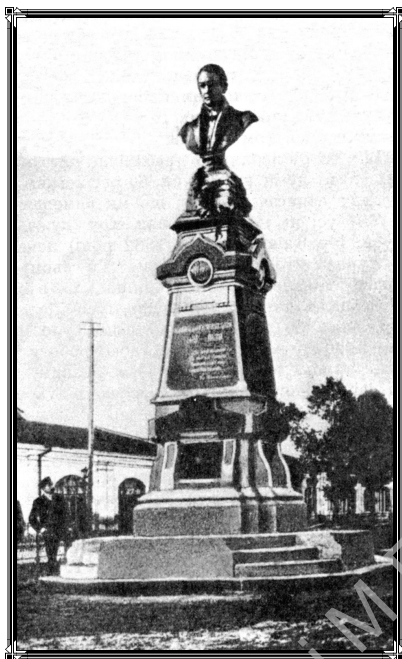
Відкриття пам'ятника хотіли приурочити до 100-річчя з дня надрукування “Енеїди”, квапилися, але в митця лише дві руки... Не встиг. Та була ще причина, яка відтягувала врочисту мить: сперечалися про місце під пам'ятник. Обговорювалося одинадцять варіантів. Нарешті 1902 року міська дума ухвалила остаточне рішення: спорудити пам'ятник Котляревському на Протопопівському бульварі (тепер бульвар І. Котляревського).

З приводу цих суперечок Панас Мирний склав “Жалібну супліку на той світ Ів. Котляревському”:

*Прийми від нас це місце, друже,
Не лай же нас за нього дуже
І голови нам не мороч!
Бо в нас тепер такого діла —
Йй-богу, всі аж побілили!
Водопровід та той трамвай
Ні їсти не дають, ні спати,
Ми збились з пантелику, брате,
То вже хоч ти нас не збивай...*

...Урочисте відкриття пам'ятника почалося з панахиди біля могили поета на Кобеляцькому кладовищі. Служив її єпископ Іларіон. Потім, о другій годині дня, було відправлено молебень біля пам'ятника. Закінчилася відправа, і заступник губернатора фон-Візін, набундочившись, — чи то від урочистості, чи від незадоволення, — зняв з пам'ятника покривало. Бронзове погруддя І. Котляревського, встановлене на постаменті, увінчане лавровим вінком. Постамент оздоблено трьома горельєфами, що відтворюють три епізоди з творів Котляревського — по одному з

*До підніжжя пам'ятника
Івану Котляревському Микола
Аркас поклав калину. Фото*

“Енеїди”, “Наталки Полтавки” і “Москаля чарівника” (робота Л. Позена). На фасаді (вгорі) слова: “Де згода в сімействі, де мир і тишина, щасливі там люде, блаженна сторона” і слова Т. Г. Шевченка: “Слава сонцем засіяла: не вмере кобзар, бо навіки його привітала”, нижче був напис: “Рідний край своєму першому поетові Іванові Котляревському. 1798—1898”.

Велелюддя затамувало подих перед генієм, а затим — буря, ураган:

— Слава! Слава! Слава! — вирвалося із грудей тисяч людей. І оплески — простий люд, пани й підпанки раділи знаменній події. Потім делегати почали класти вінки. З Ук-

раїни їх було понад п'ятдесят, від австрійських українців із Галичини, на чолі з Стефаником, — тринадцять.

Біля підніжжя пам'ятника Котляревському Аркас нарешті розгорнув пакунок: Кропивницький побачив, як палко зажеврїла в руках композитора калина...

Єпископ освятив пам'ятник, вінки, калину. Затим квіти перенесли до Гоголівського театрального приміщення.

Увечері Аркас і Кропивницький були присутні на святковому засіданні полтавської міської думи в залі Товариства імені Го-

голя. Вглибині сцени — портрет Івана Котляревського, виконаний тушшю. Приміщення заповнене щерть. З короткою промовою виступив міський голова Трегубов. Потім гласний Маркевич прочитав історичну записку про спорудження пам'ятника, наголошуючи на великій ролі простого народу у створенні монумента своєму поетові-земляку.

Першого й основного реферату про автора “Енеїди” зачитав Іван Стешенко. Михайло Коцюбинський підкреслив: *“Місто Полтава відзначає нині свято українського слова. Проминуло сто років, як те занедбане і закинуте під сільську стріху слово, подібно феніксу з попелу, відродилось знову і в устах отця нової української літератури Івана Котляревського голосно пролунало на весь світ”*. За ним вийшла до кафедри письменництва Олена Пчілка. Її слово та ще й виголошене всупереч забороні українською мовою, налякало сторожів зібрання й головуючий зауважив ораторці, що вживати українську мову дозволено лише закордонним гостям. Тому надалі Олександра Єфименко, Романчук, Кирило Студинський, Лопатинський, Губчак, Левицький, Кульчицький, Сімович, відповідно до розпорядження Міністра внутрішніх справ імперії, користувалися російською мовою.

Василь Стефаник зачитав вітальну адресу від львівського журналу “Літературно-науковий вісник” по-українському, бо вважався українцем з-за кордону:

“Редакція “Літературно-наукового вісника” у Львові засилає свій щирий привіт землякам, зібраним на велике свято відкриття пам'ятника батькові нової української літератури. Признаючи в Котляревськiм першого талановитого поета, що промовив рідним

словом і на українському ґрунті сполучив європейські поступові ідеї з національними українськими традиціями, бачимо в тім, власне, запоруку його великої популярності, його історичне значення. Простуючи шляхом, який зазначив Котляревський і який проторили його наступники, ми в тім почутті солідарності з кращими синами України і з чільними сіячами людського поступу знаходимо непохитну віру, що діло, розпочате Котляревським, не вмере, не загине і кличемо з повних грудей: “Ще не вмерла українська Русь!” [100].

На цьому вечорі лунали виступи і від Наукового товариства імені Тараса Шевченка, Історичного товариства Нестора Літописця, виступали багато представників творчої інтелігенції, земляків, шанувальників творчості Івана Котляревського. Про цю важливу подію інформувала газета “Руслан”:

“Увечері в “Європейському готелі” відбулася зустріч українських письменників, на якій присутні М. Старицький, Б. Грінченко, М. Аркас, Панас Мирний, Г. Хоткевич, М. Вороний, І. Стешенко, В. Стефаник, В. Кравченко та багато інших гостей з обох частин України. На ній стало відомо, що Міністр внутрішніх справ Плеве заборонив читати вітальні адреси (з нагоди відкриття пам’ятника) українською [101].

Не обійшлося на врочистостях і без пригод. Історика і педагога Олексія Андрієвського (1845—1902), який почав виступ українською, голова міста Трегубов обірвав на півслові. Адвокат,

Полтава. Купецький сад: тут Леся Українка і Микола Аркас розмовляли про вічне. Фото

громадський і політичний діяч Микола Міхновський (1873—1924) висловив обурення, сказавши, що напише скаргу до Сенату:

“Добродію, міський голово! Я — адвокат і знаю, що в законах Російської імперії не існує жодної статті, яка б забороняла московським підданам балакати рідною мовою з ким вони схочуть, і як вони схочуть. Отже, ми будемо апелювати на цю заборону в Сенаті. Позаяк же всі українські адреси і привітання відкладаються, то дозвольте мені, пане голово, свою адресу віддати знов, а залишити саму палітурку” [102].

Після того, як міський голова заборонив О. Андрієвському читати привітання українською мовою, значна частина присутніх демонстративно залишила зал. Зрештою, коли Борис Грінченко вголос заявив: *“Я маю адресу українську. Коли ж не можна*

її відчитати, то я її рву”, тоді й решта присутніх залишила приміщення [103].

Скандал з владою завис у повітрі, який не оминула преса:

“Від імені галицької делегації виступив із промовою Ю. Романчук, який заявив, що вони солідаризуються із протестами наддніпрянців проти заборони українською: “Протестуємо, протестувати будемо всі і всюди, де тільки забороняється наше слово. Протест, однак, не відноситься до управи міста, котра ніякої вини не носить, а навпаки, вчинила все для вшанування пам’яті поета; за се їй дяка і признання від галичан, що не тільки є братами українців, є з ними одною нерозривною національною цілістю” [104].

Учасників полтавської зустрічі, звичайно, поліція взяла на облік як неблагонадійних осіб... На жаль, на святі майже не було представників від простолюду, окрім єдиного послання від селянського товариства села Вертівки Ніжинського повіту Чернігівської губернії.

— Усі до Купецького саду, — вигукнула молоденька дівчина й показала рукою в бік південної околиці міста. — Свято триватиме там.

Як писав журнал “Літературно-науковий вісник”, в саду до пізньої ночі вшановували поета. Було *“говорено промови, співано, і в сій вільній, веселій забаві вилилось і вляглось помалу нервове напруження, яке панувало над усіма. Серед учасників цієї вечірки були почесні гості: М. Вороний, Леся Українка, М. Кропивницький, М. Аркас, В. Стефаник та інші письменники. Під кінець зустрічі Гнат Хоткевич співав під бандуру народні пісні й думи” [105].*

Наступного дня Аркас і Кропивницький відвідали літературно-музичний ранок у Просвітньому будинку імені Гоголя. На сцені — хор у двісті чоловік, вбраних у національний одяг. За диригентським пультом — усіма шанований Микола Лисенко.

Змовкають розмови. Лунають звуки кантати Миколи Лисенка “На вічну пам’ять Котляревському”. Потім зведений хор у супроводі оркестру співає “Гей, не дивуйте, добрії люди” — солоспів на слова Тараса Шевченка. Зал підспівував, після кожного виступу зривалися оплески.

Аркаса найдужче схвилювала безсмертна “Наталка Полтавка”. Всі притишено дихали, ревно стежили за кожним рухом і словом акторів. Наталку грала Любов Ліницька, Терпелиху — Софія Тобілевич, Петра — молодий актор Олександр Жулинський, Миколу — Микола Садовський.

Коли на сцені з’явився Виборний — Кропивницький, Аркас розсміявся до сліз. Це був справжній виборний, якого можна було зустріти чи не в кожному селі: й хода, й костур, і шапка, й манера триматися. Його спів спокорив усіх. Кропивницький, по-старечому пританцювуючи, вільно ходив по сцені, сперечався з Возним, ставив того до стінки... Присутні захлиналися від сміху, добре розуміючи, що мовиться, коли Возний — Карпенко-Карий своїм басом виконував “Кожному городу нрав і права”, чи разом з Виборним — “про долю людську”, що, як у пісні співається, сліпа. Потім показали “Апофеоз” — німу сцену за твором Котляревського.

Не відмовилися Аркас і Кропивницький оглянути в будинку міської бібліотеки та музею художню виставку, присвячену Котляревському. З цікавістю знайомилися вони з ілюстраціями до “Енеїди” художника Порфирія Мартиновича (1856—1933) та найвидатнішого українського маляра, знавця орнаменту Сергія

Васильківського (1854—1917). Довго стояли біля “вдалих” портретів артистів Кропивницького, Садовського і Саксаганського в історичних ролях”, відзнятих фотографом-художником Йосипом Целестіановичем Хмелевським (1849—1924).

Зустрічі в Полтаві з письменниками та культурно-громадськими діячами, а прибули туди не лише з багатьох міст Російської імперії, але й із зарубіжних країн, справили на Аркаса незабутнє враження. Як реліквію до кінця життя зберігав Микола Миколайович груповий портрет корифеїв української літератури, з якими мав честь побачитися у славному місті — материзні батька українського красного письменства.

Газета “Діло” так інформувала про полтавські урочистості:

“Такої артистичної вистави безсмертної п’єси Котляревського нам ще не доводилося бачити. Велелюдне гуляння заповонило вулиці, лунала українська пісня, на майданах співали кобзарі Терешко Пархоменко й Петро Ткаченко”[106].

Канів. Первинний вигляд могили Тараса Шевченка. Фото

16 вересня 1903 року Микола Аркас з групою діячів культури, серед яких була і Леся Українка, виїхав до Києва, а потім — Дніпром — на могилу Тараса Шевченка в Каневі. Композитор давно мріяв побувати на святому для кожного українця місці, звідки можна було вклонитися всій Україні. Ні, ніде Аркас не бачив незарослої народної стежки. Ні в кого з поетів старого і нового світу. Та їхні могили якісь холодні, німотні. І лише могила Тараса — жива, невмируща. Колись мовчазна, що ніби зберегла заповітний народний скарб, вона намагалася співати гімн нового життя тими словами, які були сказані самим Кобзарем:

*І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.*

І подумав Микола Аркас про те, що творчість Великого Кобзаря стала невідомою частиною духовного ества українського народу, як і його...

Якщо згадати лист письменника Адріана Топорова та його розповідь про Василису, де жінка розповідала про вузлик із землею, *“який так бережно зберігав Микола Миколайович Аркас на своєму письмовому столі”*, то, ймовірно, це й була земля з могили Тараса Шевченка...

КОБЗА НА СПОМИНІ!

Історична інформація:

“Послом від запорожців до Катерини II був і кобзар Антін Головатий, автор відомої пісні “Ой Боже, наш, Боже милостивий”. “Наш завзятий Головатий не вмере, не загине,” — писав про нього Тарас Шевченко” [107].

ещо з історії... Ще “Слово о полку Ігоревім” подало нам образ віщого Бояна, який “співав славу” старому Ярославові, хороброму Мстиславові, красному Романові. Київський літопис 1137 року згадує “співця гараздого” Мануйла, а Волинський літопис 1241 — Митусу, який відмовився служити князеві Данилу.

Т. Шевченко. “Кобзар”.

Обкладинка книжки

У скарбниці світового героїчного епосу український — наймолодший. Немає в ньому ані міфічних постатей, ані надприродних сил: лише живі люди, справжні події. Від давніх часів ішли в парі — історія й кобзарська пісня. Кобза, найпоширеніший музичний інструмент українців, звучала вже в XV сторіччі, не змовкала і в наступних XVI, XVIII-му. Історія не зберегла імені першого кобзаря. Все ж, відомим лишилося ім’я Данила Бандурка, який

мешкав у Видубицькому монастирі Києва. Спочатку він був кріпаком, потім утік на Запорозьську Січ, а ще пізніше став діячем гайдамацького руху.

Відомо, що в давній Шотландії карали піснярів. Так і наші кобзарі були карані смертю. Відомі імена таких покараних на смерть польською шляхтою в 1770 році кобзарів чи бандуристів, як Василь Варченко, Прокіп Скрыга та Михайло Соковий. Вони брали участь у народно-визвольній боротьбі, відомою як Коліївщина.

Розбіжностей між документальними джерелами й народним пісенним літописанням, з погляду відображення всього, що діялося, майже немає. Історію рідного краю кобзарі і бачили, і творили самі. Це — Остап Вересай, Андрій Шут, Іван Стрічка, Федір Холодний, Михайло Кравченко, Іван Крюковський... Саме ці співці донесли до записувачів українські думи й історичні пісні часів розквіту кобзарства — попередніх століть.

Все про повстання дізнавалися найперше кобзарі й вирушали із Січі, щоб співом і словом підняти народ, злутувати воедино гнів усіх пригноблених. Йшли ночами співці од села до села, од майдану до майдану, од церкви до церкви і сповіщали ватажкам про готовність до виступів. Разом із народом вирушали кобзарі в походи і гинули в боях разом з бійцями.

Лише в одній Кодні з повстанцями Гонти й Залізняка покарано на горло трьох кобзарів, учасників Коліївщини — Варченка, Скрыгу, Сокового. А фастівський полковник Семен Палій, якого Петро І заслав до Сибіру, й у неволі не розлучався з козацькою кобзою...

А як співав під кобзу сам Тарас Шевченко! Ось що згадує про це у своїх спогадах Пантелеймон Куліш (1819—1897):

“Такого, або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні в столицях. Порвалися разом усі розмови й між старими, й між

*молодими. Посходились із усіх світлиць
гості до зали, мов до якої церкви” [108].*

Подумки прислухаємося і ми до того співу, вчитуючись у щемкі слова кобзарської пісні :

*Кінь біля його постріляний, порубаний,
Ратище поламане,
Піхви без шаблі булатної,
У ладівниці ні однісінького набою.
Тільки й зосталась йому
бандура подорожня...*

Мабуть, долею судилося Миколі Аркасу заприязнитися з кобзарем Терентієм Пархоменком, познайомившись у Полтаві на урочистостях, але посліхом, не маючи часу погомоніти про наболіле.

Із енциклопедичного досьє:

*“Пархоменко Терентій (Терешко) Мака-
рович (1872—1910) — український кобзар і
лірник, співак-тенор родом із Чернігівщини.
У репертуарі Пархоменка — думи, псалми,
історичні (серед них “Про Морозенка”), по-
бутові й жартівливі пісні.*

*В його репертуарі були твори на слова
Т. Шевченка (“Дума”, з поеми “Неволь-
ник”), а також пісні про Кобзаря: “Зійшов
місяць, зійшов ясний”, “Сподівалися Шевчен-
ка” [109].*

Дощ. Осінній, холодний. Шлях через поле. У вибалку
клянуть верби. А в дорозі до Києва — двоє. Молодий чоловік
у сірій свитині, з кобзою через плече, і невисока, вбого зодягнена
дівчинка. То поводаторка-донька, Дуняша, супроводжує батька,
Терешка, кобзаря, на київський ринок.

На Житньому базарі Терентія Пархоменка та його дочку запримітив Микола Лисенко, послухав спів, запросив додому. Більше трьох місяців гостював кобзар з донькою у композитора, який допоміг Терентію Макаровичу збагатити пісенний репертуар, удосконалити мистецтво гри та співу. Згодом Микола Віталійович попросив шанувальника кобзарства (і самого кобзаря!) — Гната Хоткевича (1877—1938) поцікавитися хистом цього молодого кобзаря. Влітку 1902 року в Харкові мав відбутися XII археологічний з'їзд, де Гнат Мартинович познайомився з кобзарем під час відкриття. Спів Пархоменка заповнив його.

А на суто кобзарському форумі Терентій Пархоменко виступав уперше. У своєму репертуарі він мав дев'ять дум, двадцять п'ять псалмів. Особливо користувалася успіхом “Пісня про Морозенка”.

Гнат Хоткевич — про Терентія Пархоменка (з виступу на з'їзді кобзарів у Харкові):

“Беручи мотиви своїх пісень в інтелігенції, Пархоменко вміє писати і друкувати. Терентій не йде наосліп за нівельованою, вмонтовану в невідповідні лади, мелодією, він надає їй індивідуальності, знов вертає їй втрачений у записі народний дух. Бандуру держить поміж колін прямовисно до власного тіла, ліва рука його б'є виключно по бунтах, вказуючий і середній палець правої стоять перпендикулярно до верхньої деки. Гарні перебори у веселих річах робляться ним, беручи терцію і назад, і вперед, себто — і пучками (вперед) і нігтями (назад). Отакий спосіб держати бандуру і, головне, пальці — найдревніший” [110].

Це була найвища оцінка, висловлена самим Хоткевичем, який об'їхав з концертами всю Галичину й Буковину, вчаровуючи слухачів співом та грою на бандурі.

Гнат Хоткевич з кобзою.

Фото

Окрім “Морозенка”, Терентій Пархоменко на з'їзді співав ще й пісню про Саву Чалого та “Ангели душу пробуджують” (утрьох із кобзарями Кравченком і Древиченком).

У Харкові на з'їзді кобзарів почув Аркас Пархоменка і познайомився з Гнатом Хоткевичем. Їм було про що поговорити... Адже Аркас знав, як Хоткевич уміло грав на бандурі. А ще Миколу Миколайовича захопила розповідь Гната Хоткевича про те, як він “обійшов усі гори, села й міста. Все завожувало його на Гуцульщині, в

цім невідомім чарівнім краю. Записував пісні, перекази, вивчив гуцульську говірку, місцеві звичаї. Газди зустрічали його як свого, бо він умів із гуцулом порозмовляти, не гребував простим людом”.

Вивчаючи вірування, звичаї, традиції, говірку, психологічні особливості нагорян, Хоткевич визначив такі їхні риси як кмітливість, схильність до самовияву, талант артистично відтворювати вдачі, явища побуту, звичаєві сцени. Розповідь побратима знадобилася Аркасові в подальшій роботі над укладанням збірника пісень та дум, написанням опери “Катерина”.

Після з'їзду Аркас запросив кобзаря Терентія Пархоменка до себе в готель. Слухали одне одного, співали під бандуру українські пісні й думи. Особливо вражав чернігівський спосіб гри на басах, коли разом щипають два баси через октаву — хвацько й віртуозно у кобзаря виходили танцювальні мелодії. Це Терешко пояснював тим, що інколи сільські слухачі замовляють музику веселу, жартівливі пісні й танці.

На закінчення зустрічі композитор і кобзар обмінялися адресами: Аркас же запросив Пархоменка до Миколаєва. Через півроку від Терентія надійшов лист:

“Високоповажний добродію, Миколо Миколайовичу! Я збираюся їхати в Чорноморію цього зимового місяця, звідтіля буду вертатися, то тоді до Вас і заїду. Ви так славно розповідали про південний сільський люд, краєвиди довкола своїх маєтків, що все те хочеться побачити у вічі. Бувайте здорові, прихильний приятелю” [111].

Але січень видався морозним, з хурделицею, і Терентій Пархоменко не зважився в таку негоду в далеку путь. Зустріч затяглася на чотири роки.

Незабаром кобзар поїхав з сольним концертом до Києва й звідти написав до Аркаса листа:

“Високоповажний добродію. Шлю Вам листа і вмісті з ним програму свого концерту... Був я в Є. Чикаленка в Києві, він мені згадував, що Ви до нього писали листа за мене. І як я тепер проїжджаю в цій краї, то заїду й до Вас. Привезу для Вашого слуху нових кобзарських пісень і

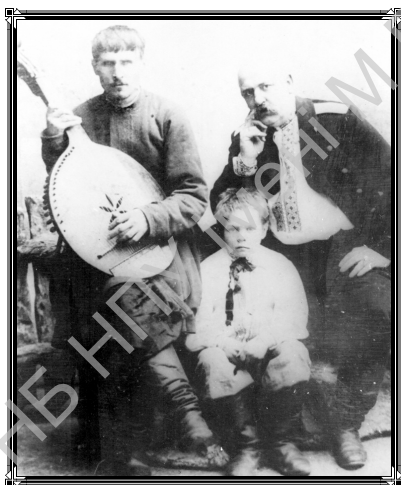

*багато усіляких новин: добрих і не дуже.
Бо таке життя. Бувайте здорові” [112].*

Улітку 1906 року Терентій Пархоменко з поводатарем Васильком Потапенком, нарешті, завітали до Миколаєва. Зупинився кобзар у свого далекого родича Сергія Гайдученка. Тиждень кобзар виступав з концертами у місті корабелів. Приводив Аркас кобзаря й на засідання “Просвіти”. Особливий успіх у просвітян мало виконання кобзарем “Пісні про Морозенка”, яку Аркас поклав на ноти, слова запозичивши слова у кобзаря та про Саву Чалого. А ще — “І шумить, і гуде”.

У вільні години Аркас показав гостю краєвиди поблизу Богданівки та Христофорівки, покупалися з кобзарем у Лимані.

На прощання сфотографувалися. Аркас і Пархоменко листувалися й далі.

На прощання вони сфотографувалися: Микола Аркас, Терентій Пархоменко й поводатар Василько Потапенко

Терентій Пархоменко —
Миколі Аркасу:

*“Високоповажний Мико-
ло Миколайовичу. Щиро дя-
кую Вам за те, що так ще-
дро прийняли нас у Мико-
лаєві, познайомили з про-
стими людьми, які цінують
нашу мову та культуру, та
її не цураються, як дехто.
Дякую, що прислали мені
картки, дуже з того задо-
волений остався я. Усі ті,
котрі бачили ці картки, теж
дякують і прохають мене
дати їм такі ж на спомин,
але їх у мене в самого не ли-*

Друга рукописна сторінка аркасової "Історії України-Русі": кобзар Терешко Пархоменко

шилось, то дуже прохаю Вас, не одкажіть, будь ласка, прислати мені ще хоч тих, де Ви стоїте, а як ласка Ваша, дак і усяких штук по три кожної" [113].

Микола Аркас виконав прохання кобзаря. Терентій Макарович, людина хоча й без освіти, але духовно багата й порядна, не затримався віддячити, і 7 лютого 1907 року надіслав композиторові листа та фотосвітлину.

Терентій Пархоменко — Миколі Аркасу:

"Високоповажний Микола Миколайовичу! Щиро дякую я і мої прихильники за картки, які Ви мені прислали. Дуже всі задоволені. Тепер я дома й нікуди покіль що їхати не думаю, бо не запрошують, да й холодно. Пошли Вам Бог здоров'я ще на багато років! По одержанню книжки пишу до Вас відповідь, і щиро Вам дякую за такий милий подарунок. Так "Історія" написана просто, що й дитині зрозуміло наше минуле. І чого так довго нічого подібного в Україні не появлялося?" [114].

Ця звістка кобзаря Пархоменка остання — трагічно урвалося життя Терентія Макаровича. Царська поліція дізналася, що кобзар таємно розповсюджував у селах підпільну літературу. Заборонені метелики та газети йому постачали в Києві лікар Панчоха, який мешкав на Подолі, та робітник Воробйов із Трисвятительської вулиці. А в містечку Мена, що на Чернігівщині, — кравець Войцех, у Волосківцях — Донець, які були його одnodумцями та постачальниками. Войцеха й Донця незабаром кинули до в'язниці, де вони й померли.

Останній виступ Т. Пархоменка відбувся в Умані взимку 1910 року. Виконавши пісні за програмою вечора, Терентій Макарович не втримався та під супровід кобзи заспівав недозволену жандармами пісню “Трудно, братцы, нам живется” на свій лад:

*Трудно, братцы, нам живется
На Украине святой,
Каждый шаг нам достается
тяжелой борьбой...*

Гальорка, де сидів простолоуд, підхопила пісню — стократ підсилена, вона лунала, мов гімн:

*Ну-ка, братцы, добиваться
Свободы святой.
Полной воли мы добьемся
И царей долой!*

На сцену кинулися жандарми, почали киями лупцювати старого кобзаря. Після того, діставшись рідного села, Терентій Пархоменко надовго зліг. Помер він на тридцять дев'ятому році життя.

Як пам'ять про миколаївські зустрічі та виступи кобзаря Пархоменка перед миколаївцями в місцевому краєзнавчому музеї зберігалася старовинна кобза Терентія Макаровича, залишена ним у концертному залі “Просвіти” на спомин...

УКРАЇНСЬКА ШКОЛА – БЕЗ КНИЖОК І ВЧИТЕЛІВ

Газетна інформація:

“Селяни із села Богданівка, Одеського повіту Корениської волості зібрали на пам’ятник Т. Г. Шевченкові п’ять рублів. Лепта невеличка, але аж надто коштовна. Вона свідчить, що й селяни вже починають прокидатися до свідомого національного життя. Побажаємо ж, щоб цей виступ богданівських селян був прикладом для всіх тих багатьох мільйонів українського селянства, яке ще й досі не бере ніякої участі в національній українській житті. Богданівці передплачують українські часописи й мають у своєму селі школу з українською викладовою мовою” [115].

К оли парокінна бричка перетинала міську зону і прямувала до Богданівки, що над Південним Бугом, Микола Аркас завжди відчував радісне хвилювання. Позаду лишалися прикроці й пересуди, а також турботи, які останнім часом не радували, а тільки додавали смутку. Тож неспроста квапився до маєтку матері — Богданівки.

Батько матері — Петро Григорович Богданович — мав “чотириповерховий” ранг обер-шеф-крігс-комісара Чорноморського флоту, за двадцять верст від Миколаєва він придбав землю й заснував село.

У 14-му томі ґрунтовної праці видатного географа й педагога В. П. Семенова-Тян-Шанського “Россия. Полное географическое

описание нашего Отечества” міститься короткий опис цього населеного пункту півдня:

“Навпроти Богоявленська, на правому березі Бугу, лежить невеличке поселення Богданівка (жителів не більше як 600), де розташований маєток М. М. Аркаса. Помістя “Богданівка” площею нбільше за 6 тисяч десятин. Система рільництва — зернова. Діє кінний завод і розводять тут напівкровних першеронів. У господарстві у великій кількості (до 11 тисяч фунтів) виробляється овеча сир-бринза. Є плодовий сад, виноградник, розсадник, добрий город. Проводяться лісонасадження. Працюють борошномельний млин, кузня, майстерня по дереву та слюсарна майстерня. Для дітей селян, що мають зв’язок з маєтком, утримується школа писемності” [116].

...Щойно вибралися на пагорб над селом, як Аркас звелів кучерові Мефодію затриматися біля вітряка. Внизу, як на долоні, розіслалася Богданівка. Біленькі хатки в оточенні чубатих дерев тулилися до річки. А у крилах млина шумів вітер. Величезне колесо крутило шестерню з дерев’яними кулаками (зубами). Аркас зайшов усередину, привітався з господарем. Невисокий, із зморщеним, як грушка, обличчям, мірошник хазяїнував біля коша. Камінь невпинно кружляв і теплувате запашне борошно рукавом сипалось у підвішений мішок. Поряд підскакували на лапах у валу два стовпчики-товкачі. Вони в ступах товкли просо — таке жовте, духмяне. Мефодій якимось хвалився: “Запустиш руку до мішка, набереш жменю і їси. А потім, ето, чую, як тіло здоров’ям наливається. Що то, значить, хліб!”

Вересневе сонце світило в очі, його промені іскрилися на плесі Південного Бугу. Ранок був без дощу і рвучкого вітру. Ще з горбка Аркас побачив, що біля школи вже зібрався натовп: дорослі стояли під деревом, а діти юрилися перед входом. Щось приємне підкотилося до серця й усмішка осяяла його обличчя.

— Вже зібралися, — перехопивши радісний погляд хазяїна, кивнув у бік села Мефодій.

— І слава Богу, — вдоволено мовив Аркас. — Прямуї до школи.

Відкриття школи з українською мовою навчання завдало Аркасові чимало клопоту. Він розумів, що тільки залучення сільської дітвори до національної культури дозволить їй краще пізнати свою історію. Попервах заняття йшли без книжок та вчителів — навчальний процес усеціло ліг на плечі Миколи Миколайовича.

А де взяти підручники? Кому кланятися, аби дозволив діяльність школи? Із Києва Микола Аркас “виписав” “Граматку” Норця (псевдонім українського педагога й освітнього діяча, автора підручників для початкових шкіл Тимофія Лубенця (1855—1936), який, окрім букварика, видрукував за власний кошт під псевдонімом Т. Хуторний українську “Читанку”. Навчання за цими підручниками жандармерія всіляко переслідувала, а самі книжки підлягали конфіскації. Вреїсті Т. Лубенця звільнили з посади директора народних училищ Київської губернії, звинувативши в українофільстві. — В. Ж.)

Виховувати дітей рідною мовою було важко ще й тому, що українських книжок на той час не вистачало. Особливо для принижених, постійно кривджених селян. Ніщо із друку не доходило до неписьменних людей. Це й спонукало Миколу Аркаса без офіційного дозволу влади впорядкувати власного “Букваря” й таки розпочати заняття. Однак, пошуків офіційного розв’язання питання не полишав.

Звісно, за порадою звернувся до давнього приятеля киянина, народного вчителя, власника київської книгарні Василя Пилиповича Степаненка:

“Думка в мене — замість колишньої в нашому селі власної моєї школи грамотності, а вона з 1860 року відкрита ще моїми батьками, завести українську селянську школу, та не можна дізнатись, у кого і який дозвіл треба дістати, де і які є в нас підручники для такої школи. Оце послав запити в різні кутки, то й досі не маю відповіді, а бажання, щоб школа була легальна й ніхто б не присікувався до неї, до вчителя і дітей. Чи немає у Вас кого, щоб міг дати таку пораду мені у цій справі?” [117].

Степаненко не міг задовольнити прохання миколаївського приятеля, бо ніхто з київських чиновників офіційного дозволу на викладання в сільській школі українською мовою не давав, але Василь Степаненко на засіданні київської “Просвіти” розповів про школу в Богданівці та про викладання в ній національною мовою. Знайшлися бажаючі посприяти Аркасу в підборі кандидатури на вчителя. Та час минав, пошук затягнувся, а діти в Богданівці не знали, за що братися.

Микола Аркас — Василю Степаненку:

“Дуже й дуже жалкую, що не довелося скористатися пропозицією добродія Богача, бо оце тільки одіслав у Богданівку нового вчителя Д. М. Гульченка, якого прислав до мене Голова українського гуртка народних учителів Херсонщини. Здається, людина хороша, а

там хто його знає, як воно виявиться. Шкода, що так довго не було у Вас підходящої людини, але, не знаючи, чи знайдете Ви, не доводилось зрікатися того, що на той час трапилось, бо діти й так уже втратили півроку, доки оце вишукався чоловік” [118].

...Як тільки Аркас з кучером вїхали в Богданівку, у провулку кілька разів услід бричці гавкнув собака. Обіч тонко скрипнув колодязний журавель. Он півень, нарешті, проснувся — злетів на тин, аби сповістити про давно вже погаслу вранішню зорю.

Аркас невесело подумав про те, що прямо лихо з тими учителями: добродій Гульченко не пробув і тижня, невдоволений житлом та нарікаючи на завантаженість перед початком занять повернувся до Херсона. Згодився працювати інший, але що чекати й від нього...

Ось як пише про відкриття української школи в Богданівці миколаївський краєзнавець Микола Лагута:

“Настав день, як зібралися діти, батьки, діди й кілька жінок. Прийшов піп, помолилися Богу й почалося навчання. Ви бачили коли-небудь, як малій дитині куплять гарного гостинця, або червону сорочку, як вона радіє? А Микола Миколайович вдсятеро більш був радий. Він бігав, турбувався, сміявся, цілував замурзаних кавунами (діло було восени) школярів і знову бігав; покладав надії, що ця школа буде матір’ю української школи. І дійсно, навчання пішло дуже гарно. Дітей було більше, ніж можна було вмістити. Цьому допомагало те, що

Микола Миколайович ні разу не обійшовся, щоб не приголубити якогось із учнів та не прислати гостинців із міста, а на великі свята, як Різдво, Великдень та Клеціальна неділя, улаштував дитячі свята, в яких виступали мало не всі школярі. Читали маленькі твори Шевченка, байки Глібова в особах та інші його вірші. Пам'ятаю, як дівчинка п'яти років висловилася про байку Глібова "Горлиця та горобець". Закінчуючи, вона дуже мильовничо додала: "Оце, сидячи на пеці, я вигадала вам баєцьку, паниці". В деяких дорослих з'явилися сльози на очах, інші плескали в долоні, кричали, просувались уперед, щоб побачити ту маленьку артистку. Але Микола Миколайович вже носив її на руках, цілував її, показував людям і знову цілував. Цілував без кінця, а сльози радощів та щастя так і лились з його очей. Треба самому мати велику радість, щоб зрозуміти хоч трохи радість Миколи Миколайовича. Але недовго йому, бідолашному, довелось мати такі радощі та щастя..." [119].

Однак, радощі скоро скінчилися й почалися прикрощі з місцевим попом Варфоломієм — рожевощоком, за сорок літ чоловіком, з густими бровами й товстими губами.

Із нарису миколаївського просвітянина Миколи Лагути:

"Більше трьох років отець Варфоломій справно ніс службу в Богданівці, не обминав і школи. А щоб він тримав язика за зубами

щодо викладання предметів лише українською мовою та про те, що замінено російські підручники українськими, Аркас, як тільки приїздив у село, відразу ж вручав отцю Варфоломію конверта, в якому лежало двадцять п'ять рублів. І той певний час ховав під сукно "Діло з українською школою в селі Богданівці" [120].

У листі до Євгена Чикаленка Микола Аркас також просить підшукати йому для школи вчителя, який міг би керувати світським хором та заклав би церковний. Мріяв, планував, звертався за допомогою, шукав поради.

16 травня 1908 року Марко Кропивницький, який мав невеличкий хутирець Затишок біля станції Старовірівки Харківсько-Балашовської залізниці, також зацікавився відкриттям школи з українською мовою навчання:

"Любий друже, Миколо! Будь ласка, не одмов сповістити мене, чи правда тому, що ти заснував у своїй слободі школу з українською викладовою мовою і як це пощастило? Навчи й мене, бо скортіло й мені відкрити невеличку школу, і в цім випадку найкраще триматися одного напрямку. Звичайно, що я не в силі більшої школи заснувати як на 20 душ, але задля нашого глухого хуторка і це діло буде коштовної ваги" [121].

На той час Микола Аркас зрозумів, що запровадити українську мову навчання у своїй школі офіційним шляхом не вдасться, тому почав діяти "без дозволу" й повідомляє Кропивницькому:

"Школа, що в мене в Богданівці, розпочала вже другий рік навчання усіх наук нашою

українською мовою: читання, писання, арифметика і святе письмо. Наслідки чудові: торік з тим самим учителем діти вже на Різдвяні святки пішли додому читаючи, тоді як раніше, поки затукмачували їм голови російською грамотою, вони тільки о Великоднім святі заледве, навпомацки, могли розбиратися в книжках, та й вчать діти, як свідчить учитель, а головне батьки (які приходили дякувати мені за те, що у школі вчать рідною мовою), далеко охочіше, й легше їм. Селяни Богданівки почали з власної ініціативи передплачувати газети “Громадська думка”, “Рада”, “Рідний край”, зібрали гроші у фонд побудови пам’ятника Тарасові Шевченку” [122].

Микола Аркас як педагог вважав українську мову основою рідної культури та освіти, громадянського, патріотичного виховання, він був переконаний у цій простій істині, тому й впроваджував духовні надбання України в богданівську сільську школу. Аркас розумів, що українську мову слід вивчати за народними творами, бо вони — джерело віковичної мудрості й досвіду, народної моралі. Про це й писав до редакції газети “Рада”:

“Радісно бачити на власні очі, як росте самосвідомість, як прокидається велетенський народ, як він серцем чує й бачить, де правда, де щирість, як він радісно стріча той перший промінь світла, що прориває страшну темряву, яка так міцно і так без жалю довго обгортала його; радісно бачити, як до рідної Неньки-України вертаються силоміць

одірвані, покалічені діти. Поможі ж їм, милий Боже, скоріше розвіяти ту темряву, скоріш розплющити очі, спізнати самих себе гордими, що вони сини вільної своєї Неньки-України, стали на працю задля неї, загоїли її тяжкі рани, щоб вона перед усім світом одверто пишалася своїми любимими синами.

Пишу до Вас за це, щоб Ви хоч коротенько сповістили в шановному часописі Вашому за цей уже приємний факт, щоб й інші селянські громади на взірць Богданівської поклали і свої копійки на будівання пам'ятника Великому своєму поетові і страднику — борцеві за волю і щастя рідного краю” [123].

Під час чергового приїзду богданівський вчитель Грачов розповів Миколі Миколайовичу про непривабливі вчинки богданівського попа, який наполягає застосовувати на уроках покарання різками, приходять на заняття п'яним. Дорікає, що мало “господнього слова” викладається і, мовляв, як на це подивиться губернатор Зацаренний, коли в школі домінує українська мова. Дізнавшись, що все те правда, Аркас негайно зажадав зустрітися з отцем Варфоломієм. Ледве той всівся у широкому кріслі, як Микола Миколайович одразу ж і почав:

— Усі ми ходимо під Всевишнім, і ніщо від його погляду не сховається, отче.

— Амінь! — склав тремтливі руки законовчитель і звів до стелі червоні очі.

— Так от, чи знаєте, отче, що я плачу вам чималі гроші тільки за те, щоб ви не втручалися у шкільні справи? Крім того, знали міру у своїх діях...

— Поскільки ви, пане, власник школи, то чи можу я заподіяти лихо вашій школі? — отець Варфоломій кисло посміхнувся, розгладив чорну бороду, яку притискав до грудей ланцюг з масивним хрестом.

— Гаразд, буду відвертим, — Аркас глянув співрозмовникові у вічі. — Мені стало відомо, що ви дозволяєте різні вольності у ставленні до учнів, про які ми не домовлялися. Не раз тхнуло від вас і малясівкою.

— Що ви кажете, пане Аркасе? — вирячився піп. Ніс його, і так червоний, миттю став сизим. — Боронь Боже! — удав із себе обуреного піп. — І слухати не хочу. Це наклеп!

— Ні, — твердо мовив Аркас. — Мені про це розповідали не тільки в школі, а й батьки. Навіть у церкві, під час служби, ви натякали на те, що, мовляв, школу треба закрити, бо вона — зло дітям, незрілим розумом і душею.

Законовчитель сидів із відкритим ротом, важко дихав і не знав, що відповісти.

— То як, пане отче? Будемо й далі жити у злагоді, чи перейдемо до протиборства? Адже і я маю про що розповісти настоятелеві Адміралтейського собору...

Отець Варфоломій знав, що з сином покійного губернатора тягатися йому не під силу, тим паче, що рильце в пушку: Аркас уже витурював його із світлиці за пиятику й брехню. “Тут діло делікатне, треба помаленьку, як вода точить камінь”, — уже планував про себе піп “божу” кару на Богданівського українофіла...

— Змилуйтеся, пане Аркасе, — промимрив піп, — у мене ж дітей купа.

— От і не соромте, отче Варфоломію, сільських дітей, а добру-розуму вчіть.

Миколаїв. Вулиця Соборна. Поштова картка XIX сторіччя

— Воістину справедливі слова, — тільки і сказав законовчитель, мало не вклоняючись Аркасові та ховаючи додолу хмільні очі, в яких, наче оси, зароїлися злі вогники...

Піп-таки невдовзі розкрив свої карти. Високому начальству стало відомо про “крамольні вчинки” Аркаса, про те, що в розмовах з селянами *“пан Аркас дозволяє говорити про те, що ми не маємо своєї історії”*, та що *“ми не в силі більше ховати в собі національні почуття”*. Надто вже турбувало “патріота з Богданівки” те, що *“українською мовою не було підручників Закону Божого”*, та що *“у школі зовсім відмовляються від викладання цієї дисципліни”*.

Після зустрічі з губернатором Зацаренним Аркас зрозумів, що надій на врятування школи майже не залишилося. До якого б хоч “високого начальства” звертався за допомогою, бачив відверту неприязнь до національної школи.

Микола Аркас — Василеві Степаненку:

“Оце після великодних свят приїздив до мене становий пристав і взяв від мене

пояснення, як це одкрив у селі українську школу (хтось уже доніс), і взяв з учителя підписку, що він не буде надалі вчити по українських книжках, а школу до дальших наказів начальства поки-що прикрили. Дуже, дуже жалько, бо дітки гарно звикли вже, батьки задоволені, а тепер хто його зна, як буде. Оце наша українська школа розпочала третій рік, і в тім році мали скінчити її діти, що й у вічі не бачили московської книжечки і щиро полюбили свою, та ба! Не судилося. Треба подавати прохання, щоб дозволили хоч яку-небудь, а то як 40 дітей залишаться без школи” [124].

У кабінетній тиші в миколаївському будинку на розі Соборної та Адміральської Микола Миколайович сповідався у листі й до свого товариша, історика та бібліографа Василя Доманицького (1877—1910):

“А в нас, у Миколаєві, поганським вітром повіяло, не знаю ще, з якого боку, а вже чутно пахощі смердючого квасу; не даємо приводу за що-небудь зачепитись, але самі добре знаєте, що й приводу не “требується”, одне “мановеніє длани”, і зруйнується, загине вся праця” [126].

Допоки Микола Аркас стукався у Миколаєві до кабінетів високого чиновництва, коли Богданівка ще спала й ніде не видно було жодної живої душі, вулицею села проїхала карета з пасажирами — не перша за рік “комісія високого начальства”. На задньому сидінні, розкинувшись, напівлежав чиновник особливих

доручень губернатора. Двоконка зупинилася біля садиби отця Варфоломія, а за хвилину службовець зник за широкими дубовими ворітьми.

Ранкова ватра розсипала над селом сині барви, міради срібних зірочок спалахнули на росяній траві. Над Бугом скрикнула чайка — печально і протяжно.

Ось як описує переслідування засновника і вчителів школи в Богданівці миколаївський краєзнавець і “просвітянин” Микола Лагута у своєму нарисі, наводячи спомини вчителя Грачова. У кожному слові — біль та страждання від пережитого:

“Довідались насправді про цю школу вороги України і стали надсилати то приставів, то урядників, які немало завдавали болю Миколі Миколайовичу, забороняючи існування його власної дитини — школи.

Родинний маєток Аркасів у Богданівці та приміщення школи не збереглися. Так виглядає місцевість, де вони були розташовані. З вікон будівель відкривався вид на Лиман та чудовий краєвид

Але він знав: щоб захистити свою дитину, треба задовольнити тих п'явок — і він через службовців вислав їм законвертованого листа, до якого додавав певну кількість грошей. Така справа тривала цілих три роки, доки таки доконали те бідне дитя. За доносом панотця Варфоломія з'явився пристав, д-ій Гудаковський М.А., припечатав школу й мене заарештував. В цей час Миколи Миколайовича не було в Богданівці, але як тільки він довідався про це, зараз прислав у Варварівку до поліція листа з добрим "додатком", і мене було випущено, але взято підписку, що я ніколи не вчитиму дітей українською мовою. Мене відпустили, але школи не відчинили. Ось так умерла люба дитина Миколи Миколайовича — українська школа — в 1908 році. Дуже турбувався, бідак, навіть плакав, а щоб не зникло те насіння, яке було вже кинуте в дитячу душу, Микола Миколайович звелів роздати всі книжки дітям і дорослим. І у всіх просив прощення" [126].

Душевний біль, якого йому завдало "високе начальство", закривши школу, підірвав Аркасове і так уже розхитане здоров'я. Микола Миколайович занеміг, тиждень пролежав, ні з ким не розмовляючи. Ольга Іванівна занепокоїлась, щоранку ходила до церкви й молила Всевишнього за здоров'я чоловіка, згодом послала покоївку, українку з Полтавщини Ликерю, запросити лікаря. Оглянувши хворого, той порадив спокій, вранішні та вечірні прогулянки. Поділився Аркас своєю бідою і з Доманицьким:

“Не можу не поділитися з Вами своїм лихом. Ви знаєте, що в мене на селі була школа грамоти, заснована на кошти моїх батьків ще з 63 року. Останній час спорядкував її я, й діти оце вже третій рік вчать у ній по наших українських книжках, усі російські підручники було викинуто, вчення йшло навдивовижу гарно, діти у школі все розуміли, не було такого затурканого, переляканого виразу, як заставиш переказати, вивчити вірша, байку, або прочитане переказати своїми словами, не видно й не помітно того напруження, яке охоплює дітей, коли вони було починали переказувати прочитане з російських підручників. На ту весну я вже мріяв побачити учнів, що скінчили школу, які зроду не бачили російської книжки. Школа була повнісінька дітвори, аж 48 душ, батьки висловлювали задоволення, що діти легко й надзвичайно швидко (за два місяці) навчалися читати, й на тобі, по чийомусь дозові (здається, попівському) її припинено. А шкода й жаль превеликий! Що тепер робити? Не знаю.

Бувайте ж здорові, любий Василю Миколовичу, шануйте й бережіть своє здоров'ячко, пам'ятайте, що воно потрібне й дороге не Вам одним: безталанній Неньці-Україні нашій надто важко доводиться без щирих діячів і працівників,

а зараз приспів такий час, годинонька для неї, коли кожна сила має величезну вагу в її становищі” [127].

Та щойно відчув Аркас полегшення, вирішив не опускати рук. Поїхав до Миколаєва, аж до морозів проводив засідання Товариства. Він був високоавторитетною особою в місті. З його почину “Просвіта” ухвалила заснувати в Миколаєві українську школу та почала добиватись у губернатора дозволу на її відкриття. Але на цьому клопотання й припинилися. Не відновили власті школу і в Богданівці. Стомлений громадською роботою, переборами в серці, яке останнім часом дедалі частіше турбувало болями, Микола Аркас задумав у кінці року знову перебраться до Богданівки, на природу. Звелів запрягати сани. Надворі збиралося на сніг. Гуло в піднебесі, тріскалося й стогнало на Бузі, а під ногами аж дзвеніло. І раптом із неба посипалося диво: сівся сніг — повільний, лапатий, як заяча шапка, вкриваючи сліпучим сяйвом річку, яри й видолінки... Кружляв небесний пух урочисто, утворюючи химерні кола, здіймався вгору, а потім, мов на невидимих санях, спускався на замерзлу землю.

Опівдні Аркас дістався Богданівки. Біля воріт його радо зустрів керуючий маєтком Спиридон Пономаренко. Чемно привітавшись, Спиридон Михайлович розповів про сільські новини, хоч які там новини, коли он яка хурделиця, і запитав, чи надовго приїхав господар.

— Ой, не знаю, Спиридоне, — скинувши кожуха, відповів Аркас, — приходьте увечері, постіваємо під кобзу, а там, як мовиться, іще буде видно. Знудьгувався я й за інструментом, та, мабуть, й співати розучився.

— Х-хе, — поштиво всміхнувся Пономаренко. — Ви та й розучилися! Мамко ж моя, скільки ж ви їх знаєте, тих усіляких дум,

Миколо Миколайовичу! Особливо мені на серце лягла ота пісня, яку співаєте частенько:

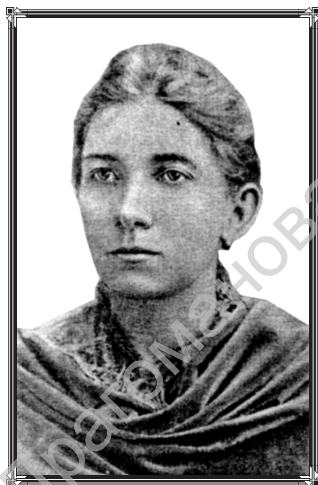
*Зажурилась Україна,
Що нігде прожити...*

Того вечора вікно Аркасової садиби довго ще світилося й на вулицю долинала журлива мелодія. А коли пісня замовкала, Микола Миколайович з гіркотою на серці думав про те, що відтепер він повинен дітям крадькома читати українські книжки, вчити з ними вірші й українські пісні.

Газетна інформація:

“Мені доводилось бачитися з тими селянами села Богданівка поблизу Миколаєва (приходили за 15 верстов, щоб побувати у “Просвіті” на літературних вечірках) і багато гомоніти з ними про рідні справи і про школу. Досить розвинені й національно свідомі, вони із задоволенням оповідали мені про успіхи дітей у школі, завжди добавляючи: “Спасибі Миколі Миколайовичу за турботу про нас, не нарадуємося тепер, дивлячись на свою дітвору, як вона охоче йде до школи.” Та й не дивно, що селяни так казали, бо діти за рік поспівали в науці стільки, скільки у школі з російською викладовою мовою й за три роки не научували. Але темні сили в останні роки чого тільки не змели — змели вони і школу Миколи Миколайовича Аркаса, за якою він так тяжко побивався. Кореспондент — П. Недоля” [128].

*В Аркасовій опері роль Катерини грали актори
(вгорі зліва направо): Марія Заньковецька,
Єфросинія Зарницька, Дарина Шевченко-Гамалій,
Олена Ратмирова та інші. Фото*

“КАТЕРИНА” У СВІТАХ

Газетна інформація:

“Опера М. Аркаса “Катерина” безсмертна своїм змістом, своїм лаконізмом, як усі неперебутні цінності. Немає повісті печальнішої, ніж “Катерина”. Перед автором треба зняти шапку і вклонитися. Думка висловлена високопоетично і дуже доступно. В цьому велич і Шевченка, і Аркаса.

Іван Козловський, співак, народний артист СРСР” [129].

к добре в житті, коли у вирішальну мить надійне плече друга! Таким для Миколи Аркаса був відомий театральний режисер і актор Марко Кропивницький. Саме Марку Лукичу передав Аркас клавір опери для сценічної вистави, тим більше, що Кропивницький виступав в одеському “Русском театре” з першою українською професійною театальною трупю, до складу якої входили такі відомі актори, як М. К. Заньковецька, П. К. Саксаганський, М. К. Садовський, Г. П. Затиркевич-Карпинська.

Микола Аркас — Маркові Кропивницькому:

“За виконання “Катерини” я не боюся; знаю добре, що ти робиш усе якнайкраще, бо й за які слабуваті наші драматичні твори, якщо було, візьмешся їх поставити, то ставали гарними. Міркую собі, що із “Катериною” вийде те саме. Як я чув шановну пані Ратмирову в Миколаєві, то ще тоді думав, що вона була б най-

*краща Катря з тих, що я міг бачити; і от до-
велось таки сповнитися моїм мріям. Останніх,
що гратимуть, не доводилося мені й разу ба-
чити, але я знаю, що все буде гаразд, хоча не
здля мене, якого мало хто знав, а здля най-
шого великого батька Тараса, чия безталанна
Катря з цього часу піде блукати світом” [130].*

9 вересня 1898 року Марко Лукич Кропивницький повідо-
мляє Аркаса: *“Катерина” вже оркестрована Ф. І. Воя-
чком, викладачем Київського музичного училища, який
дуже дотепний оркеструвальник” [131].* Аркас погодився
з тією кандидатурою, знаючи творчу вдачу Кропивницького та
його прискіпливість до сценічного матеріалу. Микола Миколай-
ович на той час почував себе кепсько, тому на репетицію до Оде-
си поїхати не зміг. З нетерпінням чекав звісточки від приятеля.
*“Якщо успію вивчить, — коротко повідомляв Марко Кро-
пивницький, — то в Одесі й виставлю і сповіщу тебе за-
здалегідь” [132].*

У другій половині вересня того ж року на сцені “Русского
театра” взялися за репетиції “Катерини”. Тому маємо підстави
саме цей час назвати початком сценічної історії Миколи Аркаса.
Однак, Марко Кропивницький не встиг завершити підготовки.
Не було цензурованого примірника лібрето, а клопотання про
дозвіл забрало два місяці. Гастролі ж закінчувалися й на трупу
Марка Лукича, згідно з угодою, чекала театральна Москва.

Марко Кропивницький — Миколі Аркасу:
*“Любий друже, Миколо Миколайовичу!
Стало бути, “Катерини” в Одесі не виста-
новлю, бо мушу посилати два екземпляри
тексту до цензури й можу сподіватися на*

дозвіл не раніше, як через два місяці. Виходить, що вистановлю "Катерину" я тільки в Москві. Партитура оркестрована у мене вже готова, тепер розписують партії" [133].

Мабуть, життєва закономірність: там, у Москві, де опера "Катерина", заборонена на українській сцені, вперше й побачила світ рампи. І саме — українською мовою!

Артисти Кропивницького мешкали в московському готелі "Національ" на Тверській. Марко Лукич писав у листі до Аркаса про свої враження від поселення у щойно завершений будівлі, про незвичайну подію на цій вулиці — *"встановлення 99 електричних ліхтарів"* [134]. Навіть надіслав із цього приводу власний саркастичний вірш:

*Всю Тверскую осветили —
Електричество пустили,
А в других местах прохожий,
Поплатиться может рожей...* [134].

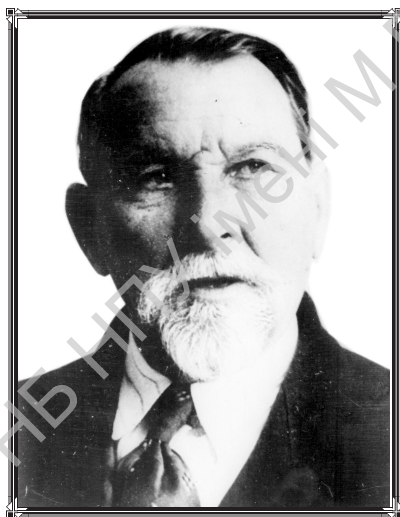
А ще Кропивницький написав Аркасові, що прем'єра планується на 12 лютого і трупа наполегливо готується до вистави. *"А якщо трапиться щось несподіване, — заспокоював Миколу Аркаса Марко Лукич, — що може п'єсу прийдеться відвернути, то я тобі ударю депешу не пізніше як 9-го числа"* [136].

Микола Аркас — Марку Кропивницькому:
"Учора відібрав твій дорогий лист. Дуже, дуже він порадував нас усіх, а надто жінку та дочку, котрі бажають приїхати подивитися першу виставу в Москві. За себе не знаю, дуже вже мені якось боязко, а все ж прошу тебе сповістити мене, коли піде перше

представленіє і замість авторських не остав моєї просьби — пришли мені афішу тієї вистави, і, якщо будуть, то і відгуки газет і журналів московських, щоб, коли лятимуть, то я знав би, за віщо. Дуже, дуже я щасливий, мій голубе, що в тобі — батькові сцени і нашої драматичної літератури, я — твій поганенький учень передав свій слабкий твір, і ти підтримав мою “Катрю”, і перший випускаєш її у широкий світ” [137].

Репетиції “Катерини” проходили з оркестром, з хором і солістами. Їх зводив до гурту диригент Матвій Тимофійович Васильєв-Святошенко в театрі “Акваріум”, що на розі провулку Садового та

Матвій Васильєв-Святошенко
перший диригент Аркасової
“Катерини”. Фото

вулиці Тверської. Обставляв же сцену “з декоративного боку чарівно” відомий у Москві художник-декоратор Микола Денисов. То була низенька споруда, невеликий партер із рядами зручних крісел, кілька ярусів лож, стіни обліплені афішами. Про хід підготовки Кропивницький сповіщав Аркаса майже щодня.

**Марко Кропивницький —
Миколі Аркасу:**

*“Любий друже, Миколо
Миколайовичу! Вибачай, голубе
сизий, пишу похапком, бо
роботи — роботи, а тут ще*

й руку покалічив, так що носю на перев'язці. Вистановляємо "Катерину" 12 лютого. Музики ті, що сидять в оркестрі, інші хвалять, інші не гудять, а мовчать. Реклама іде ще суха: готується до постановки не грана ще опера і т.д. Інакше не можна, бо перша реклама — це початок подальших спектаклів, а з 8 числа піде реклама ширше" [138].

Москвичі до прем'єри ставилися уважно, неодмінно відвідували вистави, і преса під рубрикою "Театральні новини" такі події не залишала поза увагою:

Газетна інформація із театру "Акваріум":

"Товариство русько-малоруських артистів під проводом Кропивницького, у п'ятницю, 12 лютого, бенефіс знаменитого карикатуриста, художника і декоратора Миколи Вікторовича Денисова (псевд. М. В. Дені). Виставлено буде нову п'єсу "Катерина", оперу на 3 дії, твір Ар-са, сюжет із поеми Т. Г. Шевченка. Беруть участь: пані Ратмірова, Шевченко-Гамалій, Онищенко, Озерова, Гончарова; добродії Кропивницький, Розсудов-Кулябко, Глоба, Вукотич, Глібов, Клишко та інші. Початок о 8-й год. вечора" [139].

Не обійшлося й без сенсаційних вигадок газетярів: у "Московских ведомостях" з'явилося повідомлення про автора опери — ним, мовляв, є "адмірал Аркас, голова музично-драматичного гуртка в Миколаєві", що й обурило Марка Кропивницького в листі до Аркаса:

"Чорт його батька зна, хто це наплів рецензенту, що ти адмірал? А фамілію

твою, подлець, підслухав і надрукував. Але загальне враження не передаєме: москвичі так і торохтять про твою "Катерину", не нахвалять і нашу акторську гру" [140].

99

Театръ «АКВАРИУМЪ»

Въ Пятницу, 12-го Февраля,

БЕНЕФИСЪ ХУДОЖНИКА-ДЕКОРАТОРА БЕНЕФИСЪ

Н. В. ДЕНИСОВА.

Товарищество изъ русскихъ и иностранныхъ артистовъ, въ сотрудничествѣ съ директоромъ и режиссеромъ М. Л. КОРОТКОМЪ

КАТЕРИНА

Въ первый разъ постановлено въ театръ «Акваріумъ»

И. И.

НЕ ЗНАЯ БРОДУ, НЕ СУИСЯ ВЪ ВОДУ.

Учрежденіе: г-жи Рагмаровъ, Шеячъ-во-Самойла-Сидорова, Мушкетеръ-Полтавскій, Стефановъ-Крошвинскій, Пасудовъ-Будяковъ-Дубининъ-Сидорова.

Музыкальный оркестръ, подъ управ. М. Т. ВАСИЛЬЕВА. Начало ровно въ 8 ч вечера.

Билеты продаются въ театрѣ съ 10-ти часовъ утра.

Въ Пятницу, 12-го Февраля, въ 2-й разъ Катерина.

Въ театръ «Акваріумъ» въ Пятницу, 12-го Февраля, въ 2-й разъ Катерина.

Въ театръ «Акваріумъ» въ Пятницу, 12-го Февраля, въ 2-й разъ Катерина.

Московський театр "Акваріум":
афіша опери М. Аркаса "Катерина"

Того вечора, 12 лютого 1899 року, московський театр “Акваріум” гув, як потривожений бджолиний вулик. Адже не щодня і не щороку лунала неподалік Кремля чиста українська мова й національні пісні, а не “малороссийское наречие”. Зібралось чимало шанувальників творчості Тараса Шевченка, земляків, особливо, інтелігенції. Опера збуджувала цікавість скептичних москвичів, підбурювала їх шукати недоліки й огріхи чи, навпаки, коштовні якості, — щоб, або піднести до небес почуте, або розкритикувати вщент.

Хвилювалися й артисти Марка Кропивницького, та не менше від них — Аркас у Миколаєві. Композитор очікував із білокам’яної найгіршого, навіть уявляв ганебний провал прем’єри: лунає музичний вступ до опери і враз — глядачі загомоніли, вигукують та висловлюють невдоволення і залишають зал...

Та насправді все було інакше: перші ж звуки опери захопили московських слухачів, а виступ українських артистів супроводжувався бурхливими оплесками. Успіх був дивовижний. Того вечора Марко Лукич надіслав до Миколаєва телеграму: *“Вітаємо з успіхом і дякуємо композитору за довіру. Кропивницький і товариство”* [141].

Марко Лукич Кропивницький час від часу запрошував Аркаса до Москви, писав, що московський глядач настирливо бажає бачити автора “Катерини”:

“Я все таки дуже хотів би, щоб ти побачив “Катерину” в Москві. Та невже ж ти не можеш приїхати хоч на масляній? “Катерина” піде ще разів зо два. Приїзди” [142].

У листі Марко Кропивницький розповів Миколі Миколайовичу про перші враження “публіки” та свої від прем’єру, передав

Титульний лист першого видання клавіру опери “Катерина” з автографом автора — дарчим написом першому виконавцеві ролі Андрія — М. М. Глобі — після прем’єри опери у Москві 12 лютого 1899 року

слова, сказані із сцени поцінувальниками опери, надіслав витинки з газет. Він намагався “втягти” композитора до білокам’яної, сповіщаючи про нечуваний “інтерес навколо Катерини”, який здійняли журналісти”.

Газетна інформація:

“У п’ятницю, 12 лютого, в театрі “Акваріум”, вперше йшла опера “Катерина”; сюжет її запозичений із відомої поеми Т. Г. Шевченка, а музика написана п. Ар-сом. Опера, завдяки своєму красивому сюжету і вдалим вокальним, як сольним, так і хоровим номерам, справила на публіку прихильне враження; вона багато аплодувала й викликала окремих виконавців, як-то: пані Ратмирову, Шевченко-Гамалій, пп. Кропивницького та Глобу. Дирекція Товариства не покупилася на декорації, й нова опера, очевидно, приживеться на малоруській сцені” [143].

Трупа Кропивницького мала ставити “Катерину” лише один раз, однак, адміністрація театру “Акваріум” упросила продовжити виступи. Звістка про малоросійську оперу рознеслася Моск-

вою відразу після прем'єри. Біля каси театру збиралися черги бажаючих придбати “зайвий квіточок”. Цю радісну новину Марко Кропивницький передав до Миколаєва:

“Успіх колосальний, чого я й не чекав. У Москві таки розуміються на нашому! Йде “Катерина” сьогодні, та й в середу, 17, мабуть піде й 21-го. Радив би тобі послати дарунки, примірники “Катерини”, виконавцям: Катерини — Олені Павлівні Ратміровій, Ганни — Дарії Іванівні Шевченко-Гамалій, Андрієві — Миколаю Мартиновичу Глобі, Івана — Василю Івановичу Розсудову-Кулябку й диригенту Матвію Тимофійовичу Васильєву-Святошенко; це буде надто втішна пам'ятка” [145].

Микола Аркас негайно відгукнувся на прохання Кропивницького. Уже наступного дня з Миколаєва до Москви поштою пішла бандероль і всі п'ять клавирів опери “Катерина” та записка:

“Прийміть, Високошановний пане Матвію Тимохвійовичу, цю пам'ятку у знак щирої вдяки за оркестровку й диригентство мого слабкого труда від іскрено поважаючого автора” [145].

Прем'єра й радість від успіху поклали Миколу Аркаса в ліжку. Від надмірного переживання стався інсульт. З часом, перемагаючи біль, усе ж через силу відповідав адресатам, але писала дружина.

Микола Аркас — Панасові Саксаганському:
“Пробачте, будь ласка, що пишемо машинкою, але після своєї недуги, так погано

дряпаю рукою, що й сам ледве розберу. Спасибі Богові, Ольга Іванівна стала в поміч у цій справі” [146].

Піклування дружини й “мікстури” допомогли Аркасові подолати хворобу, однак, права рука вже не слухалася...

Марко Кропивницький — Миколі Аркасу:

“Ти мене надто здивував, написавши, що в тебе був удар... Коли, як, з якого випадку? Мене здивував твій почерк. Хоч ти й раніше писав штрикачками, але все ж таки краще... Я, єй-богу, аж жахнувся” [147].

Марко Лукич, знаючи, як цікавлять Аркаса бодай дрібниці, ба більше, щоб сприяти видужуванню композитора, описує до подробиць виставу “Катерини” на московській сцені.

Марко Кропивницький — Миколі Аркасу:

“У першій дії повторювали дует “Кохай, кохай” і танець (ставив балетмейстер Ніжинський). Танець такий: спочатку, з перших тактів, один парубок бокаса підтанцювувє до дівчини, але другий у мене його відкидає і хапає ту дівчину і йде за нею кружала; за ним слідком ще три пари, потім Іван із Катрею і другий москаль, і кожна пара танцює щось своє (Іван по-кацапськи), далі вискакує сам Ніжинський і жарить соло. В нього два чорти сидять в ногах. 1-а дія танцем і кінчається.

У 2-й дії повторюється “Жили б тихо”. Але ми навіть починаємо дуетом “Ой, як тяжко”. Бувають оплески за “А хто ж мою

головоньку” і за “Не можу, не можу, на старості сором”.

У 3-й дії сцена з дитиною проходить так тихо, що муху можна чути (дитина — лялька). Після того, як Іван пішов, після слів Катрі: “Батько, батько, сина віддурався” бувають оплески, ридання, а в перший раз стала із двома баринями істерика. Сліз у публіки багато. Коли Катря провалюється в озері і двічі викидає руками із криком — картина страшенна. Викликають разів 6-7. І мене кличуть обов’язково. За другий акт викликають разів 5-6. У картині з’являємося ми теж.

Одежа ось яка: я гримуюсь Тарасом Григоровичем: у вишиваній сорочці, білих штанях, поясом зеленим підперезаний і у свиті, цецто — в свитці. Шевченко-Гамалій у киреї і поверх хустки на голові намітка. Ратмірова — дівчиною у плахті і квітках.

У другій дії, біля джерела, в 3-й — у старенькій спідниці, свиті сірій (юпці), з торбиною за плечима й палицею у руці. В лісі, біля колоди, де кладе дитину, скидає торбу і свитину. Андрій в черкасиновій жупанині і сивій шапці. Іван у білому кітелі, в кепці й у поясі чорнім із бляхою, так і два його товариші, що приходять разом із ним до парубоцького гурту” [148].

Не чекаючи відповіді з Миколаєва, Марко Лукич, аби розрадити Аркаса та розвіяти невеселі думки від хвороби, через два

дні знову надсилає “кумові Миколі” нову інформацію про “говорільню” навколо опери та змальовує картину вистави. Цей лист цінний тим, що розкриває творчу лабораторію української сцени, нестримне бажання Кропивницького прославити творчість великого Кобзаря та композитора на театральних конах Російської імперії.

Марко Кропивницький — Миколі Аркасу:

“Катерина” мала великий успіх. Шкодує, голубе, що не приїхав, бо, певно, таких декорацій, як написав д. Денисов (1-а та 3-я дії) не скоро й нам доведеться побачити. Щоб найкраще обставити, я навмисно дав оперу бенефісом декоратора-художника Денисова, щоб тим його підцькувати. Ну, і підцькував. Перша дія: за селом. Млини: перший на першому плані, під котрим сидить засмучений Андрій. Другий на третьому плані. У цього крутяться крила. 3-й і 4-й поряд — на декорації. Крила теж крутяться. Доба — зараз після заходу сонця. Верхів’я дерев і дах на другому млині виблискують позолочено; увесь кругозгляд рожевого кольору. Далі йдуть поля і перелісочки; перспектива розкішна. Вихід хлопців — із долини, дівчат — із гори; нібито дівчата біжать від села, а хлопці із луку.

3-я дія — Расеюшка-матушка. Ялиновий ліс у тумані й озеро; на кону, ліворуч від актора — колода, трохи притрушена снігом, праворуч — ялиновий пеня; у третім плані місточок через болото... За містком озеро, затягнуте очеретом. Коли Катря засинає на

колоді, то в глибині змальовуються парсуни батька й матері. Далі потроху зривається вітер, туман розходить, мало-помалу згасують зірки й починають сріблитися верхів'я дерев (лісу), за котрим сходить сонце.

Москалі проходять місточком по два в ряд я— інакше не можна. Коли Іван відцурався Катрі й москалі пройшли, регочучи, Катря біжить містком, падає навколішки і співає “Боже, прийми мою душу”, кидається з містка в озеро. Чутно, як лід затріщав і Катря провалюється...

Всі товариші прийшли дякувати виконавцям і декоратору. Викликам після 2-ї та 3-ї дії, як кажуть, не було кінця” [149].

Одержавши звістку про визнання опери на московській сцені, Микола Аркас ніби випив склянку цілющого зілля. Він уже без допомоги зводився з ліжка, виходив із дому. Запроменіло бажання поділитися радістю з друзями, знайомими і просто однодумцями. Поволі йшов до “Просвіти”, зустрічався з “ходаками Богданівки та Христофорівки”, виступав перед миколаївською інтелігенцією.

Крововилив у мозок і параліч правої руки позбавили Миколу Аркаса можливості музикувати. Однак, уже хворий Аркас надіслав привітання з нагоди святкування роковин композиторської діяльності Миколи Віталійовича Лисенка:

“Високоповажний і шановний Добродію Миколо Віталійовичу! Дуже, дуже жалкую, що декотрі, надто поважні обставини не дають мені можливості наочно вітати Вас із славетним і радісним днем Вашого ювілею,

славетним задля всієї України, що спородила такого сина, котрий своєю невсипущою працею, своїм могутнім таланом з'явив світові її чудові мелодії, котрий своєю власною рукою, із глибин музичної скарбниці народної, повно і щедро здобував і сіяв поміж тим же народом його ж таки музику і тим на віки вирвав її із пазурів немилосердного часу, з безодні забуття.

Слава тобі, наш єдиний славетний Кобзарю! Слава Тобі, великий учителю! Слава Тобі, щирий сине України і невсипущий її робітнице! Щоб з-під могутньої руки твоєї не востаннє лилася чудова чарівна мелодія рідна, збуджувала б і підтримувала робітників нашої безталанної неньки-України на нову, чесну працю, щоб відгуки твоєї могутньої ліри на безмірну годину лунали по всій Україні: від високих Карпатів галицьких, зелених долин Буковинських до снігових гір Кавказьких, привітних паланок козацьких, від темних гаїв Чернігівських, де сосни шумлять і верба зеленіє, — до славних степів Запорозьких, де Чорне море рокоче й висока могила де мріє, по пишних будинках панів і в тихій рідній хатині — на многії, многії літа!” [150].

Микола Лисенко зворушений таким вітанням, адже в кожному слові Аркас передавав своє шанобливе ставлення до нього, щиросердно визнавав, як Україна пишається його талантом.

Микола Лисенко — Миколі Аркасу:

“Дуже жалкую, що до останнього часу не мав приємності пізнати Вас. Чув про Вас багато разів зі переконання Вашого патріотизму українського, так кожному з нас цінного й дорогого, але перша зустріч наша за святошних обставин у Полтаві була така коротка й не було часу ні пізнати ближче один одного, ні розговоритися про діяльність музикальну, про плани й наміри на будуче. Говорено було якось про Ваш приїзд у Київ, і я тоді пишавсь надією пізнати Вас, як музику пишучого на українські теми.

...Хотілося б побачитись із Вами, дізнатись, яких поетів твори Ви заводите на музику. Думається, що колись-таки Ви покинете свого Миколаєва хоч на малий час, хоч би тією метою, щоб пізнати людей, їхнє громадське життя, поводження, роботи та інше” [151].

Ольга Іванівна відвезла чоловіка із Миколаєва в Богданівку, тому листи до села йшли довго, але він намагався не затримувати відповіді. Аркас давно мріяв заізнатися з самим Лисенком, навіть завітати до Києва в гості, та все за буденними турботами, завантаженістю не було коли. Тепер от недуга...

Микола Аркас — Миколі Лисенку:

“Вельмишановний добродію Миколо Віталійовичу! Дуже жалкую і я, що за Полтавських клопотів і святкувань, котрі зробили таке велике враження, такий навіки

незабутній вплив, я не міг ближче познайомитися і побалакати з Вами. Жалкую і на тім, що не судилося бути в Києві на святкуванні Вашого ювілею, де вражіння, як чув, і вияви нашого рідного українського духу висловилися ще дужче, ще інтенсивніше, але мислю, якщо буду в Києві, куди всією душою

бажаю полинати, скористуюсь Вашим приємним закликком і матиму велику шану балакати із нашим єдиним Великим музикою. Шкодую тільки, що недуга теперішня моя така дужа і навіки одібрала в мене можливість працювати на будь-якому музикальному напрямку” [153].

Панас Саксаганський. Фото

Одним із найближчих друзів Аркаса був і Панас Карпович Тобілевич, який, як уже зазначалося, виступав у театрі під псевдонімом “Саксаганський”. Товариство братів Саксаганського і Карпенка-Карого, яке утворилося із молодих акторів, на той час перебувало в Катеринославі, і Панас Карпович, дізнавшись про успіх Аркасової опери, загорівся також здійснити її постановку.

Микола Аркас познайомився з Саксаганським, коли 1888 року актор із трупю гастролював у Миколаєві. Микола Миколайович

відвідував репетиції, і, спостерігаючи гру Панаса Карповича, переконався, що Саксаганський — великий майстер театральної справи. Вроджена кмітливість і надзвичайна пам'ять допомагали збагачувати акторську палітру, робити персонажі надзвичайно схожими на справжніх героїв і подобалися глядачам.

Неповторним був Панас Саксаганський у ролі старого Пенъонжки із п'єси “Мартин Боруля”. Цей балакун і хвалько виходив у нього непересічною постаттю. Панас Карпович на очах перевтілювався в образ: баритональне звучання голосу, чистого й сильного, раптом змінювалося на хрипке, старече, з характерним кашканням і дуже кумедними смішками з присвистом.

На спектаклях Панаса Саксаганського Аркас відчував насолоду грою талановитого актора.

Тепер Аркас на прохання Саксаганського розповідав, як була оформлена та зіграна трупною Кропивницького картина “Сон Катерини”, та як вдало, на його думку, зроблено її фінал.

Микола Аркас — Панасові Саксаганському:

“У третій дії Катерина засинає, і їй у сні з'являються рідна хата, батько й мати — це можна зрозуміти і з музики. У цьому місці Кропивницький на задніх лаштунках робив живий малюнок: край столу батько сидить зажурений, а коло нього плаче мати. Цей малюнок з'являється тільки на кілька хвилин, поки Катря не схопиться, а потім зникає.

Після третьої дії вони ставили ще один малюнок. Шлях, верстовий стовп. Під ним сидить лірник, трохи праворуч — ридван, у котрому офіцер (Іван) із жінкою. Перед ним — двоє дітей, на козлах — візниця і денщик.

*На землі коло ридвану стоїть обідраний і бо-
сий поводитар (Івась) і простягає руку. Пані
дає шага, а Іван пізнав його і з жахом ди-
виться на дитину, ухопившись за серце. Му-
зика стихла, під сурдину звучить лірниць-
ка — кінець антракту 3-ї дії. Цей малюнок
дуже подобався усім і справді добре завершу-
вав важку драму Шевченкової поеми” [153].*

Отже, з прем'єри в Москві й почався триумф Аркасової опери “Катерина” в театрах імперії. Радо сприйняли її в багатьох куточках держави, зокрема і в Галичині.

Євген Чикаленко — Миколі Аркасові:
*“Високоповажний Миколо Миколайовичу!
“Катерина” Ваша мені дуже сподобалася, а в
галичан вона наймиліша річ. На великі опери
в нас ще нема сил, а такі речі, як “Кате-
рина”, дуже доступні. Музика в ній чисто
національна, рідна, аж любо було слухати.
Співаки були непогані, а стара мати мала
надзвичайний голос. Якби у Вас був час, то
варту було б ще писати, хоч одноактні, на
кшталт “Вечорниць” Ніщинського. Ох!
Скільки ж треба робить, а нікому!” [154].*

Враховуючи “місцеві умови”, український козачок в опері “Катерина” диригент Бойченко замінив на коломийку, яка виконувалася на музику “Козачка”.

Рідне місто автора “Катерини” з нетерпінням чекало трупу Марка Кропивницького. Та й композитор зміг би особисто послухати оперу у виконанні професіональних акторів у театрі Я. Шеффера, де все вже готове до прем'єри.

Марко Кропивницький після гастролей в Одесі нарешті приїхав до Миколаєва. А наступного дня з Одеського театру від артиста, режисера і антрепренера школи М. Кропивницького Онисима Сулова (справжнє прізвище Резніков; 1857—1929) надійшла Аркасові телеграма: *“Вітаю з повним успіхом. Всі мої друзі щиро вдячні Вам за цінний внесок у малоросійську народну оперу”* [155]. Вистава “Катерини” в рідному місті надзвичайно зворушила композитора. Цієї події чекали миколаївські просвітяни, тому на прем’єру зібралось чи не все місто — у залі яблуку не було де впасти.

Після того, як стихли останні акорди, Микола Миколайович притьмом за куліси і там розплакався. А глядачі, стоячи, аплодували та все скандували: “Автора на сцену! Автора!”, але Аркас навіщось пішов до кімнати директора. Шум у залі не відухав. Справжній кінець світу від оплесків. Він чув, як крізь вигуки захоплення і привітання чулося: “А де ж композитор?”

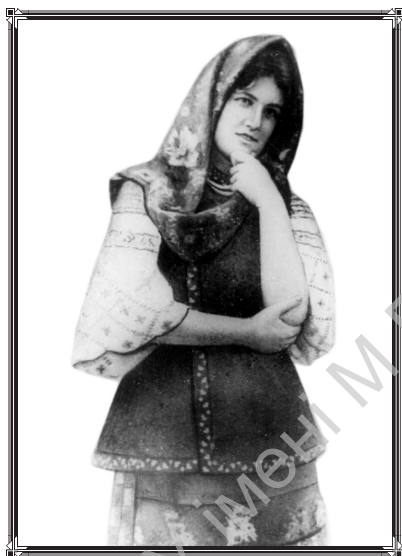
Саме в цьому миколаївському театрі Якова Шеффера 1900 року земляки побачили фрагменти вистави опери Миколи Аркаса “Катерина”. Поштова картка XIX сторіччя

До Миколи Миколайовича підбіг схвильований власник театру Яків Шеффер. Мало не плачучи, благав Аркаса :

— Зал рознесуть, вийдіть же до них хоч на мить, Миколо Миколайовичу.

Поява автора на сцені здійняла нову бурю оплесків. Збентежений Аркас не знав, що робити. Із зали просили, аби “Козачок”

Оксана Аркас у ролі Катерини в однойменній опері на сцені миколаївської “Просвіти”

повторили ще раз... З усього видно, глядачі додому не збираються.

— Панове, дорогі земляки! — блідий від переповнених почуттів, звернувся до глядачів Аркас. — Від імені оркестрантів дозвольте висловити душевне спасибі за те, що так близько сприйняли нашу спільну роботу. А про себе скажу: я щасливий, що судилося стати автором першої української опери на слова геніального Кобзаря!

Аркас відкланявся і зник за лаштунками. Він не чекав такого щирого відгуку земляків, моря квітів...

Марко Лукич Кропивницький підійшов до композитора, під руку вивів на освітлену сцену і під невсущлі оплески миколаївців зодяг на його голову лавровий вінок із написом: “Вельмишановному Миколі Миколайовичу Аркасу, автору “Катерини” від вдячного Товариства малоросійських артистів. 14 березня 1900 року”. Урочистості в театрі тривали до ранку...

Ідучи додому, втомлений, Микола Миколайович Аркас зайшов ще на пошту й сповістив про все дружині, яка лікувалася в Петербурзі.

Микола Аркас — Ользі Іванівні Аркас (Телеграма 15.01.1900):

“Зараз із театру. Йшла “Катерина”. Успіх колосальний. Пройшла справді незрівнянно. Театр гримів від оплесків. Артистів викликали безконечно, мене — також. Довелося розкланюватися багато разів із ложі. Артисти піднесли мені лавровий вінок. Театр був повний. У другій дії театр ридав” [156].

Усе ще під враженням від першої вистави Микола Миколайович поділився думками з своїми щирими друзями, однодумцями й шанувальниками українського слова. Але спершу написав Доманицькому.

Микола Аркас — Василеві Доманицькому:

“Високоповажний Василю Миколайовичу. Взагалі, в мене виникло почуття, що на лихо, та ще й свідоме, скнів я своєю рідною Ненькою-Україною, зробив усе, що було у моїй спроможності і не сидів згорнувши руки. Щоб хтось щось краще зробив, якби хибив не мала, хоча й “Катерина” моя, а у свій час і вона зробила гарну послугу, бо 1 000 людей плакали над нею” [157].

Марко Лукич Кропивницький не без підстав турбувався про подальшу долю Аркасової опери. Як керівник трупи він розумів, що й інші українські театральні товариства звернуться до Миколи Аркаса з проханням дозволити постановку

“Катерини”. Не маючи впевненості у високій якості вистав самодіяльних труп та, переживаючи, що це знецінить оперу Аркаса, Марко Лукич без усіляких мовних прикрас висловлює композиторові думку щодо його твору.

Марко Кропивницький — Миколі Аркасу:

“Чи не згодився б ти на оцю мою думку, щоб твоєї “Катерини” не тріпали усякі антрепренери українського театру, бо між 25 трупами знайдеться дуже багато наволочі, котра радіє новинці, щоб заманити на неї публіку: поставить п’єсу сьак-так, із купюрами, з великими вирізками й утинками. І доки п’єса не пройшла через горнило, її можуть заплювати. Того ради дозволь мені її виставити в Києві хоча разів із п’ять, щоб вже о ній виговорилась кийівська преса. Тоді кому хочеш давай її. Звичайно, якщо приїде якась Українська трупа в Миколаїв і буде ставити її під твоїм приглядом, то проти цього я ні слова не маю, а як почнуть її потрикувати усякі різночинці в мистецтві, тоді погано” [158].

Вистава опери “Катерина” в Москві, Києві, Одесі й Миколаєві принесли авторові заслужену славу. Керівники труп засипали композитора листами з проханням надати клавір, право на постановку.

4 березня 1899 року до Аркаса принесли листа із Полтави від інспектора класів Інституту шляхетних панянок.

Іван Маркевич — Миколі Аркасу:

“Покорнейше прошу Вас выслать на мое имя наложенным платежем партитуру для

*пенія с фортепиано малоросійської опери
“Катерина” сочинення Аркаса* [159].

Особливо активне листування почалося між Аркасом і керівником одеського Товариства малоросійських артистів О. З. Сусловим, трупа якого змагалася з артистами Кропивницького. Перебуваючи на гастролях у Харкові та дізнавшись про успіх “Катерини” в Москві, Онисим надсилає композиторові листа.

Онисим Суслов — Миколі Аркасу:

*“Вельмишановний Миколо Миколайовичу!
Товариство звертається до Вас з уклінним
проханням дозволити йому поставити в
Харкові Вашу оперу “Катерину”, яка, кажучи
без лестощів, є найвидатнішим, найбільшим
твором малоросійського оперного репертуару,
що стверджує величезний успіх її в Москві
трупю М. Л. Кропивницького”* [160].

Пам’ятаючи застережливі поради Марка Кропивницького, Аркас відмовляється від цієї пропозиції.

Микола Аркас — Онисиму Суслову:

*“На жаль, добродію, немає змоги зараз
надіслати клавір, поки трупа Марка Лу-
кича не обкатає її на свій розсуд”* [161].

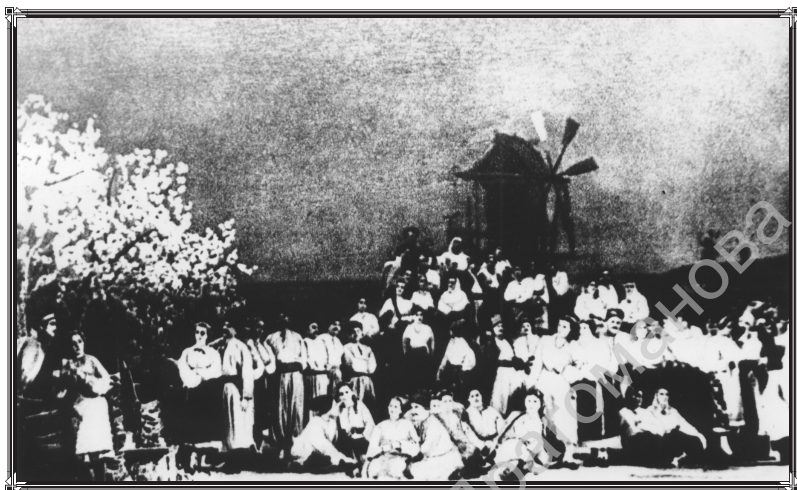
Отримавши від Аркаса негативну відповідь та висловлену відмову співпрацювати з його трупю, Суслов не забарився з новим листом, у якому висловлює прикрість та розчарування з приводу накладеного автором “табу”.

Онисим Суслов — Миколі Аркасу:

*“Ваш лист усіх нас украй засмутив,
оскільки Ваша опера майже готова до*

Фінал першої дії “Катерини” в Київському театрі
опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1900 рік

постановки й ретельно розучена. Але одне нас втішило, що заборона стосується й інших труп” [162].

Тим часом артисти під орудою Марка Кропивницького розпочали з 9 вересня 1899 року скоряти Аркасовою оперою вже киян. Упродовж трьох місяців десять разів виставлялася “Катерина” з аншлагами. Зазначимо, що роль Катерини на київській сцені зіграла аркасова землячка, відома арторка Єфросинія Пилипівна Зарницька (справжнє прізвище Азгуріді (1867, Одеса — 1936, Первомайськ). Ходять розповіді, що якомсь у потязі, де їхала щойно сформована трупа М. Л. Кропивницького, Є. Зарницька замилувалася яскравими спалахами блискавиці (зарниці — рос.), це помітив її наставник Марко та, посміхаючись, сказав: “Нарікаю тебе Зарницькою”. Восени 1891 року акторка напише у листі до матері:

“По сцене дела превосходны, лучшего я и не хочу, на днях Марко Кропивницький сказал, что я теперь не только артистка, но и художница! Я считаюсь примадонной труппы” [163].

Під керівництвом М. Кропивницького Є. Зарницька стала прем'єршею однієї з кращих національних труп кінця ХІХ сторіччя. За сорок років сценічної діяльності актриса з різними трупами та під керівництвом різних режисерів об'їздила 122 міста, зігравши 125 ролей українського репертуару і понад 100 російського.

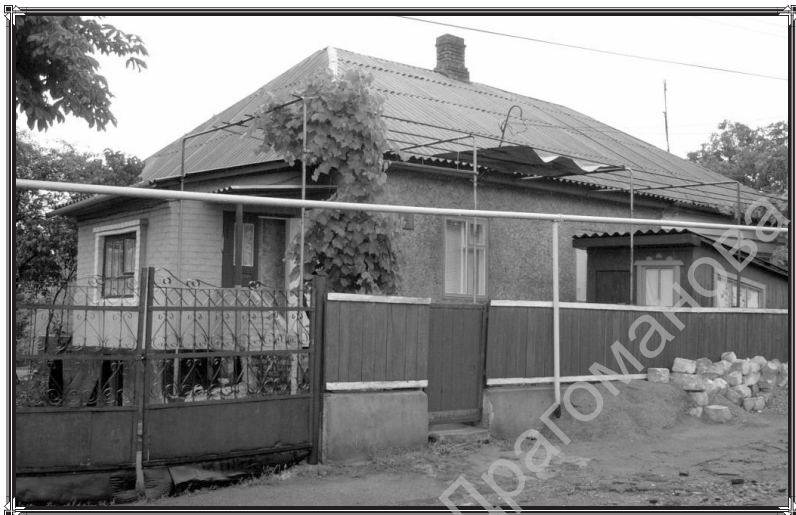
Марко Лукич Кропивницький напише у листі до О. Суслова, з яким актриса жила в цивільному шлюбі:

“Ты знаешь, как я всегда высоко ставил Фросю [Є. Зарницьку — В. Ж.] по таланту, а по праву, данному ей образованием, я всегда выделял ее из рядов достойных” [164].

У 1930 році актриса була змушена розпрощатися з театром. На той час вона вже досягла 63-річного віку, до того ж у театрі відбувалось скорочення штатів та й значні здобутки української сцени мало цікавили тогочасну владу.

Саме з цих причин Є. Зарницька повернулася до села Катеринка поблизу Первомайська на Миколаївщині, де був будинок її матері, але, як відомо, 30-ті роки ХХ сторіччя були дуже важким часом: голодомор, колективізація. Маєток забрала сільрада, тому Азгуріді довелося виїхати до Первомайська, де вона оселилася у приятельки-вчительки. Як відомо, Єфросинія Зарницька доживала свій вік з мізерною пенсією та у великій нужді. Померла Єфросинія Пилипівна Зарницька 30 червня

Первомайськ, вулиця Мічуріна, 17: у цьому будинку (встановлено меморіальну дошку) доживала віку відома українська актриса, що втілила образ аркасової Катерини Єфросинія Пилипівна Зарницька. Фото

1936 року, а жила за адресою: Первомайськ, вулиця Мічуріна, 17. Похована була на колишньому Голтянському кладовищі.

...А на столичній сцені в опері “Катерина” М. Аркаса трагічним звучанням ролі героїні Є. Зарницька одночасно чарувала і зворушувала глядачів. Київська преса не залишила поза увагою виставу.

Рубрика “Театр і музика” (газета “Рада”):
Вся майже опера добродія Аркаса “Катерина” збудована на мотивах, близьких до народних пісень. З найбільш вдатних номерів в опері можна зазначити гарненький хор у першій дії (“Веселі ночі сьогодні ми справим”),

колискову пісню в останній дії, а також кілька музикальних ілюстрацій до дії. Взагалі опера значною мірою пройнята українським колоритом і написана так доступно, що кожна партія в ній не вимагає од свого виконавця голосу широкого діапазону, або якогось особливого вміння, вищої школи”.

Загалом московська та київська критика схвально відгукнулися на постановку театрами опери. Лише “Одесский листок” накинувся на автора: “написана шаблонно й нецікаво, місцями ж страшно претензійно з розрахунком на яскраві ефекти”. Звісно, упередженість статті не викликала ні в кого сумніву. Аркас страшенно ображений.

Аркас — редактору газети “Одесский листок”:

“Звичайно, кожний має право висловлювати свою думку й міркування щодо того чи іншого твору, що й було зроблено в Москві, де “Катерина” у трупі Кропивницького витримала 5 вистав підряд, дала повні збори і сподобалася публіці, заслужила втішні для мене відгуки рецензентів. Але, якщо думки ці висловлюється друковано, то вони мають бути основані на безперечних фактах, а не на тому, що може видатися тому, хто висловлює їх. Вже я не можу і придумати, якими мотивами керувався автор статті. Винуватити людину, хоч би й дилетанта-любителя, чого я не заперечую, в тому, що він бере у музичних світил і видає

за своє. Коли це так, то чим же пояснити, що рецензент не знайшов такого й не вказав на це? В полеміку я не хочу вступати, виправдовуватися не бачу перед ким і чим, але й кидати грязюкою в себе не можу дозволити”[165].

Микола Миколайович болісно переживав будь-яке зауваження про оперу, він не знайомий з кухнею “критичних спектаклів на честь” нового автора, тим більше, що писав українською мовою. Попереду на нього чекали випробування і славою, і нищівною критикою.

Відразу ж після успішної прем’єри Марко Кропивницький настійно наполягав на тому, щоб Микола Аркас взявся за написання нової опери за сюжетом Тараса Шевченка. Актор переконував композитора, що цей успіх має породити наступні.

Марко Кропивницький — Миколі Аркасу:
“Бажаю тобі написати ще 20 штук опер. Може хочеш писати оперу “Вія”, в мене лібрето готове і цензурою вже дозволено. Взявся було писати доктор Горелов, але через якесь там домашнє непорозуміння — залишив. Лисенкові я давав, так він розгнівався, що я не йому першому дав. “Вій” — у мене є і другий, тільки то вже феєрія. Берися, бо в тебе виходить справді по-нашому, глядач у захваті”[166].

Сценічну долю аркасової опери “Катерина” описують та вивчають уже понад 100 років, її ставлять на престижних сценах України, як і російських, польських, закордонних... Наприкінці п’ятдесятих років двадцятого сторіччя постановку “Катерини” Миколи Аркаса здійснив Київський оперний театр, а перед тим прем’єра її відбулася на сцені оперної студії Київської консерваторії.

Здавалося б, важко сьогодні виявити щось нове або маловідоме у цій справі. І все-таки знахідки трапляються, а за ними — нові роздуми та пошуки. Миколаївська газета “Аркасівська вулиця” містить у статті краєзнавця Світлани Бойчук цікаву інформацію:

“14 березня 2000 року, саме в день 100-річчя від дня першої постановки “Катерини” на миколаївській сцені знайомий краєзнавець В. К. Скарлат зателефонував мені й розповів, що знайшов у своєму дворі на старій миколаївській вулиці складений удвоє пожовклий від часу аркуш паперу з українським і німецьким текстом — програмку вистави опери “Катерина” М. Аркаса. Але у програмці йшлося явно не про Миколаїв, бо там згадувалася вулиця Сумська, якої в Миколаєві нема. Звісно, я була відразу заінтригована — й ось тримаю той пожовклий аркуш в руках. Невідомий міський драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка (вул. Сумська, 9) поставив оперу М. Аркаса. Директор театру — В. Кривенко, головний режисер — А. Гарник, постановку опери здійснив режисер М. Каблуков, диригент — В. Нахабін, балетмейстер — Е. Тихомірова, художник — Н. Барова.

У виставі були задіяні 14 акторів. Партія від автора — К. Бранка, Андрія співали В. Олексієнко та П. Павлусенко, Катерину — Л. Коваленко та Л. Трофимовська, матір — Н. Гур’єва, К. Золотарьова та А. Малієва, батька — М. Державін та П. Шаповалов, Івана — Г. Охрименко й О. Чернуха, Оксану — М. Плаксенко, Одарку — А. Певна. Зазначені також хор та балет театру. Список ролей теж подано двома мовами.

Навчаючись у 70-ті роки в Харкові, я добре знала, звісно, центральну вулицю міста Сумську, поряд з якою був наш

Афіша "Катерини": аркасова опера йшла навіть у роки фашистської окупації в Харкові

відомий Бурсацький спуск. Майже цілий квартал займав міський театр. Саме там, на Сумській, 9, український драматичний театр працював і в роки війни з фашизмом. Німецька мова програмки та особлива помітка "Керівництво U-4" дозволяє вважати, що це — програмка вистави аркасівської опери у Харкові часів війни. Це той театр, який має просто-таки легендарну історію. Це той самий славетний "Березіль", який створив ще 1922 року в Києві великий Лесь Курбас.

У 1926 році театр переїхав до тодішньої столиці УРСР — Харкова. У 1934 році йому присвоєне ім'я Тараса Шевченка. Знаменно, що саме цього 2002 р. виповнилося 115 років з дня народження Леся Курбаса, а його театр відсвяткував 80-річчя. Позначений цей рік і трагічною датою: 60 літ тому, 13 листопада 1937 року, радянська тоталітарна система знищила у своєму Соловецькому концтаборі діячів української культури, й серед них — Леся Курбаса...

Кажуть, пожовклу програмку, разом зі старими речами, викинули на смітник нові мешканці. Може, вона належала комусь із учасників спектаклю, чи хтось із глядачів беріг реліквію у Миколаєві більше ніж півстоліття?

А серед наших земляків, шанувальників творчого подвигу Миколи Аркаса, давно ходить легенда про те, що онук композитора, Микола Миколайович Аркас-III (чи Аркас-Молодший), який жив під Прагою, в роки останньої війни приїздив в Україну і брав участь у виставах дідової “Катерини” на сценах українських театрів, бував і в рідному Миколаєві, де народився 14(27) вересня 1898 року, де виростав, звідки пішов до Армії Української Народної Республіки захищати молоду Українську державу [167].

Аркасова опера “Катерина”
на сценах світових театрів.
Колаж афіш

Хто зна, чого в тій легенді більше — чи прагнення живлющого для України аркасівського духу, чи просто пам'ять про добрі традиції гостинності Аркасівського роду, де завжди любили приймати друзів, шанували й любили все рідне. А нещодавно мені сповістила пані Євгенія Румчак із Канади, що існують документи, які засвідчують подальшу долю Аркасів в Америці. Без сумніву, ми ще багато чого не знаємо про стежки й дороги роду Аркасів, тож нашим краєзнавцям стелиться широке поле пошуків та знахідок.

Незаперечно одне: опера М. М. Аркаса “Катерина” на слова Тараса Шевченка і понині служить формуванню духовності українського народу.

ГЕТЬМАН ОРЛИК НА ПРАБАТЬКІВЩИНІ АРКАСІВ

Із енциклопедичного словника:

“Пилип Орлик (1672—1742) — екзельний гетьман України (1710—1742), син Степана Орлика (вбитого під Хотином 1673), нащадок литовсько-білоруського шляхетського роду; з 1706 року генеральний писар і найближчий помічник гетьмана І. Мазепи. Він був головним редактором Бендерської конституції і керував політикою екзильного уряду, що мала на меті визволення України з-під московської влади... Був також відомий як письменник і поет” [168].

сторія неспростовно засвідчує: рукописи, як і правда, — нетлінні. Але “історики” вміють їх переписувати і тлумачити, як заманеться сильним світу сього.

Однак Микола Аркас не належав до придворних літописців. Він був справжнім дослідником, патріотом України. Тому його й зацікавила, передовсім, особа гетьмана-вигнанця Пилипа Орлика. Йому не вірилося, що Мазепа — зрадник, а Орлик його співучасник, адже вони обоє служили визволенню свого народу від російського ярма, відмовилися колінувати перед царем і закликали козацтво до повстання. Про це й свідчило їхнє листування та розпорядження гетьмана.

Іван Мазепа — писареві Пилипу Орлику:

“Я беру Всемогутнього Бога за свідка і присягаюсь, не задля багатства, або інших

примх, а заради усіх вас, що під моїм урядом і regimentом єсте, і для жінок і для дітей ваших, для загального добра матері нашої, бідної України, для користі усього війська Запорозького і для народу Українського, для збільшення і розвитку військових прав і вольностей, хочу я, за помічю Бога, так вчинити, щоб ви з дружинами і дітьми вашими і край рідний з військом Запорозьким не загинув, а ні під Москвою, а ні під Шведами” [169].

Після Полтавської битви війська імператора Петра І цілком окупували Україну. Як відомо, спроба гетьмана Івана Мазепи у спілці із Швецією здобути незалежність закінчилася невдачею. Цар із своєю свитою зупинився у Глухові і звідти розіслав по Малоросії два маніфести, в яких схилив українців переходити на його бік і цуратися Мазепи. В разі “непослушання, то через місяць він кожного українця вважатиме за зрадника, відбиратиме знаки й маєтності, а самих каратимуть на смерть, а дружин та дітей послатимуть на каторгу”.

А Генеральний писар війська Запорозького Пилип Орлик з уст гетьмана Івана Мазепи писав “Звернення до українського війська”:

“Москва хоче спустошити наші міста, всю старшину спровадити в неволю, козаків обернути на драгунів і жовнірів, народ перегнати в Московські землі за Волгу, а наш край заселити своїми людьми... Відомо ж бо, що колись були ми те, що тепер московці: уряд, першість і сама назва Русь од нас до них перейшли. Але ми тепер у них,

Розповідають, що саме біля цього Султанового джерела в районі Спаське в Миколаєві й відпочивали Іван Мазепа та Пилип Орлик. Поштова картка XIX сторіччя

як притча во язицех! І так, нинішні угоди наші зі Швецією суть тільки продовження давніших, що визначаються всіма народами. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає?” [170].

Коли Микола Аркас збирав історичні матеріали для своєї “Історії України-Русі”, він, безперечно, знав, що доля Пилипа Орлика пов’язана з південним краєм, з аркасовою прабабківщиною. До Аркаса потрапила книжка невідомого автора “Історія русів”, де зазначалося, що “...року 1694-го, під час походу військ Татарських із Криму й Бессарабії до кордонів Цісарських, гетьман Мазепа, прикриваючи усіма

військами своїми границі Малоросійські од їх нападу, тримав землі од гирла Самари до ріки Дністра і сам стояв табором над гирлом Синюхи, де спорудив земляний ретраншемент, або просторий замок, за розпорядженням писаря Генерального Орлика, що знав інженерну роботу, через що його названо Орликом” [171].

Можливо, Аркас, збираючись опоетизувати образ Орлика, уявив останній шлях Івана Мазепи, разом з писарем через південно-українські степи Миколаївщини, лівим берегом Спаського урочища, вздовж Лиману через Святотроїцьке до Руської коси, переправу козаків на правий берег Бузького лиману, потім — нелегкий шлях берегом моря на Молдову.

Микола Аркас, онук — Леонідові Кауфману.

7 червня 1965 року:

“У Миколаєві, в районі Спаську був “Потьомкінський дворець” і джерело кришталезо чистої живильної води. Над ним височіла кам’яна споруда в мавританському стилі, насліддя часів, коли Миколаїв був турецько-татарським. Довкола росли товщенні дуби й тополі теж кількасотлітні. Туди часто їздив зі мною тато, сідав коло джерела на присьбочку й віддавався думкам. Оповідав він, що якраз коло цього джерела відпочивав гетьман І. С. Мазепа, і що тут він з гетьманським почтом сів на турецьку галеру, яка перевезла його на турецький протилежний берег. Цікаво, що жителі сіл Варварівка та Корениха оповідали, що саме назва урочища “Спаськ” в’яжеться на

цю історичну подію, властиво, на момент її: якраз тут гетьман Мазепа спасся від погоні російської кінноти” [172].

Микола Аркас, вивчаючи життєвий шлях Пилипа Орлика, відкривав для себе непересічну долю мудрого козацького писаря, гетьмана, особистості, якою має гордитися Україна...

Після передчасної смерті Івана Мазепи козацька рада в Бендерах обрала гетьманом генерального писаря, віддавши перевагу перед такими претендентами, як небіж Мазепи Андрій Войнаровський та полковник Дмитро Горленко. Пилип Орлик одразу ж був визнаний шведським королем і турецьким султаном. І гетьман підписує з Карлом XII угоду, за якою зобов'язується не складати зброї доти, доки не звільнить Україну з-під гніту Москви. Наступним кроком у діяльності гетьмана Орлика став “договір та постанова, укладені 5 квітня 1710 року між гетьманом і козацтвом під назвою: “Пакти й Конституція прав і вольностей Запорозького війська”, співавторами якого також були Г. Гердик, А. Войнаровський і Кость Гордієнко. Основний закон складався з шістнадцяти пунктів та відкривався декларацією: “Україна обох боків Дніпра сїяне на вічні часи вільною від чужого панування”.

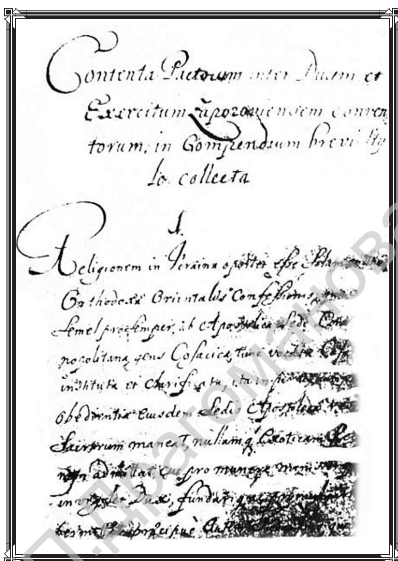
Микола Аркас вичитав із першоджерел, що на думку випускника Києво-Могилянської академії Пилипа Орлика, втілену в передмові до Конституції, його батьківщина мала бути демократичною державою! Влада гетьмана обмежувалася Генеральною радою, до якої входили старшини, полковники й виборні депутати від кожного полку. Окрім того, для розв'язання справ за гетьманату тричі на рік потрібно скликати сейм із старшини, депутатів і послів від Запорозького війська. Всі посади урядовців оголошувалися виборними й гетьман не міг призначити когось лише своєю владою. Урядовцями управляв Генеральний суд, і

гетьман без його висновку не міг нікого покарати. Суворо були розмежовані державний скарб, який перебував у віданні Генерального підскарб'я, і кошти, що належали особисто гетьманові. Хоча суспільні стани не були скасовані, Конституція забороняла чинити утиски посполитим, позбавляла тягарів, накладених на селянство, знищувала державні монополії, оренди й відкупи. Податки ж мусили сплачувати не тільки посполиті, а й купці та козацькі підсусідки.

Далі йдуть ще статті, котрих 16. У першій з них говориться, що після визволення України з-під “невільного ярма московського” гетьман має і повинен визнати православну віру за панівну. В подальших статтях йдеться про межі України та внутрішній устрій. Україна в кордонах од Польщі по річці Сян, котрі проведені ще за гетьмана Богдана Хмельницького, визнається назавше самостійною і ні від кого незалежною державою під протекторатом шведського короля та його нащадків, котрі мають обороняти її і нікому не дозволяти порушувати її вольностей, коли буде заключатися мир з Московщиною.

Пилипові Орликові як новообраному гетьманові ставиться в обов'язок звернутися до шведського короля, щоб він примусив Московщину повернути всіх полонених українців і компенсувати всі збитки й шкоди, котрі наробило на Вкраїні московське військо: *“По скінченню, дай Боже, щасливої війни” гетьман повинен*

Рукопис Конституції
Пилипа Орлика

був подбати і про суто спеціальні запорозькі інтереси, а саме: 1) вжити заходів, щоб були зруйновані фортеці, котрі побудували москалі на грунтах, що належали з давніх-давен запорожцям; 2) щоб город Трахтемирів з шпиталем для зістарілих, “зубожілих і ранами скалічених козаків” із перевозом на Дніпрі перейшов від гетьманського уряду до Запорозької Січі; 3) щоб городи Переволочна, Келеберда й млин на річці Ворсклі zostались при Військові Запорозькому і, нарешті, 4) щоб Дніпро з усіма своїми рибними промислами від Переволочни до Очакова був у відомстві тільки Запорозжя” [173].

Щодо внутрішнього врядування, то, з огляду на те, що декотрі гетьмани, будучи під московськими самодержцями, потроху самі перейнялися “самодержським духом і узаконили собі право: так хочу, так повеліваю”, через що “уросли многі в отчизні і в Військові Запорозькім настроєння, прав і вільностей розорення, посполиті тяжесті”, рада постановляє, “аби в отчизні нашій первенствуючими були совітниками генеральна старшина” і полковники; окрім сього, з кожного полку має обиратись по одній особі з числа “старих, благорозумних і заслужених людей”, котрі мають засідати в генеральній раді з генеральними старшинами; без дозволу сеї ради гетьман не має права нічого “приватною своєю владою ні зачинати, ні устанавляти і не проводити”.

Генеральні ради збираються тричі на рік: на Різдво, Великдень і Покрову. У них мають право брати участь “не тільки панове полковники з старшиною своєю і сотниками, не тільки з усіх полків генеральні совітники, а від Війська Запорозького Низового послі за присланням до себе від гетьмана ординансу” в призначений строк. Непередбачені

публічні справи, котрі треба обов'язково розв'язати до скликання чергової сесії генеральної ради, ясновельможний гетьман *“моцен і волен”*, вирішувати *“повагою своєю гетьманською”*. Гетьмана генеральна старшина повинна шанувати як свого вождя; одначе, коли б в учинках гетьмана було вбачено що-небудь *“противного, правам і вольностям військовим вредительного і отчизні некористного, тоді тая ж старшина генеральна, полковники і генеральні советники, моцні будуть вільними голосами, чи ли то приватно, чи ли, когда нужна і неотволочна потреба вкаже, публично на раді”* зробити йому догану, і гетьман не повинний за се ображатися.

Наприкінці договору (стаття 16) з огляду на те, що *“убогі люде востократне воплять і ускаржаються на обиклі і нещисленні здирства”*, котрі чинять на ярмарках *“індуктарі і їхні фактори”*, постановляється в обов'язок гетьманові подбати, *“аби індуктарі і їхні фактори від тих тільки товарів і такові ексанції, евекти і індукти до скарбу відбирали, як будуть виражені в інтерцигах, нічого лишнього від купців не вимагаючи і людім вірним убогим найменшого здирства не чинячи”*. У всьому керують *“генеральні особи, уставичне при боку гетьманським резидуючі”*, і особисті гетьманські джури не мають права торкатися до жодних військових справ. Для завідування державним скарбом відновляється уряд генерального підскарб'я; під його відомством мають бути полкові підскарбії, котрих має бути по 2 в кожному полку. Як генеральний підскарбій, так і полкові підскарбії — при чому полкові підскарбії мають обиратись ще й за *“посполитою ухвалою”*.

Гетьман повинен піклуватися, *“щоби людам військовим і посполитим не чинились тяжесті, і здирства”*. Всі урядовці повинні бути обирані *“вольними голосами”* і гетьман

не має права когось настановляти своєю власною волею. “*Козацькі вдови і осиротілі козацькі діти*” не можуть бути притягнені до яких-небудь посполитих повинностей.

По визволенні України “від підданства Московського” має бути зроблена “*генеральна ревізія всіх маєтностей, під державцями зростаючих, і до уваги Генеральної при гетьману ради подана, на котрій розсудиться і постановиться, кому годне належить, а кому не належить військові добра і маєтності держати, які повинності і послушенства підданські мають ся державцям від поспільства віддавати*”. “*Город столичний Київ та інші Українські городи з магістратами своїма во всіх правах і привелеях*” застаються непорушимо і надалі. Повинності підводні, харчові й інші, як такі, що “*наносять людям бідним знищення, касаються*” [174].

Конституція Пилипа Орлика виявилася першою у світі, випередивши славетну Декларацію американської незалежності на шістдесят шість років!

Навесні 1711 року гетьман Орлик на чолі 16-тисячної армії, до складу якої входили польські й татарські підрозділи, а також шведські наставники, рушив на Правобережжя, де здобував місто за містом, без опору царських військ.

Тим часом Петро I оголосив Туреччині війну і “з вогнем та мечем” його каральні загони пройшли Правобережжям України. На берегах Пруту російську армію оточили турки. Опинившись у безвиході та прагнучи уникнути поразки й полону, Петро I підкупив візиря і пристав на ганебні умови, зобов’язавшись, зокрема, визнати Україну вільною і не втручатися в її справи.

Пилип Орлик відрядив до султана посольство на чолі з кошовим Костем Гордієнком та полковником Горленком, яке

клопоталося, щоб турки не припиняли війни й допомогли визволити українські землі. Проте підкуп турецьких урядовців царем зіграв свою ганебну роль: за новою угодою Петро I відмовлявся тільки від Правобережної України, за винятком Києва, і козаки відразу ж підпали під владу Польщі. Це був кінець далекосяжним задумам Пилипа Орлика. Відтепер гетьман приречений на вічні блукання.

Після смерті шведського короля Пилип Орлик, побоюючись потрапити до рук катів Російської імперії, оселяється в Німеччині, потім — у Франції, а згодом — у Греції, в Салоніках, де й прожив дванадцять літ, тужачи за Україною.

Стан душі старого гетьмана й передав у своїй поемі вже так само сивочолий Микола Аркас, написавши твір у Богданівці, 27 липня 1907 року:

*У Салоніках раним-рано
Над морем сонечко зійшло,
Своїм промінням ясним, теплим
Весь берег й гори залило,
На березі крутім, високім,
Де море синєє шумить
Чужинця постать самотня
Над кручею похмурая стоїть.
Щодня тут сонечко стрічає,
Щодня чогось тут вигляда,
І думка смутная і тяжкая
Одна тіснить його щодня:
“Минають дні.
Минають роки.
Мине й мого життя пора,
Я ж не здолаю заподіять
Для краю рідного добра.”*

*Мій рідний край, чудовий раю,
За тебе тут тепер конаю,
За волю для твоїх синів,
За твоє щастя, твою славу
Увесь свій вік —
тяжку й криваву
Я боротьбу уперто вів...
Скінчилась боротьба важка...
Без булави, та ще й без слави,
Без товариства, ще й без друзів
Я тут конаю... Боже правий!
Невже отут, на чужині,
Й життя ти відбереш мені?
Богдане, Богдане, коли б то ти встав,
Поглянув на край, за який ти помер!
Ворожої крові пролив ти моря,
Вкраїні ти щастя шукав...
А тепер?
В кайдани закуту, сльозами умиту,
Таку рідну Неньку залишив ти нам.
Дісталось ще й люте, тобою здобуте
Змагання за волю святу недарма,
Йому вже, здається,
і краю нема.
Ні! Певен я, що встане правда,
Що оживе Україна знов,
Зітхне свободно, вільно, радо,
Зітре з обличчя сльози й кров!
Гей, устань же, Україно,
Як колись вставала,*

*За права свої борися,
Які в тебе вкрали”.
Так славний Гетьман Орлик сивий
Над морем думкою витав,
І поміж скелями чужими
Могутній поклик залунав.
І понесло широке море
На Україну дужий глас,
І хвилі з ранку і до ночі
Рокочуть ті слова для нас [175].*

Після виходу лібрето опери “Катерини”, до речі, написане віршем, Миколу Аркаса часто прохали видавці часописів надіслати нові віршовані твори. Отже, в ньому запримітили ще й божий поетичний талант...

**Дмитро Дорошенко — Миколі Аркасу
(13 січня 1907 рік):**

“Оце одержав я листа від львів’ян із проханням переслати до Вас, бо не знали докладно Вашої адреси. Що то за новий часопис — я сам гаразд не знаю, хоча я дістав запросини до співробітництва. Думаю, що це буде щось подібне до “Світа”, що виходив торік у Львові, тільки не таке вже декадентське, як той “Світ” [176].

Поет і упорядник антології “Українська муза” Олекса Коваленко (1870—1927), на той час двадцятисемирічний засновник літературно-художнього збірника “Розвага”, схилив Миколу Аркаса до співпраці з його виданням, випрошуючи надіслати “щось свіженьке із віршів для поцінувальників Вашого таланту” [177]. Зазначимо, що матеріали збірника охоче

використовували у своїй роботі українські товариства “Просвіта”, в тому числі - й миколаївська.

Микола Аркас — Олексі Коваленку:

“На жаль, я тепер живу в селі, а всі мої писання zostались у городі, однак, із задоволенням посилаю для другого тому “Розваги” коротеньку, так трепетну для мене поезію “Орлик”, може, вона і знадобиться Вам” [178].

В “Історії України-Русі” в редакторському опрацюванні Василя Доманицького Микола Аркас присвятив Орликові три сторінки. Як зазначає там сам Аркас: *“Орлик 12 років сподівався на визволення України. Увесь час із Грецького царства, із Салоніків листувався про це з французьким, польським, шведським королями, з Портою Отоманською [Туреччиною] та кримським Ханом, котрі обіцяли йому допомогу. Але надії його не справдилися і він помер у Салоніках, не діждавшись бачити свою Україну вільною” [179].*

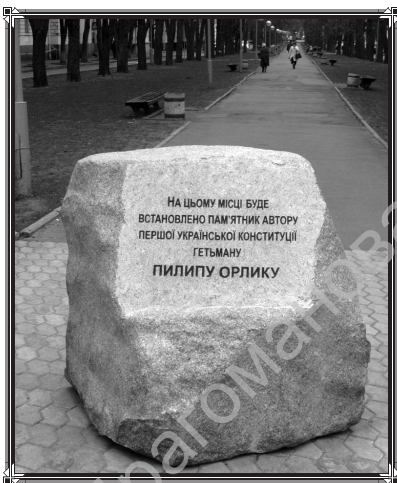
Неподалік впадіння річки Синюхи у Південний Буг затаїлася на Первомайщині Миколаївської області невеличка станція Орлик, найменована за найпершою назвою міста — Орлик. А у Франції, під Парижем увіковічено пилипового сина в назві аеропорту Орлі — першого українського міжнародного розвідника Григора (Григорія) Орлика, або графа де Лазіцкі, командира полку “синів шведів” Луї XV, кавалера Хреста святого Людовика, ордена Шведського Меча, ордена Білого Орла Речі Посполитої, генерал-ад’ютанта польського короля, радника французького короля, посла українського козацтва в Європі.

У 1759 році Григор Орлик, син Пилипа, брав участь у війні Франції та Пруссії. За битву поблизу Бергена під Фанкфуртом-на-

Майні генерал граф Орлик отримав від короля ранг генерал-поручника, був тяжко поранений, але ще взяв участь у битві під Менденом, ще не одужавши та незабаром помер.

Король у співчутті дружині небіжчика графині Єлені Орликовій — Луїзі-Елен-Ле Бонн де Дантевіль — своячці короля Людовіка XV, писав: *“Пані! Я втратив достойного дворянина Франції — сміливого й видатного генерала графа Григорія Орлика, котрий помер так, як слід помирати людині великої гідності”*. Відомий політичний

Київ. Вулиця Пилипа Орлика (Печерський район).

На цьому місці буде зведено пам'ятник гетьману Пилипу Орлику. Фото

діяч того часу, міністр закордонних справ Франції Ш. Вержен казав, що *“ніхто у Франції не був таким знавцем козацьких справ, як Григорій Орлик, шанувальник українського козацтва”*.

Микола Аркас — єдиний із українських майстрів пера звеличив своєю поемою творця першої в Європі та й у світі Конституції, зарахувавши Пилипа Орлика до пантеону світової слави.

...У Києві, на вулиці Пилипа Орлика, що в Печерську, закладено камінь на місці майбутнього пам'ятника визначному українському гетьманові.

ІСТОРІЯ НАРОДУ ДЛЯ НАРОДУ

Із передмови:

“Розпочинаючи “Історію України”, я не мав на мислі написати науковий твір, — я хотів ясно розповісти землякам моїм те, що робилося у нас на Вкраїні од найдавніших часів аж до останніх” [180].

Повернувшись додому із засідання “Просвіти”, перепочивши, Микола Миколайович бавився із семирічним онуком, якого голубливо називав “Микосою”. Розповідав йому про козаків та співав українських пісень.

Микола Аркас з онуком
Миколкою

Раптом дитина сказала:

— Дідусю, розкажіть про Україну.

Прохання змусило Аркаса задуматися: він, по правді, й сам глибоко не знає справжньої історії українського народу, а лише окремі події.

— Історія народу, — пригорнувши Микосою до грудей, замислився Аркас, — як би тобі сказати, це — наше життя з незапам’ятних часів. Я тобі колись розповім...

Розмова між дідом та онуком відбулася на початку 1901 року і звідтоді Микола

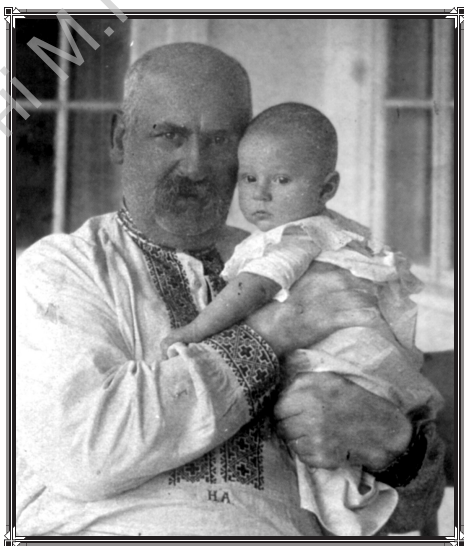

Аркас заходився збирати історичну бібліотеку, яка згодом налічувала вже близько тисячі томів. Думка про те, щоб написати історію України, за змістом і простого викладу навіть для розуміння онука, не давала спокою.

У Миколи Миколайовича Аркаса з'являється нова сфера творчих пошуків — він почав вивчати історію України, глибоко знайомиться з документальними матеріалами, а також з друківаним доробком професійних істориків.

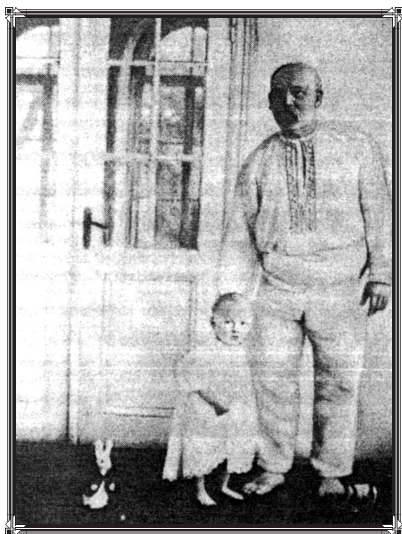
Мислилося все це проаналізувати й узагальнити у найдоступнішій формі, зрозумілій навіть підлітку з незакінченою середньою освітою. Адже хоча підхід М. Аркаса до справи написання історії Вітчизни з самого початку був найсерйозніший і цілком професійний, але кінцева мета визначалася найскромніша: створити рукопис (в одному чи кількох примірниках) для домашніх потреб: навчання і виховання онука Миколки.

Ілюстраціям М. Аркас надавав не меншого значення, ніж тексту, бажаючи зробити видання популярним. Ось характерний уривок з чернетки одного з його тодішніх листів, адресованих багатьом кореспондентам у різних містах: *“Чи не порадили б Ви мені, де й у яких книжках знайти за для моєї Історії портрети Гедеміна, Вітовта, Стефана*

Микола Аркас з онуком Григорієм

Микола Аркас з онуком
Володимиром

Баторія, Владислава IV і пізніших королів польських?» [181].

Микола Аркас налагоджує не тільки офіційні контакти з книгарнями, бібліотеками і видавництвами, а й знаходить компетентних людей, схильних підтримати його дослідницький інтерес, сприяти придбанню відповідної літератури у найбільших вітчизняних культурних центрах: Москві, Києві, Петербурзі, Одесі, Львові.

За порадою Микола Миколайович вдався і до редактора журналу «Киевская старина», етнографа й культуролога Володимира Науменка. Він знав його і як голову київського «Общества грамотности», за почином якого засновано Народний дім, Музей навчальних посібників, недільні школи.

Микола Аркас — Володимир Науменку (17 грудня 1901 року):

«Високошановний добродію Володимире Павловичу! Велике Вам спасибі за Ваш приятний лист. Як чудовий гармонічний акорд, бринить мені наша рідна мова, та ще тут, у нашому городі, де і зі світлом серед білого дня не знайдеш чоловіка, який відгукнувся б на тії найдорожчі думки, на ті наболілі питання; наші моряки (офіцери) — це народ не тутешній, це

все люди не на довгий час загнані сюди службою, з далекого чужого нам північного краю, яким за наш народ, за нашу мову байдужісінько, а навіть і рідний край, і люд вони знають тільки через вікна вагонів та від міських візниць; окрім 20 числа, їм усе байдуже, аби день до вечора, а там — піки, черві, бубни, пас, шолом і такі інші вигуки; ні об чім поговорить, нема до кого й підступити із своїми запитаннями, із своїми пориваннями, окрім них — жи-ди й комерсанти різної породи: греки, італійці, німці і т. ін., які залюднили наш город та яким тільки й любо й цікаво балакати про гроші,

Плетена умільцем Богданівки колиска, в якій дід Микола Аркас присипляв онуків — Миколку, Григорія й Володю. Фото

фрахти та гешефти; нема в нас зовсім людей, нема й молодіжі. Тутешня іде по городах, де діють університети та вищі школи, а гімназисти — сини своїх батьків, та ще й із сучасним напрямком; нема в них нічого святого, нема рідного краю — космополіти поставали, зостаються ще інженери, що насунули із заводами, портами та залізницями, та це все, як-то кажуть, хоч із молодих та з ранніх, їм не до вигадок та почувань — аби гроші, от через що почувши відгук за свої поривання, хоч здалеку, наче ізнову народився на світ Божий, неначе крила виростають, неначе вертаються ізнов молоді літа, студентство, Одеська громада, що робила хоч невеличке діло, а проте із серед себе дала Ніщинського, Кропивницького і в 70-х роках жила надіями на кращі роки та кращі обставини.

Служба на довгий час одірвала мене від любого діла, багато громадян повмирало, а інших розвіяла доля по білому світові, оглянувшись і зоставсь один, як билина у полі, чужий між людей, що навкруги; ані вони не зрозуміють твоїх пориваній, твоїх бажань, а їхні задля тебе і надто не зрозумілі, от через що, любий мій Добродію, й радію, почувши душу живу, от через що, може, й докучаю Вам своїм листом нескладним.

Надумав писати книгу про Україну, дуже важко й боляче писати чужою мовою рідну

історію, хотілося б, щоб як-небудь їй пощастило з'явитися перед люди у своїй одежі, а не в московськiм сарафані; може, Бог дасть пом'якшає цензура, може таки, на нас Господь зглянеться, може, яким-небудь побитом можна буде надрукувати її через Благотворительне Общество, Устав якого Ви мені прислали (та до речі, будьте, ласкаві, напишіть мені до кого обернутися, щоб записатись у члени), а якщо нічого не вдію так, то можна буде перекласти її по-московськи, а нашу одіслати у Львів.

Історію Грушевського я виписав із іншими книжками з-за кордону, та оце вже четвертий місяць, як мене водить той жид, що умовився зі мною привезти ті книжки, а й досі ще нема нічого; якщо у Вашій книгарні вона є, то вишліть її мені накладом. За самий поділ цілком згоджуюсь із Вами і розіб'ю його надвоє, як Ви радите мені, а за скіфський ще не знаю, через те, що назвати його доісторичним якось не доводиться, бо у греків та арабів ми маємо про скіфів певні звістки і ще те, що він тягнеться впродовж віків, записаних в історії інших народів, що вже робить його історичним, але це не важна річ. Як Бог дасть, скінчу, тоді, з Вашого дозволу, я пришлю до Вас рукопис для перегляду, як чоловікові у цьому ділі цілком свідомому й освіченому і знов прохатиму поради й указів, а поки що вибачайте за довгий лист

і прийміть мою безкраю подяку за Ваші добрі відносини до щиро прихильного і щиро поважачого Вас Миколи Аркаса” [182].

Володимир Науменко підтримав Аркаса в його задумі написати історичну книжку, побажав плідної праці, яка *“буде цікава не тільки онукам, а й усім шанувальникам українського слова”*. Однак, застерігав, що така робота — відповідальна, потребує *“колосальних знань із історії та терпіння”* [183].

Євген Чикаленко теж, не вагаючись, давав поради початкуочому “історику”:

“Тим часом бажано по українськи мати хоч і не повну історію, бо наш народ про неї не знає. Історії Грушевського і по-українськи, і по-російськи не підходящі народу, як Ви й самі знаєте” [184].

Нелегко давалася Аркасові “Історія”: бракувало не лише знань, а насамперед — глибинного розуміння суспільно-політичних діянь, що відбувались у країні, але Микола Миколайович не ставив за мету написати “грунтовну наукову працю”, це мала бути коротка розповідь про історію України, можна сказати, для онуків. Та ж чи достатньо лише однієї сміливості та бажання? Микола Аркас сумнівався, і своїми запитаннями не раз турбував знайомих. А ті спішили розрадити, підтримували словом, порадами.

Борис Грінченко — Миколі Аркасу:

“Ви не дивіться, що дехто на Вас косо дивиться і шкварчить. Хай собі шкварчать, бо їх завидки беруть за Вас. Невже Ви не спостерігаєте, як Вас усюди люблять? А як би вся ця біднота зустріла радо та прихильно “нову” та й ще повнішу Історію” [185].

І він закасов рукава: засів за збирання матеріалів, просив із різних куточків імперії надсилати фотопортрети історичних діячів. Надійним і знаючим помічним у написанні “Історії” був для Аркаса миколаївець Юхим Тимофійович Литвин, який всебічно сприяв Миколі Миколайовичу у збиранні матеріалів та підготовці до друку книги. Вже перші розділи в чотирнадцяти лекціях Аркас “випробував” на засіданнях “Просвіти” й дістав схвалення. Миколі Миколайовичу рекомендують випустити їх окремою книжкою, він прислухається до поради земляка Андрія Ніковського (1885—1942; народився на Херсонщині, в селі Малий Буялик) — громадсько-політичного діяча, літературознавця й журналіста.

Андрій Ніковський — Миколі Аркасу:
“Одеські українофіли чекають майбутньої Вашої книжки з нетерпінням. Та й Ви самі добре знаєте, яка велика потреба в нас у докладній і разом із тим популярній Історії України” [186].

Аркаса цілком захопила робота над виданням. Вільний від роботи в “Просвіті” час, працює в міському кабінеті, пише матеріали на історичну тему, знову друкує десятки листів до знайомих з проханням надіслати літературу, матеріали, фотографії. Ця досі незнана для нього пошукова праця стала повсякденною на кілька років.

Наприкінці 1906 року Микола Аркас засів, нарешті, за “Переднє слово”: *“В “Історії” моїй шановний читач не знайде нічого нового, викопаного зо дна архівів, однак чимало й надруковано вперше. Вона складена в одну історичну цілість, поділена на періоди, які натурально зазначає саме життя нашого народу. Через такий поділ, на мою думку, легше запам’ятати поодинокі історичні факти”* [187].

Зміст “Історії України-Русі” Микола Аркас визначав за періодами: перший — Скіфо-Сарматський, другий — Київський (до року 1170), третій — Галицький, четвертий — Литовський, п’ятий — Польський, шостий — Гетьманський, сьомий — Руїна, восьмий — Московський, і дев’ятий — завершальний — Україна під владою Російської та Австрійської держав. Аркас особливу увагу приділяє “описанню” визначних діячів України — близько ста відомих людей тієї доби змальовано у книжці та висвітлено їхні вчинки на благо українського народу.

Однак, за браком коштів, потрібних видань, достовірних відомостей, громадські обов’язки та справи в маєтках, забирали час і тому праця просувалася надто повільно.

Василь Степаненко — Миколі Аркасу:

“Вже то сумненько, що “Історія” України у Вас тугенько просувається — її аж он як треба, та ба, ніхто не друкує. Ви пишіть її потроху, бо Ви ж знаєте, який тепер рух між українцями — дух радується, багацько надій. Пишіть, спасибі Вам, від усіх Вам буде велика подяка” [188].

Аркас розшукує мальовані і фотопортрети історичних осіб до вкладок у своїй “Історії України-Русі”. Він задумав їх зібрати якомога більше, але обов’язково вмістити у видання постаті визначних діячів України з описом життєдіяння.

Микола Аркас — Оресту Левицькому (26 серпня 1905 року):

“Високоповажний добродію Орест Іванович! Я почав писати коротеньку, популярну Історію України, ілюстровану, у три рази просторійшу, ніж, як Ви, мабуть, знаєте,

Історію України-Русі О. Барвинського у Львові, в ній більше 200 ілюстрацій у тексті. Тепер я довів цю працю до часів Мазепи і ніде не можу знайти певного портрета цього гетьмана. Якось мелькнуло в часописах, що десь у Харківській повіті хтось знайшов справжній портрет Мазепи; чи не знаєте Ви, вельмишановний Добродію, де б дістати фотографію з нього, а як що ні — то який із досі друкованих портретів радитимете вмістити до моєї Історії?» [189].

Історик, архівіст, етнограф та письменник Орест Іванович Левицький (1848—1922) не мав зображення гетьмана Мазепи, тому порадив Миколі Аркасу дістати портрет гетьмана, що знаходиться в Петербурзькій Академії мистецтв. Про це, не вагаючись, повідомив до Миколаєва. Микола Миколайович не затримався з відповіддю.

Микола Аркас — Оресту Левицькому:

“На мою думку, портрет, що у П. Камінського, не варто б подавати в Історії, бо вже чимало писали за те, що ця копія з малюнка, яка висить у Академії художеств, і є фантазія маляра, а не портрет і невідь через що названа Мазепою. Бажаючи мати хоч наскільки небудь відповідний дійсному образу цього Гетьмана, я звернувся з проханням до Добродія Шелухина, доглядача музею Тарнавського і прохав вислати мені фотографії з тих портретів Мазепи, що має Музей. Може, й що знайду, що відповідатиме тому образу,

що ввижається мені точним, ясним і характерним. Портретів, що в “Київській старині” я й сам не думав містити; один, що виявлено в Лаврі, справді не його, а другий, безвусий, у якомусь шинку, то прямо фантазія маляра, та й ще Бог знає на яку тему” [190].

Нарешті Аркас дістав відповідний матеріал для ілюстрування, радиться з книговидавцями про випуск “Історії”, звісно — прицінюється щодо вартості. Він цікавився друкарнею в Одесі та журналу “Киевская старина”. Звернувся й до співзасновника видавництва “Вік” Сергія Єфремова.

Микола Аркас — Сергію Єфремову (25 серпня 1905 рік):

“Пишу я популярну коротку Історію України, довів її до часів Мазепи. До Історії цієї є географічні карти і біля 200 малюнків у тексті, й по раді декого з одеських українців, хочу друкувати в товаристві “Вік”. Будьте ласкаві одписати мені: чи візьме шановне Товариство на себе клопіт щодо заслання цієї праці до цензури? Після коректури її і друкування? Праця виходить до 400 сторінок поштового паперу великого формату, писана звичайною друкарською машинкою, в тексті біля 200 малюнків (усі фотографічні негативи маю в себе). Напишіть мені, які умови і скільки коштуватимуть друкарські, цензурні, коректурні й інші витрати? Чи не краще б було зробити два видання: одне — дешеве без малюнків, а друге — дорожче на кращому папері і з ма-

люнками і по якій ціні можна було б пустити такі книжки у продаж?” [191].

Однак, ознайомившись з умовами та вартістю послуг вітчизняних книговидавців, перевагу Аркас віддає петербурзькому товариству “Общественная польза”. На початку 1907 року Микола Миколайович передає рукопис на редагування та уклінно просить не відмовитися письменника, редактора першого повного “Кобзаря”, історика й філолога Василя Доманицького. Редакція газети “Рада” намагається перехопити ініціативу й першою сповіщає читачів про появу Аркасової “Історії України-Русі”, а разом з тим прагне заручитися новими передплатниками. До Миколаєва ідуть один за одним сім листів від членів редакційної ради, кореспондентів. У кожному з них — пропозиція про співпрацю, прохання надіслати уривки з “Історії”.

Микола Аркас — Оресту Левицькому:
“Високоповажний Оресте Івановичу! Розміркувавши, я бачу, що серед року не можливо почати друкування “Історії” додатком до видання, та й до того, як вона в мене ще й не скінчена, зосталося ще написати останній IX розділ з 1764 року по сей час, а це чимала робота. Доба цікава й досить велична, проте надіюся скінчити її до осені, а тоді вже можна віддавати у друк. А для початку треба подати оповістку, що з нового року видаватиметься передплатникам за доплату 2 р. “Коротка ілюстрована Історія України”, видаючи її частками щомісяця, у окремим же виданню коштуватиме 2 р. 75 коп.” [192].

До Миколи Аркаса із хутора “Надія” приходять тяжка звістка — не стало Карпенка-Карого — драматурга Івана Карповича Тобілевича, з яким Аркас товаришував. Помер у Німеччині 15 вересня 1907 року. Його дружина — актриса, письменниця, перекладач, фольклорист Софія Віталіївна Тобілевич (уроджена Дітківська; 1860—1953) перевезла покійного на батьківщину.

Про тяжке горе та поневіряння Софія Тобілевич згодом напише до Миколаєва.

Софія Тобілевич — Миколі Аркасу:

“Подорож з Берліна тривала цілий тиждень і тільки на восьмий день наш вагон спинився на станції Шестаківці. На пероні, у вокзалі й за вокзалом юрмився селянський люд. Люди з навколишніх сіл, — старі, молоді, діти — прийшли провести в останню путь свого письменника й друга. Він писав про них, присвятив їм талант письменника й актора. В натовпі чувся плач. Але коли з вагона виносили тяжку труну й ставили її на широку, прикрашену килимами площадку, раптом запанувала мертва тиша. Пара круторогих сірих волів, що мали везти тіло Івана Карповича додому, стояла спокійно й похмуро: може, також почували сумну урочистість тієї хвилини. Червоні стрічки розвівалися на степовому вітрові й кольором своїм також засвідчували тяжку й непоправну жалобу. Та ось тиша урвалася. Почулися голоси, й похоронний кортеж рушив у бік села

Кардашевої, де колись жив Іван Тобілевич: Кардашева була на дуже близькій відстані від нашого хутора; там була церква, в якій і залишили тіло Івана Карповича на ту ніч.

Окрім селян зустрічати тіло Івана Тобілевича приїздило багато народу, здебільшого представники різних громадських організацій. За труною люди йшли суцільною стіною, — й битим шляхом, і по полях, понад шляхом, здавалося, що ця жива річка позбавлена берегів.

Хрест на могилі Івана Карпенка-Карого,
встановлений Софією Тобілевич.
Софія Віталіївна Тобілевич. Київ, Фото

Наступного дня той самий кортеж серед величезної юрби селян з багатьох сіл повіз тіло Івана Карповича через поля до його хати, де було відправлено панахиду, а потім лугом, понад річкою, — на цвинтар села Карлюжини (тепер хутір Надія), до вічної тихої пристані. Похорон відбувся так само врочисто, як і подорож до кладовища. Й така ж урочиста тиша запанувала серед людей, коли, після численних промов останнього прощання з небіжчиком, почали спускати блискучу під сонцем труну. Поховали Івана Карповича поруч з могилою батька. Між двома рідними могилами поставили величезний дубовий хрест (дуби, що були куплені Іваном Карповичем, довго лежали на подвір'ї хутора, й письменник любив сидіти на них і не раз наказував своїм дітям і йому такого самого хреста поставити, як і він спорядив для батька)” [193].

Василь Доманицький працював над Аркасовою “Історією” із задоволенням. На той час письменник мешкав у Петербурзі, а тому і просить місцевого графіка Миколу Ткаченка намалювати обкладинку до нового видання.

23 січня 1909 року газета “Рада” вміщує оголошення:

“Приймається передплата на рік 1909 на українську “Раду”. Додаток — М. Аркас: “Історія України-Русі” на веленовому папері, багато ілюстрована (210 малюнків і портретів, 9 карт у фарбах, 4 родоводи)

в розкішній оправі з англійського коленкору, оздобленій золотом.”

Щоб випустити “Історію України-Русі” за власний кошт Микола Аркас бере гроші в борг, сподіваючись, що з виходом книжки поверне його. Та не так сталося, як гадалося...

Микола Аркас — Борису Грінченку:

“Видавши Історію свою, здорово ускочив. Власних грошей не було, довелося позичати. Дали 10 000 цінними паперами під 8 процентів річних, а як довелося їх спродувати, то взяв за них 7 300, а тепер треба вертати, бо вже в липні строк; чистими ж грішми треба віддати 10 000, от і підрахуйте, у віщо мені стала та моя Історія” [194].

Вихід Аркасової “Історії України-Русі” — помітна з’ява в Україні. Автор став отримувати схвальні відгуки із різних губерній України, прохання надіслати “хоч би примірник для ознайомлення”. Протягом кількох місяців семитисячний тираж розкупили.

Газета “Рада”. 28 лютого (13 березія) 1909 року:

“Оголошення од “Української книгарні”: “Подаємо до відома всіх наших замовників, що все видання М. Аркаса “Історія України-Русі” РОЗПРОДАНО й добути цю книгу можуть тільки річні передплатники газети “Рада”, що виплатять 8 карбованців”.

На кожний лист Микола Аркас намагався дати відповідь, пояснював задум та мету цього видання. Перша хвиля читацьких

відгуків підтвердила необхідність такої “Історії”. Не давала спокою творча інтелігенція, вчителі, студенти: всі хотіли придбати, як писав кореспондент, *“популярну книгу, що читається одним подихом і цікаво оформлена”*.

Бібліотекар одеської “Просвіти” Андрій Ніковський — Миколі Аркасу:

“Коли я передивився книгу, то побачив, що автором зроблено все, щоб зміст легко й хутко і надовго западав у голову читачеві — це й ілюстрації й, особливо, помітки на полях, які мають являти із себе конспект. Таким побитом, додавши те, що написано популярно і пристосовано до середнього читача, можна гадати, що “Історія” буде корисною для гімназій, для учителів народних шкіл, а поки що для кожного українця. Бо ж зараз ми такої історії не маємо. Візьміть Грушевського — велику в п’яти томах — до неї бояться підходити. “Очерк истории украинского народа” мав зіграти деяку роль, коли ж написано важко й це одбирає охоту до читання. На що Вам краще: за весь час існування Одеської Просвіти її розповсюджено було всього п’ять примірників. З історією Єфименкової (видавці — Брокгауз і Єфрон) — це гірше. Отак пильно переглянувши Вашу книгу і зауваживши, що написано її мовою українською, я привітав її як з’явище великої ваги — це підручник для майбутніх гімназій, це підручник для вчителів майбутньої нижчої школи, а зараз це книга, якої бракува-

ло, яка дуже потрібна. Вона будить свідомість у людей і зміцнюватиме вже свідомих інтелігентів і робітників. Це, на мою думку, внесок у сучасну українську справу ще більший, значніший, ніж коштовна “Катерина” [195].

Газета “Рада”, завдяки Аркасовій “Історії України-Русі”, вдвічі збільшила кількість передплатників і вдячний редактор надсилає до Миколаєва листа.

Євген Чикаленко — Миколі Аркасові:
“Написали Ви “Історію” не для баришів, а для того, щоб пролить свідомість у широкі маси. І треба оддати Вам справедливість, Ви зробили своєю історією багато, так багато, що й сподіватися на те не можна було. Я без перебільшення скажу, що Ваша книжечка після “Кобзаря” найкорисніша. Вона розходить ся добре, читається з великим інтересом, викликає любов до свого краю, його минулого й пробуджує надії на будуче. Одним словом, ся книжечка, на мою думку, має стати поряд з “Кобзарем” настільною книжкою у кожного українця, і се має бути, до сього треба йти” [196].

Серйозною рецензією на Аркасову “Історію України-Русі” відгукнувся професор, історик В’ячеслав Липинський в “Літературно-науковому віснику”:

“Історія України-Русі”, написана д. Аркасом і виправлена до друку д. Доманицьким, придбала собі чималу популярність на Україні. Для читача вона перш за все буде зрозуміла своєю

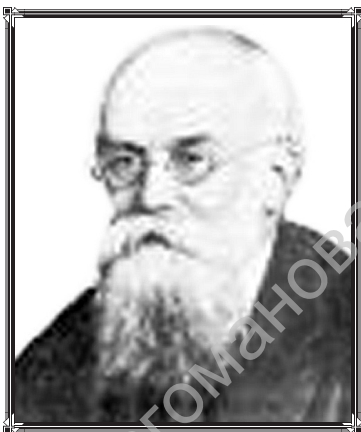
мовою — простою, селянською мовою, яку сей читач чує, або чув, перебуваючи на селі. Сама форма викладу легка й зовсім відповідна для доступної історії. Книжка написана у спокійнім, об'єктивнім тоні, — вона має навіть, можна сказати, трохи літописний характер.

Переходячи до самого змісту, перш за все мусимо зазначити, що автор дуже мало та надто вже побіжно говорить про соціальну еволюцію українського народу. Інший брак “Історії”, се — надто вже коротенькі оповідання про історію українського відродження. Зате доброю прикметою книги вважаємо, що автор зумів розказати історію свого народу з великим почуттям любові до нього; се почуття передається й читачеві, воно будить у нім національну свідомість та національну самоповагу” [197].

Липинський вказує на стилістичні огріхи, історичні розбіжності в датах тих чи інших подій, тлумачить їх і з'ясовує свою точку зору, вдаючись до історичних джерел. Цілком справедливо було чимало критичних зауважень історика щодо необхідності уточнення в Аркасовій “Історії” окремих фактів, які висвітлює автор. У цьому ж номері “Літературно-наукового вісника” майже після рецензії В. Липинського своїм “поглядом” на Аркасову “Історію України-Русі” поділився й професор Михайло Грушевський. Відзначивши, що *“ся книга буде книгою премудрості”*, відомий історик “накинув-ся” на автора з висміюванням окремих розділів і необхідності такого видання. Від кожної фрази професора Грушевського віє недоброчливістю, бажанням скомпрометувати твір Миколи Аркаса: *“своє*

завдання історика автор зрозумів дуже по старосвітськи. Виклад неінтересний, не те що без тіні якоїсь мальовничості, поетичності, а навіть і просто незручний і примітивний: автор не вміє підкреслити головнішого, дати перспективу більше й менше поважного, загромаджує оповідання зайвими іменами й датами, дрібними, зовсім не потрібними в такому короткім і популярнім викладі подіями, екскурсами в історію

Професор Михайло
Грушевський. Фото

сусідніх земель, перериває нитку оповідання вічними скачками у бік, нав'язуючи її потім елементарними, стереотиповими фразами механічних зв'язків; фразеологія незвичайно стереотипова, банальна, бідна" [198].

Професора Грушевського "потішило те, що книга пішла переважно до людей, які купували книгу з огляду на багатство ілюстрацій при невеликій ціні".

Відомий історик та науковець "обурюється", що Микола Аркас не вмістив до своєї "Історії" великих науково-обґрунтованих матеріалів, а "позводив їх до коротеньких, чисто сміхотворних заміток у кілька рядків" [199]. Щоправда, Михайло Сергійович погоджується, що "соціальному прогресу автор дав трохи більше уваги", а "національному відродженню ХІХ віку присвячено кілька відірваних, коротеньких звісток, в сумі далеко менше, ніж повороту за порожців до Росії".

Така “рецензія” не могла не схвилювати передову українську інтелігенцію, яка відразу ж стала на захист автора “Історії України-Русі”. В багатьох газетних і журнальних виданнях, вісниках з’явилися відгуки, статті, які свідчили, що читачі не залишилися байдужими. Поступово виявлялися першопричини появи критичної статті Михайла Грушевського, його невдоволення появою Аркасової книги.

Із “Щоденника” Євгена Чикаленка:

“Незаслужено гостра критика Грушевського на працю Аркаса боляче вразила і В. Доманицького. Ф. Матушевський особливо докоряв Грушевському за те, що він пішов до хворого Доманицького і навмисне “забув” у нього коректуру своєї рецензії. Коли Доманицький її прочитав, то в нього пішла кров горлом, і він з того часу вже не міг видужати. Коли ж я дорікав Грушевському за цю рецензію, то він виправдався тим, що навмисне забув її в Доманицького і писав її по “долгу науки”, але всім очевидно, що рецензія написана необ’єктивно, із роздражненням, наче із заздрості, що праця Аркаса — Доманицького придбала таку велику популярність” [200].

Отже, неспроста на шпальтах газетних і журнальних видань, у листах спалахнула полеміка, здебільшого, не на користь професора Михайла Грушевського.

Гнат Хоткевич — Миколі Аркасу:

“Те, що зробили Ви, того не зробить д. Грушевський. І навпаки — отже, чому Ви маєте стояти один одному на дорозі.

Добродій Грушевський, правда, має таку наукову ерудицію, котрої Ви певне не маєте, але з того ще зовсім не виходить, ніби тільки він один має право писати історію. Та потім, врешті, можна бути певним, що будуча популярна історія д. Грушевського, власне, не буде популярною, бо стиль д. Грушевського тяжкий і до популяризації не придатний” [201].

Не залишився осторонь дискусії і Євген Чикаленко, який добре був обізнаний із видавничою справою, знався на історії України.

Євген Чикаленко — Миколі Аркасу:

“Може, у книжці Вашій і єсть дрібні помилки проти науки, але висловлюватися проти неї, як висловився Грушевський, не слід би було. На нас всіх його рецензія зробила дуже-дуже неприємне враження. Нехай Вам се буде моральним задоволенням. Всі в один голос кажуть, що Грушевський своєю рецензією принизив себе, що ніхто од його не сподівався такої роздратованої, ненаукової критики. На всякого мудреця досить простоти!” [202].

Михайло Грушевський не чекав такого бурхливого, негативного ставлення української інтелігенції до своєї рецензії на Аркасову “Історію України-Русі”. Шанований професор зрозумів, що своїм виступом похитнув авторитет у передових українських діячів. Він став шукати способу “реабілітуватися” й чекав нагоди. І вже в черговому номері “Літературно-наукового вісника” історик публічно виправдався і пояснив свій попередній виступ тим, що, мовляв,

“тої ідеології, яка була б нам бажана, того освітлення історії України, в яким ми її бачимо — в книзі Аркаса нема”.

Євген Чикаленко зустрівся з Михайлом Грушевським і про цю їхню розмову переповідає Аркасові:

“Сими днями я висловив свій погляд і панові Грушевському, я казав йому, що рецензія його не академічна, повна роздратування заінтересованої людини, що, як люди кажуть, розчищає собі дорогу для своєї книжки. На се мені професор відповів, що він написав рецензію “по долгу історика” й не одзивався про неї, поки вона не розійшлась, щоб не пошкодить виданню, а коли люди вбачають у його рецензії особистий інтерес, то своєї історії він і видавати тепер не буде” [203].

Звістка про те, що Михайло Сергійович Грушевський відмовляється випускати власну “Історію”, розтривожила Аркаса. Микола Миколайович шанував відомого професора, вчився розуміти історію на його працях і не міг і допустити думки, що його “простонародне” видання стане на заваді виходу у світ науково-обгрунтованої праці Михайла Грушевського.

Микола Аркас — Василеві Степаненку:

“Страшенно вразила мене звістка, яку подав мені Євген Харлампович. За те, будітьмо д. Грушевський не хоче вже видавати своєї популярної Історії. Невже це можливо?! Це ж таке невимовне лихо, що й подумати страшно! Я прямо не можу одігнати цієї страшної думки — вона стоїть перед очима й лякає мене. Боже! Боже милий! Хіба ж

таки може статися таке?! Це ж щось прямо страшне, страшне без міри і краю.

Тішуся думкою, що шановний професор — людина, і все людське властиве і йому й що він не подумав, що висловив Євген у Харламповичу. І добре розуміючи, що це було б величезне лихо для всього нашого суспільства й народу, зречеться цієї постанови й таки дасть нам те, чого ми так гаряче й щиро матимемо всі” [204].

Незважаючи на те, що Михайло Грушевський нібито не збирався друкувати свою “Ілюстровану історію України”, книжка його побачила світ уже 1911 року, але її вихід аж ніяк не вплинув на визнання Аркасового видання. Нечуваний раніше для такого роду видань тираж 7 тисяч примірників розійшовся за кілька місяців, у тому числі й по тих країнах світу, де жили українці-емігранти. Історик і громадський діяч із старого козацько-гетьманського роду на Чернігівщині Дмитро Дорошенко справедливо твердив: *”Такого видання Україна ще не мала та й не багатько мають наші сусіди...Благородна, патріотична і народолюбна ідея наскрізь проходить через працю д. Аркаса і його “Історія” прекрасно показує — хто ми, чий сини, яких батьків, за що закуті. Видання цієї книги — велика заслуга д. Аркаса перед рідним краєм” [205].*

Отож, на прохання багатьох людей, які у своїх листах до автора дякували за першу написану українською мовою популярну книжку з історії України, що мало велике значення для піднесення національної та історичної свідомості мас, автор продовжував збирати матеріали про минуле держави. Замовлення на “Історію України-Русі” до Миколаєва йшли постійно із усіх світів, і Микола Миколайович Аркас почав думати про друге її видання.

ДО ОСТАННЬОГО ПОДИХУ

Михайло Грушевський: *"Історія" д. Аркаса варта особливої уваги з огляду на широке розповсюдження її... Се значить, що на довгі літа ся Аркасова книжка буде книгою премудрости українській історії для дуже й дуже багатьох українців*" [206].

Аркас боляче переживав упереджене ставлення до себе і свого видання, нападки на редактора його книжки. Поїхав у Богданівку й зайнявся вихованням онуків. Однак, Василь Доманицький всіляко заспокоював автора й тяжко хворий, на лікарняному ліжку, заохочував Миколу Миколайовича збирати кошти для повторного випуску "Історії". Внаслідок душевної рани, завданої несправедливою рецензією Грушевського, яка торкнулася і його як редактора й видавця, йому довелося терміново виїхати на лікування до польського містечка Закопаного.

Друге Аркасове видання Василь Доманицький хотів зробити ще *"більш доступним і зрозумілим для широких верств населення"*. До Аркашонського санаторію він запросив знайомих літераторів, українофілів — Богдана Лепкого, В'ячеслава Липинського, Осипа Куриласа, Гната Хоткевича, щоб обговорити план нового видання, які потрібні зміни та необхідні малюнки, аби оживити "Історію" та "її прикрасити".

Свідок останнього місяця життя Доманицького пані Іваницька в листі до його родини розповіла про надмірну працю, яку з таким запалом поспіхом провадив Василь Миколайович:

"Сила енергії, плани всяких праць, багаторість духу д-я Доманицького дивували

нас. Турбувало його дуже те, що недуга стоїть йому на заваді й не дає змоги працювати до сходу, що він не матиме змоги довести до кінця справу, яку взяв на себе перед видавцем "Історії України-Русі" [207].

Аркас переживав за стан здоров'я Доманицького і свій смуток виливав у листі до Василя Степаненка:

"Оце надумав завітати до вас у Київ, щоб трошки розвіятися, розігнати смуток і набрати нових сил для праці. Страшно боляче чути за дорогого Василя Миколайовича, чутки сумні, невеселі звістки. Невже ця зла хвороба не помилує його?!" [208].

Хоча клімат і лікування були значно ліпшими, аніж в Україні, але це віддаляло Доманицького від рідного краю, друзів, та й утруднювавсь відтепер зв'язок із Краковом, де Василь Миколайович мав намір видрукувати вдруге Аркасову "Історію України-Русі". Микола Аркас переїхав із міста до Богданівки остаточно, щоб приділити увагу внукам, частіше бути на природі, де набирався сил і заспокоювався.

Розмірковував над майбутніми творчими планами, з якими ділився з тим же Василем Степаненком:

"Щодо другого видання, то напевне я ще не можу призначити час, коли розпочнемо його, бо знову і праці багато, бо треба виправити його відповідно бажанню громадянства, а головне — фінанси, які в мене зараз у дуже поганому стані" [209].

В Аркаса вже зібралось чимало листів від однодумців, просвітян із різних установ, але першому, кому заходився відповідати, був Борис Грінченко:

“Високоповажний Борисе Дмитровичу! Спасибі Вам за ваші теплі і приязні відносини до моєї “Історії”, і за Ваші поради. Я щиро вдячний усім критикам, які робили цілком справедливі й корисні для мене зауваження і вказівки і спростовували вільні й невільні помилки мої й не може бути ніякого сумніву, що б я скористався ними під час другого видання, за яке зараз, дякуючи всім обставинам, та й фінансам моїм, які в дуже кепському стані, нема чого й гадати. Ви розумієте, що воно таке, коли чоловік втратив віру у свої сили?! Ні до чого не сила взятись, стоїть, як мара яка, мов сувора пересторога: “У праці твоїй може вийти одна тільки велика шкода для рідного краю”. Ці слова страшні стоять перед очима, бринять у вухах, а свідомість, що ти справді тільки нікчемнісінький дилетант, припиняють усякі пориви до будь якої праці. Я навіть радий, що брак грошей, тяжке становище, яке доводиться переживати цей і там той рік, не дадуть мені ніякісенької можливості заходитися коло другого видання своєї “злочинної” Історії. Зараз так скрутив мене той д-ій, у якого я позичав гроші на перше видання, що ледве дихаю і не знаю, що воно буде далі. Ось те скрутноє становище, в якому я опинився зараз і навряд чи скоро випрочаюсь з нього, а тим часом знайомилися вже артисти-маляри, які можуть і беруться, за винятком деяких малюнків

першого видання, які є й хорошими, ілюструвати всю Історію наново, але на це треба чималі кошти, а їх немає і не видно у близькій будучині” [210].

Зима 1909 року минула для здоров'я Миколи Аркаса без ускладнень. Він ходив на засідання “Просвіти”, все-таки затіяв листування з Василем Доманицьким щодо випуску другого видання “Історії” і невпинно шукав портрета Мазепи. Знову ж звернувся за допомогою до кийвського книготорговця Василя Степаненка:

“Прохаю Вас, високоповажний Василю Пилиповичу, послати Доманицькому 200-300 крб. для того, щоб він розшукав у Галичині, і взагалі за кордоном, матеріал для другого видання нашої Історії. Чи не знайде можливим він, або може й Ви, роздобути фотографічні знімки з домовини Мазепи в Галаці, щоб умістити її в Історію. І ще, чи не буде він ласкавий полістуватися з тими художниками, за яких він писав мені в останньому листі” [211].

У лютому 1909 року Миколу Миколайовича Аркаса почали переслідувати запаморочення, він важко дихав, й Ользі Іванівні довелося невідступно сидіти біля ліжка хворого. Дружина стала його секретарем, відписувала листи, давала вказівки економам Богданівки та Христофорівки.

Просвітян Микола Миколайович уже не запрошував додому, в кабінет, але готувався разом з іншими до звітних зборів. Йому кортіло знову до Києва — пройтися вулицями прадавнього міста, відвідати Український клуб біля Золотих воріт, як і в минулому — посидіти в читальні, де були зібрані “важливі українські видання з Російської та Західної України”.

13 березня вранці Аркасу ніби стало легше, навіть вийшов на повітря і сфотографувався з онуком Миколкою, Оксаниним сином. Весняний вітер уже розгулював вулицями корабельного міста, відчувався солонкуватий присмак морської води. Сонце пригрівало й дерева першими, викидаючи бруньки, вітали прихід тепла.

Ольга Іванівна зачинилася у спальні, щоб відпочити за кілька недоспаних ночей. Микола Миколайович повернувся в будинок аж в обідню пору, трохи промерз, але відразу ж сів за стіл. Прийшов із служби син Микола й кімната наповнилася бадьорим голосом, його нестримною захопленістю. Куховарка накрила стіл, прихвалюючи борщ із пампушками.

Аркасу стало враз негаразд, його морозило й він попросив, щоб його відвели в опочивальню. Миколі Миколайовичу не давали спокою болісні видива: лікарняна палата, велелюддя, рядками книги й... сцена. А ще — донька Ксюша, його Оксанка в ролі Катерини...

Аркас узяв дружину за руку.

— Твоя правда, я багато взяв клопотів на себе, любач... Мене ж чекають просвітяни... Треба спочити...

Кватирка від сильного вітру од Бугу відчинилася: прохолода окутала кімнату й остудила бліде обличчя Аркаса...

Газета "Рада". 13 березня 1909 рік:

"Миколаївська "Просвіта" готувалася до загального зібрання, й Микола Миколайович Аркас, як її голова, хвилюючись, виготовляв доповідь та всякі матеріали й питання на розгляд. А смерть зазірала вже у вічі і в день 13 березня, коли нагло вона звалила такого велетня-робітника, останній працював все ж над просвітянськими справами. І коли за обідом він знепритомнів, то, оговтавшись, але не в силі

вже піднятися із ліжка, уперше Микола Миколайович (а це можна сказати, були останні хвилини його життя), все ж турбується про свою недокінчену просвітницьку працю й посилає до свого робочого кабінету сина, офіцера, з такими словами:” А піди, лиш, Миколо, переглянь, чи все я вніс на повістку, чи не забув чогось”. Це було його останнє піклування про українську справу, знепритомнівши втретє, Микола Миколайович відійшов”.

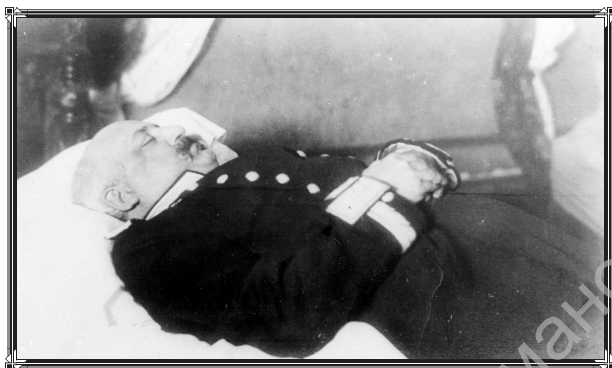
...А Південний Буг тече і тече в пониззя. Круті береги вигріваються біля Спаська та Стрілки на сонці, а на високості міста стоїть Адміралтейський собор, з піднятим позолоченим хрестом, якого видно далеко-далеко. Звуки дзвона лунуть по всьому Миколаєву, розливаються і розливаються усебіч і відлунюються у водах давньої річки, що лине у вічність...

Газета “Рада”. 19 березня (1 квітня), 1909 року:

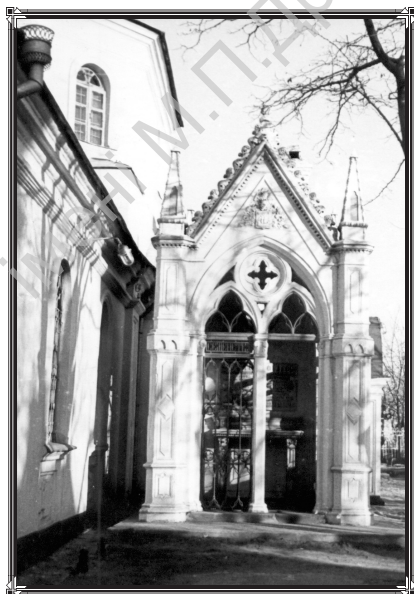
“Життя Миколи Аркаса обірвалося раптово, хвороба не знущалася довго й боляче. Він іще готувався до виступу, іще виношував задуми. Не встиг. Не судилося. Але й те, що зробив, увіковічило його у віках. З цим іменням у нас, миколаївських українців, зв’язано все: і відкриття “Просвіти”, головою якої небіжчик був до останніх хвилин свого життя, і її існування, і кожний крок нашої діяльності.

14 березня була панахида в будинку небіжчика, куди в національному вбранні зібралися круг його тіла просвітяни. Співав великий

Микола Миколайович Аркас на смертнім одрі. Фото

Поховали Миколу Миколайовичу Аркаса у фамільному склепі на Миколаївському міському цвинтарі. Фото

хор “Просвіти” і хор товариства українських артистів під орудою д. Саксаганського, яке за-раз пробуває в Миколаєві і прийшло віддати останню шану одному із славних орачів української ниви. Із згуками “вічної пам’яті” всі присутні впали навколішки перед тим, хто ще вчора кипів завзяттям і піклувався про українські справи.

15 березня 1909 року в годину дня тіло небіжчика, Миколи Миколайовича Аркаса, яке втопало в живих квітах, просвітяни понесли до Адміралтейського собору, а звідтіля після панахиди — на вічний спокій. Велична процесія розтяглася на десятки кварталів. Вінки (всіх було до 20-ти) від українських інституцій несли в національній одіжжі по двоє (хлопець і дівчина). Виділялися: від товариства “Просвіта” в Миколаєві із написом: “Високошановному фундаторові і голові”; від редакції часопису “Рада” з написом: “Незабутньому другові і щирому порадинові тяжко засмучена редакція “Ради”; від київської “Просвіти” з написом: “Щирому робітникові Миколі Аркасові Київська “Просвіта”; від селян богданівської економії з написом: “Шановному добродієві М. М. Аркасові”; від яхт-клубу, командором якого був небіжчик.

За труною “батька” йшла убита лихом сім’я його, між якою син покійного, офіцер Кубанського козацького війська, який теж брав

не малу участь у діяльності “Просвіти”. Поховали небіжчика у фамільному склепі”.

Микола Аркас залишив після себе не лише добру славу і вдячність миколаївців, а й порядних дітей і онуків. Дочка Оксана та її позашлюбний син Микола, усиновлений дідом, також полюбили мистецтво й брали участь у виставах “Катерини”. А син Микола став кадровим військовим. Вчився Микола Аркас-молодший у Морському кадетському корпусі, але військовиком не став — залишив службу та присвятив себе театру. Мав приємний голос і сценічну зовнішність. У рідному місті ще юнаком виступав у аматорському гуртку, згодом мандрував з театральними колективами (1914 року грав у трупі кримського антрепренера М. Ярошенка, пізніше організував власну трупу). За часи гетьманату Павла Скоропадського — полковник кавалерії в армії Української Держави, командував другим кінним Переяславським полком (другої Волинської дивізії); з 1920-го — в еміграції: в складі армії

Сотник 5-ї кадрової дивізії армії УНР Микола Аркас.

Фото

УНР вибрався в Закарпаття; актор та режисер українських труп у Станіславові та Коломиї (до 1926-го); згодом оселився в Ужгороді. Виступав у трупі свого земляка-степовика Миколи Садовського. В останні роки Микола Аркас — керівник тамтешнього Руського пересувного театру Товариства “Просвіта”, а з 1929 року — його директор. Тут поставив п’єси: “Дай серцю волю, заведе в неволю” М. Кропивницького (Микита), “Наталка Полтавка” І. Котляревського (Виборний),

“Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського (Карась); оперу “Катерина” свого батька — М. М. Аркаса; вистави “Живий труп” за Л. Толстим, “Весела вдова” за Ф. Легаром. Поставив окремі спектаклі у театрі “Нова сцена” (1934, 1936. Хуст).

Цікавий факт біографії сина композитора Миколи Аркаса є у спогадах відомого українського громадсько-політичного діяча і дипломата Миколи Михайловича Галагана (1882—1960-ті?), якого 14 грудня 1918 року ревком ЦК УСДРП призначив комісаром Міністерства військових справ УНР і наказав очолити антигетьманський виступ у Києві. *“В цій своїй гідності, — пише М. Галаган у книжці “З моїх споминів”, — поки буде встановлено щось інше, призначив я тут же “словесно” щойно визволеного з арешту полк. Аркаса комендантом м. Києва”* [212]. На той час Микола Аркас був сотником у 5-й кадровій дивізії армії УНР, однак був схоплений військовими Директорії та чекав розстрілу в тюрмі на Печерську. Після визволення із в'язниці сотник Микола Аркас листопад та грудень 1918 року був свідком відомих подій у Києві, коли вулиці були заповнені військами і кожний рвався до влади...

Збереглися спогади про Миколу Аркаса однієї з його учениць, Ольги Дуткової. Жінка згадує, що в 1928—1929 роках Аркас-молодший викладав співи у вчительській семінарії. Запамятався їй рослим, плечистим, у високій козацькій шапці... Добре вчив театральній науці, оживив хор і переламав “мадяризацію”. Сам не раз складав музику.

Саме в драматичному гуртку Миколаївської “Просвіти” молодий Микола Аркас-син уперше виходить на сцену в ролі Івана Карася в “Запорожці за Дунаєм”. По суті, вона стала однією з вершин його акторської творчості. У 1937 році Микола Миколайович святкував 30-річний ювілей першого виступу в ролі Івана Карася і свій перший виступ в ролі актора і режисера Ужгородського театру “Нова сцена”,

який став для нього вирішальним у подальших зв'язках з українським театром. У 1910 році він дебютує в опері М. Лисенка “Енеїда”, згодом співає в операх Станіслава Манюшки “Талька”, Миколи Аркаса-батька “Катерина” та інших. У 1914 році Микола Аркас відкриває свій власний театр у Краснодарі на Кубані, де на той час більшість населення називала себе українцями. Про акторську і театральну діяльність Миколи Аркаса, до речі, написано у дослідженні Василя Андрійця “Нова сцена”. Театр Карпатської України [458].

Із вибухом Першої світової війни Микола Аркас проходить військову службу, а в 1917—1919 роках у рангу полковника служить в Українській армії аж до її роззброєння польським урядом. У 1921 році Микола Аркас прибуває до Чехословацької соціалістичної республіки, і з 1922 по 1926 роки веде аматорський театральний гурток у військовому таборі в Йозефові.

Перша зустріч Миколи Аркаса з “Руським театром” товариства “Просвіта” відбулася 14 березня 1927 року, коли разом з дружиною Надією виступав у виставі “Розумний і дурень” за п'єсою Карпенка-Карого.

У Жгороді М. Аркас працює спочатку актором і режисером, а згодом головним режисером і директором “Руського театру”, який у 1930 році розпочав свою роботу, до його ліквідації в кінці грудня 1939 року.

Без жодної державної дотації, залучивши до справи досвідчених акторів-професіоналів та нові акторські сили з місцевої молоді, М. Аркас видає на суд глядача оперети С. Джонсона “Гейша” та Р. Нельсона “Король бавиться”, С. Біла “Діти Агасфера”, якою 18 вересня 1932 року розпочав театральний сезон. Композитор Василь Гренджа-Донський писав: *“Мусіло минути багато років, щоб ми на сцені, по-перше, побачили в головних ролях місцеві сили. Є заслугою директора Аркаса те, що він підготував ґрунт,*

працював місяцями, поки з “любителів штуки” викресав досить добрих акторів” [459].

Разом з тим, за словами режисера і драматурга, засновника театру “Нова Сцена” в Хусті Юрія Шерегія, сезон 1932—1933 років показав, що опоненти росіяни, угро-русини та чехи робили свою справу, перехоплюючи ініціативу від українців. Так, на засіданні Крайового відділу 26 жовтня 1932 року вони вирішили організувати Карпатський Народний Театр і затвердили для нього бюджет в розмірі 300 000 крон. Український театр залишався без дотації, його санував сам директор М. Аркас.

Восени 1933 року Микола Аркас поставив драму Володимира Винниченка “Чорна Пантера і Білий Ведмідь”, приурочивши її до 20-річчя театральної діяльності актриси Валентини Іванової-Верес. У центрі художніх пошуків В. Винниченка завжди була Україна та проблеми української нації, аналогічні згустилися на Закарпатті. І хоч події в п'єсі відбуваються не в українському місті, а в мистецькій столиці Європи — Парижі, цей простір заповнює українська людина. Герої твору — художник Корній Каневич (Білий Медвідь), роль якого талановито виконував Микола Аркас, його невелика родина, дружина Рита (Чорна Пантера), у виконанні ювілярки Валентини Іванової-Верес, за словами очевидців *“віддала свою роль з правдивим артизмом, вказуючи на свій небуденний драматичний талант і високе артистичне почуття”*. Інші виконавці Надія Аркасова (Сніжана), Є. Якубчикова (Галина Семенівна), Р. Кирчів (Штіфа), Ю. Яцканич (Мулен), за свідченням тогочасної преси, були на належному художньому рівні. Вистава була совісно підготовлена і дала численно зібраній публіці правдиву артистичну насолоду.

Як уже відзначалося, спроби М. Аркаса врятувати український театр протягом 1930—1934 років закінчилися невдало. Його

співпраця з драматичним гуртком “Верховина” переросла в міцну дружбу з його керівником Юрієм-Августиним Шерегієм і стала основою у стосунках з театром Карпатської України “Нова сцена”, в якому він працює актором і режисером, а згодом організатором і лектором літньої театральної школи у Великому Бичкові. Протягом цього незначного періоду Микола Аркас домігся великих творчих успіхів як актор, режисер і композитор. Під його режисурою на “Новій сцені” йшли “Діти ХХ століття”, “Часи минають”, “Місяць і Зоря” та “Фаустиада” Миколи Мирського з музикою Миколи Аркаса-батька, “Маруся Богуславка” Михайла Старицького, “Запорізький скарб” Костянтина Ванченка-Писанецького, “Хмара” Володимира Суходольського, “Пошилися в дурні” Марка Кропивницького, “Як сади зацвітуть” Василя Гренджі-Донського та багато інших.

Глибокий слід у серцях глядачів залишив Микола Аркас і як актор. Він блискуче виконував ролі українського класичного репертуару — батька в опері “Катерина”, Виборного у “Наймичці”, Писаря у “Запорізькому скарбі”. Однак вершиною його творчої акторської майстерності став образ Івана Караса з опери “Запорожець за Дунаєм”.

Микола Аркас у своїй найбільшій ролі Івана Караса грав чудесно, майже дорівнюючи незабутньому Садовському. У журналі “Нова сцена” (1 січня 1939 року) розміщено дві статті і фото з вистави “Наталка Полтавка”, де в ролі Виборного сучасник побачив Аркаса як великого артиста, який виконував роль професійно з внутрішнім душевним летом.

11 грудня 1938 року було показано “Запорожця за Дунаєм”, 12-13 грудня продовжувалися відновлювальні репетиції казки-опери “Місяць і Зоря” М. Аркаса та М. Мирського, після чого Микола Аркас запросив на чай диригента Є. Шерегія, бадьоро вступив до хати, але раптом він, схопившись за груди, впав на канапу і... помер.

У газеті “Нова свобода” від 15 грудня 1938 року Василь Гренджа-Донський писав: *“Ми знали, що шляхетне серце митця Аркаса хворе, давлене турботами про долю рідного краю, стомлене злиднями емігрантського життя і перетяжене працею, яку покійник положив на полі карпатоукраїнського театрального мистецтва... Але ніхто не сподівався, що те серце так нагло, так несподівано перестане битися... Має лише 56 років... Борець, герой-полковник на рідному фронті і провідний будівничий на полі рідного мистецтва. Його музичні композиції, оперета і цілий ряд пісень, були відомі. Микола Аркас є наш. Срібна Земля ніколи не забуде великого сина українських степів, що злився з ними, і в найтяжчих часах наших синів Срібної Землі будив, розповсюджуючи рідну пісню і рідне слово. Спи, сину України, нехай Тобі ця Срібна Земля, що стала тепер вільною, буде легкою”*.

Після смерті актор і режисер Микола Аркас (13 грудня 1938 року) був похований на міському кладовищі Хуста й останніми словами його були: *“Я щасливий, що змираю в Україні”* [213].

А у некролозі, який написав Осип Хустський у газеті “Новий час” (1939 р. — 1 січня. — С. 4) зазначено: *“Спадщина, що її залишив по собі покійний, подвійна. Слава лицарського вояки навітлюють прорізно хроніки з днів Великого Зриву. Крім багатой творчості з обсягу церковного співу Микола Аркаса написав*

Хуст. Могила актора
М. М. Аркаса на
міському кладовищі

музику до “Льва Абіссінї” — Чигирського, музику й лібретто оперети “Сон учительки”, музику (враз з Балтаровичем) до “Неофавстїади” та цілу низку романсів — власних, чи до слів Лесї Українки, Гренджі Донського й інших письменників”.

Удова — Надія Аркас — актриса “Руського театру товариства “Просвіта” в Ужгороді та Хустського театру “Нова сцена” передала музичний архів чоловіка режисеру і драматургу Юрієві Шерегію. Після цього дружина покійного переїхала до Праги, де й померла 1955 року і покоїться тепер на міському кладовищі, неподалік колумбарію.

Миколаївська дослідниця Тетяна Березовська доклала чимало зусиль, щоб зібрати відомості про онука історика і композитора М. М. Аркаса — Миколу Миколайовича Аркаса-третього (1898—1980) [214].

**Микола Аркас (онук) — Леонїду Кауфману
(13 жовтня, 1959 рік. США):**

*Микола Аркас-третій, онук композитора, з дружиною.
Кінець 30-х років. Ржевнице (Чехословаччина). Фото*

Історичний факт: книжку
Миколи Аркаса “Історія
України-Русі” завжди мав під
рукою адмірал Олександр
Колчак, теж українець

“Тепер про моє походження: перед Вами критися не хочу. Фактично, я внук Миколи Миколайовича Аркаса, але ніхто й ніколи внуком мене не вважав. Так воно сталося, що перед Богом я внук, а перед людьми — син. Цим надужиттям над правдою я не переслідую і не переслідував жодних вигід чи амбіцій, а просто йду за тим, з чим звикся змалечку” [215].

Правда ж така. Іще в молоді роки донька Аркаса Оксана познайомилася в родинному маєтку Христофорівка з народним учителем Яковом Самійленком, сином полтавського козака.

У результаті сентиментального роману й побачив світ позашлюбний хлопчик Миколка. Вчителя із села відправили й аби не ослабити родовід і честь доньки Ольга Іванівна і Микола Миколайович записали немовля як сина і виховували його мов рідного.

Микола Миколайович Аркас любив свого внука. Саме задля його національного виховання він і почав писати “Історію України-Русі”, обов’язково “з малюнками”, прагнув знайти для нього доброго вчителя. Численні фотографії М. М. Аркаса з усиновленим онуком свідчать про їх надзвичайну близькість. Маленький хлопчик обожнював свого названого батька, на якого ще й був схожий. Рідні з подивом помічали подібність у міміці, рухах, звичках.

Микола Миколайович Аркас надавав великого значення домашній освіті онука. Він звертався до своїх київських знайомих з проханням підшукати для семирічного Миколки вчителя, свідомого українського інтелігента. В одному з листів, звертаючись до невстановленого адресата, М. М. Аркас писав: **“Добре було б якби Ви попитали у Києві чи не знайдеться там хто з наших українців, котрий добре б балакав по-нашому, що став би до Колічки за домашнього вчителя і вихователя...”** [216].

Виховання внука-сина Миколки стало важливою справою М. М. Аркаса. Онук і дід подорожували, милуючись навколишньою природою. Під час таких подорожей М. М. Аркас розповідав різні історії з української старовини. Традиційно Аркаси цікавилися археологією. Вони здійснювали екскурсії до давньогрецького полісу Ольвії, що знаходився за декілька кілометрів від Богданівки. В цей період Ольвію широко досліджував відомий археолог та історик Борис Фармаковський (1870—1928). У 1913 році Микола Аркас-третій разом з своїми рідними став “дарувальником” родинної археологічної колекції Херсонському музею старожитностей, але це був не просто акт пожертви. Юнак зробив атрибуцію предметів, знайдених на розкопках античного некрополя в селі Богданівка в 1910—1912 роках, а також поновив відомості, що супроводжували археологічний матеріал, зібраний Захарієм Аркасом.

В родинному маєтку Аркасів була так звана “археологічна шафочка”, куди ще маленьким Микола складав свої археологічні знахідки. Одного разу він приніс додому “череп Мінотавра”, але рідні розчарували його, довівши, що це череп корови [217].

Опинившись в 1921 році в Празі, Аркас Микола-третій вступив на філософський факультет Українського Вільного університету, здобув там звання доктора філософії. 1949 року перебрався до Франції (у селище Бессанкур).

Микола Аркас-третій — Леоніду Кауфману:
“Згадую благословенну Францію, де я з родиною жили в справжньому селі серед лісу, в якому водилося багато диких свиней і оленів. Але такої природи, як в Україні — немає ніде. Я приріс серцем іще до тієї України, коли херсонські степи хвилювалися ще тирсою, коли терпко пахло євшаном-зіллям-полином, коли надвечір з Христофорівських плавань лунав вовчий вий, коли в простеньких, але чепурненьких хатках увечері блимало світло каганця або керосинової “коптилки”, коли скрипів журавель, коли лунала наша пісня, скомпонована душею народу може п'ятсот літ тому. Я пам'ятаю поважний благовіст Миколаївського собору, який котився по повені Бугу й чувся за двадцять верств од міста, в нашому маєтку. Я пам'ятаю храмові свята, квітник дівчат та парубків коло церкви, процесії співучі і виблиски наперсного хреста пан-отця. Я пам'ятаю сліпців-кобзарів й сліпців-лірників. Я пам'ятаю “вулицю” на селі й себе, підпарубка, у вишитій сорочці, синіх шароварах, чоботях з “рипом” і малиновий пояс — барва нашого села. Я пам'ятаю розмови з простолюдом мудрим, виснаженим працею, але бадьорим духом” [218].

Нелегка емігрантська доля занесла родину Аркаса-онука в Сполучені Штати Америки. Там він у селищі Си-Кліфф записав спогади під назвою “Микола Миколайович Аркас — мій незабутній

батько”, надруковані 1963 року в газеті “Гомін України” канадського міста Торонто, створив “Історію Північної Чорноморщини”.

Високої оцінки заслуговує сила духу останнього з відомих нам представників роду Аркасів. І хоч він називає себе традиціоналістом, а не націоналістом, але в світоглядних установах М. М. Аркаса-третього проступає загартований учасник Організації українських націоналістів, чий переконання ніщо не здатне похитнути.

Микола Аркас-третій — Леоніду Кауфману.

20 листопада 1960 року:

“Ви дивуетесь, що я працюю так тяжко і нічим іншим, як полотером у тутешньому шпиталі. Бачите, у цьому я сам винен, винна моя вдача інертна, неспідприємна, по-дурному скромна, вона позбавлена цілковито напористості, без яких у наш час людина являється шляпою. Я і є така “шляпа”; літаю думками в емпиреях, мріями — у минулім, живу, власне, ним. Ніколи я не був ані шовіністом, ані націоналістом, смію сказати, на історичні дії, з огляду на це, позираю досить об’єктивно, а загалом, я можу атестувати себе, що я патріот-традиціоналіст. Але, вважаю, що життя в еміграції прожив не дарма — я нарешті переклав українською Гомерову “Іліаду” [219].

Про співця старовинної Еллади, віщого Гомера невідомо нічого: ні місця народження, ні дати народження й поховання. Але на його “Іліаді” та “Одіссеї” розвивалася європейська культура, виховувалося багато поколінь. Твори великого грецького філософа і поета перекладені на всі головні мови світу. І понині в до краю розбурханому морі світової поезії, на якому нині так багато трісок

та мертвої води, — опис Ахіллесового щита в “Іліаді” вважають класичним зразком, перед красою якого мовкнуть навіть найвойовничіші “модерністи”.

Звичайно, і українські поети й письменники не залишилися байдужими до геніальних творів Гомера. Його в уривках переклали Леся Українка, Іван Франко, Володимир Самійленко, Олександр Потебня. У творах Максима Рильського чимало образів, узятих із гомерівських поем. Повний переклад “Іліади” та “Одіссеї” українською мовою зробив поет і перекладач Олександр Навроцький (1823—1892). Однак, ці переклади цілком відповідали духові оригіналу. Справді наближеним до гомерівського оригіналу вважається переклад “Одіссеї” та “Іліади” талановито здійснений поетом і перекладачем із Волині Борисом Теном (Микола Васильович Хомичевський; 1897—1983), який за це удостоєний престижної премії імені М. Рильського (1979). Можна сказати, що в 1963 році, коли видання тиражем чотири тисячі примірників побачило світ, Україна нарешті дочекалося свого Гомера! Аркас Микола-третій ще раніше за Тена переклав “Іліаду”, але до України, звичайно, переклад не потрапив, бо перешкождала комуністична заборона до всього іноземного.

Газетна інформація:

“З почуттям справжньої радості ділимося з читачами вісткою, що за кордоном уже здійснено переклад “Іліади” на українську мову. Його виконав син [насправді — онук. — В. Ж.] відомого громадського діяча, автора опери “Катерина” — Микола Миколайович Аркас, доктор філософії, наш еллініст і знавець грецької мови, який живе тепер з родиною поблизу Нью Йорку. Д-р Микола Аркас працював над перекладом “Іліади”

впродовж шести років за намовою своєї матері. Свою обіцянку нині вже покійної матері він виконав якнайкраще, переклавши “Іліаду” українською мовою.

Вважаємо, що справа видання “Іліади” за кордоном українською мовою — це справа якщо не всієї української еміграції, то бодай її культурнішої, передової частини” [220].

Онук славного композитора, навіть перебуваючи далеко від родинного порогу, продовжив аркасівську титанічну працю на благо української культури. Газета “Свобода” також повідомила, що Євген Маланюк рекомендував аркасовий переклад “Іліади” українською мовою німецьким видавцям, а Ігор Костецький шукає гроші на видання книжки [221].

...У листі до мистецтвознавства Л. С. Кауфмана 19 травня 1965 року Аркас Микола-третій так окреслив своє життєве кредо: *“Я особисто далекий від шовінізму, расизму й засліпленого націоналізму. Це явища нездорові і шкідливі й вимагають психіатричної лічниці, але я вважаю себе щирим і завзятим українським патріотом, і люд наш, і землю нашу, багатостраждальну, люблю більш всього на світі і, не задумуючись, поклав би за неї своє життя, за щастя і волю, за власну хату без “надсмотрщиків” з батогоми” [222].* Це не просто висока фраза написана з пафосом. Й онук композитора, виплеканий на любові до всього українського Микола Миколайович Аркас-третій, як пересвідчуємося, також ніколи не зраджував своєму серцю, філософії одвічної гармонії й народному життю. Відірваний од материзни, своєї Вітчизни, він і в далеких закордонних краях зумів не віддати себе на поталу звабам і зберегти палку відданість Україні.

Розділ 2

Олімпієць із-над Інгулу

**Науково-публіцистична біографія
Миколи Миколайовича Аркаса**

ДО ЧИТАЧА

Наше наполегливе дослідження власних начал, витоків, джерел, коренів — глибоке інтуїтивне прагнення українців зрозуміти закони, за якими розвивається суспільна структура, віднайти ту золоту нитку історії, що зв'язує воедино минуле, сьогоднішнє і майбутнє. Микола Миколайович Аркас — частинка історії південного краю України, його життєвий і творчий шлях — багатюща скарбниця духовності й знань для громадян України. Тому справою мого життя стало написання саме наукової біографії цієї неординарної особистості, предки якої вийшли з далекої грецької Аркадії.

Це вперше реалізується такий масштабний проект, де показано й науково обгрунтовано взаємозв'язок родини Аркасів з відомими вченими, діячами культури і мистецтва України — Тарасом Шевченком і Михайлом Грушевським, Василем Доманицьким і В'ячеславом Липинським, Марком Кропивницьким і Лесею Українкою, Богданом Лепким і Євгеном Чикаленком, Борисом Грінченком і Володимиром Коваленком, іншими діячами культури Української держави. Я з почуттям високої відповідальності підійшов до виконання цієї наукової роботи. Вважаю, що таке дослідження надзвичайно почесне, пишаюся, що причетний до реалізації науково-видавничого проекту, який увічнить видатну родину Аркасів.

Разом з тим зазначу, що дослідники Миколи Аркаса ще недостатньо заглибилися у надра його творчої та громадської діяльності, хоч невтомні пошукачі такі, як С. Авраменко, Т. Березовська, В. Бойченко, І. Гирич, Л. Донець, Ф. Камінський, Л. Кауфман, В. Луньов, Н. Рижева, П. Муштинський, В. Сарбей, І. Старовойтенко, В. Ульяновський, І. Шещунова, В. Шкварець та інші,

звичайно, вчитувалися в церковні записи, ревізійні книги, приватне листування, щоб знайти якусь зернину істини. Звісно, за плином літ велич не побачиш на власні очі, її можна розгледіти лише за архівними джерелами, щоденниками, споминами сучасників, листуванням. Ці документи не лежать під рукою, не кожному під силу їх знайти, опрацювати та донести до читача, але те, що виявилось й виявиться, стане надбанням історії, тим променем, який вихоплює з п'їтьми обриси греків із душами українців. Без перебільшення, поступово з'являється правдива, всеосійна біографія духовного пастора не лише України, а й Дону, Казахстану, діаспори.

А ось як згадує своє враження від прочитання Аркасової книжки кобзар-тенор, старшина армії УНР Михайло Теліга (1900—1942), який познайомився з її змістом на Кубані: *“То була “Історія України-Русі” Миколи Аркаса. Читання зробило на мене велике враження. Слова Аркаса глибоко запали в душу. Я відчув, як сила тих слів перевертає увесь мій психічний уклад і починав розуміти, за що дід гнівається на козацтво. Мені стало соромно за себе, соромно, що я до цього часу ніколи не ставив собі питання: “Хто я і що я?” Як це я й досі не знав, що українська нація не вчорашня, а має за собою тисячолітню історію”*.

Миколаївська земля з її багатющою природою так глибоко зворушувала греків Аркасів, що для них це уже була їхня рідна земля, бо вони були обрані цією землею, цим народом, приниженим, перетвореним на раба і в соціальному, і в національному розумінні, але таким талановитим і гордим, з народом, з яким вони поріднилися.

Автор

БЕЗСМЕРТЯ, ОСЯЯНЕ ВІФЛЕЄМСЬКОЮ ЗІРКОЮ РІЗДВА: ШЕВЧЕНКО І АРКАС

Ми — люди смертні, тому для нас дорога не чорна дата, за якою починається небуття і забуття, або безсмертя, а день народження. В Аркаса і Шевченка він осяяний віфлеємською зіркою Різдва, месіанською таємничістю. А трагічний березневий день, коли

*Портрет Тараса Шевченка
роботи художника Г. Денъера.
1859 рік*

перестали битися серця великого поета та видатного композитора, історика, засновника миколаївської “Просвіти”, котрих у всі епохи — одиниці, став точкою відліку Шевченкового життя по смерті, Аркасового воскресіння після літ і літ забуття, тотального замовчування, існування їхньої поетичної та історичної, й музичної праці. Їхня любов до України не сліпа, не фанатична й догідлива, а невблаганна. Вона додавала сили, творчого завзяття та творчого вогню. Ця їхня любов до Вітчизни — Шевченка і Аркаса додавала сил для створення таких творів, які були потрібні українському народові.

У Шевченка:

*“Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що прокляну святого бога
За нею душу погублю!”*

У Аркаса:

*“Бажалось жити і навчить
І ваших діток і своїх
У світі жити і любить
Наш тихий край, нашу Вкраїну
За нею душу положить,
За нею згинуть...”*

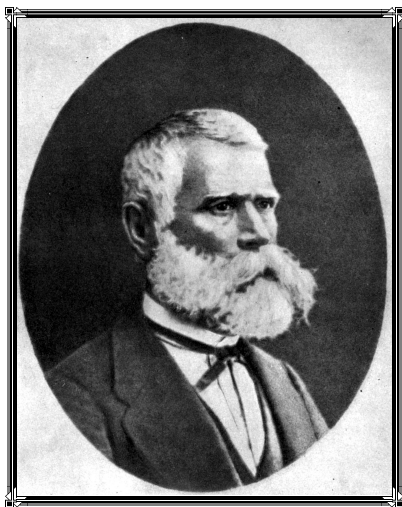
Між датою світлою і датою чорною — таке неповторне, таке многотрудне життя, про яке більшість і не підозрює, не знає. І залишається вічність...

Про те, що Тарас Шевченко знав родину Аркасів, зокрема адмірала Миколу Андрійовича Аркаса, свідчить лист Кобзаря до троюрідного брата Варфоломія Шевченка, датований 2 грудня 1860 року. У листі Тарас Григорович повідомляє про своє намагання працевлаштувати старшого сина Варфоломія — Каленика Шевченка до чорноморського пароплавного підприємства “Російське товариство пароплавання і торгівлі” (РТПіТ): *“На місці Аркаса в Одесі якийсь Павлов, але й той Павлов нічого не вдіє...”* [223].

Просяень. *Шевченко Варфоломій (1821–1892), троюрідний брат і свояк Т. Шевченка; автор “Споминів про Тараса Григоровича Шевченка”, надрукованих у львівському журналі “Правда” (1876). Збереглися 22 листи поета до Варфоломія і 11 від нього до поета. Варфоломій допомагав поетові викупити родичів з кріпацтва, придбати ділянку*

*Варфоломій Шевченко —
троюродний брат Кобзаря.
1860 рік*

землі для садиби, наглядав за утриманням могили в Каневі.

РТПіТ розпочало свою діяльність у травні 1875 року. Товариство мало 5 пароплавів, що залишилися після Кримської війни, того ж року придбало ще 13 пароплавів і відкрило 12 ліній закордонних та каботажних сполучень. Звертає на себе увагу той факт, що в надрах Російської імперії, яка лише стояла напередодні буржуазних реформ, створювалися та діяли потужні капіталістичні підприємства. Більш того, царська родина при створенні РТПіТ закупила

половину акцій цього підприємства. До речі, спадкоємець престолу великий князь Микола Олександрович свої два голоси в РТПіТ передовірив саме директорів товариства М. А. Аркасові. Це підтверджує його лист, що зберігається в фондах Миколаївського краєзнавчого музею [224].

Проясень. *Аркас Микола Андрійович (1816—1881) — на службі в чорноморському флоті з 1829 року і дослужився до рангу адмірала, займаючи посаду головного командира чорноморського флоту і портів. Адмірал М. Аркас був відомий і як письменник на воєнно-морські теми [225].*

З 1856 року адмірал Аркас — один із фундаторів і директорів акціонерної компанії “Русское Общество пароходства и торговли” в Одесі.

Тараса Шевченка упродовж століть з кимось порівнювали, намагаючись долучитися до його слави та громадянської місії поета (тут і Пушкін, Некрасов, Кольцов та ін.). Однак, найближче стоїть, на моє переконання, за духом життєдіяльності і смислу буття задля народу саме Микола Миколайович Аркас, доля якого була подібна до долі України і який намагався стати провідником національного та духовного відродження. Однозначно, за силою патріотичної поезії найвище стоїть Кобзар, це, до речі, справедливо відзначав Анатолій Луначарський (1875—1933): *“Тараса Шевченка я ставив поруч з іншими поетами-націоналістами, але жоден з них, навіть великий з великих — Міцкевич, не виявляв своєї любові до вітчизни в такій зворушливій формі, з такою, майже шаленою силою”* [226].

Микола Андрійович Аркас під час військової служби

У життя Миколи Миколайовича Аркаса Кобзар увійшов у студентські роки, під час навчання в Новоросійському університеті. У 1872 році Марко Кропивницький, який також навчався в Одесі, написав п'єсу “Невольник” на сюжет поеми Т. Шевченка “Сліпий”. Є підстави думати, що, оскільки Аркас і Кропивницький товаришували та виступали в одній трупі,

творче обговорення п'єси проходило, як водиться серед творчих особистостей, в палких дискусіях.

Багато можна знайти спорідненого між Шевченком і Аркасом, моментами особистої долі, характером окремої поезії, своєю готовністю діяти задля політично-національної та культурної незалежності народу, що й об'єднувало двох Великих Українців. Та головний і вирішальний момент цієї схожості полягає в тому, що смисл свого буття й творчості у Шевченка й Аркаса переплелися з проблемами національного визволення та духовного відродження українського народу, в храм існування особистості, який вибудував Шевченко у своєму прагненні соціальної гармонії:

*І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечірній
Тихо засіяє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю! [227].*

Готовий був покласти на оltар служіння Україні навіть власне життя й Аркас, і ця, здавалося б на перший погляд, відчайдушна мрія не голослівна. У вірші “Кажуть люде, Бог нас любе” поет-початківець засвідчує свої наміри, якщо з ним станеться навіть непоправне:

*Як не бажала б злая доля,
Та не забуде вас Микола
І іскра правди, що живе
В його потоленій душі
Тепер ніколи не погасне,
До смерті буде він любить
І свій народ, й свою країну,*

*Свою пригнічену Україну,
І буде правдонці служити!* [228].

День народження Тараса Шевченка в родині Аркасів був родинним святом. Зранку портрет Кобзаря, який постійно висів у кабінеті Миколи Миколайовича, вбирали в український рушник. До свята готувалися заздалегідь і, якщо проходило в Богданівці, то до урочистостей залучали селян і дітей. Селянки вишивали спеціально до березневих Шевченківських свят рушники для Тарасової світлиці в школі.

Значення Аркасової “Катерини” полягало не стільки в її музиці чи першій оперній інтерпретації поеми Т. Г. Шевченка, скільки в оригінальній формі служіння українській справі та пробудження у широкого загалу національної самосвідомості. Майже так оцінив свою працю сам Микола Аркас: *“До творів Великого Тараса не моїй би слабій музиці брязчати, але осмілюся і я свого додати, щоб пісня його ширилася між нашим людом, щоб бачили вони те, що тяжко й болісно накипіло на його серцеві і вилилось у стиху могутнім.”* [229].

Багато спільного в Шевченка та Аркаса у їхньому ставленні, дослідженні та використанні у своїх творах українського фольклору.

У родині Аркаса, частими гостями якої були селяни, портрет Тараса Шевченка завжди стояв в українському рушнику

Записки 4 1896 рік

№	Назва пісні	Легенда	До яких місць записана
1	Ой го сава		Львівська губернія
2	Бідушки		2 Львівська губернія
3	Ой вичу		1 Львівська губернія
4	То германці вилетіли		2 Львівська губернія
5	Через мій поріг		3 Львівська губернія
6	Звичайна		3 Львівська губернія
7	Ой дарила мого дідука		3 Львівська губернія
8	С. мові і казав		3 Львівська губернія
9	Львівська		3 Львівська губернія
10	Ма ч. Кави на ринку		3 Львівська губернія
11	У Килиї пілі		3 Львівська губернія
12	Собориди		3 Львівська губернія
13	Ой на горі на горі		3 Львівська губернія
14	Ой мого мого		3 Львівська губернія
15	Ой чого те та мого		3 Львівська губернія
16	Як си так таві		3 Львівська губернія
17	У Килиї пілі		3 Львівська губернія
18	Ой та батіго мого		3 Львівська губернія
19	Ой на таві дубе		3 Львівська губернія
20	Ой вичу я		3 Львівська губернія
21	Ой дуб та беріда		3 Львівська губернія
22	Ой вичу мого		3 Львівська губернія

*Рукопис запису народного фольклору,
зібраного родинною Аркасів*

Одним із джерел, що живили національні літературні мови слов'ян, була народна поетична творчість. Водночас звернення до народної творчості давало могутню підтримку національному самоусвідомленню, історичному самопізнанню, власній культурній орієнтації слов'янських просвітителів і романтиків. Цим були зумовлені бурхливий розвиток фольклористики, різноманітна збирацька і видавнича діяльність; у цій атмосфері розкривався талант видатних дослідників фольклору, які відіграли помітну роль у національному відродженні.

Фольклор розглядається як найважливіше джерело знань про свій народ. У фольклорі знаходять героїчні й надихаючі сторінки в історії свого народу, що має компенсувати брак чи недостатність літературних і наукових версій національної минувшини.

Тарас Шевченко, наприклад, звертався до тематики, мотивів, образів народних творів історичного змісту, зокрема до боротьби українського народу за волю. Мотив пісень про походи козаків, їх загибель на полі битви з ворогами зустрічається, зокрема, у баладі “Причинна”, де молода дівчина

*Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися,
Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою покрились
Козацькїї очі,
Не вимили біле личко
Слізоньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з’їли —
Така його доля [230].*

Такий самий мотив є і в Шевченковій баладі “Тополя”, поезії “Думка” (“Вітре буйний...”) та інших творах.

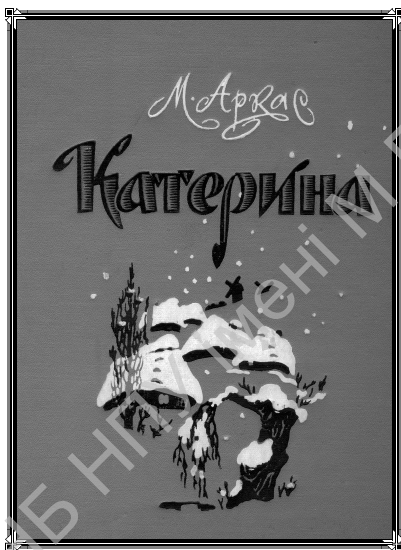
У пошуках народних пісень, прислів’їв, легенд та приказок Микола Аркас з дружиною Ольгою і донькою Оксаною об’їхали всі довколишні села Миколаївщини, що розкинулися поблизу родинних маєтків Христофорівки та Богданівки. Місяцями ходили від хати до хати також у селах Полтавщини, Херсонщини, Одещини, занотовано 400 пісень, записаних з народних уст. Частина з них покладена Аркасом на ноти.

Закоханий у музичний інструмент бандуру, Микола Аркас написав дует: “Не співай нам тепер, бандуристе”. Самобутній

композитор використав народні інтонації, а в супроводі передає перебори бандури:

*Не співай нам тепер, бандуристе,
Про кохання веселих пісень,
Ні про погляд дівочий, зористий,
Ні про сонячний день... [231].*

Тарас Шевченко знав багато гумористичних народних пісень до танців, що виконувалися переважно на весіллі, і наводив їх у своїх творах: у “Тарасовій ночі” — “Нехай буде отакечки”, в “Гайдамаках” — “Була собі Гандзя”, “Перед паном

Обкладинка лібрето опери
“Катерина” за Тарасом
Шевченком та Миколою
Аркасом. Літературне
опрацювання Діодора Бобира

Хведором”, “Ой, гоп, таки так”, “Якби таки або так, або сяк”, “Од села до села”, “Не дивуйтеся, дівчата”, “Отак чини, як я чиню”, “На городі пастернак, пастернак”, “Ой, гоп, гопака”, “Як була я молодою преподобницею”, “Заганяйте квочку в бочку”, “Ой, сип сирівець”, “Ой, сип воду, воду”, “А мій батько орандар”, “Ой, гоп по вечері” (згадується “Загрибай, мамо, жар, жар”), у “Мар’яни-черниці” — “Ой, гоп, не пила”, у “Назарі Стодолі” — “Гой, голя, голя! Що зо мною, що я?”, “Через гору піду, скриюсь за горою”, “Тра-ла-ла, тра-ла-ла, на базарі була”. Всі ці пісні,

безперечно, є народними, деякі з них в інших варіантах опубліковані пізніше. У Шевченка окремі з них зазнали авторської обробки.

Микола Аркас також знався на українській пісні, сам співав і, звичайно, використав їх в опері “Катерина”. Уже перша пісня у виконанні жіночого хору “Ой, в неділю”, що являє собою обробку старовинної веснянки, засвідчує Аркаса як знавця народної фольклорної пісні. Відому пісню у виконанні хору парубків “Гей, по синьому морю” глядачі опери сприймали із захопленням. А “Колискова” Катерини близька до кращих аналогічних зразків української народної пісенної творчості. Про свою роботу над образом Катерини згадувала у своїх “Споминах” актриса Марія Литвиненко-Вольгемут.

У театрі Миколи Садовського М. Литвиненко вперше зіткнулася з особливостями і вимогами професійної сцени. Спочатку все йшло гаразд. Дебютувала в ролі Оксани (“Запорожець за Дунаєм”), потім співала Наталку (“Наталка Полтавка”). Добра вокальна школа, краса й сила чудового лірико-драматичного сопрано, властиві талантові артистки, ліричність і м’якість забезпечили успіх: перші ролі далися порівняно легко. Але у партії Катерини (опера Аркаса) на Марію Литвиненко чекало серйозне творче випробування.

Ролі дівчат, які раніше виконувала артистка, нічим не були подібні до ролі Катерини. Образи героїнь залишалися незмінними від початку і до кінця спектаклю: особливістю, що характеризувала їх, була ніжна, лірична, цнотлива любов. Іншим виявився образ Катерини. Він був сповнений величезної драматичної сили, напруженої внутрішньої боротьби. Від рожевих надій, від захоплення любов’ю й сліпої віри в щастя Катерина приходить до тяжких переживань, відчаю і трагічної загибелі. Цю багатогранність образу треба було розкрити в

процесі складного сценічного життя. Як підійти до ролі, з чого почати?

“Ознайомившись з партією, — пише Марія Іванівна, — я розгубилась. Мене налякала складність образу Катерини. Я з дитинства любила поетичні твори Шевченка, читаючи їх, завжди хвилювалась, але ніколи не думала, що мені доведеться відтворювати Катерину на сцені. Із своїми сумнівами я звернулася до Миколи Карповича”.

— Насамперед уяви себе, — сказав Садовський, — на місці Катерини, відчуй серцем, що б ти пережила, коли б з тобою трапилося те, що з Катериною. Як поставилися б до тебе батьки, знайомі, який вихід ти знайшла б для себе? Коли все усвідомиш, тоді само собою з’явиться все інше, потрібне для образу.

Увечері, вдома, розповіла своїй старій матері про нещасливу долю Катерини; мати сумувала й жаліла дівчину. А коли я спитала батька, що він зробив би, якби його дочка таке вчинила, він, з властивою йому лаконічністю й безапеляційністю, відповів:

— Вигнав би з дому. Не слухала батьків — нехай іде куди хоче! [232]

Може, це трохи дивно і навіть наївно, але я зраділа ставленню моєї матері до Катерини і батьковій відповіді: в них я ніби знайшла перші життєві реалістичні мотиви для образу Катерини.

“Без кінця вчитувувалася в натхненні рядки Шевченкової поеми, в текст партії і пробувала уявити все, що мала пережити Катерина, і вже сама почала переживати за неї. Образ наче жив у мені. Тепер постало не менш складне завдання: перенести цей образ на сцену, передати те, що звучало вже в мені якоюсь стройною й закінченою мелодією”.

Почалися репетиції. Якщо артистка зосереджувалася на вокальній партії, то втрачала відчуття сценічного

малюнка образу, і навпаки. Садовський не робив найменшої поблажливості, не допускав компромісів. “Ніякої мелодрами, ніяких ефектних жестів і фокусів з філіруванням голосу! Дай душу, людську душу розкрий!” — казав він.

Виявилося, що спів, слово, рух — це тільки засоби, і не завжди вони є вирішальними у створенні образу. Головне залишалось неясним, його треба було шукати.

Вимоглива до себе, артистка наполегливо працювала. Поступово знаходила Марія Литвиненко внутрішні переходи від одного душевного стану героїні до іншого, делалі глибше й повніше розкривала образ. Ось Катерина весела, безтурботна й щаслива, вона кохає і вірить, що милий теж її кохає. І ніщо не затьмарює ясної душі дівчини. Від їжджає коханий, але він не зламає клятви, він повернеться. Минає час... Від милого ніякої звістки. Катерина чекає дитини. Сумніви, журба, страх. Навкруги глумливі погляди і осуд людей, замкнутість і мовчазність батька, сльози матері. Катерина страждає. І лише іноді, щоб затамувати біль серця, обманює себе якоюсь облудною надією на повернення Івана. Народжується дитина — найдорожча для неї істота на світі. Батько називає Катерину страшним і образливим словом. Молода жінка з дитиною на руках кидає батьківський дім... Куди піти? Вона сама не знає, її веде відчай. Майбутнє — як чорне провалля... Зустріч з Іваном. Невже знову життя повернеться до неї? Благає Івана пожалити не її, а свого сина. Але Іван відитов-

Сцена з опери “Катерина”

Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут. Фото

хує Катерину. Знедолена й ображена, вона кінчає життя самогубством”[233].

Проясень. Народилася Литвиненко-Вольгемут Марія Іванівна, 1(13) лютого 1892 року в Києві. Оперна та камерна співачка (лірико-драматичне сопрано), виконавське мистецтво якої становить одну з найяскравіших сторінок національної вокальної культури. Творче обдарування розкрилося під час її роботи в Київському оперному театрі. На сцені створила понад 70 музично-сценічних образів. Партії: Одарка, Оксана (“Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського), Варвара (“Богдан Хмельницький” К. Данькевича), Наталка і Терпелиха, Настя, Панночка (“Наталка Полтавка”), Катерина (однойменна опера Аркаса). Виховала чимало співаків. Стояла біля джерел Української державної музичної драми. Професор (1944), лауреат Державної премії СРСР (1946), Народна артистка СРСР (1956).

Померла М. Литвиненко-Вольгемут 13 квітня 1966 року в Києві, похована на Байковому кладовищі (ділянка 2). Автор надгробка — скульптор О. Олійник.

Після довгої і напруженої роботи, сумнівів і шукань роль Катерини, нарешті, була готова. Вистава пройшла з великим успіхом. Садовський і товариші по сцені палко вітали актрису з творчою перемогою.

І, як найвища оцінка скромної композиторської праці Аркаса, слова самого Миколи Лисенка: *“Чув про Вас багато разів зі вигляду Вашого патріотизму українського, так кожному з нас цінного і дорогого. З Вашою Катериною за кілька років до її постанови познайомивсь я з клавіру, який до мене приніс був М. Кропивницький. І тоді ще я зацікавився Вами, що помежи земляків — на превелике диво — узявся писати на український текст”* [234].

Аркасів “Козачок”, оркестрований у “Катерині”, нагадує українського народного “Гопака” й має унікальну художню цінність. Про це й засвідчила миколаївська преса після прем'єри опери: *“Найефективнішим по звучанню уривком виявився “Козачок”, повторений на вимогу публіки”* [235].

Окрім історичних пісень, Шевченку були відомі й народні перекази про боротьбу з іноземними поневолювачами, які він чув від кобзарів, їх відгук зустрічаємо й у поетовій п'єсі “Назар Стодоля”. Назар розповідає Галі “про війну та про походи, про Наливайка, Острияницю та про синє море, про татар та про турецьку землю”. Назар каже: “Ти будеш пісні співати і танцювати, а я буду грати на бандурі і розказувать тобі про славні діла козацькі, про Саву Чалого, про Свирговського, про всіх, про всіх жвавих козаків наших”. Ховаючись у розваленій корчмі, Галя пригадує оповідання покійної неньки про те, “що тут Богдан зустрічав сина свого Тимофія, як козаки везли його з Молдавії, покритого червоною китайкою” [236].

На згадки про історичні народні перекази, наспівані кобзарями, натрапляємо і в шевченкових творах “Никита Гайдай”, баладі “Тополя”, поезії “Думка” (“Вітре буйний...”) та ін.

Може, в цих історичних обставинах — одне з пояснень тієї особливої міри і якості Шевченкової народності, яку так виразно відзначив історик, письменник, літературознавець і критик Микола Костомаров (1817—1885): *“Шевченко не наслідував народних пісень. Шевченко не мав на меті ні описувати свій народ, ні підлашжуватися під народний тон: йому не було потреби підлашжуватися, бо він по природі своїй інакше не розмовляв. Шевченко як поет — це був сам народ, що продовжував свою поетичну творчість... З цього боку Шевченко був обранцем народу в прямому значенні цього слова; народ мовби образ його співати замість себе... Потреба самооживлення відчувається в народі, народ почуває, мислить; багато чим переповнилась його душа, багато страждань у ній нагромадилось, багато бажань він готовий висловити: він шукає самовираження; він знаходить його у своїх обранцях, поетичних особистостях, які живуть життям народу, стоять вище від кожного, зокрема за обрадованням, і тому здатних висловити належним чином те, що всі відчують, думають, бажають. Ось такою особистістю був Шевченко”*[237].

Великого значення надавав Микола Аркас народним пісням, записаним з уст знайомого йому кобзаря Терентія Пархоменка.

Проясень. *Пархоменко Терентій Макарович (1872—1911) — український сліпий кобзар і лірник із Сосницького повіту Чернігівської губернії. Мав високий, чистий тенор. Надзвичайно виразно виконував історичні думи (“Про Морозенка”) та псалми. Виступав на чисенних*

засіданнях різних наукових товариств, зокрема під час Харківського археологічного з'їзду. В його репертуарі були твори на слова Т. Шевченка ("Дума" з поеми "Невольник"), а також пісні про Кобзаря: "Зійшов місяць, зійшов ясний", "Сподівалися Шевченка" та ін.

Кобзар Пархоменко Терентій
Макарович.
Фото з Аркасової "Історії
України-Русі"

До кобзарів у Миколи Аркаса було поважливе ставлення, він цікавився їхньою долею, знав чималих пісень у їх виконанні. Особливо композитора вразило, коли почув уперше у виконанні кобзаря "Думу про козака Юшку", який був захоплений татариним під Кизикерменом і проданий турку. Вісім разів утікав з неволі татарської та турецької. Кораблем, що йшов із Смирни до Іспанії та Голландії, в 1700 році, нарешті, дістався до Архенгельська. Подальша його доля невідома.

*"Ой, що за пригода
Із тим козаком,
Що Юшкою звати..."* —

розпочиналася кобзарська пісня.

Тарас Шевченко переймався думкою про те, що народна просвіта — це перша, найбільша і найважливіша потреба в Україні, й до смерті тримався цього погляду. За свідченням

старожилів села Христофорівка, де знаходився родовий маєток Аркасів, Микола Миколайович на сільських вечірніх сходках влаштовував для селян читання Шевченкового “Кобзаря”, розповідав невігдані історії про Запорозьку Січ, гайдамачинну, про нелегку долю українського народу, підтверджуючи напам’ять Тарасовими рядками з поеми “Холодний Яр”:

*Дурить себе, чужих людей,
Та не дурить Бога.
Бо в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.* [238].

Звичайно, порівняно з високоталановитою науково-популярною працею М. М. Аркаса “Історія України-Русі”, його поетичні твори сприймаються не більш, як проба пера різнобічно обдарованої людини. Але ж якої сили їхнє суспільно-політичне звучання — і то не тільки за життя автора, а й сьогодні! Причому поеми “Гетьман Пилип Орлик” це стосується чи не найбільшою мірою. Справді, чи не знаменно, що з багатьох сотень провідних діячів історичного процесу, імена яких фігурують в аркасовій “Історії України-Русі”, поетична муза надихнула автора на твір про Пилипа Орлика — українського гетьмана-вигнанця, соратника і наступника Івана Мазепи, який помер 2 жовтня 1709 року о десятій годині вечора і похований у Святоюрському монастирі міста Галаца (тепер Румунія).

У серпні 1722 року П. Орлик, проїжджаючи через Галац перед виїздом на чужину, де мав почати важке життя політичного емігранта й вигнанця, записує такі слова: “Був я у церкві св. Юрія і відвідав гріб покійного Мазепи. Я молився за його душу і казав

відправити за нього панахиду з жалю, що така велика людина не має гідного для себе гробу” [239].

І на чужині Пилип Орлик прославився як державний діяч, співтворець першої конституції України — “Вивід прав українського народу” (1710), її основні положення М. Аркас навів у своїй “Історії України-Русі” і там же кілька сторінок присвятив висвітленню активної політичної діяльності гетьмана за кордоном.

До речі, Аркас довго шукав для своєї “Історії...” портрет Пилипа Орлика, звертався за допомогою до відомих

Пилип Орлик. Портрет

українофілів, та безрезультатно: “Про портрет Орлика, — з розпачем Аркас повідомляє Доманицькому, — *запитував я усіх, між иншим і професора Грушевського, але ніхто з них не пригадує, чи є де небудь*” [240].

В аркасовій поемі “Пилип Орлик” читач бачить героя на березі розбурханого моря, куди гетьман приходить щодня на світанку, сумуючи за рідною Україною:

*У Солониках раним-рано
Над морем сонечко зійшло,
Своїм промінням ясним, теплим
Весь берег й гори залило,
На березі крутім, високім,*

*Де море синєє шумить,
Чужинця постать самотня
Над кручею похмурая стоїть [241].*

Місце дії — Салоніки — місто в Греції, останнє пристанище Пилипа Орлика. Український гетьман знає, що знаходиться тут у вимушеному засланні за рідний край, визволенню з-під чужоземного ярма якого присвятив життя. Подумки звертається до Богдана Хмельницького, який також шукав щастя рідній Україні, “в кайданах закуту, сльозами умиту”, і передав нащадкам естафету боротьби за її “волю святую”:

*Богдане, Богдане, коли б то ти
встав,
Устав, подививсь на Вкраїну свою,
За яку ти крові пролив, як тєє море,
Для котрої щастя шукав ти...*

Цей сюжет нагадує Аркасові Шевченкові поетичні висловлювання до Богдана Хмельницького за його необачливу спілку з Москвою:

*За що ми любимо Богдана?
За те, що москалі його забули,
У дурні німчики обули
Великомудрого гетьмана [242].*

Як і Шевченко, не оминув Аркас у своїй “Історії...” й поета та отамана Чорноморського війська та земляка Антона Головатого, про якого у розділі “Руїнування Січі” згадав як про мудрого писаря, справедливого суддю, порадника простих вояків, якого й делегували козаки на переговори з Катериною II. Ця поїздка, як свідчить історія, закінчилася для отамана полоном та тимчасовим засланням: *“Військового суддю Антона Головатого зас-*

лано у Тобольський монастир, і не дозволено було виходити навіть і до церкви” [243].

Проясень. Головатий Антін Андрійович (1744—1797) — кошовий отаман Чорноморського козацького війська, яке він разом із запорозьким старшиною С. Білим сформував на доручення царського уряду через дванадцять років після ліквідації Запорозької Січі і вивів на Кубань; у 1764 році Антін Головатий у складі військової делегації від Січі був на коронації Катерини II: там і був уперше представлений молодій цариці, нагороджений пам'ятною срібною медаллю. Під час російсько-турецької війни 1787—1791 років очолював піхоту й флотилію війська.

Антін Головатий.
Портрет

17 червня 1788 року в бою під Очаковом був смертельно поранений кошовий отаман Сидір Білий і Антін Головатий взяв управління боєм на себе. Подібного бою морська історія ще не знала! В сильний вітер і шторм козацькі чайки не лише буксировали скампавеї з десантом, а й успішно штурмували ворожі кораблі. Козаки билися, як колись у часи Сагайдачного і Сулими! Ескі-Гасан не дорахувався після цього бою шести лінійних кораблів, двох фрегатів та сімох малих суден; втрати турецького адмірала склали

близько шести тисяч чоловік. Козацькі чайки виявились ефективною зброєю проти великих вітрильних кораблів! Це був триумф флотоводця Антона Головатого. Слава його під Кінбурном і Очаковом не поступається славі переможців під Чесмою!

Після перемоги під Очаковом “Військо вірних козаків” було перейменоване в Чорноморське козацьке військо і, відповідно, козацьку флотилію стали називати Чорноморською козацькою флотилією. Її назва й була перенесена на весь флот, який з тих пір став називатися Чорноморським флотом. У поході 1796—1797 років Головатий командував двома полками чорноморських козаків. На Березані козаки захопили 11 турецьких знамен, 21 гармату, багато зброї та боєприпасів, а також звільнили з полону 25 своїх побратимів, серед яких був полковий старшина і кілька отаманів, захоплених турками під час бою в лимані.

Указом від 30 жовтня 1792 року чорноморським козакам для проживання були визначені землі на Таманському півострові на Кубані. Такою була “царицина плата” — це все, чого домогся Антін Головатий на особистому прийомі у Катерини II.

15 липня 1793 року з рештою війська і вантажем А. Головатий виступив з-за Бугу на Кубань, й ось як про цей похід написав Т. Шевченко:

*Тепер, кажуть, в Слободзеї
Останки збирає
Головатий та на Кубань
Хлопців підмовляє...
Нехай йому Бог допоможе!
А що з того буде —
Святий знає: почувємо,
Що розкажуть люде [244].*

Антін Головатий вів на Кубань сімейних козаків з-за Бугу суходолом через Дон. Із 12 645 козаків дійшло лише 8 200, не рахуючи членів сімей. Прибувши на нове місце поселення і розселившись у 38 куренях, козаки заснували там Кубанське козацьке військо. У 1794 році заклали Єкатеринодар (тепер Краснодар), як столицю кубанського війська.

Досить швидко, через рік, українські козаки зрозуміли, для чого їм “даровано” кубанські землі і що означає “царицина плата”. В 1795 році кошовому отаману Захарію Чепізі було наказано направити козацький полк на придушення повстання в Польщі, а в 1796 році — на так звану Перську війну для завоювання Азербайджану. Як і раніше, на нову війну імператорський уряд першими кинув українців.

У цей похід Антін Головатий вирушив на чолі флотилії і двох піших полків уже в чині кошового отамана і російського чину бригадира. Отже, можемо вважати флотилію А. Головатого першою російською Каспійською флотилією, а Антона Головатого — її першим командиром. Коли козацькі полки і флотилія підійшли до Баку, почалася епідемія чуми. Сотні козаків вмерли, а чимало їх втекло й до “царя грузинського”. Захворів і сам Антін Головатий.

Через виснаження й хворобу, бригадир і кошовий отаман Чорноморського козацького війська Антін Головатий помер на 53-му році життя — 28 січня 1797 року. Козаки привезли тіло свого флотоводця в Єкатеринодар, де справили панахиду й урочисто поховали в місцевій церкві.

Романтизований образ Головатого у нарисі Г. Ф. Квітки-Основ'яненка “Головатий (Матеріал для історії Малоросії)” [245] надихнув Т. Г. Шевченка на створення вірша й викликав тривалий інтерес поета до його постаті. Шев-

ченко збирався намалювати й літографічним способом розмножити портрет А. Головатого. 31 січня 1843 року він писав до кубанського письменника і етнографа Якова Герасимовича Кухаренка (1800—1862):

“Чом ви мені не присилаєте костюма для Головатого. ...Я думаю його нарисовать, що він стоїть сумний коло Зимнього дворца, позаду Нева, а за Невою крепость, де конав Павло Полуботок. Поміркуйте самі, як це лучше зробити, бо мені й самому дуже хочеться кликнути на світ Головатого...”. Шевченко виконав ескіз портрета “Антін Головатий біля Неви” (травень 1843 р.); одяг персонажа відповідає описові Г. Ф. Квітки.

Влітку 1846 р. (дата орієнтовна) під час подорожі поета по Україні до його подорожнього альбому невідомою рукою записано текст пісні “О Боже наш, Боже, Боже наш єдиний...” — варіант так званої “Пісні А. Головатого” про переселення у 1792—1793 роках частини запорозьких козаків на Кубань. Побіжно згадується А. Головатий і в повісті “Близнецы” [246].

Постать “войскового судьи войска верных козаковъ Черноморских” глибоко зацікавила Тараса Шевченка ще на початку 1843 року, коли він збирався намалювати його на замовлення свого приятеля Якова Кухаренка, який свого часу проходив службу у Вознесенську на Миколаївщині.

Головатий, як знав Тарас Григорович, володів літературним хистом, писав вірші й пісні, сам їх співав і добре грав на бандурі.

Антоновим голосом і піснями чарувалися царські вельможі, та й сама Катерина II не раз просила Головатого зіграти їй на бандурі. Вже в славнозвісному посланні “До Основ’яненка” у двох перших виданнях “Кобзаря”, які були в бібліотеці М. М. Аркаса, стояло:

*Наш завзятий Головатий
Не вмере, не загине...
От де, люди, наша слава
Слава України.*

Окрім послання “До Основ’яненка”, Антін Головатий згадується в шевченкових “Гайдамаках” (розмова старшин у розділі “Свято в Чигирині”, — з історичного погляду в цій згадці деяка неясність) та поемі “Сліпий” (“Невольник”, 1845):

*Гепер, кажуть, Головатий
Останки збирає
Та на Кубань підмовляє,
Черкеса лякає [247].*

Двічі згадує Тарас Шевченко місця, які добре знав Микола Аркас: Очаків у поемі “Москалева криниця”, 14 разів — у своїх поезіях річку Лиман (“Тарасова ніч”, “Іван Підкова”, “Гамалія”, “Чигрине, Чигрине” та ін.), чотири рази річку Інгул (“Іван Підкова”, “Гайдамаки” та ін.), тричі — Чорне море (“Іван Підкова”), оспівував славнозвісні морські походи бузьких козаків.

Хоч багато творів Тараса Шевченка тоді ще продовжували перебувати під суворою заборонаю і не друкувалися в Російській імперії, М. М. Аркас знав їх. По-перше, все життя він збирав шевченкіану для власної бібліотеки (мав близько трьох тисяч примірників), досконало знав творчість улюбленого поета. Невеличка (на 100 книжок) працювала й бібліотека при Миколаївській “Просвіті” [248].

По-друге, науковим редактором першого повного видання шевченкового “Кобзаря”, що вийшов у світ 1907 року, і Аркасової “Історії України-Русі” був В. М. Доманицький, який і подарував йому унікальне видання.

Несхитна шевченкова віра у краще майбутнє України передалася й М. Аркасу. Кінцівка його поеми про Пилипа Орлика глибоко оптимістична і пафосно-заклична. Разом із своїм героєм поет переконаний, “що стане правда, що знов Вкраїна оживе”, й запевняє читачів, що море підхопить могутній поклик Орлика і понесе в Україну:

*Гей, устань же, Україно,
Як колись вставала,
І борись за ті права,
Що ти утеряла!* [249].

Отже, поема народилася як емоційний відгук автора на антиконституційний державний переворот 3 липня 1907 року, наслідком якого був насильницький розпуск Державної думи; репресії проти учасників загальнодемократичних революційно-визвольних змагань 1905—1907 років: нова хвиля нагінок російського царизму на соціальні й національні права українського народу.

У 1905—1907 роках всенародного значення набув рух за українські школи. Серед революційних вимог щодо перерозподілу землі та політичних реформ прості люди дедалі частіше виставляли вимогу про впровадження викладання в школах рідною мовою. Зокрема, на зібранні жителів хутора Семенці Полтавського повіту 20 листопада 1905 року була схвалена резолюція: “*Всі школи повинні утримуватись державою. Викладати в них треба рідною українською мовою*”. На зборах і мітингах

трудящих нерідко виступали й місцеві вчителі, які користувались великою повагою [250].

Під впливом революційних подій 1905 року розпочали створюватись українські учительські організації. Наприклад, у тій же Полтаві за ініціативою “громадівця” М. Дмитрієва місцеве товариство учительської допомоги ще в червні 1905 року оголосило себе Спілкою вчителів-українців. На губернському учительському з’їзді, що відбувся 5—6 грудня 1905 року і на якому були й миколаївські просвітяни, полтавський педагог Г. Шерстюк оголосив підготовлений місцевою українською “Громадою” проект постанови: *“1. Для українського народу школа повинна бути українською. Московську мову треба вивчати окремо. 2. Вжити всіх заходів щодо випуску україномовних підручників та часописів для дітей. 3. Завести для учителів хоч би влітку курси з української мови, літератури та історії України”* [251].

Постанова ця була ухвалена одностайно. Незабаром Учительська спілка заснувала в Полтаві видавництво “Український учитель”, — яке під головуванням Г. Шерстюка випустило написану ним “Кратку граматику для школи”, брошуру С. Черкасенка “Про небо (популярні лекції з астрономії)” та кілька дитячих збірок казок [252].

У ряді своїх поетичних творів — “Наймичка”, “І мертвим і живим...”, повістях “Близнець”, “Княгиня”, “Прогулка с удовольствием и не без морали” Шевченко започаткував освітянські ідеї, які значно вплинули на формування педагогічної думки в Україні. Наприклад, у “Щоденнику” Тарас Шевченко записав власні враження, які виніс від відвідин Нижегородського інституту шляхетних дівчат. Поет-просвітитель обурюється на низький рівень естетичної культури у навчальному закладі, а з приводу

безграмотності кращого випускника кадетського корпусу 22 жовтня 1857 року залишив такий запис: “Что же посредственные и худшие воспитанники, если лучший из них безграмотный? Проклятые вы, человекоубийцы — кадетские корпуса” [253].

Аркас, як і Шевченко, також розумів народність як засіб патріотичного виховання хлопчиків та дівчаток, прищеплення їм святого почуття любові до рідного краю, до знедоленого українського народу. Досягається це, за їх переконанням, шляхом вивчення історії своєї батьківщини, безпосереднім життям з народом, щоденним спілкуванням з селянами та участю у розв’язанні їхніх повсякденних проблем.

Неспроста серед простих людей Миколаївщини ходила ось така легенда про те, як Шевченко відвідав царський палац і яку М. Аркас занотував та не раз переповідав на Кобзаревих святах: “Одного разу привезено було у царський дворець електричний фонар. Тоді то було за велике диво. Той фонар повісили у дворці, і дивитися на нього зібрались міністри, генерали. Сила їх з’їхалося. Покликано було до дворця й Тараса Григоровича Шевченка, щоб і він подивився на те диво.

Прийшов Шевченко. Бачить — усі топчуться та оглядають фонар. Прийшла й цариця. Побачила вона Тараса Григоровича та й каже до нього: “Дивіться, Тарас Григорович, правда диво?” Подивився, подивився Тарас Григорович на той фонар та й каже прямо всім: “Ну яке ж це диво? Ото було б диво:

Якби замість фонаря

Та повісили б російського царя!”

Схопили тут Шевченка за ці слова. Цар посадив його в кріпость і хотів було повісити, та люди заступилися — оддали Шевченка тоді в солдати” [254].

Шевченко засуджує українське панство та інтелігенцію, представники яких плазують перед царатом, аби здобути нові привілеї і ще нещадніше пригноблювати своїх “братів незрячих гречкосіїв”. Поет картає українську інтелігенцію за прояви національного нігілізму, що призвело її до повного душевного спустошення. Засуджуючи колоніальну політику Російської імперії в галузі освіти в Україні, Тарас Шевченко закликав не до відрубності вітчизняної школи, а обстоював всебічну широку освіту української молоді. Зазначимо, що царизм наполегливо відхиляв усі українські культурно-освітні домагання. Наприклад, гетьманові Брюховецькому приписувалося шкіл не заводити [255].

Як відомо, прагнення служити рідному народові, проблема українського національного відродження спонукали

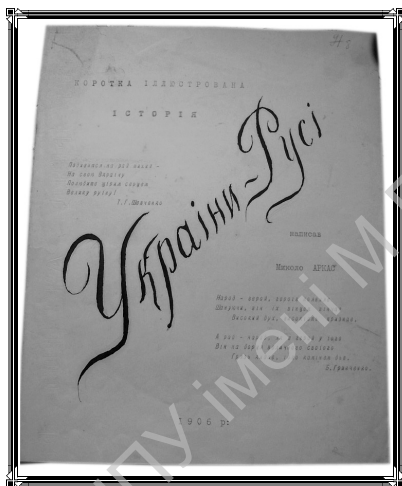
Церква в Богданівці, яку зводили селянською громадою на кошти Миколи Миколайовича Аркаса. Фото

Миколу Аркаса взятися за написання “Історії України-Русі”, варто нагадати, що до першого видання Микола Миколайович взяв епіграф з поезії Шевченка “І мертвим і живим...”:

*Подивіться на рай тихий,
На свою Вкраїну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну!* [256].

Цензура вилучила Шевченкові слова, поставила серйозну перепону випустити “Історію...” рідною мовою, про що М. Аркас у

Титульна сторінка “Історії України-Русі” М. Аркаса

книжці написав: *“Несподівано вийшов новий закон, котрим заборонялося видавати всякі книжки, писані українською мовою, окрім віршів та оповідань, заборонено було привозити їх з-за границі, заборонялося виставляти що-небудь українською мовою та співати українських пісень. Оця заборона на українські книжки була аж до року 1906 — рівно тридцять літ”* [257].

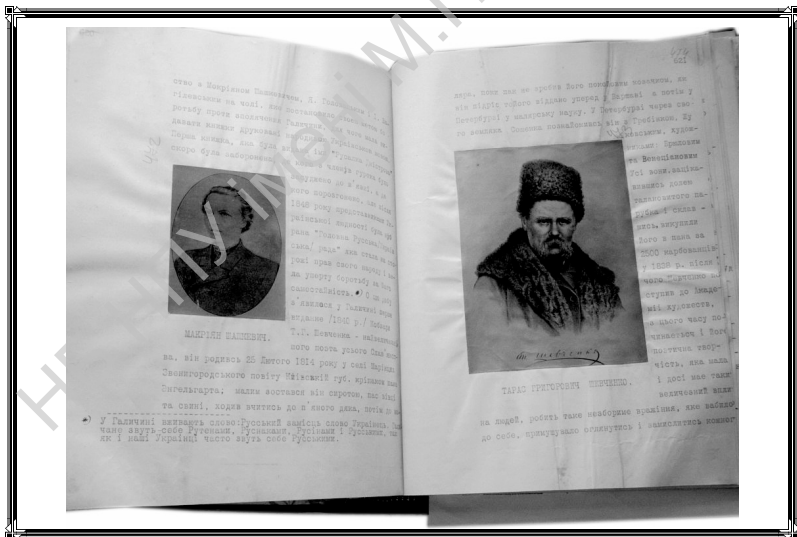
У повчальному посланні “І мертвим, і живим...” Кобзар застерігає тих, хто зрікся свого народу, його історії, культури, мови, на них чекає зневага й осуд:

*Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,*

*В хату не пускають,
Чужі люди проганяють* [258].

Далеко не всі діячі культури того часу, як Т. Шевченко, мали таке чітке уявлення про багатомовність Російської імперії, і так не клопоталися, як він, за створення умов для просвітництва українського народу. Як відомо, Тарас Шевченко вступив у Кирило-Мефодіївське братство 1846 року, за що з-поміж його учасників і було найтяжче покарано.

Неспроста головну роль у процесі становлення нової української літератури Аркас відводить Т. Шевченкові періоду Кирило-Мефодіївського товариства, поруч з такими діячами, як П. Куліш, М. Костомаров, І. Білозерський, М. Гулак, П. Маркович, М. Пильчиков, О. Навроцький та інші. Не випадково серед інтелектуалів зародився національний рух, і саме письменни-

Розворот машинопису книжки М. Аркаса
“Історія України-Русі”

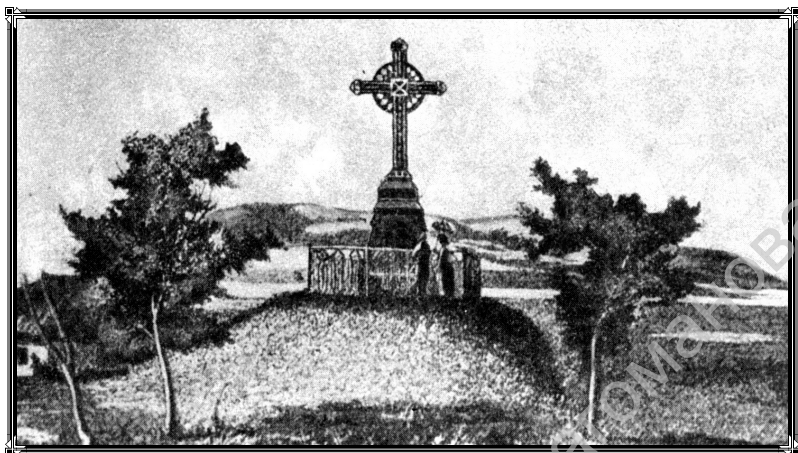

ки посіли вагоме місце у процесі формування свідомості народу. М. Аркас дав їхньому об'єднанню таку характеристику *“Усі спільники того товариства, — розповідає у своїй “Історії...” Микола Аркас, — були Українці, котрі щиро любили свій народ, свою Україну і положили спільними силами доходити правди та добра своєму народові та іншим народам Славянським. Вони марили про те, щоб завести федеративний устрій у Славянстві, — щоб кожен Славянський народ, а між ними й Український, жив собі самостійно, по своїй волі, вибираючи собі начальство по своїй уподобі; щоб не було так, що один народ панує над другим, але щоб жили кожний вільно і тільки були у братерському союзі між собою — спільними силами собі намагалися й боронили оден одного”*. Автор свідомо наголошує на ідеї об'єднання слов'ян, але в першу чергу українців, називаючи це святою справою. Історик наголошує, що *“...він [Шевченко — В. Ж.] довіку буде будити свідомість в Українському народові та додавати натхнення й охоти працьовникам”* [259].

Не дивно, що М. Аркас наполягав на необхідності викладання в університетах українською мовою всіх предметів, і не тільки студентам, а й усім охочим. Відкрита ним школа у миколаївському селі Богданівка підтверджувала його погляди.

В “Історії України-Русі” М. Аркас приділяє життю і творчості Тараса Шевченка п'ять сторінок (375-380), ілюструючи її портретами Кобзаря, малюнком батькової хати в Кирилівці та поетовою могилою “коло Канева”. Розповідь побудована лаконічно, короткими реченнями та з різнобічними фактичними даними, які посилюють світосприйняття образу українського пророка й мислителя: *“Поезія Шевченкова, — пише Микола*

“Могила Тараса Шевченка коло Канева” — ілюстрація з
Аркасової “Історії України-Русі”

Аркас, — *зробила таке велике діло, яке тільки й може зробити справдешній велетень мислі і слова*” [260].

Одним із перших найпоказовіших і найпоширеніших способів використання феномену Великого Кобзаря було *вшанування його пам’яті відзначенням дня народження* усіма без винятку “Просвітами” в усі періоди їхньої діяльності, незважаючи на те, що саме такі заходи нерідко призводили до гострих конфліктів з владними структурами і часто закінчувалися забороною просвітянських організацій.

Щорічно в березні з ініціативи миколаївської “Просвіти”, головою якої незмінно був Микола Аркас, проводилися в Миколаєві Шевченківські свята. Окрім конференційних та меморіальних заходів, на святі виконувалися Кобзареві твори й твори М. Лисенка — кантата “Б’ють пороги”, на слова Кобзаря, а також — кантата “Пам’яті Шевченка”, “Жалобний марш” К. Стеценка, уривок з п’єси “Невольник” М. Кропивницького [261].

Хата батьків Тараса Шевченка.
Малюнок із Аркасової “Історії України-Русі”

М. Аркас листом од 26 лютого 1907 року пише М. Комарову про Шевченківські урочистості:

“Вчора у передодню роковин Шевченка справили ми по ньому громадою прелюдну панахиду у Соборі і після неї у помешканні “Технічного общества”, до якого ми пристали у сусіди, одправили свято відкриття нашої “Просвіти”. Відкриття відбулося тихенько...

Ми тепер лаштуємо на другім тижні посту справити Шевченкове Свято у театрі, яке має скластися з чотирьох дійств: 1. Літературно-музичне; 2. Друга дія моєї “Катерини”; 3. Третя дія “Невольника”; 4. Апофеос (жива картина і хор).

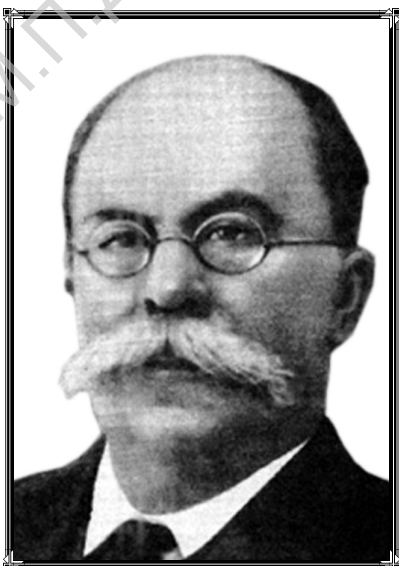
Як бачте, діла для молодого, незорганізованого товариства чимало і клопоту доволі. Хочемо щоб вечір цей (у театрі) одбувся

гарненько і зробив гарне враження на тутешню велику публику, та й привабив би б до нас як найбільше членів”[262].

Діяльність музично-драматичної секції миколаївської “Просвіти” швидко набула популярності й за межами міста. Так, 14 і 15 квітня 1908 року силами миколаївських українофілів дано 2 спектаклі в приміщенні Народної аудиторії Херсона. Збір з цих вистав пішов на спорудження пам’ятника Т. Шевченку. 14 квітня була поставлена опера Гулака-Артемовського “Запорожець за Дунаєм”, на яку зібралася численна публіка. Перед спектаклем голова миколаївської “Просвіти” М. Аркас прочитав реферат про історико-побутові умови життя українців, що були висвітлені в спектаклі, та Шевченкове ставлення до українського козацтва. Микола Миколайович підкреслив, що запорозьке козацтво являло собою військовий орден або братство, яке керувалось і жило своїм особливим життям, особливими звичаями. Головною думкою виступу було те, що “у житті запорозьких козаків втілились ідеали 35-мільйонного люду українців: глибоко демократичне, воно ставило волю і рівноправність метою свого життя” [263].

Проясень. Комаров Михайло Федорович [псевдоніми і криптоніми — *М. Уманець, М. Комар, М. Неїжмак, М. К.*,

Михайло Комаров. Фото

М. У., Мих. та ін.; 11(23).I.1844, с. Дмитрівка, тепер Петропавлівського району Дніпропетровської області — 6(19).VIII.1913, Одеса] — український лексикограф, бібліограф, фольклорист, перекладач. Закінчив 1867 юридичний факультет Харківського університету. Протягом 1868—1886 років працював у судових установах Воронежської губернії, Києва, Умані. З 1887 року і до кінця життя — нотаріус в Одесі. Основна праця — чотиритомний “Словарь російсько-український”, який “зібрали і впорядкували М. Уманець і Адеська Спілка” [а саме: М. Комаров, Т. Десятин-Лук’янів, Трохим Зінківський, Ольга Косач, Михайло Старицький, Костянтин Ухач-Охорович та ін. — В. Ж.], а випустила в 1893—1898 роках львівська друкарня Наукового товариства ім. Т. Шевченка коштом Євгена Чикаленка. Уклав “Нову збірку народних малоруських приказок, прислів’їв, помовок, загадок, замовлянь і шептань” (1890). Автор багатьох бібліографічних праць, оглядів українського друку та ін. “Серед кореспондентів М. Ф. Комарова, — писав професор Володимир Лазурський, — ми зустрічаємо імена таких видатних українських діячів, як М. Аркас, В. Антонович, Д. Багалій, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Кропивницький, М. Коцюбинський, О. Кулішева, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, Д. Мордовцев, В. Науменко, О. Русов, М. Старицький, І. Стешенко, І. Тобілевич (Карпенко-Карий), І. Франко, М. Чернявський, Є. Чикаленко, Я. Щоголев... Зберігся рукопис “Вінка на пам’ятник Богданові Хмельницькому”, переданий до Одеського цензурного комітету влітку 1888 року. Видатною пам’яткою став випущений у ньому “Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів” — найзначніша

в Україні збірка такого типу. Комаров працював над його впорядкуванням з півтора десятка років, розшукавши понад 130 присвят Т. Шевченкові (в тому числі 6 прижиттєвих) майже ста слов'яномовних поетів. Комаров зібрав першу в Одесі українську бібліотеку, до якої входили близько 3 000 різноманітних видань. Вона лягла в підмурівок заснованої в Одесі 1920 року Української державної бібліотеки імені Т. Г. Шевченка, а нині входить до складу Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького.

Ще одним видом безпосереднього зв'язку творчої спадщини Т. Шевченка з діяльністю миколаївської "Просвіти" були інсценізації Кобзаревих творів, покладення їх на музику та здійснення театральних вистав за його поемами.

Не менший вплив справляла на публіку опера "Катерина" за однойменною поемою Т. Шевченка, музику до якої написав М. Аркас, а першу постановку здійснив у 1899 році корифей українського театру Марко Лукич Кропивницький. Уривки музики з опери "Катерина", як уже згадувалося, першими почули миколаївці у виконанні місцевого оркестру 23 березня 1897 року в залі Зимового Морського зібрання (згодом Будинок офіцерів флоту).

М. Л. КРОПИВНИЦЬКОГО
ПОЕЗЬ ПОВЕРЖЕННЯ
А. К. САКСАГАНСЬКОГО І Н. К. САДОВСЬКОГО
ПРИ УЧАСТІ
М. К. ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ

ОДЕСЬКІЯ
ГОРОДСЬКОЇ ТЕАТРЪ.
Дирекція Н. Н. Соловцова.
Въ Четвергъ 1-го Ноября 1901 года
представлено будетъ.

ГЛЪБТАЙ АБО ЖЪ ПАВУКЪ

Драмъ у 5-ти дѣйствъ и 5-и актахъ, соч. М. Л. Кропивницкаго.
Роль "Овечь", соч. М. К. ЗАНЬКОВЕЦКАЯ. Роль "Есипа Бичева",
соч. М. Л. КРОПИВНИЦЬКІЯ.

ДІВКИ ЛЮДЕ:

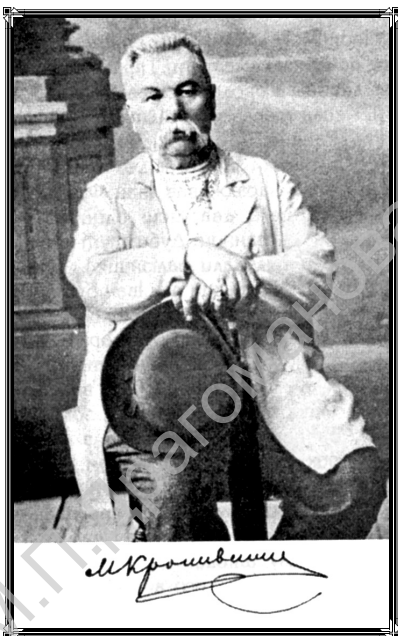
Есипъ Степановичъ Бичевъ, бѣглый чортенькъ	г-ль Кропивницкій
Варвара Авдѣя, бѣглыя сестрица	г-ль Саксаганскій
Уля, его жинка	г-жа Ошарова
Стеха, стара баба	г-жа Бороздѣвская
Олеся, их дочка	г-жа Заньковецкая
Андрій Коутъ, чортенькъ, Овечь	г-ль Соловцовъ
Уляска, дѣвочка, подруга Стехи	г-жа Бурачокъ
Иванъ, Павликъ, запавый мѣшчанъ	г-ль Блосковскій
Олеся, чортенькъ	г-ль Деславскій
Заньковецка	г-ль Бурачокъ
1-я	г-ль Пониченко
2-я	г-ль Затурскій
3-я	г-ль Жуланскій
4-я	г-жа Ошарова
5-я	г-жа Поничъ
Дѣвчана, г-ль Босманъ	

Афіша виступу трупи
Марка Кропивницького в
Одеському театрі

Повністю ж опера прозвучала на гастролях трупи М. Кропивницького в Москві в 1899 році. Потім її чули в Києві, Варшаві, Кракові, Львові — так почався триумфальний похід “Катерини” театральними сценами світу. Це добре розуміли охоронці імперії, які при обшуках “Просвіт” передусім вилучали поезії Т. Шевченка і твори про нього. Саме така література слугувала найчастіше приводом для переслідування просвітян і закриття їх організацій, як це сталося, наприклад, з “Просвітою” у Чернігові та Києві.

Просясень. *Кропивницький Марко Лукич (1840—1910), драматург, актор, режисер, композитор. Народився 10(22) травня 1840 року в селі Бежбайраки Бобринецького повіту Херсонської губернії (тепер с. Кропивницьке Новоукраїнського району Кіровоградської області). Початкову освіту здобув у приватній школі шляхтича М. К. Рудковського в слободі Олександрівка. 1856 року з похвальною грамотою закінчив трикласне повітове училище в м. Бобринці. Служив там же у повітовому суді. У 1862—1863 рр. — вільний слухач юридичного факультету Київського університету. З лютого 1864 р. — знову на службі в Бобринецькому повітовому суді. З 1865 — у м. Єлисаветграді (тепер м. Кіровоград), куди перенесено повітовий центр. Працює секретарем поліцейного управління, згодом — у Єлисаветградському сирітському суді. На 28-му році життя одружився з Олександрою Костянтинівною Вукотич (1851—1880). З 1869 р. — секретар Бобринецької міської думи. 1871 р. виходить у відставку й перебирається до Одеси, де 12 листопада 1871 р. дебютує як актор-професіонал у складі трупи народного російського театру графів Маркових і Чернишова (вистава за п'єсою Квітки-Основ'яненка “Сватання на Гончарівці”). З 1873 р. — у складі Харківського театру Алек-*

сандрова-Колюпанова. На літній театральний сезон 1874 р. М. Л. Кропивницький отримує запрошення до Петербурга, де виступає з великим успіхом. У лютому 1875 р. вирушає на гастролі в Галичину, де стає наставником і режисером галицького театру "Руська бесіда", привносить ряд новацій у його діяльність. В 1876—1881 роках — у складі російських труп Сімферополя, Єлисаветграда, Кременчука. 1882 року засновує Театральне товариство, до якого згодом приєднуються кращі тогочасні українські актори.

М. Кропивницький в останні роки життя. Фото

З 1885 р. М. Л. Кропивницький очолював різні українські театральні трупи, які гастролювали по більшості губерній Російської імперії. 1890 р. оселився на хуторі Затишок під Харковом; одночасно з працею на хуторі очолював українські трупи, часто виїздив з ними на гастролі. Помер у вагоні залізничного поїзда, прямуючи з гастролей в Одесі до Харкова. Похований у Харкові.

Принагідно зазначимо, що Марко Лукич написав драму "Невольник" за мотивами поеми Т. Шевченка "Сліпий", увівши до твору фольклорні перекази, легенди, пісні про боротьбу українського народу з татарськими ордами й додав ряд своїх

пісень, зокрема створив пісню “Ревуть-стогнуть гори, хвилі”, яка згодом стала народною. Працю над п’єсою Кропивницький розпочав під час служби в Одеському народному театрі графів Маркових і Чернишова на Олександрівській вулиці, уривки з неї читав і Миколі Аркасу. Йдучи за Шевченком, наслідуючи деякі його стилістичні прийоми, Кропивницький разом з тим створив цілком оригінальний високопатріотичний твір.

Зберігаючи в основному сюжетну канву Шевченківського твору, Марко Кропивницький вводить у свою п’єсу нові дії (третья і четверта); нових персонажів — бандуриста Непокритого, дівчину-сусідку Оксану, запорожців. Децю в іншому плані зображується характер і поведінка головного героя драми Степана.

Якщо у Шевченка образ Степана-сироти, знедоленого соціальними обставинами, змальований у піднесеному, бадьорому тоні — він завжди готовий виступити на захист рідного краю від ворогів, — то у Кропивницького старий Коваль майже силоміць посилає Степана на Січ боронити рідний край: *“Це я, тату, приніс вам тієї слави, що ви мене послали здобувати, — каже Степан батькові”* [264].

У цьому ж Одеському театрі, тоді ще студентом Новоросійського університету, аматорствував і Микола Аркас, про що й згадує: *“До Одеси, на початку 70-х років, приїхав, невідомий тоді нікому, М. Л. Кропивницький. Він незабаром почав збирати хор із-поміж студентів та семінаристів, із цим хором він почав виставляти невеликий на той час український репертуар, що складався з “Наталки Полтавки”, “Сватання на Гончарівці”, “Гаркуші”, “Назара Стодолі”, “Чорноморського побиту”, “Кума-мірошника”, “Москаля-чарівника” — та й здається, все...З його виставами тут, в Одесі, зажеврїла перша зо-*

ря нової ери українського театру. Особливо велике незадоволення і страх викликало у владних структур прагнення встановити пам'ятник великому поетові в Києві та збирання коштів з цією метою, що поширилося не тільки на всі регіони України, а й за її межі” [265].

Як згадували сільські старожили, селяни з нетерпінням чекали на приїзд Миколи Аркаса, їхнього “начитаного хазяїна”. Бо знали, що увечері після роботи зможуть почути у його ж виконанні багато народних пісень, які він записував у них. Часто люди просили Аркаса (як згадувала жителька Христофорівки Ляшенко Агафія), щоб прочитав Шевченкового “Кобзаря”, якого Микола Миколайович знав напам'ять. Про цю хвилину творчої зустрічі місцевий поет Анатолій Погорелов написав так:

*Читав повільно і розважно
Слова Шевченка-Кобзаря,
І ще не знав, що для нащадків
Зійде й Аркасова зоря* [266].

Після Полтавських подій на днях святкування пам'яті І. Котляревського Микола Аркас, разом із великим гуртом української інтелігенції, серед яких були Леся Українка, Василь Стефаник, Іван Стешенко, члени галицької делегації виїхали до Києва, а звідти — пароплавом до Канева, до могили Великого Кобзаря, де пробули цілий день. Їхні почуття передав видатний український письменник Василь Стефаник (1871—1936) у листі до дружини О. Гаморак від 21 вересня 1903 року:

*“Дніпер долом плине в Чорне море, за
Дніпром Лівобережна Україна розіклалася
лісами і степами, а там лани і мла синя
(...). Осе ж і місце, звідки я поклонився
всій Україні”* [267].

...Усі твори Шевченка можуть бути вміщені в кількохстах томах. Кобзар міг дати нам багато більше, і ніхто не знає до якої висоти творчості він міг дійти, коли б російські деспоти не відібрали у нього найкращих десять років життя, років розцвіту його генія, і не вбили його фізичних сил. Але й те, що ми маємо, є великий національний скарб.

Поза поетичною творчістю Тарас Шевченко був талановитий маляр, і саме це була основа його фізичного існування, його хліб. У московській неволі від нього було відібрано і перо, і пензель. Геній не міг повноцінно творити.

Кобзар з'явився, як сонце над темною ніччю України. Поет освітив шлях до відродження, воскресив онімилу душу народу до життя й боротьби. Написавши для людства найкраще - в поезії та мистецтві — Тарас Шевченко дав українському народові краще із уселюдського. І заповідав:

*Свою Україну любіть,
Любіть її.. во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За нею Господа моліть.*

Як і Шевченко, Аркас своє життя також присвятив українському народові. І хоч кобзаревий поетичний мотив, професійність різняться від аркасового, Микола Миколайович залишається для нас видатним просвітянином і творчою особистістю, талановитим композитором, фольклористом, змагальником-правдолюбом, щирим патріотом України.

“ВИ ЗДАТНІ ЦІНИТИ СІ ПЕРЛИ”: ЛЕСЯ УКРАЇНКА І МИКОЛА АРКАС

Пам'ятник Івану Котляревському в Полтаві, відкритий 1903 року, — це не лише монумент видатному поету-класику, а й загалом всьому українському красному письменству. Більше як сто років стоїть пам'ятник. Витонченість форм, виключна мистецька довершеність, “зримість” естетичного смаку винятково обдарованого скульптора-полтавця Леоніда Позена промовляють до людей сьогодні так само дуго, переконливо, як промовляли до глядачів першого дня, коли з монумента було знято завісу, — 12 вересня 1903 р.

Дні відкриття його пройшли як свято української культури, торжество національного духу. Як писав полтавський поет і відомий літературознавець Петро Ротач, ця подія активізувала народну думку, розбуркала самосвідомість української людності того часу...

Питання про те, як і коли виник задум спорудити пам'ятник Івану Котляревському, пов'язується з упорядкуванням могили поета у 80-х роках ХІХ сторіччя. Письменники, актори, свідомі громадяни не раз висловлювалися в пресі про необхідність прикрасити могилу Котляревського пристойним монументом. Закономірно, що ця думка визрівала саме в Полтаві, на батьківщині класика нової української літератури. Справедливо писала колись Олена Пчілка: *“Всій Україні дороге його ймення, з ним-бо зв'язаний початок відродження її духовного життя; та Полтаві те ім'я найближче, вона ж бо дала цього преславного письменника, що підняв рідне слово з занепаду та ганьби до високости слова літературного”* [268].

Перші внески у “фонд пам’ятника” були незначні й поодинокі. Протягом 1881—1893 років шанувальники Котляревського надіслали до Полтави 465 крб. Але “непомітно зростала громадська свідомість, підготовляючи ґрунт для більш ширшої постановки питання про пам’ятник”, — запевняв журнал “Киевская старина” в 1903 році. Бо вже 1894 року Полтавська міська управа взялася за обчислення вартості майбутнього монумента. В цей час “прокинулись” і земці: на своїх зборах вони вирішили асигнувати на побудову надмогильного пам’ятника одну тисячу карбованців. І одразу ж управа зосередила свою увагу на виборі місця для пам’ятника й ухвалила подати клопотання на збір пожертв якщо не по всій Російській імперії, то принаймні в межах Полтавської і Чернігівської губерній. Міська дума прийняла пропозиції управи. Минуло близько року і Міністерство внутрішніх справ дозволило збирати кошти на пам’ятник, але у межах тільки своєї губернії. За звітом Полтавської управи від 1 жовтня 1896 року було зібрано 6 418 крб., на 1 січня 1898 року — 9 145 крб. пожертв від населення.

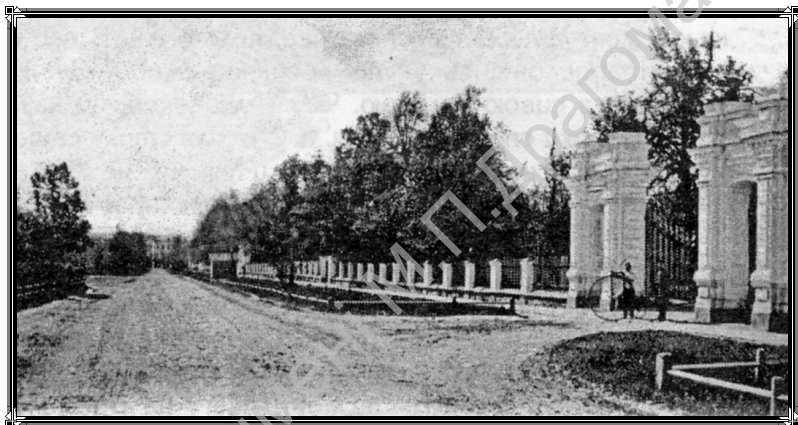
...М. Аркас мріяв поїхати на могилу Івана Котляревського, вклонитися поетові. І от випала нагода. Хоч нестерпно боліла розбита паралічем права рука, почав готуватися до подорожі.

М. Аркас зустрівся і познайомився з Лесею Українкою на полтавських урочистостях. Образ поетеси його заповнив і викликав захоплення. Українка й самобутній композитор мали про що розмовляти: Аркас поділився з відомою поетесою сокровеним, що ще в студентські роки із своїм учителем Петром Ніщинським задумав збирати народні перлини: пісні, приказки, думи... Петро Іванович схвально поставився до тої ідеї й підтримав намір записувати народні пісні південного краю, і подарував учневі три народні пісні: “Ой, на горі та буйний

вітер”, “Віють вітри та ще й буйнесенькі”, “Ой, п’є, козак, п’є”. У записнику, з яким Микола Аркас довго не розлучався, в графі “Де саме пісня записана” зазначено: “Від М. Л. Кропивницького”, “Від П. І. Ніщинського” [269].

Коли в 1908 році видавництво “Українська муза” надіслало Аркасові анкету з питанням “Коли почали писати і який Ваш перший український твір?”, Микола Миколайович відповів: “Ще у 1870 році — вірші і записи пісень” [270].

Полтава. Міський сад, де М. Аркас спілкувався з відомими українськими літераторами. 1901 рік

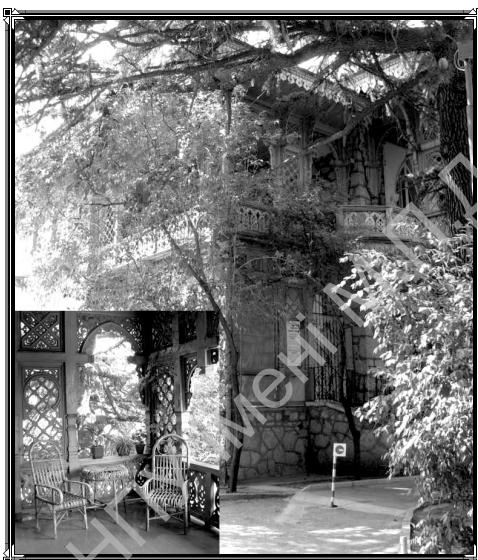
Проясень. Дещо з історії... У скарбниці світового героїчного епосу український — наймолодший. Немає в ньому ані міфічних постатей, ані надприродних сил — лише живі люди, реальні події. Од давніх часів йшли в парі — історія й кобзарська пісня. Розбіжностей між документальними джерелами й народним пісенним літописанням, з погляду відображення всього, що діялося, майже немає. Історію рідного краю кобзари і бачили, і творили самі. Це — Остап

Вересай, Андрій Шут, Іван Стрічка, Федір Холодний, Михайло Кравченко, Іван Крюковський... Саме ці співці донесли до записувачів українські думи й історичні пісні часів розквіту кобзарства попередніх століть.

Ще “Слово о полку Ігоревім” подало нам образ віщого Бояна, що “співав славу” старому Ярославові, хороброму Мстиславові, красному Романові-сонечку. Київський літопис 1137 року згадує “співця гараздого” Мануїла, а Волинський літопис 1241 —

Митусу, який відмовився служити князеві Данилу.

Про все найперше довідувалися кобзарі, й вони вирушали із Січі, щоб співом і словом підняти народ, з’єднати воєдино гнів усіх пригноблених. Проходили співці од села до села, од майдану до майдану, од церкви до церкви, і сповіщали ватажкам про готовність до виступів. Разом із народом вирушали кобзарі в походи, і гинули в боях, разом із бійцями.

За цим столом у Ялтинському будинку на вулиці Катерининській, 8 Леся Українка приймала Миколу Аркаса і де композитор подарував поетесі фонограф для запису кобзарських пісень.

Фото 2007 року

Лише в одній Кодні з повстанцями Гонти й Залізняка скарано на горло трьох кобзарів, учасників Коліївщини — Варченка, Скрязгу, Сокового. Сите життя у дворі Київського губернатора проміняв на Січ кобзар Рихліївський, на прізвисько Бандурка. А фастівський полковник Семен Палій, якого Петро I заслав до Сибіру, і в неволі не розлучався з козацькою кобзою...

...Через недугу Леся Українка не змогла сама навчитись грати на бандурі, але, як і Аркас, палко шанувала бандуристів та майстрів кобзарської справи, підтримувала початківців. Ялтинський кобзар Шалений-Шуер оповідав, що “Підручник гри на бандурі” Гната Хоткевича, по якому він самотужки освоював інструмент, передали його матері у Києві Олена Пчілка та Леся Українка, дізнавшись про щирий потяг до кобзарства хлопчика з української родини.

Проясень. *Бандурист — Шалений-Шуер Володимир Рейнгольдович (1891, м. Гельсінгфорс, Фінляндія — 1980, м. Ялта, Крим). При Кримському державному гуманітарному інституті функціонує Музей кобзарства Криму та Кубані, де є й бандура Володимира Шаленого-Шуера.*

Особливо турбувало Леся Українку те, що відійде останнє покоління кобзарів, разом з ними Україна втратить свідчення своєї історії, що збергалося в народних думках та піснях. Ось тому разом з Климентієм Квіткою вона задумала влаштувати експедицію для запису українських народних шедеврів.

Ще перебуваючи в Ялті, Леся Українка заручилася згодою взяти участь в експедиції таких авторитетних знавців фольклору, як Філарет Колесса, Володимир Гнатюк, Опанас Сластьон. Вмістила оголошення в журналі “Рідний край” з надією знайти всебічну підтримку акції та допомогу. Матеріальні витрати на цю потрібну

*Леся Українка в Криму.
Фото 1897 року*

справу поетеса взяла переважно на себе (інкогніто). Навіть матері вона не зізнавалася, що за для системного запису українських дум довелося витратити чималу суму, отриману від батьків як придане після шлюбу.

Влітку експедиція під керівництвом музикознавця-фольклориста Філарета Колесси (1871—1947) відбула на Полтавщину, де за допомогою фонографа, подаруваного Миколою Аркасом, були записані кобзарі Кравченко,

Деревченко та інші.

У серпні 1908 року Леся Українка звертається до М. Аркаса за сприянням допомогти випустити у світ книгу “Мелодії дум кобзарських”, записані з її ініціативи, однак коштів не вистачало. Що ж змусило Лесю Українку просити композитора про допомогу? А те, що Філарет Колеса, приїхавши до Львова з Миргорода, де записував на фонографічних валиках репертуар чотирьох кобзарів, тепер сів за перенесення мелодій дум із валиків на ноти. Скільки коштуватиме ця робота, він повідомив Клименту Квітці, з яким укладав угоду. Сума вийшла кругленька, якщо врахувати, що, за задумом Лесі, наспівати думи мали не менше як десять кобзарів. Гроші, які з такими труднощами зібрала поетеса, майже розійшлися, і вона зважилася роздобути кошти, аби завершити розпочату справу. Не втрачаючи надії на допомогу окремих осіб

та установ, Леся Українка, вдалася, насамперед, за порадою й до відомого своїм патріотизмом Миколи Аркаса.

Як музикантові й етнографові Аркасові була зрозуміла праця Ф. Колесси — записування мелодій історичних дум і пісень у безпосередньому виконанні кобзарів, бо свого часу також мріяв записати народні пісні у виконанні кобзаря Терентія Пархоменка.

Леся Українка — Миколі Аркасу:

“Отож, вдаюся до Вас, високошановний добродію, з проханням допомогти сій справі рятунку перлів нашої народної творчості, бо думаю, що така людина, як Ви, здатна цінити сі перли і боліти душею про їх загин. Коли вже й Ви не допоможете якось постачити потрібних фондів для сеї справи, то трудно здумати мені, на кого мала б я покладати більшу надію” [271].

Леся Українка не хотіла, щоб витрати, пов'язані із записуванням і виданням дум, лягли на плечі лише однієї людини. Вона підтримала думку Миколи Аркаса запропонувати Науковому товариству імені Шевченка у Львові взяти на себе турботи по друкуванню записаного нею і Колесою у Миргороді. І відразу ж висловила вдячність за пораду Миколі Миколайовичу Аркасу:

Леся Українка з братом Михайлом та Маргаритою Комаровою в Одесі. Фото

“Ваша гадка, щоб призволиити товариство імені Шевченка у Львові до видання миргородських матеріалів, прийшлася нам до мислі, бо ми бачимо тепер, що нам таки тяжко клопотатися цією справою при наших трудних обставинах” [272].

Тим часом Миколі Аркасу не терпілося допомогти поетесі, щоб уберегти її, хвору, від піклування у грошовій справі. Аркас, як і сподівалася Леся Українка, брав на себе частину витрат і радив поетесі, як роздобути необхідні кошти.

Микола Аркас — Лесі Українці:

“...За останні роки матеріальний добробут мій таки розхитався, що у цей час я ледь спроможусь дотягти року без великих дефіцитів... Уявіть собі, що пишу усе не задля того, щоб одмовитись цієї великої справи, але бажаючи дійсно допомогти їй, завіdomляю Вас, з чим треба рахуватися і на що маєте можливість покладати надію. Як бачите, великих коштів я вислати не спроможусь, а до спілки радо готовий пристати, і чим можна — допоможу. На мою думку, зараз треба вирахувати і зібрати відомості, скільки коштуватиме видання готового вже матеріалу і скільки потрібно буде на дальше збирання його, і поділивши цей капітал на паї, легше можна буде здобути його поміж нашим громадянством” [273].

Леся Українка, як і Микола Аркас, світ сприймає інтелектом, однак трансформує його у вибух почуттів. Тому

кожна її річ, особливо ж драматична, є злива емоцій часом протягом однієї ночі (“Одержима”) або кількох днів (“Лісова пісня”). Хоча перед тим її образи проходять через жорсткий фільтр розуму.

Після Франкової номінації Лесі Українки як єдиного мужчини на всю Україну Микола Аркас посутньо зауважує, дізнавшись, що Українка взяла-

Фонограф, подарований
Аркасом Лесі Українці

ся за майже суто чоловічу роботу по збиранню та записанню кобзарських пісень, діяльність, “...*яка не під силу одної людини*” [274].

Під час писання твору Леся Українка пригадує Миколу Аркаса, який також горів творчістю, страждав аж до інсульту. “...*Я пишу тільки в стані божевілля, бо я тоді тільки можу боротися з виснаженням. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить як нова недуга — отоді вже приходить демон лютіший над усі недуги й наказує мені писати, а потім я лежу як порожня торбина*” [275].

Леся Українка і Микола Аркас — потужні постаті в історії української культури. Сьогодні не можна уявити історію українського фольклору й історії України без творів цих видатних особистостей, як і без їхньої епістолярної спадщини.

“ХАЙ ЛАЄ, НЕ ЛАЄ, А ТИ РОБИ ДІЛО”: АРКАС І КРОПИВНИЦЬКИЙ

Проблематика драматургії Миколи Миколайовича Аркаса — це велика, практично невичерпна тема для дослідження. Сучасники сприймали історика та композитора Аркаса в занадто вузькому діапазоні, який відсікав, робив невидимими величезні обшири творчості, ще більше звузився підхід за радянських часів, коли на

“дрібнобуржуазну творчість М. М. Аркаса було накладено ідеологічне лекало” [276].

Значний вплив на драматургічну творчість Миколи Аркаса справив видатний митець українського театру Марко Лукич Кропивницький (1840—1910), який народився в селі Бежбайраки (тепер Кропивницьке Новоукраїнського району Кіровоградської області).

Дитинство і юність минули на Миколаївщині у Дмитрівці (Вознесенщина), Козубівці і Олександрівці (Доманівщина), де він навчався у приватній школі, Катеринівці й Новокрасному (Арбузинський р-н), а також у Вознесенську. Саме тут він увібрав багатство української мови.

В автобіографії Марко Лукич писав: *“Мій батько з сімнадцятирічного віку пішов на свій хліб. Служив у*

Марко Лукич Кропивницький.
Фото

Живановці, либонь, дев'ять років, і, переходячи на службу до сенатора Івана Фундукля, в село Бейжбайраки, погнав більше 80-ти штук рогатої скотини, одинадцять коней і грошенят склав більше як 2 т. рублів. Оженився на 26-му році. За парубоцтва дуже він любив співать, трошки бринькав на гітарі; любив боротись та наввипередки скакать. Мати виховувалась в іншій сім'ї: батько її, за паперами — колезький реєстратор Дубровинський, служив по панах капельмейстром. Батько мій виріс у злиднях, але на свободі, мати ж зростала в деспотичній родині, де покарання лайкою вважалося найлегшим. Батько мій закохався в мою матір і взяв її, як казав не раз: "В одній льолі, та по любові". Я родився в селі Бейжбайраках 25 априля 1840 року. Покійна мати моє народженіє оповила чималою фантазією, наприклад, розказувала, що нібито цілий день над двором, де ми мешкали, літали два орли й усе клекотали, далі посідали на височенній тополі. Мати сіла на лежанку, щоб погрітись, і тут задрімала" [277].

Коли Марко самовільно поїхав на аматорську виставу в Єлисаветград, його звільнили з роботи. Тепер він працював у залізничній бухгалтерії письмоводителем Сирітського суду. Й нарешті у вересні 1870 року, вже по смерті батька, тридцятирічний Марко Кропивницький наважується піти на професійну сцену. Його вже ніщо не зв'язувало з Бобринцем: він розпродав своє господарство і у вересні 1871 року подав у відставку. Разом із дружиною Олександрою Костянтинівною Вукотич (1851—1880) виїхав до Одеси з наміром продовжити освіту в університеті. В Одесі М. Кропивницький відвідує італійську оперу, народний російський театр, організований графами Марковим і Чернишовим. Тут він зустрічається з акторами, які знали його як здібного

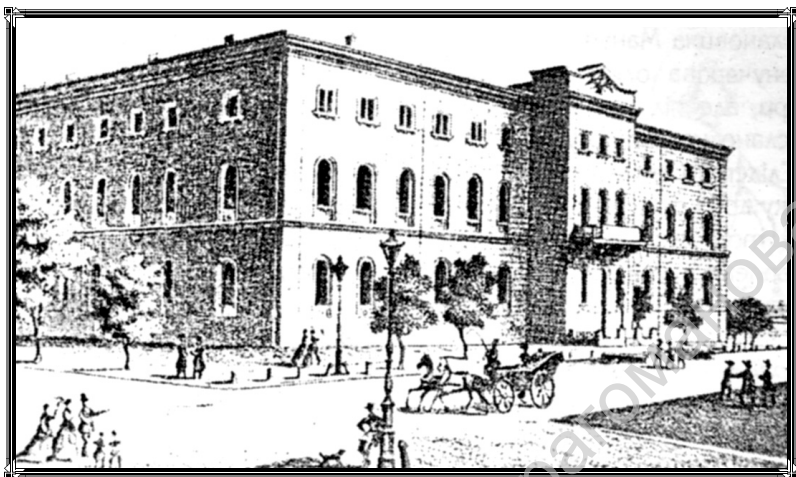
театрала. 13 листопада 1871 року актор Г. О. Виходцев запропонував Маркові Кропивницькому вступити до російської трупи і взяти участь в українській п'єсі “Сватання на Гончарівці”.

Ось як згадує в автобіографії М. Кропивницький тогочасне театральне життя в Одесі: *“Український театр тоді був при “последнім издыханії”, тільки ще де-не-де аматори інколи грали раз на рік “Наталку Полтавку” або “Назара Стодолю”, як от: в Олександрії, в Єлисаветі, в Херсоні. Справжні ж трупи нехтували ним, і самі актори з українськими прізвищами поховались за псевдоніми, то за ових, то за євих... Михайловський, колись український актор, перелуцився в Базарова, Лашко — в Лашкова, Петренко — в Петренкова... Мені навіть не довелось бачити ні жодного артиста з видатних українських артистів, як, наприклад, Щепкіна, Соленика.*

...Оце і вся вбога усна історія замершого українського театру, отож і всіх українських артистів, яких довелось мені бачити і про яких довелось чути” [278].

У театрі Г. О. Виходцева Марко Кропивницький працював понад три роки і завоював прихильність глядачів. Газета “Одесский вестник” (1872) у рубриці “Новости культуры” вмістила інформацію: *“Малоросійський водевіль Квітки-Основ'яненка “Сватання на Гончарівці” в п'ятницю 12 листопада був виконаний трупю театру-цирку доволі цікаво. Дебютант у ролі Стецька М. Л. Кропивницький усіх захопив своєю грою під час його виходу на сцену регіт глядачів майже не змовкав. Деякі куплети змушували його повторювати їх двічі, а то і тричі, оплескам не було кінця. Тепер, кажуть, він виступає як присяжний артист у трупі театру Маркових та Чернишова. Добре надбання”.*

Одеса. Новоросійський університет. Поштова картка

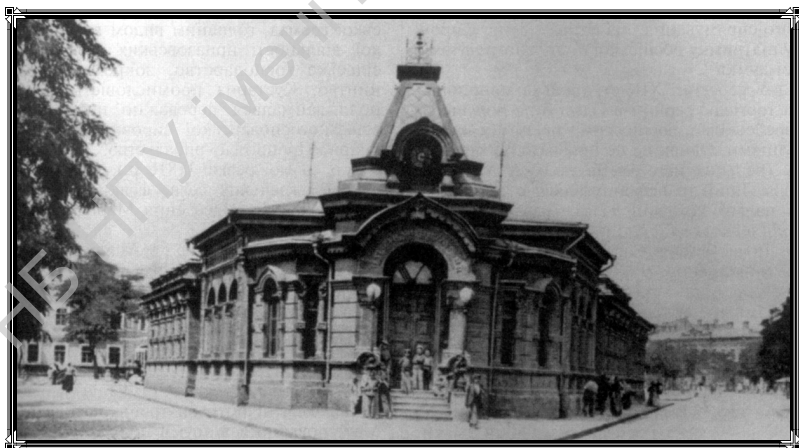
В Одесі в Марка Кропивницького визріла думка про створення української трупи на взірць російської. Власне кажучи, це був аматорський театральний гурток, який ставив п'єси українських авторів. Свій намір молодий артист незабаром втілює в життя: збирає український аматорський хор і керує ним. Потім запрошує лицедіїв на сцену Нового театру українського — першого на півдні України.

Отже, з ім'ям М. Кропивницького пов'язано створення українського професіонального театру й наступний етап розвитку реалістичної драматургії. Марко Лукич здійснив низку перекладів-переробок таких, як "Отелло" В. Шекспіра, "Жорж Дантен, або Обдурений Чоловік" Ж.-Б. Мольєра (у Кропивницького — "Хоч з мосту в воду головою"), два акти Гоголевого "Ревізора", водевіль Д. Ленського "Лев Гурич Синичкин" [у Кропивницького — "Актор Синиця, або Дебютантка на провінції" — В. Ж.]. У нього було чого повчитися...

Дружні зв'язки між Аркасом і Кропивницьким, творчі зацікавлення, насамперед культурно-громадською діяльністю, спрямовані на утвердження української національної культури та мистецтва, єднали визначних представників культури. Вони повертали народові його історичну пам'ять, оберігали і примножували духовні скарби, плекали мову і пісню, водночас виховували майбутнє, бо засівали в душі людей, особливо молоді, добірні зерна, що згодом заколосяться на українській ниві талановитою творчістю. Миколі Аркасу і Марку Кропивницькому судилося свій творчий шлях розпочати разом і вони стануть гідними представниками національної культури свого народу, узявши на свої плечі ваготу української долі.

Співпраця Аркаса з Кропивницьким у студентські роки, коли Микола Аркас брав участь як актор у виставах трупи М. Кропивницького, докорінно вплинула на драматургічну творчість Миколи Аркаса. Неспроста кожний їхній лист

Одеса. Міська читальня імені Маразлі. Кінець XIX сторіччя

розпочинався щирим звертанням: “Шановний друже Марко”, “Любий Миколо”. Зазначимо, що Аркас був хрещеним батьком старшої доньки Кропивницького Марії. Їхні стосунки були настільки вагомими у подальшому житті Миколи Миколайовича, що про них згадали однодумці по співпраці у миколаївській “Просвіті” навіть у некролозі: *“В часи перебування свого в університетові М. М. вступив як діяч до першої української трупи під орудою славного батька українського театру М. Л. Кропивницького, яка грала на той час в Одесі. Перебування його в цій трупі було добрим додатком до того, що вже й так міцно прищепилось до його чулого серця. Тут рідна мова, рідна пісня і рідна справа якнайкраще сприяли тому, що коли по бажанню весільного тоді батька, прийшлося вступити на нелюбу йому службу морського офіцера, він не перестав бути непохитним у своїх переконаннях і після смерті батька залишив посаду, відмовившись від платні і чинів і цілком віддався роботі на українській ниві. Йому належать немало творів, але найвидатніша з них, то вище згадані опера “Катерина” і “Історія України-Русі”. Про художню вартість і потребу котрих — твори говорять самі за себе”* [279].

Марко Кропивницький настійно заохочував Миколу Аркаса писати нові драматичні твори: *“Вітаю тебе, і здоровлю, і бажаю тобі написати ще 20 шт. опер”* [280].

Понад 108 років тому — 22 лютого 1899 року за старим або 6 березня (за новим стилем) 1899 (теж березневі календи) опера “Катерина” прозвучала в Москві — в театрі “Акваріум”. І мала чималий розголос, пішла у світи, адже не щодня і не щороку в ті, як і наші часи звучала в Москві українська мова й

українська музика, а не “малороссийское наречие” та “дилетантское бряцанье” українних аборигенів імперії.

Хвалити Бога, нині всі архіви відкриті, а студентський “Щоденник” М. М. Аркаса можна прочитати у фондах Миколаївського краєзнавчого музею — за 1875 рік [281]. І листи нашого славетного грека із душею українця, і клавіри його творів уже давно не під заборонаю. Але скільки б не відкривали ми собі невідомого Аркаса й Аркаса хрестоматійно знаного — творча біографія Миколи Миколайовича, на мою думку, так і залишається нерозгаданою до кінця. Аркас для нас - це не тільки те, що ми тепер вивчаємо та дивимося на сцені, а й те, чим живе український народ, шанувальники його таланту. З чого черпають свої сили й надії на краще — мови, літератури, суспільно-економічного життя.

Сьогодні ми розуміємо й сприймаємо творчість Миколи Миколайовича Аркаса настільки, наскільки розуміємо себе - свій час і Україну в ньому.

“ВАША КНИЖЕЧКА ПІСЛЯ «КОБЗАРЯ»
ЄСТЬ НАЙКОРИСНІША”:
АРКАС І ВИДАТНІ УКРАЇНЦІ

Розпочинаючи “Історію України-Русі”, — щиро зізнавався Микола Аркас у “Передмові”, — я не мав на мислі написати науковий твір, — я хотів ясно розповісти землякам моїм те, що робилося у нас на Україні од найдавніших часів аж до останніх.

У “Історії” моїй шановний читач не знайде нічого нового, викопаного зо дна архівів, — вона складена на основі давно відомих і певних джерел і зв’язана в одну історичну цілість; поділена вона на періоди, які натурально зазначає саме життя нашого народу. Через такий поділ, на мою думку, легше пам’ятати поодинокі історичні факти.

Родоводи узяті переважно з відомих історичних праць професора М. Грушевського [1], карти — з праць професора М. Грушевського, І. Попка [2] та Ф. Кондратовича, або зроблено по сьогочасних даних. Ілюстрації до цієї книги узяті або з малюнків відомих художників, або ж із збірників творів відомих письменників, з історичних та ілюстрованих журналів,

Машинопис “Історії України-Русі” М. Аркаса
на 518 сторінок

та ще, дякуючи шановному хранителеві музею імені В. Гарновського у Чернигові, А. П. Шелухину, з речей і портретів, що зібрані у тому музеї.

Український письменник В. М. Доманицький узяв на себе труд виправити і скоректувати цю працю, за що я без краю вдячний йому. З свого боку, я доклав усього старання, щоб праця ця з'явилась на світ божий такою, якою повинна бути популярна, доступна для кожного, історія свого народу” [282].

Отже, у його душі вже визрівала ідея: щоб розбудити приспаний люд, потрібно написати коротку та зрозумілу історію їхньої Батьківщини. Тож і заходився складати літопис рідної землі доступною для простого читача мовою. Аркас не вибирав, за його ж висловом, фактів зо дна архівів, а використовував усе, що вийшло в той час із друку.

На початку 1901 року Микола Миколайович Аркас заходився збирати історичну бібліотеку, яка згодом налічувала близько чотирьох тисяч томів, налагоджує тісні контакти з книгарнями, бібліотеками та видавництвами Києва, Одеси, Петербурга, Львова, Херсона, Кременчука. Думка про те, щоб написати дохідливу історію України, за змістом і простотою викладу навіть для розуміння онука Миколки, не давала спокою.

Звісно, у Миколи Аркаса не було досвіду історичного дослідження, професійної наукової діяльності та праці з архівними матеріалами. З друкованих джерел, що поклав М. Аркас в основу своїх пошуків, став Іпатіївський літопис та літописи Самійла Величка (бл. 1670 — після 1728) “Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке” і Григорія Граб’янки (р.н. невід. — бл. 1738) “Действия презельной и от начала поляков кравшой небывалой брани Богдана Хмельницкого,

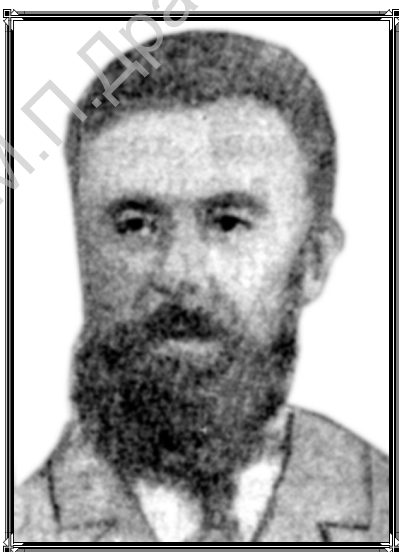

гетьмана запорожского, зъ поляки... року 1710), “Літопис” Самовидця (р.н. невід. — бл. 1702) — а також два томи “Летописи событий в Юго-Западной России XVII ст.” українського історика, публіциста і мандрівника, співробітника Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, чиновника Канцелярії Київського генерал-губернатора (до речі, був запідозрений у приналежності до Кирило-Мефодієвського братства) Миколи Аркадійовича Рігельмана [3] (1817—1888), приятеля Т. Г. Шевченка.

За порадою щодо майбутнього видання Микола Миколайович вдався до етнографа й культуролога, просвітного діяча та педагога Володимира Павловича Науменка (1852—1919), його Аркас знав як члена Київської Старої громади, редактора журналу “Киевская старина” (1891—1906), де друкувалося багато історичних матеріалів, голову Київського Товариства грамотності (1897—1907), за починком якого засновано Народний дім, Музей навчальних посібників, недільні школи.

Володимир Науменко підтримав Аркаса в його задуму написати історичну книжку, побажав плідної праці, яка *“...буде цікава не тільки онукам, а й усім шанувальникам українського слова”*.

Однак, застерігав: така праця *“затяжлива й відповідальна, що потребує “коLOSSальних знань із історії та терпіння”* [283]. Особливої

Володимир Науменко. Фото

Яків Струхманчук. Фото

уваги М. М. Аркас надавав ілюстраціям. До знайомих кореспондентів він звертався з конкретним проханням:

“Чи не порадили б Ви мені, де й у яких книжках знайти за для моєї Історії портрети Гедиміна, Вітовта, Стефана Баторія, Владислава IV і пізніших польських королів” [284].

Значну допомогу в ілюструванні Аркасової “Історії України-Русі” надав молодий галицький художник Яків Михайлович

Струхманчук (1884—1937), який повторив долю багатьох галицьких інтелігентів. Для того, щоб заробити на прожиття, початкуючий митець співробітничав у львівських сатирично-гумористичних журналах “Комар” та “Дзеркало”. Перші вправи в журнальній графіці засвідчили, що в юнака розвинуте почуття гумору, він подає надії стати непоганим карикатуристом. У жанрі політичної сатири Струхманчук створює колоритні образи соціальних антагоністів (“Селяни-бідняки б’ють панського агітатора”, “В краю хрунів” і т.п.). Паралельно він працює в журнальній графіці й випишує живі, динамічні портрети І. Котляревського, М. Лисенка, М. Павлика, І. Франка... А сюжетні ілюстрації, де обіграно образ Т. Шевченка, та ілюстрації за мотивами творів Івана Франка (“Каменярі”, “В поті чола”), Івана Карпенка-Карого (“Сто тисяч”), Наталі Кобринської (“Дух часу”), Пантелеймона Куліша (“Чорна рада”) ще раз переконали читачів популярних на той час видань:

талант молодого митця з Тернопільщини висвітлюється багатьма гранями. Сам Яків зрозумів: він мусить розвиватися як художник. Біографи припускають, що його першим учителем був Іван Труш. Далі — навчання у Краківській академії красних мистецтв, огляди картинних галерей Берліна, Дрездена, Мюнхена й Парижа. Злет молодого Струхманчука підтримав митрополит Андрей Шептицький. І вчорашній студент, як і його талановиті сучасники Михайло Бойчук, Михайло Паращук, отримавши стипендію від достойного мецената, найвищого ієрарха УГКЦ, вирушає в Париж здобувати знання із світового мистецтва та вдосконалювати художню майстерність. Він навчається в Паризькій академії мистецтв у відомих художників Котетта і Р. Дезіре. Великі майстри пензля відчули “художню силу” українця, який не хотів поривати з надбаннями класичної мистецької школи, але водночас відходив від академічного трафарету і виробляв реалістичний стиль малюнку. У львівському журналі “Ілюстрована Україна” друкуються його пейзажні та портретні роботи, позначені життєвою правдою з домішкою песимізму — “Рожі”, “Портрет”, “Бретонець”, “Зимовий пейзаж”, “Портрет художника Івана Северина”, “Портрет жінки в капелюсі” та інші. У той же період Яків Струхманчук створює малюнки на історичну тему (“Павлюк розсилає універсали”, “Облога Буші”, “Дорошенко приймає турецьких послів”), ними було ілюстроване друге видання “Історії України-Русі” Миколи Аркаса.

Не забув Микола Миколайович Аркас і Василя Павловича Степаненка — народного учителя, завідувача київської книгарні “Старої громади”, що знаходилася в Києві на вулиці Безаківській, 8. Василь Степаненко на прохання Аркаса повідомляє, що шукає на його замовлення по всьому Києву книжки з історії України, написані Бопланом, Рігельманом, Бантиш-Каменським, що готується видання російською мовою

повної узагальнюючої праці на цю ж тематику, написану Олександром Єфименко, що значний інтерес являє собою підготовлений до друку Б. Грінченком Каталог Чернігівського музею українських старожитностей, зібраних славнозвісним меценатом, етнографом і громадським діячем Василем Васильовичем Тарновським (1837—1899) [285]. Цей же кореспондент, так би мовити добровільний книготорговий агент М. Аркаса у Києві, у листі від 24 грудня 1904 року інформує Миколаїв про новинку історичної літератури — працю Софії Русової “Малорусские женщины XVI—XVII вв.”, обіцяє вислати IV том “Історії України-Руси” М. Гру-

Гетьман Іван Мазепа —
малюнок із книжки М. Аркаса
“Історія України-Русі”

шевського, праці галицького історика української літератури О. Барвінського, скаржитися на труднощі у справі придбання оригіналу портрета Мазепи, репродукція з якого була вміщена в одному з номерів журналу “Киевская старина” [287].

Щодо того ж самого портрета І. Мазепи ще Євген Чикаленко у листах 1903—1905 років радив М. Аркасу звернутися до відомого київського історика О. І. Левицького (за радянської влади — одного з фундаторів Української Академії наук і одного з її президентів), який повідомляв Аркаса, що портрети Гедеміна, Вітовта, Баторія можна знайти в польському виданні праці Гваніні, а також у книжках Петрова “Белоруссия и Вольнь”, Сапунова “Витебская старина”.

Зміст “Історії України-Русі” Микола Аркас визначав за періодами: перший — Скіфо-Сарматський; другий — Київський (до року 1170); третій — Галицький; четвертий — Литовський; п’ятий — Польський; шостий — Гетьманський; сьомий — Руїна; восьмий — Московський і дев’ятий, завершальний, — Україна під владою Російської та Австрійської держав. Автор планував завершити своє видання початком XVIII сторіччя, однак Євген Чикаленко пропонує довести “Історію” до сучасної доби, бо, як він зазначив, *“інакше здаватиметься, що на Мазепі закінчиться наша історія і на Україні вже поставлено хреста”* [287].

У листах до відомих українофілів, зокрема до Євгена Чикаленка, Микола Аркас роз’яснював своє ставлення до Мазепи та його ролі в державотворенні України. Прагнучи якомога більше розповісти у своїй історії України про часи, які в імперській історіографії були або замовчувані, або певною мірою фальсифіковані, він, наприклад, відводить більш як 10% тексту з усієї книги на період гетьманування Мазепи.

Розуміючи визначне місце Івана Мазепи в історії України, М. Аркас згоджується з пропозицією В. Доманицького зробити брошуру — *“видання дешевенького відбитку з “Історії “за Мазепу”* [288]. Ця ідея його дуже захопила і, незважаючи на гостру критику Фотія Красицького (1873—1944), Аркас обговорює з Доманицьким у листах ілюстрації до книжечки про Мазепу. Йдеться про фотографію місця поховання гетьмана у Галаці [289] та про *“два малюнки: один — Мазепа на спочівку коло Бугу біля Миколаєва і похорон Мазепи”* [290]. До питання ілюстрації книжечки про гетьмана М. Аркас звертається і в листі від 19 квітня 1908 року, обговорюючи з Доманицьким, які ж малюнки вибрати. Чи ті, що пропонує маляр Володимир Маковський (1846—1920), *“який до того, себто історичного характеру малярства навряд чи*

здатний”, чи ті, що називає поет і драматург Василь Пачовський (1878—1942), як радить Василь Доманицький, зауважуючи, що серед них “*є й схожі*” і “*надто тенденційні*”. Згадується і пропозиція письменника з Полтавщини Сергія Шелухіна (1864—1938) [291]. Скрупульозність у доборі ілюстративного матеріалу для вищезгаданої книжечки гальмує її видання. Так, у листі від 3 серпня 1908 року М. Аркас пише В. Доманицькому:

“Я ще й досі не відібрав фотографій домовини Мазепи, що у Галацькому кафедральному соборі. Здається, добродій, який обіцяв мені, не виконає своєї обіцянки, а мені так би хотілося мати її. Чи немає в Вас кого, хто б зміг роздобути ту фотографію? Через це, що ніяк не здобуду її, зупинилася навіть і справа з виданням брошури “Гетьман Мазепа”[292].

До останніх днів сподівався М. Аркас, що ця праця буде довершена, про що свідчить і останній лист його до редактора свого і друга В. Доманицького, який можна датувати приблизно вереснем—жовтнем 1908 року [293].

Така увага до особи Івана Мазепи може пояснюватися тим, що М. Аркас знав літопис Самовидця, адже видання 1878 року було в бібліотеках Миколаєва а, можливо, й у самого М. Аркаса. Щодо портрета гетьмана, то його взято із першої книжки літопису Самійла Величка [294], якого теж міг мати знавець історії і бібліофіл М. Аркас. Тож не дивним є, що гетьман, якого піддавали в Російській імперії анафемі, був схарактеризований національно свідомим просвітянином Аркасом як людина різнобічно талановита, пам’ять про яку має залишитися у віках. Євген Чикаленко радить авторові будь-що, а завершити історичну працю кінцем ХІХ сторіччя. **Микола Аркас пише Оресту Левицькому:**

“Високоповажний добродію Орест Іванович! Я почав писати коротеньку, популярну Історію України, ілюстровану, у три рази просторійшу, ніж, як Ви, мабуть, знаєте, “Ілюстровану історію Русі” О. Барвинського у Львові, в ній більше 200 ілюстрацій у тексті. Тепер я довів цю працю до часів Мазепи і ніде не можу знайти певного портрета цього гетьмана. Якось мелькнуло в часописах, що десь у Харківському повіті хтось знайшов справжній портрет Мазепи; чи не знаєте Ви, вельмишановний Добродію, де б дістати фотографію з нього, а якщо ні — то який із досі друкованих портретів радитимете вмістити до моєї Історії?” [295].

Проясень. *Левицький Орест Іванович (1848—1922), історик і письменник, із старого священницького роду з Полтавщини, вихованець Київського університету, учень В. Антоновича, багаторічний учитель середньої школи (у Києві). Досліджував і публікував архівні матеріали до історії України XVI—XVIII ст., зокрема про народний побут, звичаєве право, церковно-релігійні рухи тощо. Секретар Київської археографічної Комісії (з 1874 р.), співробітник “Киевской старины”, заступник голови УНТК, дійсний член ВУАН (з 1918) і її другий президент (1919—1922), голова соціально-економічного відділу й Комісії для вивчення народного права. Автор численних історичних праць.*

У Ореста Левицького не було зображення гетьмана Мазепи, тому порекомендував Миколі Аркасу дістати той, що зберігається в Петербурзькій Академії мистецтв.

Орест Левицький. Фото

Микола Аркас — Оресту
Левицькому:

“На мою думку, портрет, що у п. Камінського, не варто б подавати в Історії, бо вже чимало писали за те, що ця копія з малюнка, яка висить у Академії художеств, і є фантазія маляра, а не портрет і незвідь через що названа Мазепою. Бажаючи мати хоч наскільки небудь відповідний дійсному образу цього Гетьмана, я звернувся з проханням до Добродія

Шелухина, доглядача музею Тарновського і прохав вислати мені фотографії з тих портретів Мазепи, що має Музей. Може, й що знайду, що відповідатиме тому образу, що ввижається мені точним, ясним і характерним. Портретів, що в “Київській старині” я й сам не думав містити; один, що виявлено в Лаврі, справді не його, а другий, безвусий, у якомусь шинку, то прямо фантазія маляра, та й ще Бог знає на яку тему”[296].

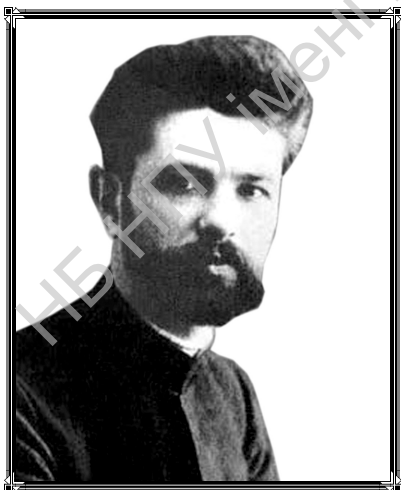
За браком коштів, потрібних видань, достовірних відомостей праця просувалася надто повільно, та й громадські обов’язки та справи в маєтках забирали багато часу.

25 серпня 1905 року Микола Аркас у листі до співзасновника видавництва “Вік”, видатного освітнього і громадсько-

політичного діяча, історика Сергія Олександровича Єфремова (1876—1939) розповідає:

“Пишу я популярну коротку Історію України, довів її до часів Мазепи. До Історії цієї є географічні карти і біля 200 малюнків у тексті, й по раді декого з одеських українців, хочу друкувати в товаристві “Вік”. Будьте ласкаві одписати мені: чи візьме шановне Товариство на себе клопіт щодо заслання цієї праці до цензури? Після коректури її і друкування? Праця виходить до 400 сторінок поштового паперу великого формату, писана звичайною друкарською машинкою, в тексті біля 200 малюнків (усі фотографічні негативи маю в себе). Напишіть мені, які умови і скільки коштуватимуть друкарські, цензурні, коректурні й інші витрати? Чи не краще б було зробити два видання: одне — дешеве без малюнків, а друге — дорожче на кращому папері і з малюнками і по якій ціні можна було б пустити такі книжки у продаж?” [287].

Проясень. Єфремов Сергій Олександрович (1876—1939), видатний політичний діяч, публіцист, літературний критик та

Сергій Єфремов. Фото

історик української літератури; дійсний член НТШ і ВУАН, голова її управи, секретар Історико-філологічного відділу. Народився Єфремов в родині священника в с. Пальчик на Київщині, освіту здобув на юридичному факультеті Київського університету, але працював виключно як літературознавець. Талановитий і пристрасний публіцист, Єфремов — один з найвизначніших співробітників багатьох видань: містячи в них статті публіцистичного й історико-літературного характеру “Зорі”, “Правди”, “ЗНТШ”, “ЛНВ” (у Галичині), “Киевской старины”, “Новой Громади”, “Громадської Думки”, “Ради”, “Нової Ради”, “України”, “ЗІФВ УАН”, “Література” та ін. Крім того, був одним з керівників видавництва “Вік” (1895—1918), що поряд з багатьма іншими книжками видало притомну “Антологію української літератури”. За гострі публіцистичні виступи й громадсько-політичну діяльність за царських часів зазнав арештів. У добу державного відродження був членом Української Центральної Ради і заступником її голови, членом Малої Ради, Генеральним секретарем міжнаціональних справ у Генеральному Секретаріаті 1917 року і членом української делегації влітку час переговорів з Тимчасовим Урядом.

Управитель київської книгарні “Стара громада” Василь Степаненко заспокоює Миколу Аркаса:

“Вже то сумненько, що “Історія України” у Вас тугенько просувається — її аж он як треба, та ба, ніхто не друкує. Ви пишіть її потроху, бо Ви ж знаєте, який тепер рух між українцями — дух радується, багацько надій. Пишіть, спасибі Вам, від усіх Вам буде велика подяка” [298].

Надійним і знаючим помічником у написанні “Історії” став Аркасові, писар миколаївської “Просвіти” Юхим Тимофійович Литвин, який всебічно сприяв Миколі Миколайовичу у збиранні матеріалів та підготовці до друку “Історії України-Русі”. Розпочав свою титанічну працю М. Аркас над “Історією” 15 липня 1902 року, а завершив 15 грудня 1906 року. Рукопис переписала член миколаївської “Просвіти” М. І. Пітушенко, а на машинці передрукував просвітянин Ю. Т. Литвин.

Перші розділи в чотирнадцяти лекціях Аркас “випробував” на засіданнях “Просвіти” й дістав схвалення: Миколі Миколайовичу рекомендують випустити їх окремою книжкою.

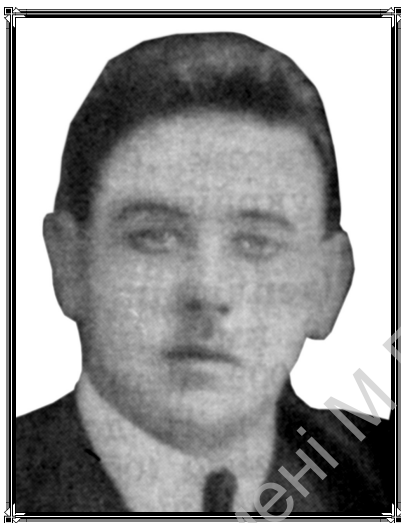
Бібліотекар одеської “Просвіти” Андрій **Ніковський** нагадує Миколі **Аркасу**:

“Наші українофіли чекають майбутньої Вашої книжки з нетерпінням. Та й Ви самі добре знаєте, яка велика потреба в нас у докладній і разом із тим популярній Історії України” [299].

Проясень. Ніковський Андрій (1885–1942; псевдонім А. Василько), громадський і політичний діяч, активний член ТУП і УПСФ, літературознавець і журналіст, родом з Одещини, редактор газети “Рада” (1913–1914), “Нова Рада” (1917–1919) у Києві та журналу “Основа” (1915) в Одесі, перший голова Українського Національного Союзу (1918), міністр закордонних справ в уряді УНР на еміграції (1920). Повернувшись в Україну в 1924 р., працював співробітником ВУАН у Комісії словника живої української мови та в історично-філологічному відділі. Засуджений у процесі СБУ на 8 років; помер від голоду в блокадному Ленінграді, де жив у дочки після

звільнення в 1937 році. Автор книг критичних нарисів, словника Українсько-російського (1927), передмов до видань творів Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького, О. Кобилянської, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Бордуляка; перекладач творів М. Гоголя, Дж. Лондона та інших.

Андрій Ніковський. Фото

Відповідально, як свідчить листування, підійшов М. Аркас і до апробації рукопису “Історії України-Русі” серед фахівців: у ході його написання окремими частинами відправляв до Києва В. Науменку в редакцію “Киевской старины”: *“Як Бог дасть, закінчу писати, — повідомляє Аркас Володимира Павловича, — тоді, з Вашого дозволу, я пришлю до Вас рукопис задля перегляду, як чоловікові у цьому ділі цілком свідомому і освідченому і знов прохатиму поради і указів”* [300].

Нарешті Аркас почав шукати видавця, радиться з книговидавцями про майбутній випуск “Історії України-Русі”, звичайно, прицінювався щодо вартості. Він цікавився цінами у друкарні в Одесі та “Киевской старины” в Києві.

На початку 1904 року він надсилав “Історію” до редакції журналу й чекає від Володимира Науменка поправки до тексту. Та сталася біда — **рукопис украли**. Ось як про це розповідає Василь Доманицький: хоча редакцією “Киевської старины” робота Аркаса *“була прихильно оцінена і повернена*

авторові для деяких змін, — відкриває Василь Миколайович читачам таємницю пригод уже готової до друку аркасової “Історії України-Русі”, — особа, що везла рукопис, “загубила” його. І от автор знову береться до роботи, знову працює цілий рік, і все таки виводить її в люди” [301].

Воістину патріотичний порив грека із душею українця викликає захоплення. Втративши підготовлений до друку рукопис, Микола Аркас поновлює, скажемо так — заново пише книжку. Самовіддано працюючи на благо України, історик Аркас своїм життям і творчістю суттєво збагатив музичну й історичну науки, адже яскравість рис характеру прямо пропорційна рівню інтелектуальної обдарованості. Життя і невтомна творча праця М. Аркаса над “Історією України-Русі” — найкраще підтвердження цим словам.

Аркаса цілком захопила робота над виданням. У вільний від занять господарством та “Просвітою” час працює в тиші міського кабінету, пише й знову друкує десятки листів до знайомих з проханням надіслати літературу, матеріали, фотографії. Ця досі незнана для нього праця стала знову повсякденною майже на рік, однак призвела до чергового нервового та серцевого нападу.

“Ти мене надто здивував, написавши, що у тебе був удар!” — розчулено пише авторові “Катерини” кум і товариш Марко Кропивницький, не відаючи про страшенне нервове потрясіння, яке пережив автор, втративши рукопис. — Коли, як, з якого випадку? Мене здивував твій почерк. Хоч ти й раніш писав штрикалками, але все ж таки краще. Я, їй-богу, аж жахнувся!” [302].

Аркас таки знаходить вигіднішу друкарню й звертається з пропозицією до українського історика, секретаря Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві Ореста Левицького:

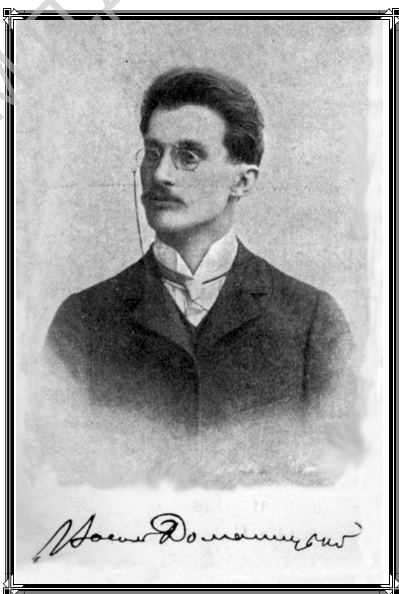
“Високоповажний Оресте Івановичу! Розміркувавши, я бачу, що серед року не можливо почати друкування “Історії” додатком до видання, та й до того, як вона в мене ще й не скінчена, зосталося ще написати останній ІХ розділ з 1764 року по сей час, а це чимала робота. Доба цікава й досить велична, проте надіюся скінчити її до осені, а тоді вже можна віддавати у друк. А для початку треба подати оповістку, що з нового року видаватиметься передплатникам за доплату 2 р. ілюстрована “Історія України-Русі, видаючи її частками щомісяця, у окремім же виданню коштуватиме 2 р. 75 коп.” [303].

Однак, ознайомившись з умовами та вартістю друкування у вітчизняних книговидавців, перевагу Аркас віддає петербурзькому товариству “Общественная польза”. На початку 1907 року він передає рукопис на редагування й уклінно просить не відмовитися українського письменника, історика й філолога та фольклориста В. М. Доманицького. Варто наголосити, що М. Аркас не побоявся вступити в ділові й творчі стосунки з людиною, переслідуваною російським царизмом за антиімперську діяльність. Аркас знав, що за редакцією Василя Миколайовича вийшло перше в Російській імперії повне і критично оброблене видання “Кобзаря” (три видання, 1911-го, “для пошанування” 50-літніх роковин Шевченкових, конфісковані), в якому редактор увесь текст звів із автографами та першодруками; результатом цієї великої праці над автографами була й згадана монографія “Критичний розслід над текстом “Кобзаря”, без якої не можна обійтись тепер, пишучи про Шевченка [коли б

В. Доманицький нічого більшого не зробив був, то вже оця одна праця над “Кобзарем” повинна б забезпечити йому вічну пам’ять в Україні. — В. Ж.].

Проясень. Доманицький Василь Миколайович (19.03.1877 — 11.09.1910) — український філолог, історик і фольклорист, народився в селі Колодисте на Уманщині (тепер Тальнівський район Черкащини). Закінчив історико-філологічний університет Київського університету (1900). Вже на першому курсі університету працює кореспондентом, а потім науковим секретарем в історико-етнографічному журналі “Киевская старина”. Разом із студентами університету організовує видавничий гурток, який згодом перетворюється на українське видавництво “Вік”. Автор статей про Кобзаря: “Як читається Шевченко” (1904), “Новонайдені поезії Т. Шевченка”, “До бібліографії літератури про Шевченка”, Критичний розспід над текстом “Кобзаря” Т. Шевченка” (всі — 1906), “Життя Т. Шевченка” (1918); дослідник українського фольклору: “Пісні про Нечая” та “Балада про Бондарівну і пана Канівського”; відомий і як бібліограф. Доманицький упорядкував хронологію поетичної спадщини Т. Шевченка, вперше опублікував ряд невідомих і

Василь Доманицький. Фото

маловідомих його віршів, підготував і здійснив перше повне на той час видання “Кобзаря” (СПб, 1907), що тривалий час було взірцем для наступних перевидань творів поета. Як науковий редактор Доманицький зібрав 270 оригіналів окремих поезій і 18 копій автографів творів Тараса Шевченка, з них 8 в альбомах із правкою автора.

Василь Доманицький погодився на співпрацю із Миколою Аркасом: *“Присилайте, як тільки викінчите та упорядкуєте, і я зараз же візьмуся до читання та редагування. І вже по тому одпишу Вам одверто свою думку про всі хиби, якщо вони будуть”*, — повідомив історика [304].

На той час Василь Доманицький переховувався від переслідувань жандармів, однак це не завадило йому найактивніше долучитися до редагування та доопрацювання Аркасової “Історії”: *“Тепер що до майбутньої зовнішності, — радив Василь Миколайович авторові. — Найголовніше — малюнки. Про це писав я у Петербург, але приятелі мої досить не уважно однеслися до мого прохання і одповіли, що “малюнок завбільшки з візитний фотографічний знімок коштуватиме 5 р.”. Розуміється, це не відповідь, бо мені важно знати ціну од сантиметра. Я знову написав у “Благотворительное Общество”, що видавало й “Кобзаря” і інші книжки, щоб докладніше одписали мені. Але щоб там не одписали, все одно річ така, що треба буде поїхати самому, одвезти туди негативи і умовиться, якої великості має бути той або инший знімок (звичайно, відповідно до розміру книжки прийдеться мало не всі одбитки Ваші поменшати на 76 їх великості). Це не поспує нічого, але цього вимагатиме й розмір книжки, та й фінансам це легше буде”* [305].

Василь Доманицький просить петербурзького графіка Миколу Ткаченка намалювати обкладинку до Аркасового видання. Кліше до малюнків та карти також виготовлені в місцевій фотоцинкографії С. Прокудіна-Горського, що знаходилася в Петербурзі на вулиці Большой Подъяческой, 22.

Першу коректуру Василь Доманицький робить у Фінляндії, а другу — вже Микола Аркас у Миколаєві: цей період був надто інтенсивним у їхньому листуванні:

“Посилаю разом з сим 5 і 6 аркуші. 7 і 8 теж досі оддруковані, — повідомляв В. Доманицький автора, — 9-ий — був уже по 3-ій коректі, 10-12 були по першій. Робота взагалі йде мляво — коректи задержують, бо поки оберне коректа у Финляндію і назад, то 3 дні й минуло, а як полічити по 4 рази (на аркуші) таких оборотів, то виходить часу дуже багато... Дуже прошу Вас, поклопочіться та надішліть ще 500 рублів”[306].

Щоб випустити “Історію України-Русі”, Микола Аркас позичає гроші, сподіваючись, що з виходом книжки погасить його. Він ділиться своїми проблемами з Борисом Грінченком, пише листа до Києва, в редакцію щомісячника “Громадська думка”:

“Видавши Історію свою, здорово ускочив. Власних грошей не було, довелося позичати. Дали 10 000 цінними паперами під 8 процентів річних, а як довелося їх спродувати, то взяв за них 7 300, а тепер треба вертати, бо вже в липні строк; чистими ж грішми треба віддати 10 000, от і підрахуйте, у віщо мені стала та моя “Історія”[307].

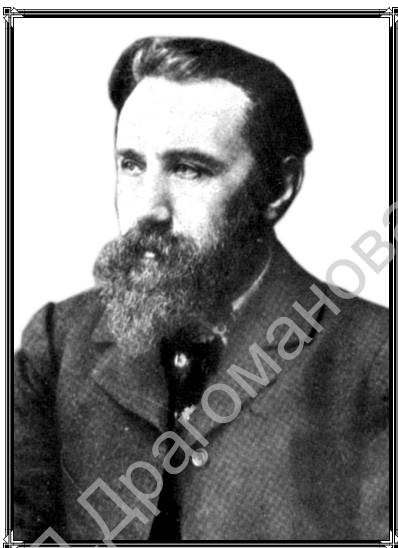

Колишнє приміщення редакції “Громадська думка” у Києві (тепер пров. Михайлівський, 10). Фото 2007 року

Проясень. *Грінченко Борис Дмитрович (літературний псевдонім — Василь Чайченко, П. Вартовий, Б. Вільхівський; 9.12.1863 — 6.05.1910) — український письменник, учений і громадський діяч, публіцист і фольклорист, мовознавець. Народився на Харківщині у збіднілій дворянській родині. У 1892 році — один із засновників “Братства тарасівців”. Йому належать статті про Шевченка, рецензії й анотації на його твори — розділ про поета в “Листах з України Наддніпрянської” (1892), відгук на публікацію О. Кониського “Недруковані поезії Т. Г. Шевченка” (1901), нотатка з приводу видання повістей Шевченка російською мовою “З новин української літератури” (1901)*

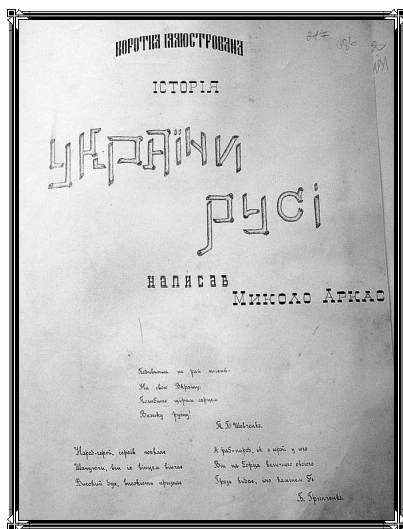
тощо. Упорядкував рукописний фонд Шевченка в Музеї української старовини в Чернігові.

Борис Грінченко. Фото

Влітку 1908 року “Історія України-Русі” побачила світ тиражем в 7 000 примірників: 500 — на кращому папері і 6 500 — на звичайному. Коштувало видання відповідно 3 крб. та 1 крб. 50 коп. Одеська “Просвіта”, що перша одержала примірник “Історії”, спішить до Аркаса з проханням надіслати певну кількість книжок для реалізації в місті

для багатьох шанувальників історії: *“Її чекають з нетерпінням, — писав авторові літературознавець і публіцист Андрій Ніковський. — Та й Ви самі добре знаєте, яка велика потреба у нас в докладній і разом із тим популярній Історії України”* [308]. Він висловлює захоплення від прочитаної “Історії України-Русі”: *“Коли я передивився книгу, то побачив, що автором зроблено все, щоб зміст легко й хутко і надовго западав у голову читачеві... Пильно переглянувши Вашу книгу і зауваживши, що написано її мовою українською, я привітав її як з’явище великої ваги — це підручник для майбутніх гімназій, це підручник для вчителів майбутньої нижчої школи, а зараз це книга, якої бракувало, яка дуже потрібна. Вона будить свідомість у людей і зміцнюватиме вже свідомих інтелігентів і робітників.*

Перша сторінка "Історії
України-Русі", написана
власноруч Миколою Аркасом
удруге

Це, на мою думку, внесок у сучасну українську справу ще більший, значніший, ніж коштовна "Катерина" [309].

Редакція київської "Ради" взялася рекламувати та реалізувати унікальне видання, першою сповістила читачів про появу Аркасової "Історії України-Русі", а разом з тим прагне заручитися новими передплатниками. До Миколаєва ідуть один за одним сім листів від членів редакційної Ради, кореспондентів.

Нарешті газета "Рада" вміщує оголошення, яке засвідчує, що домовленості між сторонами досягнуто: *"Приймається передплата на рік*

1909 на українську "Раду". Додаток — М. Аркас: "Історія України-Русі" на веленовому папері, багато ілюстрована (210 малюнків і портретів, 9 карт у фарбах, 4 родоводи) в розкішній оправі з англійського коленкору, оздобленій золотом" [310].

Вихід Аркасової "Історії України-Русі" — помітна з'ява в Україні. Не давала покою творча інтелігенція, вчителі, студенти: всі хотіли придбати *"популярну книгу, що читається одним подихом і цікаво оформлена"*. Схвилюваний такою популярністю видання, Василь Доманицький радує автора приємною новиною:

“А “Історію” нашу купують навіть селяне... Цей дядько Поліщук, що тут з нами сидить (цими днями їде вже додому), написав на село до брата, щоб він собі виписав нашу “Історію”, а той йому одписує, що не тільки вже виписав, а й прочитав” [311].

Протягом кількох місяців семитисячний тираж “Історії” розкупили. Газета “Рада” 28 лютого (13 березня) 1909 року друкує: *“Оголошення од “Української книгарні”. Подаємо до відома всіх наших замовників, що все видання М. Аркаса “Історія України-Русі” РОЗПРОДАНО й добути цю книгу можуть тільки річні передплатники газети “Рада”, що виплатять 8 карбованців”.*

За розповсюдження Аркасової “Історії” взялася й “Українська книгарня в Києві”, і Василь Степаненко, безпосередній її

Оголошення про вихід “Історії України-Русі” М. Аркаса в газеті “Нова Рада”

адміністратор, настирливо турбує Аркаса: *“Чи готуєтесь до другого видання Історії? Швидчій готуйтеся, бо скоро вже не буде чого продавати. Знайте, що Ваша книжка так йде, як ні одна, і я страшенно радий цьому, бо гарна річ... Забирають її на Вкраїну, в Московію, в Галичину, Америку, навіть і Швейцарію — добре йде, аж дух радується. Сьогодні відважено в Америку 50 штук в оправах”* [312].

Газета “Рада” [4] завдяки Аркасовій “Історії України-Русі” вдвічі збільшила кількість передплатників і вдячний редактор Євген Чикаленко надсилає до Миколаєва листа:

“Написали Ви “Історію” не для баришів, а для того, щоб пролить свідомість у широкі маси. І треба оддати Вам справедливість, Ви зробили своєю історією багато, так багато, що й сподіватися на те не можна було. Я без перебільшення скажу, що Ваша книжечка після “Кобзаря” найкорисніша. Вона розходитьса добре, читається з великим інтересом, викликає любов до свого краю, його минулого й пробуджує надії на будуче. Одним словом, ся книжечка, на мою думку, має стати поряд з “Кобзарем” настільною книжкою у кожного українця, і се має бути, до сього треба йти” [313].

Значний внесок у підтримку “Історії України-Русі” Миколи Аркаса зробив В’ячеслав Казимирович Липинський — український історик, визначний мислитель, ідеолог Гетьманства. Неспроста Павло Скоропадський назвав його символом єдності української нації й сили Української Держави.

“На мою гадку, — писав В’ячеслав Липинський Василеві Доманицькому, — “Історія” д. Аркаса, не вважаючи на всі її хиби, для нашого спільного діла добра тому, що (як я це на вступі в рецензії зазначив) вона будить свідомість серед широких кругів малосвідомої “малоруської” дрібної буржуазії” [314].

Відгукнувся В’ячеслав Липинський на Аркасову “Історію” і серйозною рецензією. Зазначимо, що рецензія Липинського писалася в академічному стилі, призначена була для “Записок” Наукового Товариства ім. Шевченка, але з ініціативи Грушевського була перекинута у “Літературно-науковий вісник”, всупереч тому, що автор не радів з цих змін, вважаючи: *“Що для “Вісника” годиться, то для “Записок” ні” [315].*

В’ячеслав Липинський переконував читачів у рецензії, що: *“Історія України-Русі”, написана д. Аркасом і виправлена до друку д. Доманицьким, придбала собі чималу популярність на Україні. Для читача вона перш за все буде зрозуміла своєю мовою — простою, селянською мовою, яку сей читач чує, або чув, перебуваючи на селі. Сама форма викладу легка й зовсім відповідна для доступної історії. Книжка написана у спокійнім, об’єктивнім тоні, — вона має навіть, можна сказати, трохи літописний характер.*

Переходячи до самого змісту, перш за все мусимо зазначити, що автор дуже мало та надто вже побіжно говорить про соціальну еволюцію українського народу. Інший брак “Історії”, се — надто вже коротенькі оповідання про історію українського відродження. Зате доброю прикметою книги вважаємо, що автор зумів розказати історію свого народу з великим почуттям любові

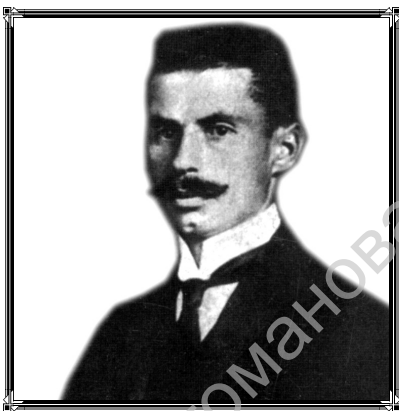
до нього; се почуття передається й читачеві, воно будить у нім національну свідомість та національну самоповагу” [316].

Історик Липинський вказує на історичні розбіжності в датах тих чи інших подій, тлумачить їх і з’ясовує свою точку зору, вдаючись до архівних джерел. Цілком справедливими були чимало критичних зауважень історика щодо необхідності уточнення в Аркасовій “Історії” окремих фактів, які висвітлює автор, у роботі якого *“не видно суцільного погляду на цілу історичну еволюцію українського народу”* [317]. У книзі чітко не говориться навіть про походження і початкову історію українського народу, і постійно змінюються терміни “руський” і “український”. Рецензент вказував на ненауковість футуристичного опису можливих варіантів історичних подій (“якби і т. д.”). Неприємно вражала Липинського також велика кількість крові та суцільна різанина в опису подій XVII—XVIII сторіччя. Шкідливим для *“поширення почуття національної єдності серед широких кругів українського народу”* було протиставлення України і Галичини як чогось протилежного. В. Липинський докладно перерахував також усі дрібні похибки, елементарні помилки і недоречності в тексті, ілюстраціях та картах [318].

Як відомо, ця рецензія стала козирною картою в грі між провідними діячами київської “Громади” і М. Грушевським: праця Липинського була використана для зведення рахунків між останньою старогромадівською генерацією і львівським професором, який прагнув опанувати національну сферу столиці України й побороти наддніпрянський партикуляризм С. Єфремова та Б. Грінченка. Поява книги М. Аркаса стала тільки приводом, краплиною, що перепополнила чашу накопиченого незадоволення Грушевського. На його думку, Грінченко та його оточення не лише гальмували пере-

несення з Галичини науково-літературних інституцій, а й спровокували конкуренцію його популярній історії, над якою він почав тоді працювати і яка в 1911 році з'явилася під назвою "Ілюстрована історія України".

В'ячеслав Липинський. Фото

У цьому ж номері "Літературно-наукового вісника" майже після рецензії В. Липинського своїм "поглядом" на Аркасову "Історію України-Русі" поділився й сам Михайло Грушевський, який, використавши наведені в рецензії помилки, неточності і просто недоладні місця в "Історії" М. Аркаса, вирішив ударити по суперниках нищівною критикою книги саме з національної точки зору. Свою рецензію він додав до рецензії Липинського, ніби ховаючись за неупереджену думку історика-фахівця та ще й товариша В. Доманицького.

Думка професора М. С. Грушевського про видання Аркаса була невтішною: *"Книжка негодна дати читачеві поняття навіть про ту зверхню історію України, котрою автор займається, попередні українські покоління виступають якимись історичними безштаньками, що товчуться без цілі й причини, без розуміння положення, без якихось провідних гадок. Се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту, читач більш тямущий міг би набрати з сеї книги дуже сумного (і невірного) поняття про історичну минувість нашого народу, його історичну, політичну, культурну вартість"* [319].

Наприкінці статті М. С. Грушевський відзначив, що М. М. Аркас *“безперечно перейнятий гарячою любов’ю до свого народу і його минушини”, що він знає його “як чоловіка щиро прихильного українству і не сумнівається ні на хвилю в його добрих намірах. Але для написання гарної книги для народу самих лише добрих намірів мало”*[320].

Відзначивши, що *“ся книга буде книгою премудрості”,* відомого історика *“потішило те, що книга пішла переважно до людей, які купували книгу з огляду на багатство ілюстрацій при невеликій ціні”*. Професор Михайло Грушевський *“обурюється”,* що Микола Аркас не вмістив до своєї “Історії” великих науково-обгрунтованих матеріалів, а *“позводив їх до коротеньких, чисто сміхотворних заміток у кілька рядків”*. Щоправда, Михайло Сергійович погоджується, що *“соціальному процесу автор дав трохи більше уваги, а національному відродженню XIX віку присвячено кілька відірваних, коротеньких звісток, в сумі далеко менше, ніж повороту заporожців до Росії”*[321].

Така “рецензія” не могла не схвилювати передову українську інтелігенцію, яка відразу ж стала на захист автора “Історії України-Русі”. В багатьох газетах і журналах, вісниках з’явилися відгуки, статті, які не залишали читачів байдужими. Справді, власний політичний інтерес М. Грушевського перемиг об’єктивне ставлення до праці М. Аркаса. Поборюючи наддніпрянську гуртковість, він поставив себе під удар критики з боку В. Піснячевського, О. Лотоцького, Є. Чикаленка, Ф. Матушевського.

Про деякі моменти “редакційної кухні” згадує Є. Чикаленко: *“Публіцист Федір Матушевський особливо докоряв Грушевському за те, що він пішов до хворого Доманицького і навмисне “забув” у нього коректуру своєї рецензії. Коли*

Доманицький її прочитав, то в нього пішла кров горлом, і він з того часу вже не міг видужати. Коли ж я дорікав Грушевському за цю рецензію, то він виправдався тим, що навмисне забув її в Доманицького і писав її по “долгу науки”, але всім очевидно, що рецензія написана необ’єктивно, із роздраженням, наче із заздрості, що праця Аркаса-Доманицького придбала таку велику популярність” [322].

В’ячеслав Липинський дізнався про те, що сталося, з листа Василя Доманицького та “доважок” Віктора Піснячевського в “Раді”. Нищівна критика “Історії України-Русі” Микола Аркаса близьким другом, який до того ж приватно хвалив книжку, неприємно вразила В. Доманицького, а ще більше — прямодушного Липинського. Не чекаючи “Літературно-наукового вісника”, він гарячково кинувся давати спростування на рецензію професора Грушевського [323]. Виправдовуючись перед другом, В’ячеслав Липинський припускає, що причиною негативного сприйняття рецензії, можливо, стали підступні скорочення тексту головним редактором. Але суттєвих скорочень, порівняно з чернеткою, Василь Доманицький не виявив, хіба були відкинуті наведені ним позитивні характеристики “Історії України-Русі”: *“Про рецензію Грушевського я довідався раніш усіх, бо він якось зайшов до мене в Криворівні і не знаю, чи вмисне, чи не навмисне “забув” у мене на столі коректуру з ЛНВісника, і там була як раз рецензія добродія Липинського та його. Я не вдержався і прочитав, і аж волосся в мене догори полізло... не кажу вже за те, що рецензія професора неправдива, злісна, тенденційна — це видно кожному, хто хоч трохи знає, в чім тут річ, але обурило мене найбільш те, що, користуючись правом редактора, він з рецензії*

добродія Липинського повикреслював ті уступи, де він дуже хвалить деякі частини “Історії” [324].

Що ж до причини написання Михайлом Грушевським власної негативної рецензії, з якої випливало, ніби В. Липинський та професор поділяли думку один одного і “кожний зі свого становища гудили” твір Миколи Аркаса, то Василь Доманицький зрозумів її досить точно:

“Не можна справи відродження українського народу ідентифікувати з найрозумнішими хоч-би гадками проф. Грушевського... — писав Доманицький В’ячеславу Липинському — Поступаючи так, ми самі зводимо Українство з кіпучого народного руху в рух гуртковий, рух партійний з лідерами на чолі. Мій погляд на цілу ту справу такий: всі ми працюємо для одного діла, діла для нас святого, і тому супроти нього всякі особисті рахунки, амбіції і т. п. мусять йти на задній плян. На мою гадку, “Історія” д. Аркаса, не вважаючи на всі її хиби, для нашого спільного діла добра тому, що (як я це на вступі в рецензії зазначив) вона будить свідомість серед широких кругів малосвідомої “малоруської” дрібної буржуазії. Це моя гадка, професор має иншу — це, розуміється, річ дозволена, і вільно кожному з нас гадку свою мотивувати. Стаття моя була призначена для “Записок”, професор захотів її поставити до “Вістника” — добре; він мав навіть як редактор право скоротити її, але не міняючи

змісту. А раз зміст змінений, то це вже є зловжитком: перекручуванням моїх гадок для підтримання своїх. Припускаючи навіть, що це зроблено в інтересі самої справи (бо інших мотивів я не маю право допускати) — це річ шкідлива: вона нелегальним способом нищить критику і не допускає виміни гадок. Не це, очевидно, в інтересі знов таки нашого спільного діла (бо що до мене особисто, я признаю, що я можу, очевидно, помилятися, але докзати мені мою помилку треба иншими способами) і на це я згодитися не можу і мушу протестувати”[325].

Після рецензії кореспондента “Ради” Віктора Піснячевського В’ячеслав Липинський пише до Василя Доманицького:

“Я зовсім не згоджуюсь з рецензією професора, ми в своїх рецензіях говоримо про зовсім відмінні річи, і тому не слід було лучити їх до купи. З цього сполучення цих двох рецензій неначе в дві, доповнюючі одна другу, частини вийшло таке, що немов я і професор маємо однакові гадки і що ми обидва, кожний зі свого становища, гудимо “Історію”. Так, принаймні, зрозумів се д. Піснячевський, і, здається, таким було Ваше перше

Віктор Піснячевський. Фото

вразіння. Отже, щоб не давати приводу до хибного пояснювання моїх поглядів, я написав до “Ради” спростовання, в якому виразно зазначаю, що в своїй рецензії я мав на меті тільки показати фактичні хиби і фактичні заслуги “Історії”, коли-ж тепер зайшла річ про культурно-національне значіння “Історії” д. Аркаса (з цього погляду дивиться на “Історію” і професор, і Піснячевський), то зазначую, що вважаю “Історію” книжкою безумовно корисною [326].

Отже, на шпальтах газетних і журнальних видань, у листах спалахнула полеміка, здебільшого не на користь професора Михайла Грушевського.

Спокійний та розсудливий у житті, Микола Аркас болісно реагував на критику, зазвичай необ’єктивну та принизливу. *“Ви розумієте, — виливає біль свого серця Аркас у листі до Бориса Грінченка, — що воно таке, коли чоловік загубив віру у свої сили?! Ні до чого не сила узятись, стоїть, як мара, як суворора пересторога. з праці твоєї може вийти одна тільки велика шкода для рідного краю. Ці слова страшно стоять перед очима, брешуть в вухах, а свідомість, що ти дійсно тільки никчемнісінький дилетант, припиняють всілякі заходи до будь-якої праці” [327].*

Сучасник Миколи Аркаса, історик церкви, освітній і громадський діяч, керівник “Просвіти” в Катеринославі Василь Олексійович Біднов (1874—1935) так оцінив “Історію України-Русі”: *“Автор книжки не спеціаліст-історик; він популяризатор історичного знання, минулого рідного народу. Як сам автор каже в передмові, читач не знайде в його книзі “нічо-*

го нового, викопаного зо дна архівів”, бо вона складена на основі давно відомих і певних джерел і зв’язана в одну історичну цілість. Через те на працю М. Аркаса і треба дивитися, як на книжку популярну, а не науковий труд; з цього погляду їй повинно її оцінювати... і все таки ця книга мала надзвичайно великий попит і надзвичайно швидко розійшлася: її було видрукувано сім тисяч примірників, а через кілька місяців всі було розпродано. Ні одна українська книжка, крім “Кобзаря”, не мала такого успіху, який випав на долю труда М. Аркаса; його купували, читали з захопленням і щиро дякували авторові за його книгу, надсилаючи до нього листи. Видно було, що М. Аркас зрозумів ту велику потребу в популярній історії України, котра почувалася в широких колах нашого громадянства.

Історик, професор
Василь Біднов. Малюнок
К. Антонович

Автор цих рядків був свідком того, як книжка Аркаса поширювалася серед робітництва та селянства

Катеринославщини, роблячи скрізь надзвичайно велике враження на своїх читачів і пробуджуючи в них національну свідомість. Автор її безумовно зробив велику послугу нашому національному рухові; наукові та художні хиби не заважали їй робити свій вплив на ті кола, серед котрих книжка розповсюджувалася. Досвід наших днів дав нам яскраві

Гнат Житецький. Фото

докази того, що не науковість захоплює громадянство, а щось інше, протилежне першій. І зараз ми бачимо які історичні оповідання А. Кащенко багаті різними історичними хибами, відіграють величезну роль в справі розбудження національної свідомості мас. І тому, на нашу думку, книга М. Аркаса, не зважаючи на свої серйозні хиби, без яких не можуть обійтися перші спроби поважних популярних видань, має й деякі позитивні сторони; вона й зараз користна для учнів і взагалі людей, що не дійшли до національної свідомості” [328].

Відгукнувся на книжку й історик, літературознавець Гнат Павлович Житецький (1866—1929), рукопис рецензії якого знаходиться в архіві Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Поряд із недоліками, відомий книгознавець відзначав: “На початку поточного року з’явилася, нарешті, загальнодоступна малоросійська історія, викладена популярно, для широкої публіки і написана українською. Подібних повних і досить великих оглядів історичних осіб південної Русі дотепер у нас не зустрічалося. Виклад історії другої половини Володимирової Русі, настільки відмінної від історії великоросійського краю, у якому історія Росії грала здебільшого службову роль, грало місце “додаткових розділів”. Не того заслуговувала і заслуговує бурхлива, трагічна й своєрідна історична доля мало-

російського племені. Автор нової історії України взагалі виразно написав і сумлінно виконав свою задачу” [329].

Спішить заспокоїти Миколу Аркаса й український письменник, артист і мистецтвознавець Гнат Мартинович Хоткевич (1877—1938):

Гнат Хоткевич. Фото

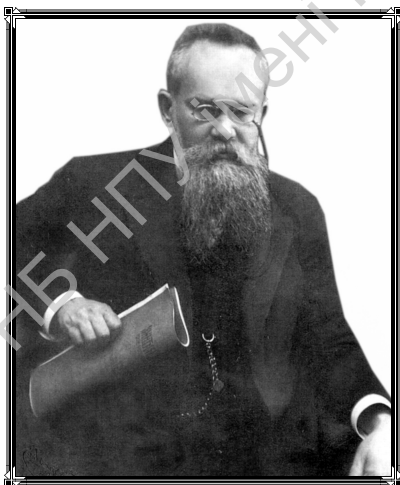
“Те, що зробили Ви, того не зробить д. Грушевський. І навпаки — отже, чому Ви маєте стояти один одному на дорозі. Д. Грушевський, правда, має таку наукову ерудицію, котрої Ви певне не маєте, але з того ще зовсім не виходить, ніби тільки він один має право писати історію. Та потім, врешті, можна бути певним, що будуча популярна історія д. Грушевського, власне, не буде популярною, бо стиль д. Грушевського тяжкий і до популяризації не придатний” [330].

Не залишився осторонь дискусії і Євген Чикаленко, який добре знався на історії України як співзасновник “Громадської думки” і “Ради”:

“Ваша історія не побоїться конкуренцій, бо написана дуже популярно; само собою, що треба виправляти дефекти, на які завважила критика”. А через місяць, ознайомившись із рецензіями М. Грушевського та В. Липинського,

інших науковців: “Може, у книжці Вашій і єсть дрібні помилки проти науки, — писав він Миколі Миколайовичу, — але висловлюватися проти неї, як висловився Грушевський, не слід би було. На нас всіх його рецензія зробила дуже-дуже неприємне враження. Нехай Вам се буде моральним задоволенням. Всі в один голос кажуть, що Грушевський своєю рецензією принизив себе, що ніхто од його не сподівався такої роздратованої, ненаукової критики. На всякого мудреця досить простоти!” [331].

З рецензією на “Історію України-Русі” М. М. Аркаса виступив і тодішній член редколегії газети “Рада” Д. І. Дорошенко, в подальшому видатний історіограф України. Він зауважив, що ознайомлення з історією рідного народу — найкраще джерело для національного самопізнання. Книжки з російської історії великі

Михайло Грушевський. Фото

та гарно видані, а українські — лише маленькі популярні брошури. В цьому зв’язку “Історія” М. М. Аркаса може бути взірцем навіть розкішного видання. Проте це не є твір науковий. Поділ трохи штучний і незручний, особливо в його другій половині. В книзі “зовсім майже промінено генезіс великоруської народності і не згадано про ту псевдонаукову схему руської теорії, якою й досі

морочать нам голови по казенних підручниках” [333]. Незаслужено гостра критика професора Грушевського на працю Аркаса боляче вразила і В. Доманицького. У газеті “Рада” (№ 32, 8(21) лютого 1908 р.) він пише: “Коли б у нас хоч десяток було таких справжніх, всею душею відданих рідній справі людей, що не жаліють ні власної праці, ні великих коштів на національне діло, то тоді б нам і за ухом не свербіло”.

Михайло Грушевський не чекав такого бурхливого, негативно-го ставлення української інтелігенції до своєї рецензії на Аркасову “Історію України-Русі”. Шанований професор зрозумів, що своїм виступом похитнув свій авторитет серед передових українських діячів. Він став шукати способу “реабілітуватися” й чекав нагоди. І вже в черговому номері “Літературно-наукового вісника” історик публічно виправдувався і пояснював свій критичний виступ: *“Я трохи ліпшої гадки про книжку д. Аркаса, ніж її оборонці. Я думаю, що беруть її не єрусланісти, а люди вже з розворушенням національним почуттям, які вже щось знають про Україну і, покладаючися на рекомендації “більш тямущих”, сподіваються від неї докладних і добрих відомостей про свою минувшину” [334].*

Євген Чикаленко — Миколі Аркасу:

“Сими днями я висловив свій погляд і панові Грушевському, я казав йому, що рецензія його не академічна, повна роздратування заінтересованої людини, що, як люди кажуть, розчищає собі дорогу для своєї книжки. На се мені професор відповів, що він написав рецензію “по долгу історика” й не одзивався про неї, поки вона не розійшлась, щоб не

пошкодить виданню, а коли люди вбачають у його рецензії особистий інтерес, то своєї історії він і видавати тепер не буде”[335].

Звістка про те, що Михайло Грушевський відмовляється випускати власну “Ілюстровану Історію”, розтривожила Аркаса. Микола Миколайович шанував відомого професора, вчився розуміти історію на його працях і не міг допустити думки, що його “простонародне” видання стане на заваді виходу у світ науково-обгрунтованої праці Михайла Грушевського.

Про це Микола Аркас пише Василю Степаненку:

“Страшенно вразила мене звістка, яку подав мені Євген Харлампович. За те, будімо д. Грушевський не хоче вже видавати своєї популярної “Історії”. Невже це можливо?! Це ж таке невимовне лихо, що й подумати страшно! Я прямо не можу одігнати цієї страшної думки — вона стоїть перед очима й лякає мене. Боже! Боже милий! Хіба ж таки може статися таке?! Це ж щось прямо страшне, страшне без міри і краю. Тішуся думкою, що шановний професор — людина, і все людське властиве і йому й що він не подумав, що висловив Євген Харлампович. І добре розуміючи, що це було б величезне лихо для всього нашого суспільства й народу, зречеться цієї постанови й таки дасть нам те, чого ми так гаряче й щиро матимемо всі”[336].

Полеміка навколо Аркасової “Історії України-Русі” остаточно визначила розклад сил серед київських українців. Середня за віком ланка української інтелігенції, яка сформувалася

навколо українського видавництва “Вік” (В. Доманицький, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський), не погоджувалися з нападками професора М. Грушевського на Аркасову працю та тих, хто над нею працював.

Федір Матушевський висловлює своє невдоволення рецензією професора і перед тим, як вийти з редколегії “Літературно-наукового вісника”, драматизує точку зору опонентів історика: *“Високоповажний Михайле Сергійовичу! Прикро мені писати Вам те, що маю написати в своєму листі. По довгій міркуванні я став на думці, що вже прийшов час і мені одстати от Вашого журналу... Історія з “Історією” Аркаса знову поставила передо мною питання про участь мою в журналі. Я вважаю Вашу пристрасну критику на “Історію” Аркаса та адресу Василя Миколайовича занадто жорстоким вчинком над тяжко хворою людиною. Не такий він уже злочинець перед історією рідної країни, щоб можна було його так тяжко карати”* [337].

Емоції поступово відійшли на задній план, чисельні ж кореспонденти вмовляли М. М. Аркаса скоріше братися за друге видання, причому наголошували саме на виданні більш дешевшому, бо дорожче “важко людям купувати” [338].

Борис Грінченко в листі від 26 вересня 1908 року писав:

“Я дуже прохав би Вас і од себе, і од деяких Ваших читачів, щоб Ви не покидали думки дати і друге видання Вашої книги. Його треба і воно зробить добре діло” [339].

Проте Микола Аркас вагався, бо незабаром повинна була вийти “Історія України-Руси” професора Михайла Грушевського. На це Євген Чикаленко в одному з багатьох листів зауважував:

“А Ви, високоповажний Миколо Миколайович, готуйте друге видання, не вважайте на те, що буде, може, ще одна ілюстрована історія. Ваша історія не побоїться конкуренції, бо вона написана дуже, дуже популярно”[340].

Головна ж причина, яка стояла на перешкоді другого видання — цілковитий брак коштів. Автор ще не розраховувався за перше видання і був винен 7 тисяч рублів. Микола Аркас скаржився в листі до Василя Степаненка, що *“хліб не вродив, орендарі не сплячуют грошей, просять почека-ти півроку, а кредитори вимагають негайного повернення боргу”*[341].

Микола Аркас пише вдячного листа й Борисові Грінченку до Києва:

“Спасибі Вам за Ваші теплі і приємні відносини до моєї “шанобливої Історії” і за Ваші поради. Я щиро вдячний усім критикам, які робили цілком справедливі і корисні для мене уваги і вказівки і спростовували вільні й невільні помилки мої і не може бути ніякого сумніву, що я б скористувався ними при другому виданню”[342].

У листі до Євгена Чикаленка Микола Аркас нарешті розкрив таємницю своїх переживань та задуму при написанні книжки:

“На неї впала сльоза темного селянина, вона викликала у йому любов до рідного краю, збудила його поважання до свого люду, а це для мене дорожче усяких рецензій — це те, за чого я працював, чого я бажав; не

науковий твір я писав, а тільки і головне бажав, щоб наши люде перестали нехтувати своє, перестали б соромитись самих себе і високо піднесли б свою голову, гордії тим, що вони Українці, і це зробила моя книжка хоч з десятьма од малих сіл”[343].

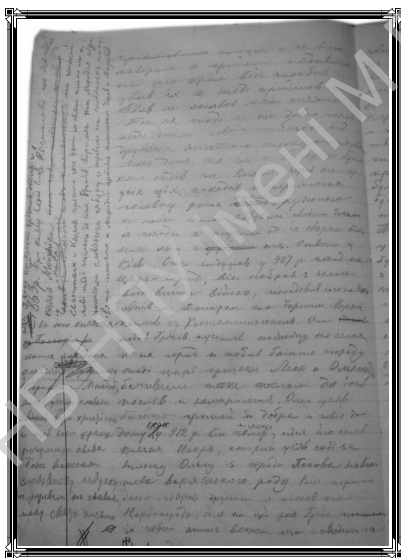
Тут доречно навести текст листа пересічного українця, який висловив своє розуміння значення Аркасової “Історії України-Русі” для формування світогляду людини з Миколаївщини: *“Хоч я і селянин, а мушу обізваця до Вас, — пише книгоноша до Миколи Аркаса, — і прошу прийнятъ Велику подяку Вам за ваш труд, за написану вами історію “України-Русі”. Довго вона лежала у мене ничитана став я її читать і неміг одірваця поки непиричитав, читаючи серце моє тремтило і боліло од тих утисків і неправди правителів і щирі сльози капали на книгу, сльози мої були гірко радісні, гірко було через ту всю пригнічену нашу волю України і тяжко було мені, що я убачив, що я узнав про все своє, я радий, що я хоч трохи прозрів і убачив світ, котрого небачуть міліони, гинуть у темряві. Гірко тяжко мені дивиця на тих, що бачуть і могли б знать про своє, а вони махають руками нічого недумають — це сини зміники. І їм улито те образование, улито русофільство і оддурались ці*

Євген Чикаленко. Фото

сини своєї батьківщини, соромляця свого рідного слова і впять радість сповняє мою душу, я бачу борців, я бачу синів вірних своїй Україні — це ви просвітителі М. Аркас, М. Грушевський, Б. Грінченко і інших їм нема кінця і не буде, бо цього потребує сама природа вже видно по мені, із темного неученого селянина таке серце палке до покривдженого краю так повинно щоб борці розмножились щоб боролись за правду і волю. Хай грім гримить хай убиває своїми ударами та не вб'є всіх. Сміло ж борці ідіть вперед освітлюйте дорогу темну. А освітлити її можна найскоріше нашими школами українськими щоб улити у молоді міхи молодого вина, а поки що багато в переду праці, та нивнивайте борюця і Бог допоможе. Я сам маленький торговець розіжаю по базарах і багато сію життя між людьми і т. д. Простіть міні, що я рішаюсь до вас послать листа і понанписував такого — ни міг витерпіть щоб нинаписать як прочитав Вашу історію. Бувайте здорові” [345].

Рукопис
“Історії України-Русі”

Ще й року не минуло після виходу першої Аркасової книжки, як В. Доманицький наполягає на другому виданні “Історії України-Русі”. Він бажав у ньому виправити всі попередні помилки, які безжалісно розкритикували історики, і фактично створити працю нової якості: подарувати заінтригованим

читачам не популярний нарис, а ґрунтовний і бездоганий науковий доробок. У листах відбилися безпосередні заходи В. Доманицького, його тісна співпраця з відомими істориками та художниками, залучення їх до підготовчої праці, проведення ним у грудні спеціальних зборів для вироблення плану майбутнього видання.

В'ячеслав Липинський запитує Василя Доманицького:

“Що з 2-им виданням Аркаса, чи Ви замітили, як побиваються люде за Вашою “Історією”, мало не в кожному номері “Ради” є відповідь комусь із цього приводу? Це може служити для Вас найкращим показником, як страшенно потрібне друге видання, я певний, що велике діло Ви цим зробите, тож не відкладайте його. Зі свого боку я Вам готовий допомогти чим зможу — а як що цієї зими буду у Кракові, то маю надію, що таки де в чому Вам поможу” [345].

До перевидання книжки новоутворена спілка (Б. Лепкий, Г. Хоткевич, В. Доманицький) вирішує залучити В. Липинського як головного фактографа “Історії України-Русі” М. Аркаса. В'ячеслав Липинський же вважав, що після всіх перипетій з рецензією йому не личить бути офіційним співвидавцем і працювати над новою версією книги. В. Доманицький, проте, намагався якось “приточити” його до праці над виданням, той сердився, відмовлявся, але зрештою погодився зайнятися, але тільки ілюстраціями й опрацюванням бібліографії.

Залишається донині цікавою думка В. Липинського про концепцію і призначення цього видання, яке мало відповідати, на його думку, таким вимогам: 1) бути не науковим підручником для інтелігента, а популярним викладом української історії для

священика, чиновника, напівінтелігента, хуторянина (вже тут ми бачимо таке саме розуміння поняття “інтелігент”, викладене у 20-х роках ХХ сторіччя у “Листах до братів-хліборобів”); 2) бути за змістом не підбіркою фактів, а викладом провідної ідеї, оскільки філософія історії важливіша за документалізм (знову-таки бачимо парафраз пізнішої думки В. Липинського про призначення історіографії); 3) оцінювати події з точки зору інтересів не селянства, а “середнього панства” — козацької старшини: *“Тепер що до “Історії” і пропозиції д. Аркаса взагалі. Отже, приймаючи Ваш вислов, що Ви не “історик” і тому звертаєтесь до мене як “історика”, за жарт, а не за іронію, хочу Вам щиро висказати мій погляд на цілу сю справу. Почнем з початку. Якою має бути “Історія” д. Аркаса? По-моєму, не “науковим підручником”, не популярною історією для інтелігенції і не популярною історією для широких верств народа, а значить: популярно і живо, а по змозі і не дуже широко, написаною історією для звичайного, пересічного читача української книжки, попа, середнього чиновника, міського та сільського півінтелігента і, врешті, малого та великого “хуторянина”. Такому призначенню вона мусить відповідати мовою, зовнішнім виглядом і, врешті, змістом. Мова забезпечена, коло зовнішнього вигляду, як бачу, заходжуєтесь дуже енергійно — ілюстрації добрі і як найбільше, це, по-моєму, ґрунт; врешті, зміст [346].*

Друге видання Аркасової “Історії України-Русі” розпочинає оформлювати український живописець і графік родом із Львівщини Осип Курилас. Про це й сповіщає листом В’ячеслав Липинський Василя Доманицького:

“Був у мене сьогодні д. Курилас — позичав “Історію” Аркаса і Гондіусовського “Хмель-

ницького” (гравюру). Від понеділка береться до роботи — починає з портретів — в суботу (за тиждень) вже має бути щось готового, етюди то що. Тепер до Вас питання: річ у тім, якої величини мають бути ці кольоровані портрети в книжці, — йому це треба знати на те, щоб відповідно до цього робити оригінали. Він пропонує такої величини, як друк в цім виданню “Історії” (а який має бути формат другого?), тобто 20/13 — напишіть, чи Ви з цим згодні, або просто до нього, або до мене, а я передам. Далі: портрети він хоче робити до колін, це, як він каже, імпазантніше виглядатиме — що Ви на це? Він каже теж, що сцени можуть бути розміру 20/13, а портрети трошки коротші, це буде дешевше, але він думає, що як будуть всі малюнки (сцени і портрети) однакові, то буде краще” [455].

Проясень. Курилас Осип Петрович (1870—1951), живописець і графік родом із Львівщини; студіював у Краківській Академії Мистецтв (1895—1901). Працював переважно в галузі жанрового і портретного живопису; ілюстратор дитячих видань та новел Стефаніка (“Кленові листки” і “Новина”), популярні картини релігійного (“Богородиця”, “Преображення”) та історичного (“Гетьман Мазепа”) змісту, листівки, рисунки з часів визвольних змагань, портрети (Т. Шевченка, митрополита А. Шептицького, князя Володимира Великого та інших), карикатури, пейзажі Гуцульщини й інше. О. Курилас — один із піонерів нового українського релігійного малярства (українські типи Богоро-

Художник Осип Курилас.

Фото

диці, Ісуса Христа), автор багатьох іконостасів у Галичині й Америці.

Раптова смерть Миколи Миколайовича Аркаса (13 березня 1909 року) призупинила роботу над виданням “Історії”. Через кілька місяців після похорон до Ольги Аркас звернувся письменник з Поділля Модест Левицький (1866—1932) з листом, в якому писав: *“Скрізь по цій Україні, Російській і Австрійській всі люди ждуть не дождуться нового видання, бо старе — перше — уже розійшлося, немає*

ні одного примірника. Ви маєте змогу зробити велику радість всій Україні; за се всі українці будуть Вам дуже, дуже вдячні”[347].

У жовтні 1909 року Ольга Аркас дала згоду і кошти на продовження роботи та випуск другого видання “Історії України-Русі”. Василь Доманицький уклав угоду з друкарнею О. Ріппера в Кракові.

Відомий український галицький історик і письменник Богдан Сильвестрович Лепкий, який також опікувався виданням, у листі до Ольги Іванівни Аркас дав яскраву оцінку заслугам М. М. Аркаса перед рідним народом, яка й сьогодні звучить злободенно:

“Хочу видати книжку, в котрій на 2-3 аркуші друку було б розказано про життя

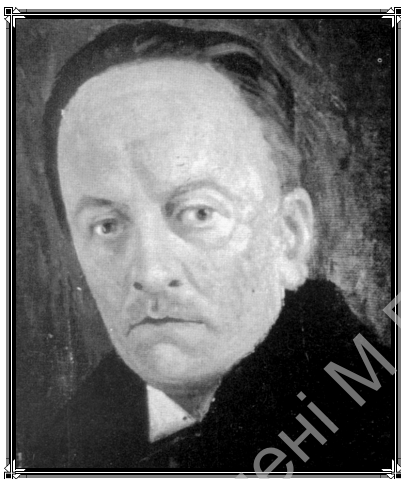

покійного Вашого мужа і про його заслуги на народному полі. Нехай се другим буде в науку та в заохоту, щоб не цуралися свого, тільки йшли слідами покійного Миколи Аркаса. Такий примір має звичайно великий вплив на людей, і не один подумає собі: “от був знатний урядовець і багатий чоловік, а прецінь остався українцем, та ще й яким українцем. Чому ж би мені не зробити так само. Отже, така книжечка була б, на мою гадку, не тільки пам’ятником Миколі Аркасові, але й патріотичним вчинком, і тому я, хоть як часу не мало, а все ж таки хочу її написати... Добре б також знати, як громадянство пошанувало пам’ять покійного та чим воно постаралося віддячити йому” [348].

Проясень. Лепкий Богдан (1872—1941), письменник і літературознавець, дійсний член НТШ, родом з галицького Поділля; студіював у Віденському і Львівському університетах, з 1895 року — учитель гімназії в Бережанах, у 1899—1914 роках у Кракові; член “Молодої Музи”. Під час першої світової війни Лепкий провадив культурно-освітню роботу в таборах полонених українців (Веуляр), з 1926 року — викладач, згодом професор української літератури у Ягеллонському університеті у Кракові. Друкуватися почав з 1895 року; збірки ліричних по езій, пройнятих тугою і смутком: “Стрічки” (1901), “Листки падають” (1902), “Осінь” (1902), “На чужині” (1904), “З глибини душі” (1905), “Над рікою” (1905), “Поезіє, розрадо одинока” (1908). У прозі низка збірок оповідань переважно з

селянського життя в реалістично-імпресіоністичній манері, велика історична повість “Мазепа”. У діяльній літературознавства критичні нариси й видання І. Котляревського, Є. Гребінки, П. Куліша, А. Глібова, О. Стороженка, М. Вовчка. С. Руданського, Я. Щоголева, В. Барвінського, Ю. Федьковича, І. Карпенка-Карого, 3 і 5-томове видання творів Т. Шевченка з студією

Письменник Богдан Лепкий.
Малюнок

про його життя і творчість; нарис історії української літератури, доведений до І. Котляревського; антологія “Струни” (в 2-х т., 1922). Лепкий переклав “Слово о полку Ігоревім” українською і польською мовами, оповідання М. Коцюбинського і поезії Т. Шевченка на польську.

Але втілити задум про випуск Аркасової “Історії України-Русі” у життя Богдану Лепкому не вдалося, хоч він завершив працю над рукописом і у листі до професора Кирила Студинського повідомляв:

“Я вислав до редакції примірник “Історії” Аркаса, а досі ніякої згадки в “Руслані” не бачу. Можна сказати, що автор цієї книги є результатом якогось трагічного зусилля людини, котра рвалась до праці й до виконання прийнятого на себе обов’язку але в боротьбі з судьбою. Він силою Духу і великою охотою до життя й до праці брав нею верх” [349].

Проясень. *Студинський Кирило Йосипович* (псевдоніми й криптоніми: *Вікторин Кость; Батько; Гарбуз Іван; Замора Федір; Зорян К.; Кість В.; Колька; Лаврін І.; Лівобічний; Літописець; Осипович Кость; Осипович Віктор; Провінціал; К. Є.; К. С.; К. Я.; Л. Ж. М.; Ф. З. та інші; 1868—червень 1941)* — визначний український літературознавець, славіст, фольклорист, бібліограф, прозаїк, громадський діяч. Дійсний член НТШ (з 1899 р.), голова НТШ, член ВУАН (з 1929 р.). Вчився в університетах Львова, Відня, Берліна, Києва, Петербурга. Викладав у гімназіях. Доцент Краківського (1897—1899), професор Львівського (1900—1918 і 1939—1941) університетів. Брав активну участь у заснуванні товариства “Громада”; один з керівників Християнсько-суспільної партії. Співредактор газети “Руслан”. Член Крайової Шкільної Ради (1905—1914). Друкувався в періодичних виданнях “Діло”, “Правда”, “Руслан”, “ЗНТШ”, “Киевская старина”, “Мета”, “Вечорниці”. Досліджував творчість письменників-полемістів, М. Шашкевича, А. Метлинського, Я. Головацького, І. Котляревського та інших.

Кирило Студинський. Фото

Серед праць: “З кореспонденції Дениса Зубрицького (1840—1853)” (Львів, 1901. — 66 с.), “Літературні замітки” (Львів, 1901. — 131 с.), “Пам’ятки полемічного письменства XVI і поч. XVII ст.” (Львів, 1906. — Т. 1. - 309 с.), “Гене́за поетичних творів Маркіяна Шашкевича” (Львів, 1910), “Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича” (1829—1843), “Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 років”. Загинув за невідомих обставин.

У передмові до другого видання “Історії України-Русі” редактор Б. Лепкий запевняли, що не змінювали і не переписували тексту, *“бо книга мала все ж таки бути працею Миколи Аркаса під редакцією Василя Доманицького, а не чийсь іншим трудом”*. Тут було вказано також, що лише деякі правки в текст внесли в певних місцях В. Липинський та М. Левицький [350].

Незабаром книжка побачила світ, на обкладинці якої значилося: **“Історія України-Русі” з малюнками. Написав Микола Аркас. Друге видання. Краків. Накладом Ольги Аркасової. 1912”**. Проте це вже не був Аркасів твір...

Згідно з умовою контракту з О. І. Аркас, редактори повністю готували текст книги до друку, вели коректуру і зберігали на титулі авторство М. М. Аркаса та редакторство В. М. Доманицького. Але друге видання переслідували проблеми: в цей період в Російській імперії розпочався агресивний наступ реакційних сил на український національний рух, у зв’язку з цим згортається діяльність багатьох “Просвіт”, з’являються труднощі з друкуванням та розповсюдженням української книжки, посилюється цензура. Тому царський уряд створював усіляки перепони, щоб книжка М. М. Аркаса не потрапила до рук шанувальників української історії, особливо - до простолюду. Значна частина тиражу, замовлена О. І. Аркас, була

затримана митницею на російсько-австрійському кордоні, й всі книжки безслідно зникли. Решта частина тиражу таки була вивезена з Кракова до Львова, але й там не виставлялася для продажу, а пролежала “Історія України-Русі” на складі книгарні Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка, аж допоки її не спіткала доля попередньої частини видання - збереглося надто мало примірників, що перебувають у приватних руках.

Згодом з власної ініціативи В. Доманицького та за фінансуванні дружини М. Аркаса Ольги Іванівни розпочалася робота над підготовкою третього видання “Історії України-Русі”. Смерть Василя Доманицького 11 вересня 1910 року в Аркашоні (Південна Франція) перервала розпочату роботу. Всі рукописи з редакторськими правками так і не повернулися до Кракова, де книжка мала друкуватися.

*Похорони Василя Доманицького у рідному селі Колодисте
4 листопада 1910 року*

“Історія України-Русі” Миколи Миколайовича Аркаса Аркаса стала явищем національно-культурного життя українців, а не української історіографії, бо була малозначущою для історичної науки, оскільки не відповідала її академічним вимогам. Разом із тим, цю працю, на нашу думку, можна розглядати не як явище, а як об’єкт історіографії. Проте робота набула великого значення у процесі національно-культурного пробудження, яке відбувалося в той час в українському суспільстві, і відіграла в ньому також помітну роль у боротьбі за українську ідею, піднесення національної свідомості найширших верств народу.

На сьогодні “Історія України-Русі” Миколи Миколайовича Аркаса перестала бути раритетом, бо пережила у незалежній Україні на початку 1990-х років кілька факсимільних перевидань. Вони повернули її авторові справжнє ім’я, поставили в ряд відомих істориків і творчих особистостей України. У передмовях дослідники присвятили маловідомому на той час українцеві-просвітянину широкі наукові розвідки, у яких різнобічно представили постать М. Аркаса та історію створення основної праці його життя.

Коментарі до тексту

1. Із “Ілюстрованої історії України” і “Культурно-національного руху на Україні XVI—XVII вв.” М. Грушевського М. Аркас скористався портретами Богдана та Юрія Хмельницьких, Петра Дорошенка, Максима Кривоноса, Павла Тетері, Данила Апостола та Михайла Кричевського; печаткою Іава Виговського на Гадяцькій угоді 1659 року; портретами Лазаря Барановича і В. Дуніна-Борковського; зображеннями церкви, збудованої Іваном Мазепою; шаблі Івана Мазепи; петицією 1571 року до короля від сеймику київської шляхти ; факсиміле підпису І. Ви-

говського на Гадяцькій угоді; підписами послів Великого Князівства Руського і послів Війська Запорозького під сеймовою угодою 1659 року; автографами української старшини; останньою сторінкою козацького реєстру 1649 року; репродукцією малюнків Яна Вестерфельда: панорамою Річиці, зображенням могили Кричевського під Лоевом, малюнком привезення пораненого Кричевського до табору Радзивілла; репродукцією гравюри Дальберга; текстом присяги польських військ шведському королю 1655 року та збільшеним витягом із неї з зображенням Юрія Немирича.

2. Попко Іван (1819—1893), етнограф, історик, генерал-лейтенант Чорноморського козацького війська, в якому довгий час служив; генерал-лейтенант. Праці: “Статистическое описание Черноморского Войска” (1840), “Черноморские казаки в их гражданском и военном быту” (1858), “Терские казаки стародавних времен”, вып. I (1880) та ін.

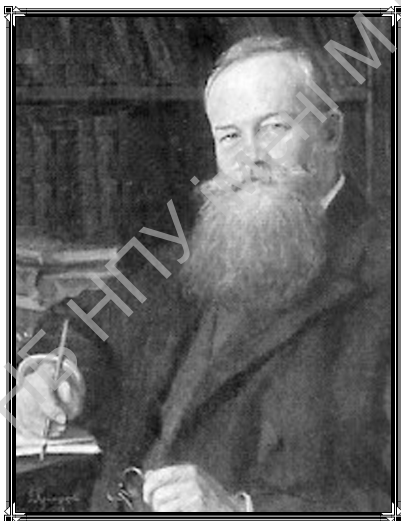
3. Рігельман Микола Аркадійович (1817—1888) — чиновник канцелярії київського генерал-губернатора, співробітник Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. Був заплідзрений у належності до Кирило-Мефодіївського товариства, притягався до слідства. Т. Г. Шевченко познайомився з ним у 1840 році в Петербурзі. В лютому 1857 року Рігельман допоміг поетові матеріально. Того ж року виступив з рецензією на “Записки о Южной Руси”, в якій високо оцінив поему Шевченка “Наймичка”.

4. Газета “Рада” — щоденна українська газета ліберального напрямку. Видавалася з 15(28) жовтня 1906 по 20 липня (2 серпня) 1914 року переважно на кошти Євгена Чикаленка. Провідними редакторами і публіцистами газети були Сергія Єфремов, Андрій Ніковський. Тут не раз друкувався Микола Миколайович Аркас.

“ОБІДНІ СЛОВА І ПОРІВНЯННЯ НАЛЕЖАТЬ НЕ МЕНІ”: АРКАС І ГРУШЕВСЬКИЙ

В історії України кінця ХІХ — першої третини ХХ сторіччя почесні місця по праву займають дві непересічні особистості — Михайло Сергійович Грушевський і Микола Миколайович Аркас, автори однойменних, але різних за призначенням, наукообґрунтованістю, обсягом, типажністю та використанням архівних джерел — книжок. Навколо цих імен, їх творчості і, зокрема, “Історій...” точилися і точаться не лише наукові дискусії, але й гостра ідейно-політична боротьба, яка відбиває зіткнення різних,

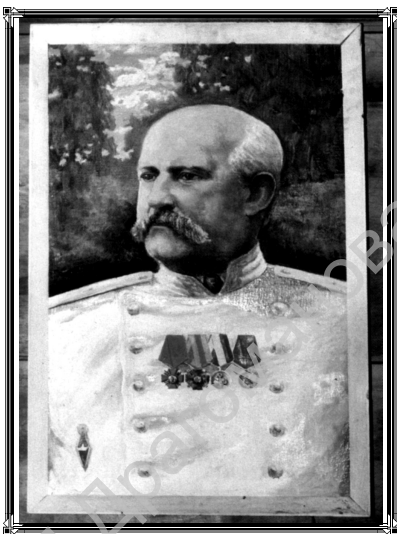
*Професор Михайло
Грушевський. Фото*

часто полярних, світоглядних позицій окремих авторів, напрямів і течій в історичній та суспільній думці. Все це вимагає зваженої об’єктивної оцінки наукового спадку обох істориків, з’ясування причини так званого “конфлікту Аркаса і Грушевського” та глибокого його вивчення.

Для кращого розуміння колізії навколо книги М. Аркаса “Історія України-Русі”, що вийшла друком і не залишила байдужою українську громадськість у другій половині 1908 року,

необхідно подивитися на цей конфлікт на більш широкому тлі в контексті стосунків у середовищі провідної групи української інтелігенції, яка очолювала в цей період культурний і суспільно-політичний рух. Тільки при такому розгляді стане ясным і той гострий випад у рецензії М. Грушевського проти Аркасової роботи та його розуміння значення цього видання для українців: *“Історія” д. Аркаса варта особливої уваги — з огляду на широке розповсюдження її... Се значить, що на довгі літа ся книжка буде книгою премуд-*

Портрет М. М. Аркаса,
художник В. Москаленко із села
Христофорівка на Миколаївщині

рости по українській історії для дуже і дуже багатьох українців, а сей факт зістанеться сумною пам'яткою необачности чи несолідности нашої інтелігенції, яка нагодувала широкі маси свого народу, жадні самопізнання, таким нещасливим — і з наукового і з національного і просто з просвітно-педагогічного погляду виробом, як книга д. Аркаса” [351].

Зазначимо, що питанню стосунків між Аркасом і Грушевським приділили увагу чимало українських науковців, серед них: доктор історичних наук В. Сарбей у “Передмові” до факсимільного видання “Микола Аркас і його “Історія України-Русі” [352]; дослідник І. Гирич у статті “Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” [353]; історик В. Ульяновський у статті “Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський” [354].

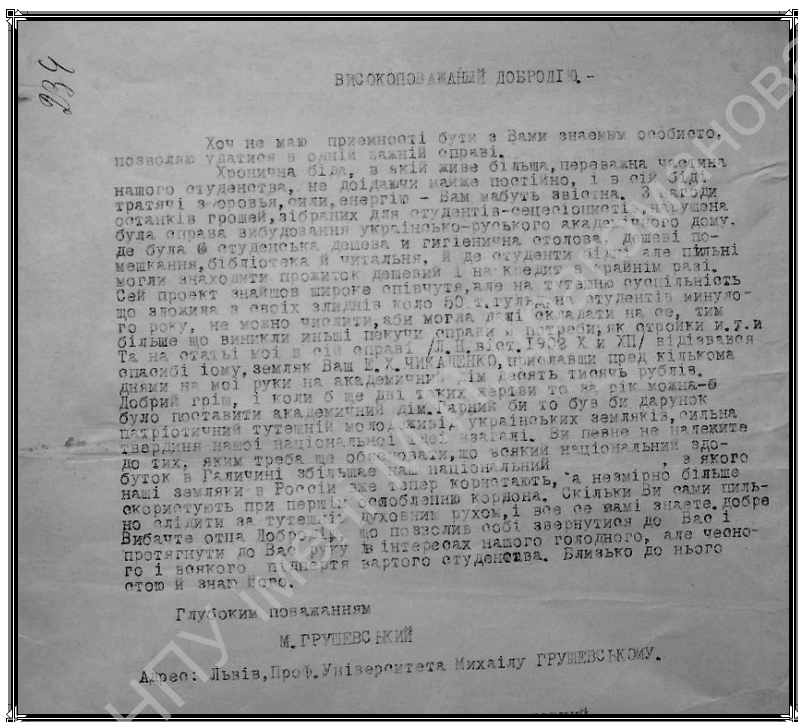
Як відомо, професор Михайло Грушевський і сам планував “написання історії короткої й загальноприступної, в трьох невеликих томиках, які б обіймали старий, литовсько-польський і новий періоди”, до початків ХІХ століття [355]. Реалізація цієї ідеї почалася восени 1894 року, коли Михайло Сергійович очолив у Львові кафедру історії України. Тепер історик “сім семестрів підряд (1894—1897) читав загальний курс історії України; повторений потім вдруге ще в 1898—1901 роках, курс сей мав послужити мов би скелетом тої задуманої історії”. Але “курс сей слідив лише провідну нитку політичної історії, не вдаючися в історію культурну, огляди устрою, економічного життя... що потім зайняли таке важне місце в остаточній реалізації плану... Ближче входячи в сей плян, прийшов я скоро до переконання, що розпочати треба не такою популярною й короткою, а ширшою й строго науковою історією України, яку б потім можна переробити в коротшу й популярнішу” [356].

“Написання суцільної історії України, — розмірковував М. Грушевський у своїй “Автобіографії” (1906 р.), — рано ще в київських часах (мабуть, 1891—1894), стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням честі своєї і свого покоління” [357]. Тоді професору здавалося, що українська *“історія є вже зарисована в загальних контурах на своєму протязі працями попередніх поколінь, що треба — це перевірити і доповнити деталі окремими розвідками, а теж застосувати-порівняльний метод”*.

Ми не маємо запису оригінального курсу, читаного у Львові, але із даних “Автобіографії” можна його приблизно реконструювати: М. Грушевський зміг вносити матеріали курсу тільки до томів І—ІV своєї “Історії України-Руси”, що доходили до кінця ХVІ-го сторіччя.

Микола Аркас також читав розділи із своєї “Історії України-Русі” не тільки на відкритих лекціях у миколаївській “Просвіті” (прочитав 14 лекцій), а й коли бував у відрядженнях в містах півдня України: Одесі, Херсоні, Єлисаветграді.

Чернетка машинопису листа М. Грушевського до М. Аркаса

Як свідчить текст чернетки листа Грушевського до Аркаса [дату написання не зазначено, але ймовірно — в листопаді 1902 року. — В. Ж.], що зберігається у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, професор не лише вже знав про патріотичну діяльність Миколи Аркаса як духівника півдня України, а і як про добропорядного мецената:

“Ви певне не належете до тих, яким треба ще об’яснювати, що всякий національний здобуток в Галичині збільшає наш національний, з якого наші земляки в Росії вже тепер користають, а незмірно більше скористовують при першій ослабленію кордона. Скільки ви сами пильно слідили за тутешнім духовним рухом, і все се самі знаєте добре” [358].

У цей час професор Грушевський опікується зведенням у Львові *“українсько-російського Академічного дому, де була б студентська дешева и гігієнічна столова, дешеві помешкання, бібліотека й читальня, й де студенти бідні, але пильні могли знаходити прожиток дешевий і на кредит в крайнім разі”* [359]. Звісно, коштів не вистачало, й Михайло Сергійович звертається за сприянням до однодумців, істинних патріотів України, в тому числі й до Аркаса: *“Добродію, дозволив собі звернутися до Вас і протягнути до Вас руку в інтересах нашого голодного, але чесного і всякого підпертя вартого студентства. Близько біля нього і стою й знаю його”* [360].

Микола Аркас не відразу відгукнувся на лист Михайла Грушевського: його двадцятитрирічний син Петро (народився 13 квітня 1879 року), який закінчив Михайлівський кадетський корпус (1895), потім Миколаївську кавалерійську школу (1898) і вийшов корнетом у 32-й Чугуєвський драгунський полк, звідки його було переведено у лейб-гвардії Кирасирський полк, застрелився 13 грудня 1902 року [похований у Миколаєві в родовій гробниці. — В. Ж.].

Аркас одписує історикові ті сумні для родини дні: *“Високоповажний і Вельмишановний добродію Михайле Сергійовичу. Найперше прошю Вас вибачення за довгу мою мовчанку, але сталося так через те, що вмер мій старший*

сини оце тільки повернувся з подорожжя до дому де й застав Ваш лист, котрому дуже зрадів і по котрому посылаю Вам и просю прийняти від мене те, що я можу у цей час принести на алтарь національного високопатріотичного діла” [362].

Микола Миколайович передає кошти професорові Грушевському на зведення будинку для студентства (“до ціго прикладаю 500 руб.”) і вибачається за невелику суму, бо: *“...страшенні недороди та всяки лиха, що обурилися на мою голову, за останні роки не дають мені можливості зробити так як би бажалося і примушують робити тільки те, на що вистачає сили.*

...Але просю Вас, високоповажний добродію, няти віри що і ця не величка лепта моя іде від щирого серця, прийміть її ласкової хоть не багато помочі додасть вона Вам у великому і святому ділі яке Ви розпочали, та усе ж кілька камінців ляжуть у мурах того дому від далекого земляка Вашого, котрий радіє Вашою радістю і боліє болістями рідної Галичини, що колись стояла на чолі усієї України, а тепера зявляється духовним центром нашим на котрий ми покладаємо великі сподівання й надії і котрий за проводом таких діячів як Ви повинен повинен певне на довги роки стати могутнім вогнищем нашого національного руху” [362].

Як видно із цього листування, стосунки між Грушевським і Аркасом були добропорядні й дружні, вони розуміли один одного, намагалися допомогти у справі, якою переймалися удвох. Вірогідно, взятися за перо з написанням критичної рецензії на Аркасову “Історію” змусила М. Грушевського розмова з видавцем “Ради” Є. Чикаленком, який у своєму щоденнику передає обурення відомого професора: *“А потім отся історія з “Історією” Аркаса. Це ж сором: написав чоловік “подарок молодим*

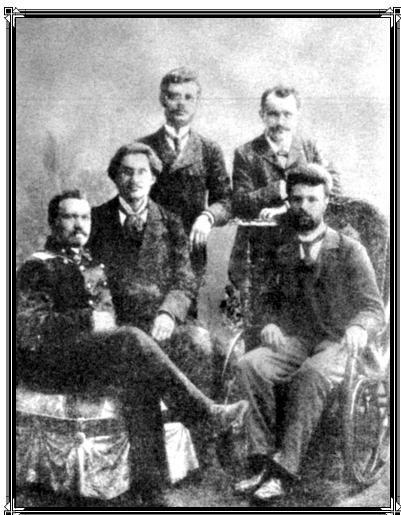

хозяйкам” і “Рада” бере його в оборону проти мене і устами всяких младенців (Піснячевського) доказує, що наука, мов, наукою, а Аркасова книжка “пречуднейшая” [363].

У своїй статті Михайло Грушевський підтвердив попередні думки щодо низької наукової вартості популярної історії України Миколи Аркаса та шкідливості її “в ролі підручника національної свідомості”. Таку ж негативну оцінку знаходимо і в листах М. Грушевського: у відповідь на щире заувагу П. Я. Стебницького [1], що “в останній історії з “Історією” Аркаса правда не на боці “Літературно-наукового вісника” (ЛНВ) [364]. Михайло Сергійович Грушевський писав: “І з Вашого докору за Аркаса — дозвольте на щирість відповісти щирістю — промовляє до мене не об’єктивний погляд громадянина, як скорше особисті відносини до зачеплених моєю критикою... І не жалую й зараз, по всім, що оцінив книжку Аркаса, як мусив цінити з становища історичної науки і національного виховання, як лиху і недорічну. Жити “з усіма в мирі”, розуміється, спокійніше; але в таких разі треба далі від сучасного українства” [365].

Водночас є певні підстави вважати проблему з “Історією...” М. Аркаса ланкою в конфлікті й між М. Грушевським і київською громадою [2], що почався з 1900-тих років, з моменту, коли львівський професор вирішив перенести до Києва видання “Літературно-наукового вісника” [3].

Шукаючи прихильників перенесення “Літературно-наукового вісника” із Львова до Києва серед відомих діячів українського руху, М. Грушевський неодноразово зустрічався у Києві з Є. Чикаленком, В. Леонтовичем, а у Львові радився з провідними співробітниками свого журналу (Г. Барвінок, О. Кониський, Д. Мордовець) [366]. Вчений опинився в

Видавництво "Вік":

*О. І. Лотоцький,
В. М. Доманицький,
Ф. М. Матушевський,
В. Ф. Дурдуківський,
С. О. Єфремов. Фото*

непростій ситуації: ні львівська професура, ні молода українська генерація киян, що гуртувалася навколо видавництва "Вік" [4], відразу його не зрозуміли.

Борис Грінченко і Сергій Єфремов дивилися на заснування київської редакції як на конкуренцію для їхнього дітища — журналу "Нова громада". Спочатку проти виступали також і головні меценати проекту Є. Чикаленко та В. Леонтович і В. Смирненко. Навіть суто київський склад новоствореної редакції "Літературно-наукового вісника" (С. Черкасенко, Г. Чупринка, Д. Лукіянович, О. Грушевський, М. Залізник,

В. Липинський, А. Ніковський, М. Порш, В. Садовський, М. Стасюк, І. Феценко-Чопівський, К. Широцький, В. Дорошенко, І. Джиджора, М. Євшан, Є. Левицький, М. Лозинський, М. Мочульський, Л. Цегельський) свідчив про існування суттєвої львівсько-київської конфронтації. Ця криза змусила професора створити нову львівську "фамілію", в якій провідну роль відіграла молода генерація учнів М. Грушевського, найяскравішим представником якої був І. Джиджора [5].

Проясень. *"Нова громада" — літературно-науковий місячник, виходив у Києві з 1906 року на кошти*

Є. Чикаленка і В. Симиренко (редактор Б. Грінченко). З журналом співробітничали (жили в різних містах): Х. Алчевська, В. Винниченко, С. Єфремов, П. Капельгородський, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, М. Милорадович, А. Тесленко, І. Труба, Л. Яновська, Б. Ярошевський та ін. Тут було вперше надруковано твори "Сова" і "Три літа" Т. Шевченка, переклади з Г. Гейне, В. Гюго, П. Беранже, М. Метерлінка, А. Франса. З перетворенням журналу "Киевская старина" на місячник українською мовою "Україна" та перенесенням зі Львова до Києва "Літературно-наукового вісника", "Нова громада" перестала існувати. Вийшло 12 номерів цього видання.

Згодом до Києва приїхав наддніпрянець галицького виховання Ю. Тищенко (Сірій) [6]. І лише у передвоєнні роки, коли до редакції приходять кияни Л. Старицька-Черняхівська [7] та О. Олесь, можна казати про наддніпрянське освоєння колись "суто галицького" ЛНВ. З іншого боку, такий промовистий факт, що львівську редакцію очолив політемігрант з Наддніпрянщини В. Козловський [8], лише підтверджує те, що "Літературно-науковий вісник" для М. Грушевського в суспільно-політичній площині був ідейним символом соборності.

До речі, напружені стосунки між вченим М. Грушевським та київською науковою інтелігенцією розпочалися ще в 1890-х роках і чекали на своє продовження. Нагадаємо, що, читаючи "Автобіографію" історика, можна зрозуміти, як його неадекватні вчинки, так і реакцію на них. Відомо, що Михайло Сергійович був розчарований, скажімо, рівнем викладання у Київському університеті в 1886—1890 роках, бо, за його словами, *"виклади не багато могли дати"* [367]. Цей тяжкий осуд викликав протести академіка Дмитра Багалія

(1857—1932): *“Я сам, — пише він, — вихованець історико-філологічного факультету Київського університету, правда, трохи раніших часів (1877—1880), але професори наші були майже ті самі. І, на мою думку, про декого з наших учителів-професорів можна згадати з позитивного боку як про викладачів, і як про наукових робітників”* [368].

Б. Грінченко, С. Єфремов, І. Стешенко, Д. Дорошенко, Ф. Матушевський і Є. Чикаленко, який приєднався до них, намагалися побороти “диктат” М. Грушевського й тому спочатку негативно поставилися до перенесення “Літературно-наукового вісника” до Києва. Колеги з Львівського Наукового товариства імені Шевченка, в якому М. С. Грушевський головував, вказували на те, що Михайло Сергійович інколи був *“схильний до монополізації своєї наукової діяльності у галузі історії України, він відзначався крайньою нетерпимістю до будь-кого, хто вторгався у досліджувану ним проблематику чи виступав конкурентом його творчих задумів”*, його вміння *“вивиспати себе коштом других”* — *“коротко кажучи, безцеремонним насадженням культу своєї особи та інтригантським видворенням тих, хто виступав проти нього”*. А горе тому членові НТШ, хто *“виявить охоту до дискусії, до критичного провірювання справи, не кажучи вже про опозицію. Він стягне на себе нескриваний гнів голови, що скоро переходить у терор і брутальну помсту”* [369].

А ще відзначимо факт: М. Грушевський потрапив у Галичину в час перетворення там українства із справи одиниць на рух мас, тому в Києві він краще за будь-кого з наддніпрянців міг оцінити, яке значення для України мають галицько-українські досягнення. У статтях “З новорічних думок” та

“Замість новорічної” проголошувалися ключові завдання національного суспільно-політичного життя підросійських українців, насамперед засвоєння галицького досвіду боротьби з польським політичним і культурним утиском. Головну мету М. Грушевський вбачав у вихованні української культурної самодостатності, відмові від добровільно взятої залежності від великоросійської суспільної думки, друкованого слова. Оскільки українська інтелігенція Києва жила передусім російськими інтересами, то пріоритет культури північного сусіда був непохитним, навіть більше, ставав рідним. Нерівномірність у розвитку Галичини і Наддніпрянщини, відмінність у віросповіданні, впливи двох протилежних — європейського та азійського — типів ментальності різнили українців двох імперій. Стверджуючи соборність у теорії, на практиці представники цих еліт ставилися один до одного з певними підозрами і зверхністю. Відцентрові тенденції постійно давалися взнаки. Власне, професор Грушевський акумулював у своїй діяльності цю проголошену спільність і проніс її через усі перипетії міжреволюційного часу.

До чого так багато тут приділено уваги творчій та історико-науково-видавничій справі М. Грушевського? На нашу думку, боротьба з наддніпрянським партикуляризмом [9] стала продовженням полеміки професора Михайла Грушевського з приводу видання “Історії України-Русі” Миколи Аркаса (“*До рецензії д. Липинського*”, “*Ще про культуру і критику*”). До речі, проект підготовки до видання Аркасової книжки виник у редакції “Ради” в період, коли Михайло Грушевський оголосив про свій намір перенести “Літературно-науковий вісник” до Києва. “Історію України-Русі” Миколи Аркаса відомий історик сприйняв не лише як науково неякісний продукт, але і як

літературу, шкідливу національному вихованню, хоч це видання аж ніяк не претендувало на науковість. Характерно, що через цю книжку наступило охолодження стосунків ученого із співробітниками видавництва “Вік”, визначними представниками наддніпрянської еліти С. Єфремовим, В. Доманицьким, і Ф. Матушевським.

Очевидно, що і через свій гонористий характер професор Михайло Грушевський не зміг витримати критичну оцінку в певних рамках об’єктивності: *“Треба стати дуже твердо на становищу афорізма “для хахловъ и такой богъ бряде”, щоб вважати таку книжку якимсь придбаннем для нашого культурного життя і захвалити, рекомендувати і ширити її так, як ширено — не вважаючи на голоси остороги, які подавано вже. І дуже се сумне свідоцтво для нашого сучасного життя — доказ великої байдужості, неспівзвучності в трактуванні наших національних справ і браку самоповажання — що таку більш ніж слабу, а просто шкідливу з наукового, просвітнього, національного погляду книгу, так запопадливо ширено, захвалювано — давано широким масам, які жадають від освіченіших своїх верств якоїсь доброї поживи — і дістають такий нездалий сурогат”* [370].

Стаття ця є позицією професора М. Грушевського на “Історію України-Русі” М. Аркаса і була додана ним до рецензії на цю працю В. Липинського без згоди останнього. Власне, рецензія В’ячеслава Казимировича Липинського була підготовлена з ініціативи Михайла Сергійовича Грушевського, про що свідчить лист вченого до Василя Доманицького, написаний на початку січня 1908 року: *“Добродій Липинський нехай пише рецензію на Аркаса, гаразд; на ілюстрації дав рецензію Красицький, досить гостру в ЛНВ”* [371].

Зазначимо, що спочатку М. Грушевський нібито й не сприймав усерйоз М. Аркаса як конкурента. Історик мріяв про популярну історію давно, навіть з такого видання хотів розпочати свій творчий шлях, як він про це зазначив в “Автобіографії”. В архіві професора зберігається чернетковий начерк такої роботи під назвою “Про старовину і про найдавніші часи народу нашого”, датований він 1894 роком і має 25 аркушів [372]. Але друком спочатку з’являється російськомовний “Очерк истории украинского народа”, розрахований на освіченого читача і мав до появи книги М. Аркаса два видання (1904 і 1906 рр.), і популярна історія М. Грушевського українською мовою з’явилася раніше за книгу М. Аркаса. 1907 року вийшла брошура “Про старі часи на Україні”, деякі ілюстрації з якої використав Микола Аркас у своїй “Історії України-Русі”. Але ця книга Михайла Грушевського була занадто стисла, він запланував відразу ж розпочати роботу над більшою ілюстрованою історією. Про це знало широке коло його знайомих, котрі пропонували залучити до роботи над нею найкращих українських художників. Тому моральний стан історика можна зрозуміти, особливо, якщо взяти до уваги його вразливу амбіційну натуру.

Стаття В. Липинського “Ще в справі “Історії України” М. Аркаса” була видрукувана в “Раді” 13 вересня 1908 року. Все-таки, хоч якось намагаючись виправдати перед Доманицьким дії головного редактора “ЛНВ” М. Грушевського, В. Липинський зауважував: *“Я вірю і хочу вірити в порядність професора, гадаючи, що його оце “неперебирання в средствах” це наслідок його кипучої енергії і що це йому з огляду на його заслуги треба часом вибачити”* [373].

Як звернуло увагу чимало дослідників, причини зародження конфлікту між Аркасом і Грушевським можна

віднайти в епістолярії — саме листи відкривають потаємність задумів та переживань кожного опонента. Звернімося і ми до листів М. Грушевського: 4 вересня 1908 року під час розмови Михайла Сергійовича з Євгеном Харламповичем, той ще раз повторив, що рецензія історика — *“се хибний крок, що Борис Грінченко страшенно тішиться etc., говорять, що се все сталося на комерційному ґрунті, що (М. Грушевський) розчищає ґрунт під свою історію”* [374].

Грінченковою ж стороною активно розроблялася версія про нещирість, про грошову зацікавленість, що й стало, будімо, мотивом для випадів історика проти Аркаса. Можливо, київській інтелігенції дискредитація М. Грушевського була потрібна, щоб підірвати його вже зміцнілу позицію в Києві, особливо зменшити вплив М. Грушевського на молодь. Це, очевидно, й турбувало історика, бо в перший день після приїзду із Львова, його головний помічник по виданню “ЛНВ” Павло Лавров (Ю. Сірий-Тищенко) повідомив М. Грушевському, що *“рецензія наробила в Києві багато шуму, але молодь переважно на його стороні”* [375].

Негараздами в українському таборі інтелігентів моментально скористалися великодержавні кола — українофоби Києва, що групувалися навколо “Киевлянина”. На день народження Михайла Сергійовича Грушевського (17 вересня 1908 року) в цій газеті з’явилася стаття відомого ненависника всього українського А. Савенка з докорами на адресу історика й співчуттям до “покривдженого” М. Аркаса. Найприкрішим було те, що А. Савенко писав фразами українських кіл. З приводу чого професор М. Грушевський відзначав у “Щоденнику”: *“Або Савенко піднявся до Грінченка, або Грінченко спустився до Савенка”* [376]. У цій ситуації негативно сприймається й

опозиційна М. Грушевському сторона, яка, роздмухуючи конфлікт, грала на користь противників української справи.

Звернемо увагу й на те, що до відвертого цькування Аркасової “Історії України-Русі” професор М. Грушевський вдавсь тоді, коли дізнався про підготовку другого видання. Повідомив його про це В. Доманицький.

Ось як він описує в листі із села Криворівні в Карпатах до Миколи Аркаса розмову з Михайлом Грушевським з цього приводу:

“Балакав я вчора з професором Грушевським про всячину і між іншим він заявив, що з осені сідає писати ілюстровану історію і за півроку її випустить. Я йому сказав, що ви заходжуєтесь коло 2 видання, і він був здивований, бо не знав, як книжка добре пішла: думав що її ще на 1/2-2 годи вистарчить. Признався, що торік ми йому дорогу загородили своїм виданням, тим-то він і не брався досі писати. Тепер він хоче видати 10 000, рахуючи, що літ за 5-6 гроші вернуться. Очевидно, що два видання (наше 2-е і його) після того, як “ринок насичен” вже нашим першим, було б вже занадто: і те туже йшло б, і друге. Я говорив, що Ви вже розпочали заходи коло 2-го видання і мабуть замовили художникам малюнки, але що сьогодні ж повідомлю Вас про стан речей. Він сказав, що малюнки, коли вони замовлені, він міг би перейняти й на себе, якби Ви зреклися видавати друге видання, а зрештою — робить,

мовляв, як знаєте. Оце я переказую, яка була розмова, а як тепер далі бути, то міркуйте вже Ви... Я особисто не стою за те, щоб нам конче уступати з дороги. Цими днями прочитаєте у "Літературно-науковому віснику" рецензію Липинського" [377].

Додавши свою статтю до рецензії В. Липинського, М. Грушевський мимоволі зробив історика Липинського своїм співником у погромі історика М. Аркаса. До того ж він фактично кинув пляму на дружні стосунки В. Липинського з В. Доманицьким, який редагував рецензовану книгу і мав намір брати участь у її перевиданні. Декілька листів до друга, написаних у серпні 1908 року, В. Липинський повністю присвятив цій вразливій для обох проблемі [378]. Зокрема, 28 серпня 1908 року В. Липинський писав:

"Коли уважно прочитати початок моєї рецензії, то дуже добре знати, який мій погляд на книжку. А значить, і протестувати проти цього вважаю зайвим. Інша річ, що я зовсім не згоджуюсь з рецензією професора, ми в своїх рецензіях говоримо про зовсім відмінні річи, і тому не слід було лучити їх до купи. З цього сполучення цих двох рецензій неначе в дві, доповнюючі одна одну, частини вийшло таке, що немов я і професор маємо однакові гадки і що ми обидва, кожний зі свого становища, гудимо "Історію". Отже, щоб не давати приводу до хибного пояснення моїх поглядів, я написав до "Ради" спростовання, в якому виразно зазначаю, що

в свій рецензії я мав на меті тільки показати фактичні хиби і фактичні заслуги "Історії", коли ж тепер зайшла річ про культурно-національне значіння "Історії" д. Аркаса (з цього погляду дивиться на "Історію" і професор, і Піснячевський), то зазначаю, що вважаю "Історію" книжкою безумовно користною" [379].

Про реакцію на рецензію прихильників та опонентів М. Грушевського можна судити і з його запису в "Щоденнику" від 4 вересня 1908 року: *"Прийшов Чикаленко до контори. Широко розговорилися про мою рецензію на Аркаса; вже перед тим він висловляв, що се хибний крок з мого боку, що Грінченко страшенно тішиться, говорить, що се все сталося на комерційному ґрунті. Тепер зповіщав, що люде говорять, що я розчищаю ґрунт під свою історію"* [380].

Разом з тим необ'єктивність та неупередженість рецензії М. Грушевського негативно позначилася і на репутації відомого історика, посиливши таким чином позиції його опонентів. За виданням книги М. Аркаса фактично стояла опозиція М. Грушевського, в особі В. Липинського, Г. Хоткевича, Б. Грінченка та інших, які, власне, й порадили М. Аркасу звернутися до В. Доманицького як редактора, котрого не можна вважати прихильником львівського професора. Саме тому в рецензії найприкріші слова М. Грушевського були звернуті проти "нашої інтелігенції". Разом з тим і Аркасу професором було висловлено чимало гострих, образливих слів: *"Автор безперечно перейнятий горячою любов'ю до свого народу і його минушини. Але він представив сю історію так, немов би навмисно хотів звести її до абсурду"* [381].

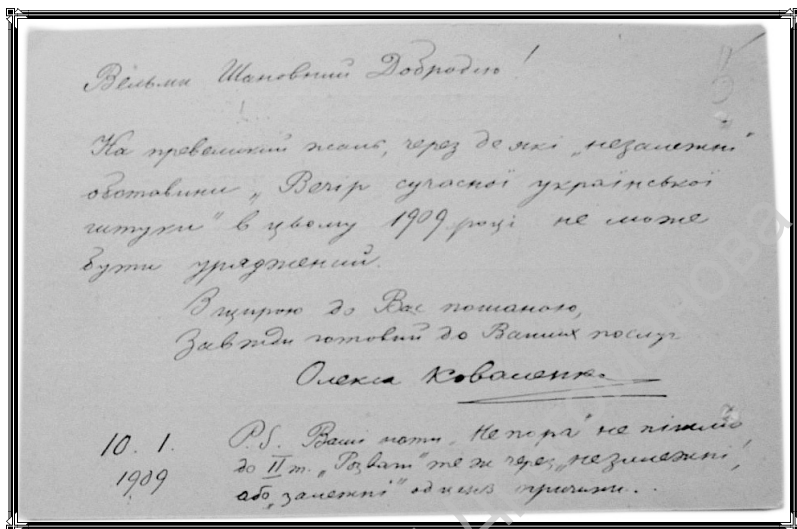

Події першої російської революції 1905 року принесли деяке полегшення для української науки в Україні, де за почином невтомного М. Грушевського постає київське “Наукове Товариство”, а праці українських учених починають з’являтися у виданнях російської Академії наук, та вже не “контрабандою”, як дотепер, а одверто, українською мовою. Українознавство підіймається тепер до пропаганди ваги українського питання, як великої культурно-історичної й політичної проблеми, серед чужинців. Монументальне двотомне видання “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1914—1916) має під тим оглядом свою історичну заслугу.

Цікаво, що в умовах загострення стосунків серед громади київських українців М. Грушевський перший пішов якоюсь мірою на поступки, написавши в жовтні 1908 року в десятому номері “ЛНВ” статтю “Ще про культуру і критику”, де з максимальною для нього виваженістю і коректністю намагався примиритися з своїми опонентами: *“Для ученого-спеціаліста ширенне в широких масах результатів праці його життя в студіюванні історичної минувшини може бути річєю незвичайно дорогою — верхом наукової роботи; але коли приступ до сього відрізаний, — трудно перти против рожна. Коли суспільність вважає, що такі вироби, як Історія д. Аркаса, сповняє завдання популярної історії як не можна ліпше; коли праві депутати її хвалять, книгоноші плачуть, публіцисти благовісткують славу її, й блаженні люде їм вірять, — “освіченійшим кругам, очевидно, зостається тихо сидіти”* [382].

Проясень. *Згідно із записами Михайла Грушевського в “Щоденнику”, стаття “Ще про культуру і критику” була написана ним упродовж 15-20 вересня 1908 р. [383]. В*

Автограф листа Олекси Коваленка до Миколи Аркаса

основу назви цієї публіцистичної праці М. Грушевський поклав заголовок згаданої статті В. Панейка "Культура і критика". Мотивами до написання статті послужили відгуки в газеті "Рада" на "Історію України-Русі" Миколи Аркаса, з критикою якої виступив М. Грушевський у своєму додатку до рецензії В. Липинського [384].

Відомий літератор Олекса Кузьмович Коваленко (1880—1927) уславився як власною поетичною, перекладацько-художньою, публіцистичною творчістю, так і різноманітною культурницько-просвітньою видавничою діяльністю. Матеріали упорядкованого і виданого ним 1906 року декламатора "Розвага" охоче використовували у своїх масових мистецько-самодіяльних заходах "Просвіти" новонароджені під час революції у 1905—1907 роках українські громадські культурницькі організації та науковці й культурно-освітні діячі, у тому числі — М. Грушевський і М. Ар-

кас. Олекса Коваленко усіляко намагався примирити авторів двох однойменних праць, тому й писав Михайлові Сергійовичу:

“Уперше мені довелося прочитати в нашій літературі таку толерантну статтю, написану автором, де почасти зачеплена й його амбіція... І вже ж кому, як не Вам, що усе своє життя працює над студійованням нашої рідної історії, висловить свою оцінку про вартість не тільки Аркасової історії, взагалі всякої історичної і наукової праці? Ваші уваги і оцінки цілком слушні, справедливі, і шкода, що трохи запізнилися” [385].

Проясень. Коваленко Олекса (1875–1927) поет, автор збірок поезій “Спів солов’я”, “Срібні роси”, упорядник декламатора “Розвага” (1905) та альманаху “Терновий вінок” (1908); здійснив переклад поеми “Войнаровський” К. Рилєєва. Керував видавництвом “Ранок” у Києві.

Середня за віком ланка української інтелігенції, яка сформувалася наприкінці 90-х років XIX сторіччя навколо видавництва “Вік”, стала в опозицію до М. Грушевського. Одним із останніх відпав від

Олекса Коваленко. Фото

“Літературно-наукового вісника” Ф. Матушевський, котрий у двох листах до львівського професора за листопад-грудень 1908 року найкращим чином виклав у історію конфлікту М. Грушевського з київськими українськими колами, якого не будемо тут висвітлювати, позаяк це не предмет нашого дослідження [386]. Однак, звернемо увагу на те, що в них Федір Матушевський власне виклав точку зоруну тільки свою, а й київських опонентів історика. Пояснив її в досить спокійній і ввічливій формі, хоча й дещо перебільшено здраматизував оцінку дій історика щодо В. Доманицького. Характерно, що наприкінці першого листа Ф. Матушевський дописав, що крок свій робить без чийогось намовлення, опосередковано підтверджуючи солідарність і спільність в діях з своїми колегами видавництва “Вік”. Не слід, на наш погляд, представляти опонентів М. Грушевського людьми принциповими і непохитними у своїх поглядах, а натомість львівського професора людиною, котра у приватних бесідах говорила одне, а писала для громадськості зовсім інше.

У розмові з Василем Доманицьким 10 липня 1908 року Михайло Грушевський згадав “про Аркасову конкуренцію” й що *“обідні слова і порівняння належать не мені, а історичній правді”*, а Василь Миколайович на це відповів, *“що з принципіального погляду вважає не потрібним спинити Аркаса від нового видання, а участь свою в першій виданню пояснював тим, що зробив то для заробітку — бо за се жив рік”* [387]. Навіть, якщо В. Доманицький і хотів утримати професора від випуску своєї “Історії”, то чи можна ці його слова пояснювати лише тактичними міркуваннями, а не тим, наприклад, що літератор справді засумнівався щодо доцільності другого видання. Не випадково ж і М. Аркас довго не наважувався починати роботу над другою редакцією “Історії України-Русі”.

Відомий український діяч Гнат Хоткевич [11] до того, як написати відповідь на рецензію М. Грушевського вже після виходу книжки М. Аркаса, радив Миколі Миколайовичу продовжувати роботу над ілюстрованою історією та навіть рекомендував для цієї справи доброго ілюстратора [388]. І це при тому скепсису, який висловлювався Г. Хоткевичем у листі до М. Аркаса щодо недоладного стилю М. Грушевського.

Сумнівним, на наш погляд, звинувачення деякими опонентами М. Грушевського і в корисливих міркуваннях у конфлікті щодо книжки М. Аркаса. Його “Ілюстрована історія України” мала багато видань і на час Української революції вийшло в кілька разів більше примірників ніж “Історія” М. Аркаса, навіть враховуючи друге видання. Що ж до важкого стилю писань М. Грушевського, то “Ілюстрована історія” і “Культурно-національний рух” написані професором з надзвичайною літературною майстерністю і легкістю. Наведемо уривок з листа видатного статистика Олександра Русова котрий, як відомо, не був другом відомого історика, про враження від прочитання “Ілюстрованої історії...”, яку він, не відриваючись, читав до четвертої години ранку. *“Ви не тільки історик, а й художник як Фукидит, — писав у квітні 1911 року Олександр Русов, — зміючий писати саму тільки об’єктивну правду, да ще й так писати, як Толстой писав св ою “Войну и мир”. Слава Вам і хай викрик “Христос воскресне!” справдиться на Вашій книзі, бо після неї певно воскресне Український народ”* [389].

Проясень. *Русов Олександр (7.02.1847 — 8.10.1915), визначний земський статистик, етнограф, фольклорист і громадський діяч російського походження. Чоловік Софії Русової. Народився в Києві. Під час навчання в Київському*

Олександр Русов. Фото

університеті був членом Старої Громади, до якої його ввів М. Драгоманов. По закінченні історико-філософського факультету (1868) був учителем гімназії в Києві; після відкриття Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства став його активним членом; 1874 брав участь у підготовці перепису населення Києва. Під час перебування в Празі 1876 року видрукував перше найповніше видання Шевченкового "Кобзаря" (2 томи), з якого російська цензура пропустила до друку тільки перший том. Автор близько 40 наукових праць і численних статей. З української фольклористики написав розвідку про Вересая ("Остап Вересай и исполняемые им думы и песни" (1874), торбаністів (1892), колядки (1907); статтю про діяльність Миколи Лисенка ("Киевская старина", 1903).

Взагалі складність стилю М. Грушевського в його популярних писаннях є перебільшеною (стереотипність цієї думки склалася під впливом спогадів Є. Чикаленка і О. Лотоцького) і не цілком відповідає істині. У професійному ж плані всі роботи М. Грушевського були непорівнянно вищими від аркасової "Історії України-Русі".

Безумовно, важливим у проблемі ставлення М. Грушевського до видання М. Аркаса є питання стосунків професора з В. Дома-

ницьким. Особливо, коли існує думка про те, що вони розійшлися після надрукування в “ЛНВ” рецензії на аркасову книгу. Цю проблему не раз порушував В. Липинський у листах до В. Доманицького в серпні 1908 року відразу після виходу рецензії [390].

З часом, (1)14 серпня 1909 року В. Липинський писав: *“Як Ваші відносини з професором, що — минуле забулося, як що воно справді так, то я страшенно особисто цьому радію, бо, повірте, Василю Миколаєвичу, ці повсякчасні “непорозуміння” це якесь наше нещастя — тоді, дай Боже, щоб я не помилявся”* [391].

Насправді ж після критичної статті М. Грушевського погіршення стосунків між істориком та редактором аркасової “Історії” не сталося. Більше того, В. Доманицький повідомляв М. Грушевського щодо видання “Історії України-Русі” М. Аркаса і той, очевидно, не висловлював заперечень. У вересні 1907 року В. Доманицький писав М. Грушевському, що *“...кінчивши Аркаса та “Кобзаря” (це буде тижнів через 3-4), опинюся на брукові, як “безработний”* [392].

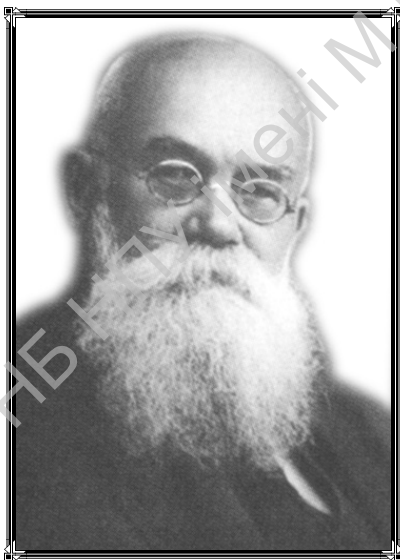
А в лютому 1908 року, очевидно, за домовленістю з В. Доманицьким і М. Грушевським, В. Липинський надіслав поштою до Закопаного рецензію на книгу Аркаса. Отже, В. Доманицький, напевно, знав зміст рецензії В. Липинського і принаймні щодо неї не мав жодних претензій. Жваве листування між М. Грушевським і В. Доманицьким тривало до самої смерті його. В. Доманицький більшість своїх робіт друкував у часописах, що їх редагував М. Грушевський, який до того ж допомагав йому матеріально, а літні місяці проводив у Криворівні разом з професором. Про творчі взаємини М. Грушевського і талановитого літературознавця свідчать численні згадки вченого в його щоденнику [393], а також їхнє листування [394].

Зміст опублікованих листів М. Грушевського засвідчує неабияку увагу історика до В. Доманицького, хвороба якого не дала цілком розкритися його таланту. М. Грушевський постійно давав йому різноманітні редакційні доручення та вишукував можливість матеріального забезпечення В. Доманицького за працю.

Можливо, М. Грушевський так би й подав рецензію В. Липинського без власноручних нотаток, якби не довідався про друге видання “Історії України-Русі” М. Аркаса. В липні 1908 року, як вже зазначалося, В. Доманицький говорив М. Грушевському про те, що М. Аркаса від повторного видання відмовляв, а через місяць листом повідомляв: *“Од Аркаса мав ряд листів, “Історії” ні в сьому та певно і в слідуячому році видавати не буде, бо найголовніше — без грошей”*.

Далі в листі він писав, що справи з розповсюдженням йдуть

Михайло Грушевський. Фото

погано, що залишається 1,5 тис. дорогих і 170 дешевих примірників, і що “Рада” збирається їх розсилати як премію передплатникам. Але це означало, що все - таки друге видання рано чи пізно вийде і якраз ця новина, можливо, роздратувала М. Грушевського.

У листах В. Доманицького до М. Грушевського немає найменших претензій до історика з приводу сумнозвісної рецензії. Водночас варто відзначити про досить натягнуті стосунки В. Доманицького в цей період з редакцією

“Ради” і особисто з Б. Грінченком, І. Степенком і навіть з Ф. Матушевським. Сталося це через перекручення кореспондентом “Ради” положень реферату В. Доманицького і відмови редакції надрукувати спростування. *“Я посварився, — пише він у листі до М. Грушевського, — ще ніколи ні з ким, здається, не сварився, а на сей раз вже не видержав”* [395].

Київський книговидавець Василь Степаненко пише Миколі Аркасові: *“Загальне громадське “мненіє” на Вашім боці Селяни в захваті від Вашої “Історії” і тут же про рецензію Михайла Грушевського: “Думаю, що бомбу він випустив пусту, та ще так випустив, що осілками сипнуло прямо на нього”* [396].

Редакція газети “Рада” (1908 рік). Зліва направо сидять:

*О. Кузьминський, С. Черкасенко, Л. Пахаревський,
Є. Чикаленко, Г. Шерстюк, С. Єфремов, Ф. Матушевський;*

*стоять: М. Хетер, П. Понятенко, М. Вороний,
М. Павловський, П. Гай, П. Сабалдир, С. Панасенко*

[С. Васильченко], О. Олесь

Художник, музикант, письменник Г. Хоткевич, котрий, як і В. Доманицький, перебував з ним разом у Галичині на становищі політичного емігранта, висловлює авторові своє ставлення до аркасової “Історії”: *“Що з того, що д. Грушевський хоче писати історію сам і посередньо пропонує Вам зняти свою працю? Чи не таким же точно правом могли би Ви звернутися до пана Грушевського з пропозицією: “Не пишіть, пане добродію, історію, бо я вже пишу”* [397].

“Ваша історія не побоїться конкуренції, — заспокоює М. Аркаса 25 липня 1908 року і Є. Чикаленко — людина також дуже добре обізнана з видавничою справою, — бо вона написана дуже, дуже популярно; само собою, що треба виправити дефекти, на які завважила критика” [398]. А ще через місяць (після ознайомлення з рецензіями В. Липинського і М. Грушевського) Євген Чикаленко зазначає: *“Може в книжці Вашій і єсть дрібні помилки проти науки, але висловлюватись за неї, як висловився Грушевський, не слід би було, що я йому й скажу, як побачусь. На всіх нас його рецензія зробила дуже, дуже неприємне враження. Нехай Вам се буде моральним удовлетворенієм. Всі в один голос кажуть, що Грушевський своєю рецензією принизив себе, що ніхто од його не сподівався такої роздратованої, ненаукової критики. На всякого мудреця досить простоти! Думаю, що Ви якнайрозумніше зробили б, якби не звернули зовсім уваги на сю рецензію, а рецензією Липинського скористувались для другого видання”* [399].

Про схвальні відгуки на статтю Михайла Грушевського, де він пішов “на мирову”, засвідчують також записи в “Щоденнику” професора Грушевського та епістолярні джерела. Так, у своєму щоденнику від 23 жовтня 1908 року вчений писав: *“Був*

у конторі й “Раді”, заходив пополудні до Чикаленка. Він казав, що “з великим удовольством” читав мою статтю в X книзі і вихваляв її і жалував тільки що не всім вона приступна — як Жебуньов перед Іваном Семеновичем Левицьким боронив ЛНВ — “що там Грушевського статті — геніальний публіцист — коли б тільки язык” [400].

Підсумовуючи, треба відзначити, що занадто гостра критика М. Грушевського на “Історію України-Русі” М. Аркаса, пояснювалася особистою вдачею історика, а не якимись меркантильними інтересами. М. Грушевський, на нашу думку, не хотів і не збирався ображати нею конкретно автора, або редактора В. Доманицького. В розпалюванні пристрастей довкола рецензії активну роль відіграли й інші опосередковані учасники конфлікту. В той же час не треба перебільшувати значення знаного історика і науковця Михайла Сергійовича Грушевського і його впливу на стосунки серед еліти українського культурно-національного руху. Конфлікт був зумовлений складними політичними обставинами на наддніпрянській Україні, цензурними переслідуваннями, слабкістю й нечисельністю української інтелігенції, браком конкуренції між різними часописами, малим ринком збуту українських видань. У таких умовах, говорячи словами того ж Михайла Сергійовича, кожна “громадська чи національна робота не може обійтися без того, щоб кому-небудь не зробити прикрості, не наступити комусь на боляче місце” [401].

Коментар до тексту розділу

1. Стебницький Петро Януарійович (псевд. П. Смуток та ін.; 1862—1923) — український громадсько-політичний діяч, публіцист. Очолював українську громаду в Петербурзі,

місцевий осередок ТУП. Співпрацював з часописами “Киевская старина”, “Рада”, “Украинская жизнь”, ЛНВ.

2. Треба зауважити, що кийвська громада на той час не була монолітною. Українці “малоросійського” напрямку гуртувалися навколо журналу “Киевская старина”. З їх репрезентантами О. Левицьким і В. Науменком М. Грушевський був у досить натягнутих стосунках, але натомість його дуже підтримували в той час “віковці” (працівники видавництва “Вік” О. Лотоцький, С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський).

3. “Літературно-науковий вісник”, місячник (1898—1906 у Львові, 1907—1914 і 1917—1919 у Києві, 1922—1932 знов у Львові), заснований за почином М. Грушевського як видання НТШ (з 1905 р. — “Українсько-Руської Видавничої Спілки”) на базі журналу “Зоря” (видання НТШ) і “Житє і Слово” (видання І. Франка). До складу редакції, крім М. Грушевського (головний редактор), входили І. Франко, О. Борковський і О. Маковей. Останні два скоро відійшли, а на їх місце прийшов В. Гнатюк. Фактично редактором “ЛНВ” першого львівського періоду був І. Франко, надрукувавши в ньому велику кількість власних поезій, оповідань, повістей, літературно-критичних та статей на історичну тематику, рецензій і притягнувши до співробітництва літературні сили з усіх українських теренів. Завдяки невтомній праці І. Франка “ЛНВ” став найвизначнішим на той час літературно-науковим журналом, навколо якого єдналися поруч із старшими (Г. Барвінок, О. Кониський, Д. Мордовець та ін.) і молодші письменники (В. Винниченко, М. Вороний, Б. Грінченко, І. Тобілевич, А. Кримський, В. Леонтович, В. Самійленко, Л. Старицька-Черняхівська, Л. Українка, К. Гриневичева, П. Карманський, Ю. Кміт, Б. Лепкий, О. Маковей, Л. Мартович, В. Пачовський, В. Стефаник,

М. Черемшина, М. Яцків, О. Кобилянська та ін.). Після революції 1905 р. в Росії, коли відкрилися можливості для появи української преси, М. Грушевський переніс “ЛНВ” до Києва, перебравши тут на себе з уваги на хворобу І. Франка всю редакційну працю. Щоб уможливити поширення “Літературно-наукового вісника” в Галичині й на Буковині, його пересилали в аркушах до Львова й опрацювали в палітурні Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Сам Михайло Грушевський містив, крім белетристичних творів за підписом М. З. (Михайло Заволока — його псевдонім з молодих літ), публіцистичні статті, звідомлення, рецензії тощо. Крім нього і багатьох згаданих співробітників, у журналі брали участь С. Черкасенко, Г. Чупринка, Д. Лукіянович, О. Грушевський, М. Залізняк, В. Липинський, А. Ніковський, М. Порш, М. Садовський, М. Стасюк, І. Фещенко-Чопівський, К. Широцький, В. Дорошенко, І. Джиджора, М. Євшан, Є. Левицький, М. Лозинський, М. Мочульський, Л. Цегельський та ін.

4. “Вік” — видавництво, засноване в Києві 1895 року за участі О. Лотоцького, С. Єфремова, В. Доманицького, Ф. Ма-тушевського, В. Дурдуківського, до них приєдналися В. Прокопович та ін. Існувало до 1918 року. Видало, незважаючи на важкі цензурні умови, 140 назв (560 000 примірників) белетристичних і популярних книжок. Особливо важливі видання українських класиків і тритомової “Антології української літератури”.

5. Джиджора Іван Миколайович (1880—1919) — український історик, громадський діяч, публіцист. Учень М. Грушевського; родом із Підгаєччини (Західне Поділля). Дійсний член НТШ, співробітник його видань. Як публіцист друкувався в “Ділі” й “ЛНВ” (псевдонім Ignotus). У 1919 -військовий комендант Рави-Руської. Праці Джиджори присвячені майже

виключно історії Гетьманщини XVIII сторіччя (з доручення Археологічної Комісії НТШ Джиджора студіював архівні матеріали в Москві). Друковані в “ЗНТШ” розвідки “Україна в першій пол. 1738 р.” (1906); “Реформи Малорос. Колегії на Україні в 1722—1723 рр.” (“Наук. зб.” 1906) та ін.

6. Тищенко Юрій (псевдонім Сірий; 1880—1953), видавець, книгар, публіцист і письменник, народився в Бердянському повіті Таврійської губ. 1907—1918 у Києві провадив справи Української Видавничої Спілки, НТШ, ЛНВ, та ілюстрованого тижневика “Село” (1909—1911) і “Засів” (1911—1912); завідував книгарнями НТШ у Києві, Харкові й Катеринославі; редагував і видавав книжки у видавництві “Лан” (1909—1914), з В. Винниченком і Л. Юркевичем заснував видавництво “Дзвін”, був співзасновником видавництв “Український Учитель” (1917—1919), що видавало журнал “Світло” та “Українська Школа”. За браком паперу в Україні Тищенко переніс у 1919 році видавництва “Дзвін” й “Українська Школа” до Відня, де видав і перевіз в Україну 11 вагонів українських підручників, якими користувалися в народних школах аж до 1925 року. З 1920-их років у Чехословаччині; мав видавництво і книгарні в Ужгороді, Перечині й у Празі. З 1949 року - в США; видавав книжки для дітей; заклав спілку “Ю. Тищенко та А. Білоус”, яка видала “Твори Лесі Українки” у 12 томах. Загалом Тищенко видав близько 200 назв книжок; він також — автор оповідань, популярних видань тощо.

7. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна (1868—1941) письменниця, літературний критик, громадська діячка. Друкувалася у виданнях: “Зоря”, “Правда”, “Житє і слово”, ЛНВ. У 1912—1914 рр. — член редакційного комітету ЛНВ.

8. Козловський Всеволод (1877—?) — громадський діяч родом із східного Поділля, бібліотекознавець, секретар першого

українського щоденника в Києві “Громадська думка” (1906), згодом на еміграції у Львові; у 1914—1917 рр. — секретар Союзу Визволення України, у 1918 — секретар українського посольства в Берліні. Повернувшись в Україну, працював у Всенародній Бібліотеці України (тепер Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського), в 1930-х роках переїхав до Алмати (Казахстан).

9. Партикуляризм — прагнення окремих діячів держави до відособлення, до недоторканності місцевих, приватних прав, привілеїв на шкоду загальнодержавній владі.

10. Матушевський Федір (1869—1919) — визначний громадський діяч і публіцист, родом із Сміли, один із засновників видавництва “Вік”, редактор першого українського щоденника на Центральных і Східних Землях “Громадська Думка” (1906), співробітник “Ради”, журналів — “Киевская старина”, “ЛНВ”, “Украинская Жизнь” та ін.; редактор кооперативного органу “Комашня”. Діяч ТУП, згодом Радикально-Демократичної партії і УПСФ, член Центральної Ради, у 1919 р. — посол УНР до Греції, де й помер. Найважливіші літературні праці: “Жертвы переходной эпохи” (про А. Свидницького), “В. Антонович у світлі автобіографії та даних”, низка нарисів про Т. Шевченка; “Із щоденника українського посла” (у збірці “З минулого”, т. I. — Праці Українського наукового інституту у Варшаві. — Т. 48. — 1938).

11. Хоткевич (псевдонім Галайда) Гнат (1877—1938) — визначний письменник, мистецтвознавець, композитор, театральний і громадсько-політичний діяч, родом із Харкова. По закінченні Харківського технологічного інституту (1900) працював залізничним інженером. Ще будучи студентом влаштував 1899 року виступ кобзарів і лірників на XI архео-

Гнат Хоткевич. Фото

логічному з'їзді в Харкові. За участь у керівництві політичним страйком у 1905 році був переслідуваний і в 1906 році мусив емігрувати до Галичини, де оселився спочатку у Львові, а потім у Криворівні; об'їхав з концертами українських народних пісень у супроводі бандури всю Галичину й Буковину; 1909 року заснував у с. Красноїлові Гуцульський театр.

Повернувшись 1912 року до Харкова, Хоткевич включився в літературне й мистецьке життя: виступав з лекціями, у 1901 році заснував перший в Україні робітничий театр, який протягом трьох років дав понад 50 вистав, переважно української класики; з лютого 1913 року став редактором літературного журналу "Вісник культури і життя". Знову переслідуваний на початку Першої світової війни і висланий 1915 року за межі України, оселився у Воронежі, де жив до революції 1917 року. До більшовицької окупації України Хоткевич поставився вороже, але з 1920 року активно включився в літературно-мистецьке життя. У 1920—1928 роках викладав українську мову й літературу в Деркачівському зоотехнікумі, пізніше керував класом бандури в Харківському музично-драматичному інституті.

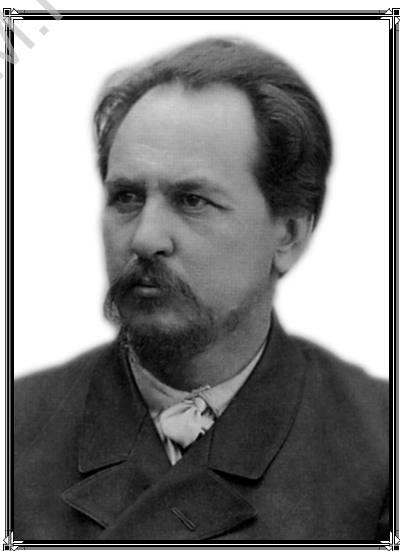
“ВАШИМ ТАЛАНТОМ МОЖНА НАВИКИ ПРОСЛАВИТИ СЕБЕ І НАШУ МУЗИКУ, І УКРАЇНУ”: АРКАС І ЧИКАЛЕНКО

Нам важливо дізнатися про Євгена Чикаленка якомога більше, адже своєю діяльністю Євген Харлампійович був взірцем для Аркаса. Неспроста у складних життєвих ситуаціях Микола Миколайович неодноразово звертався до земляка, просив пораду та допомогу, адже Чикаленко, нащадок козацько-хліборобського роду, був родом із херсонських степів, із села Перешори.

Чикаленко був степовим козаком: статним, вродливим, густочубим, високочолим і лагіднооким. Він — людина розважлива, ділова, багато передумав про долю своєї нації, часом вагався і сумнівався в ній, але ніколи не зраджував.

Відомо, що на формування світогляду Євгена Чикаленка визначальний вплив мали тривалі Єлисаветградські юнацькі спілкування. В тамтешньому земському реальному училищі він сидів за однією партою з Панасом Тобілевичем (у майбутньому — окраса української сцени Панас Саксаганський). Пощастило йому і в іншому: в Єлисаветграді,

Євген Чикаленко. Фото

містечку над Інгулом жили (або часто тут бували) Іван Тобілевич (Карпенко-Карий), Марія Заньковецька, Марко Кропивницький, Михайло Старицький, родина Русових, Тарковські, Панас Михалевич, Микола Садовський.

Знаний був Євген Чикаленко і як помітний теоретик і практик сільського господарства, автор популярної брошури “Розмови про сільське господарство”. *“Розмови”*, — писав дослідник, — *селяни читали з не меншою цікавістю, ніж Шевченків “Кобзар”* (був Євген Чикаленко також автором просвітницької книжки, що пропагувала в широких масах українську мову).

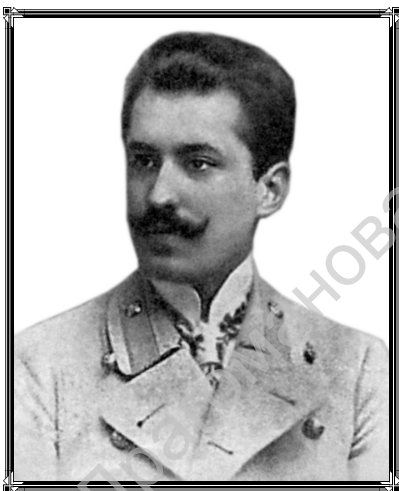
Як і Микола Аркас, Євген Чикаленко навчався в одеському пансіоні англійця Рандаля. Саме тут пробуджуються у нього національні почуття: великою мірою цьому сприяли і викладачі — Петро Ніщинський та історик Леонід Смоленський. Згодом Чикаленко продовжує навчання в Єлисавет-

Єлисаветград: міський театр. Кінець ХІХ сторіччя

градському реальному училищі. Там Євген познайомився і навіки подружив з Панасом Тобілевичем (Саксаганським) та його братами — Іваном (Карпенком-Карим) та Миколою (Садовським).

Звісно, частим гостем у Чикаленка був і Микола Аркас не лише в Єлисаветграді, а й в Одесі 1900 року: на той час тут була велика українська громада — Євген Чикаленко, Амвросій Ждаха, Михайло Комаров, Микола Вороний,

Дмитро Дорошенко. Фото

Сергій Шелухін. На фото серед світочів української літератури майже поруч з Є. Чикаленком стоїть Микола Аркас, яке в липні 1903 року зробив відомий фотограф Хмелевський у дні відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві.

Відомий український історик та громадсько-політичний діяч Дмитро Дорошенко (1882—1951) підкреслював, що праця на ниві українського політичного життя стала життєвим кредо і громадянською позицією Євгена Харлампійовича, називав його відданим слугою українства, котрий підпорядковував йому власні життєві пріоритети. Дмитро Дорошенко писав:

“В історії національного відродження небагато можна знайти людей, які, ставши на шлях служіння українській ідеї, так глибоко перейнялися нею, що все своє життя, всі інтереси, всі помисли присвятили виключно їй, цій

ідеї. Можна без усякого перебільшення сказати, що поза українською справою, без зв'язку з нею, ніщо Чикаленка не тішило і не смутило”[402].

Висвітлювали громадські заслуги Є. Чикаленка й інші сучасники, даючи при цьому їм високу оцінку, називали Євгена Харлампійовича уособленням епохи українського національного руху початку ХХ сторіччя, центральною фігурою передвоєнного періоду, котра втілювала в собі легальну і нелегальну роботу, вабила сучасників яскравою індивідуальністю.

Найбільш об'єктивну характеристику Є. Чикаленку дав його молодший сучасник, відомий громадсько-політичний діяч В'ячеслав Прокопович, який висловився про свого ідейного однодумця так: *“Не був він вождем національним, великим політичним діячем, улюбленим трибуном народним, славнозвісним письменником, прославленим в боях ватажком війська. Він — визначна людина, талановитий літератор, щедрий меценат, великий патріот і громадянин”[403].*

В. Прокопович називав Є. Чикаленка людиною твердої волі, незламної й активної енергії, яка притягувала своїм магнетизмом представників різних поколінь. Його київський будинок на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 56 на початку ХХ сторіччя став справжнім острівком українства, своєрідним політичним і духовним центром тодішнього громадського життя. У ньому відбувалися збори ТУП, його ради, розроблялися плани та стратегія діяльності українців, а знамениті й популярні “понеділки” Євгена Харлампівича збирали громадсько-політичних і культурних діячів із Наддніпрянської України та Галичини, об'єднували їх спільними ідеями.

Проясень. *Прокопович В'ячеслав (1881–1942), політичний і громадський діяч, педагог, публіцист і історик;*

походив із стародавнього козацького роду, народився в Києві в родині священника. Після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету був учителем історії у Київській державній гімназії, пізніше звільнений за "українофільство", вчителював у приватній гімназії, а потім працював як вчений бібліотекар у Київському міському музеї. Після 1905 р. діяч Української Партії Радикал-Демократів, згодом ТУП; редактор журналу "Світло", автор статей в українській пресі, зокрема в "Раді" (під псевдонімом С. Волох). У 1926—1939 — голова Ради Міністрів УНР в екзилі; з жовтня 1939 до 1940 — заступник голови Директорії і Головний отаман УНР. У 1925—1939 — редактор журналу "Тризуб", що виходив у Парижі. Помер і похований у Бесанкурі під Парижем.

В'ячеслав Прокопович. Фото

З часом ширшають Чикаленкові життєві шляхи, а разом з тим світоглядні обрії. У Києві Євген Харлампійович знайомиться з професором-істориком Володимиром Антоновичем, а навчаючись у Харківському університеті, — з революційно налаштованою молоддю, зокрема з народником Володимиром Мальованим, стає учасником студентської Драгоманівської громади, тобто підпадає під вплив учення нашого славнозвісного європейця-енциклопедиста. Проте закінчити університетський курс навчання

не вдається, бо Євген Чикаленко потрапив до жандармерії, і за політичні переконання був позбавлений права проживати в Харкові, Києві, Москві та Петербурзі. А місцем трирічного заслання стали його рідні Перешори.

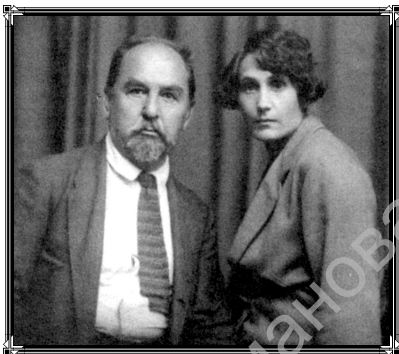
Ще в Харкові він побрався з лубенчанкою Марією Садик з князівського роду Садикових, і вони разом поїхали господарювати до дядькового маєтку в село. Бездітний Петро Чикаленко заповів маєток і чималий шмат землі небожу Євгенові, котрий і виявив свій хазяйський хист землевласника, почавши науковий обробіток ґрунту і планомірну боротьбу із посухами. Мав великий авторитет серед селян, бо і їм передавав агрономічний досвід, крім того, розмовляв українською у родинному побуті і, звісно, з односельцями, що було тоді рідкістю в “панському” середовищі.

“Весною 1895 року, — писав у “Спогадах” Євген Харлампійович, — поховавши у Перешорах восьмирічну дочку свою, я рішив поставити їй пам’ятник не на могилі, як звичайно ставиться, а вшанувати її пам’ять чимсь корисним для громадянства. Я постановив усю її частину, яка б їй припадала як посаг, ужити на громадські цілі. Вважаючи найпотрібнішою книжкою тоді зв’язно написану історію України, хоча б і на російській мові, я вніс в редакцію “Киевской старины” тисячу карбованців на премію за найкраще написану історію України в одному томі, призначену для середнього читача, приблизно з освітою народного учителя, бо тоді не було у нас такої історії, як історія України Аркаса чи Грушевського, які змогли з’явитися на світ тільки після революції 1905 року”[404].

Тим часом Є.Чикаленко і сам пише “Розмову про сільське господарство”, де викладає свій досвід. Праця складалася з п’яти книг: “Про засуху. Чорний пар та плодозміни”, “Сіяні

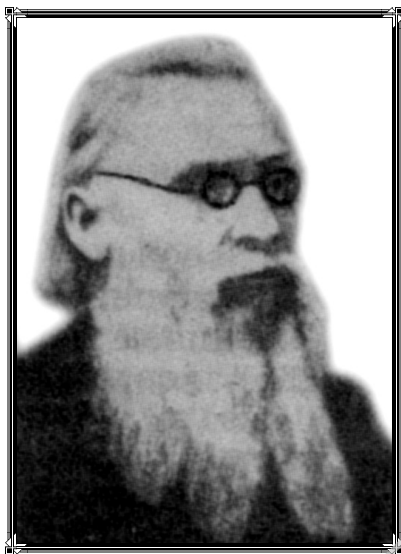
трави, кукурудза та буряки”, “Виноград”, “Сад”, “Коні, скотина, вівці та свині” — побачила світ 1897 року в Одесі. Згодом автор повторив наклад у Санкт-Петербурзі, і загальна кількість примірників книжок досягла п’ятисот тисяч! Небачений доти попит і великий успіх книжки як серед селян, так і поміщиків. Як землевласник Микола Аркас не раз користувався порадами Чикаленка, у його бібліотеці були всі видання Євгена Харлампійовича.

Євген Чикаленко з дружиною.
Фото.

А як меценат Євген Чикаленко засновує фонд допомоги українським письменникам імені відомого прозаїка і публіциста Данила Мордовця, оплачує гонорари літераторам, яких друкує “Киевская старина”. Михайло Грушевський оголошує збір грошей для будівництва Академічного дому у Львові для студентів — наддніпрянців, і Чикаленко офірує на це 25 тисяч рублів [Значно пізніше, а саме 1930 року, на Академічному домі з’явиться меморіальна дошка з ім’ям Євгена Чикаленка. — В. Ж.]

Проясень. *Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич (7 (19)XII 1830— 10 (23)VI 1905), український і російський письменник, публіцист та історик, із старовинного українського козацького роду, що оселився на Дону; закінчив Петербурзький університет (1854) і працював у Саратові редактором газети, цензором; служив на відповідальних посадах у Міністерстві внутрішніх справ і шляхів сполучення. У 1886 — вийшов у відставку. У ранній творчості належав*

Данило Мордовець. Фото

до радикальної інтелігенції, потім перейшов до критики поглядів В. Белінського і М. Чернишевського (роман "Знаменія времени", 1869). Літературну діяльність почав віршованим перекладом на українську "Краледворського рукопису". Також написані українською мовою романтична поема "Козаки та море" (1859), історичне оповідання "Дзвонар", "Солдатка" (1859), "Старці" (1885), романи "Дві долі", "Семен Палій" та інші; ро-

мани російською мовою на українські теми: "Сагайдачний", "Царь и гетман" та інші. Великий вплив на Мордовця щодо вибору української тематики та її висвітлення мало дворазове перебування його в Україні (1883 і 1886) та знайомство з Г. Шевченком, "Кобзар" якого він рецензував (1860) і писав про зустрічі з ним у спогадах "Из прошлого и пережитого" (1902), та М. Драгомановим і М. Костомаровим. Найважливіша з історичних праць Мордовець — "Гайдамачина" (1870). Мордовця багато сприяв виданню творів українських письменників у Петербурзі, боронив український театр від нападів російської преси. Помер у Кисловодську, похований у Ростові-на-Дону.

Разом з тим Євген Чикаленко встигає вести сільське господарство, а коли випадають вільні дні — відвідує столиці.

Зокрема, в Санкт-Петербурзі завдяки старанням Чикаленка виникає Українська громада. 1897 року в ній було тільки шестеро, потім громада зросла, а з головою громади Петром Стебницьким заприятелював на все життя. Коли М. Аркас зіткнувся з труднощами підбору ілюстрацій до своєї “Історії України-Русі” то звернувся за допомогою до Євгена Чикаленка, який мав друзів у всіх куточках Російської імперії: *“Знайди мені тепер у Петербурзі впливових людей у тому... столичному бюрократичному багні”* [405].

До речі, саме з їхнього листування можна дізнатися багато цікавих фактів ставлення М. М. Аркаса до проблеми українського державотворення. Пишучи “Історію України-Русі”, М. Аркас намагався якомога правдивіше змальовувати ті чи інші історичні факти, які мали вагомий вплив на подальшу історію України. І цікаво, що саме в листах до того ж таки Є. Чикаленка знаходимо такі слова: *“Всі землі перейдуть у руки народу, до того діло йде”* [406]. Ці слова написані М. Аркасом з позицій притаманних йому демократичних поглядів, тому і зрозумілим стає ставлення простих людей до пана Аркаса: *“Тут, у своєму маєтку в миколаївському селі Христофорівці, Микола Миколайович Аркас писав і лібрето опери, бо селяни часто розповідали про гірке життя-буття своєму благодійнику-пану і він занадто переймався їхніми болями, багато допомагав дітям — і словом, і ділом. Чи ж то не дивно, що знав він напам'ять вірші того, хто писав про “катів вінчаних”, які, “мов пси голодні, за маслак гризуться знову”* [407].

А в рідному селі Перешори Євген Чикаленко заснував бібліотеку для селян, скуповував українські книжки, зокрема “Кобзар” Тараса Шевченка, книжки Бориса Грінченка та інших

українських письменників. Влітку в Є. Чикаленка гостюють, живуть і працюють українські письменники, громадські діячі Михайло Комаров, Олександр Кониський, Сергій Єфремов. Саме вони залучають Чикаленка до Всеукраїнської загальної організації, з якої, власне, і почалися українські політичні партії. 1900 року він переїздить на постійне зимове мешкання до Києва, купує неподалік від Яготина в селі Кононівці 1 100 десятин землі, де хазяйнує влітку, але навідується і до Перешорів. Саме в Києві повносило розквітає організаторський хист Євгена Чикаленка, його доброчинність, політично-національне спрямування діяльності. Саме до Києва, до Чикаленка й поспішав Аркас у тяжкі, проблемні періоди життя.

*Фото київського будинку
(тепер вул. Саксаганського,
91), де жив Євген Чикаленко*

Через рік Євген Чикаленко винаймає квартиру в будинку, який зберігся і донині, по київській вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 91 (тепер Саксаганського) зумисне поряд з цитаделлю корифеїв: оселями Михайла Старицького, Миколи Лисенка, родини Косачів. В народі цей квартал називали “Українським”; від 1902-го завідує українською книгарнею редакції часопису “Киевская старина”, а від 1905-го стає власником книгарні.

Часто до Євгена Чикаленка зверталися з різних регіонів України з проханням

знайти українця на ту чи іншу посаду. Коли ж Микола Аркас відкрив школу з українською мовою викладання, від звернувся до Чикаленка з проханням підшукати когось, хто виховував би дітей в українському дусі, знав народні та церковні традиції, а також став вихователем для його десятирічного сина Миколи:

“Ось яке діло: це батьки мої содержували школу у селі своєму з 1863 року, як вона перейшла до мене, то я з 1906 року повикидав московськи підручники і діти гарнесенько (далеко краще ніж ранім) вчилися по наших, усе йшло гаразд, поки був старий справник і урядник, перемістили справника, урядника вбито, настали нови і зараз полетів донос у Одесу, школу зачинено з того приводу що я не мав відповідного дозволу начальства, діти залишилися без науки, я почав клопотати і оце відібрав дозвіл содержувати на власни гроши начальну школу по закону 1874 року, але ось у чому лихо: я б бажав щоб уся праця моя за ці три роки не загинула марно і щоб вчитель який буде у школі був би б наш свідомий українець що навчаючи дітей хочь не рідною мовою, чого вимага начальство, він не давав би б їм забувати її і виховував би б з дітей справжних українців у нас такого чоловіка трудно знайти, до Вас у редакцію завше звертаються люди шукаючи якої посади. Чи не посовітували б Ви міні кого. Час не терпить. Інспектор народних шкїл вимагає щоб я як скорше сповістив його хто буде за

вчителя, діти гуляють, не вчать, батьки прохають поспішити з цією справою, а я нічого не вдію, нема такої людини. Умова така: дітей у школі бува 40-50 чол. хлопчиків і дівчат, курс звичайної початкової російської школи (так вимага інспектор народних училищ раніше ці три роки програм був чисто української школи) але треба щоб добре знав нашу мову і проводив би б, хочь нишком, чигання, писання, навчання виршів і т.п. по українськи. Треба щоб був не жонатий чоловік, бо помешкання не велике. Треба щоб любив рідний край, дітей і свою справу” [408].

Євген Чикаленко відгукнувся на прохання Миколи Аркаса і одержав вдячну вісточку:

“Вельмишановний Євгенію Харлампієвичу! Ви радили познайомитися з А. В. Крижановським. Скоро він оселився у Миколаєві і ми стрілися з ним то й познайомились, цю зиму буде де і з ким побалакати і почути рідну мову, а то в нас на це дуже дуже велика бідність.” [409].

Серед тих, хто оточував Аркаса і спілкувався з ним, мало хто розумів, навіщо синові адмірала з грецьким родоводом усі ці вболівання за гнану українську мову, заборонену українську ідею. Микола Аркас же вважав, що *“трудно у таку годину, у таку добу зостатися байдужим до усього і мислити тільки за себе” [410].*

В одному з листів до Євгена Чикаленка Аркас писав:

“Воно, безперечно, пусте діло — бідкання одного маленького чоловічка проти того, як бідкається уся рідна людність із своїм лихом, але боляче, що не маю спроможности запобігти тому лихові і помочи у важких обставинах дорогої справи. Здається, усьому б допоміг...” [411].

Та основна заслуга Євгена Чикаленка полягає у підтримці українських видань поступовців, які дозволено було видавати по 1905 рокові, — “Громадської думки” і “Ради”, вона щоденно виходила у світ майже дев’ять років. Справа в тому, що в один із періодів видання “Ради” перед Євгеном Чикаленком як редактором постало питання про збільшення її ціни. І тоді він знайшов, на його думку, найкращий вихід — дати додатком до газети книжку М. Аркаса: *“Треба збільшити ціну до 8 руб., це передплатників не злякає і не віджене, бо ми дамо додатком 3-рублеву “Історію” Аркаса, якої він нам подарував 1 500 примірників”* [412].

Євген Чикаленко пише Миколі Аркасу про свої видавничі плани: *“Дякуючи Вашій книжці ми зможемо видавати газету, бо сподіваємося, що їх охоче будуть виписувать через таке приложення, та й книжка Ваша попадає в руки таких підписників, які не можуть купить книжки, або не цікавляться нею, бо не бачили її”* [413].

Доречно наголосити, що саме рішення Євгена Чикаленка зробити піар-рекламу Аркасової “Історії України-Русі” у всеукраїнській газеті ще більше погіршило взаємовідносини з Михайлом Грушевським: *“...Тепер оддалився й М. Грушевський, образившись, очевидно, що рішено дати додатком “Історію” Аркаса”* [414].

Уже як спомин про Миколу Аркаса та його справи Євген Чикаленко вмістив інформацію у газеті “Рада” від 13 березня 1910 року, відзначаючи роковини смерті: *“Мені доводилось бачитися з тими селянами (приходили за 15 верстов, щоб побувати у “Просвіті” на літературних вечірках) і багато гомоніти з ними про рідні справи і про школу. Досить розвинені й національно свідомі, вони із задоволенням оповідали мені про успіхи дітей у школі, завжди добавляючи: “Спасибі Миколі Миколайовичу за турботу про нас, не нарадуємося тепер, дивлячись на свою дітвору, як вона охоче йде до школи.” Та й не дивно, що селяни так казали, бо діти за рік поспівали в науці стільки, скільки у школі з російською викладовою мовою й за три роки не навчували. Але темні сили в останні роки чого тільки не змели — змели вони і школу Миколи Миколайовича Аркаса, за якою він так тяжко побивався. Кореспондент. — П. Недоля”.*

До яких тільки заходів не вдавався Чикаленко, аби газета, яку він фінансово підтримував, потрапляла до читача: вкладав у неї власні кошти, брав у банках кредити, а потім сушив голову, як повернути. У скрутну годину Чикаленко повідомляє й М. Аркасу про те, що влада заборонила випускати часопис “Селянин” і прохає Миколу Миколайовича допомогти видаватися в Миколаєві:

“Нехай знають, що така потреба є, нехай хоч історія потім скаже, що ми не мовчали, а добивались свого права” [415].

У наступному листі Євген Харлампійович стверджує, що вірять Аркасові:

“Певен, що й Ви скажете, що тепер остались без газет — се значить убить на довгі роки рух. Се значить, дати нашим

ворогам ще один довод, що український рух не єсть потребою мас, а вигадка купки українофілів-сепаратистів, а у приятелів убить всяку енергію: надію на скоре культурне відродження наше” [416].

Микола Аркас підтримав задум земляка й відповів Євгену Чикаленку як істинний український патріот і однодумець:

“Спочатку і на селі дивились якось ніяково на наші часописи, а тепер охоче беруться за них, а рік праці у цьому зробить багато” [417].

Проясень. *“Селянин” — журнал, присвячений переважно інтересам селян, виходив у 1903—1905 роках за фінансової підтримки Є. Чикаленка спочатку в Чернівцях (редактор Л. Козут, фактично — Д. Антонович), з 1904 року — у Львові (видавець М. Ганкевич, редактор С. Вітик). Вийшло 32 номери.*

Душевний тогочасний стан добровочинця Чикаленка передає його лист до Андрія Ніковського:

“Я давно кажу, що я не вірю в будучність нашої нації, нації рабів. Народ з такою благодатною почвою і кліматом, без натуральних границь, мусить загинути од натиску сусідів. У нього не виробилось самодіяльності, сили опиратися ворогам. В самі найкритичніші моменти в історії він починає внутрішню боротьбу, власне боротьбу особисту, за булаву; се нація, у которой анархізм доведений до абсурду — до абсолютизму. “L’Ukraine c’est moi”

Євген Чикаленко з родиною на лоні сільської природи. Фото

(“Україна — це я” — з французької мови) — се девіз багатьох українських діячів в історії і тепер. У нас перше всього на думці “я”, а громадські інтереси тільки декорація! Але в житті я держусь правила: “А ти, Мацьку, грай!” Будем грати, скільки стане сили, а після нас нехай грають інші, але пісня наша буде та сама” [418].

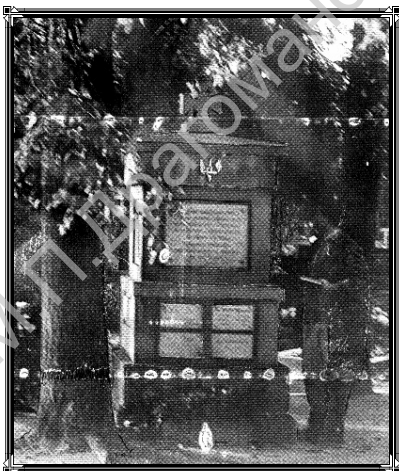
29 червня 1929 року Євген Чикаленко помер у Празі. Перед смертю попросив, щоб його прах колись розвіяли в дорогих йому Перешорах. Бібліограф і літературознавець Володимир Дорошенко у передмові до “Спогадів” про Чикаленка написав: *“Тіло Чикаленка на його жадання спалили в крематорії. Умираючи, він просив, щоб попіл вивезли на Україну по її визволенні і там розсипали по полю. Урна з прахом зберігалася в Музею визвольної боротьби України в*

Празі. Вона щасливо вціліла під час бомбардування музею в березні 1945 року, але, мабуть, була знищена більшовиками в 1948 році, коли комуністичний уряд "подарував" збірки Чикаленка музею Академії наук УРСР"[419].

Насправді було трохи не так, чого не міг знати Володимир Дорошенко, перебуваючи то у Львові, то в еміграції в США. До 1945-го урна з прахом могутнього степовика й справді старанно зберігалася: вона була у відомо-

му празькому Музеї Визвольної Боротьби України. Усвідомлюючи, що прихід радянських військ нічого доброго меморіалу не принесе (так воно насправді й трапилося: нові окупанти експозицію розгромили), пражани-українці поховали останки Євгена Чикаленка в колумбарії на Ольшанському цвинтарі у Празі. Й донині зберігся напис на стіні колумбарію: *"Дорогим товаришам, яким доля не судила повернутися на Батьківщину. Персонал*

Прах Євгена Чикаленка похований у колумбарії Ольшанського цвинтаря у Празі

Української господарської академії, рік Божий 1933".

...Безсумнівно, листування Є. Чикаленка і М. Аркаса, їхня довгорічна співпраця є прикладом порідненості двох особистостей — духовно багатих, непересічних, відданих Україні. Їхнє життя і творчість це не тільки те, щі ми тепер вивчаємо і досліджуємо, а й чим живе нинішнє і житиме прийдешнє покоління, збагачує світогляд і плануючи майбуття.

“АРКАС ЗУМІВ РОЗКАЗАТИ ІСТОРІЮ СВОГО
НАРОДУ З ВЕЛИКИМ
ПОЧУТТЯМ ЛЮБОВІ ДО НЬОГО”:
АРКАС І ЛИПІНСЬКИЙ

Проясень. Мало хто з українців знає, що село Русалівка Маньківського району на Черкащині пов'язана з долею В'ячеслава Казимировича Липинського (1882–1931) – українського історика, визначного мислителя, ідеолога українського консерватизму. Неспроста Павло Скоропадський назвав його “символом єдності української нації й сили Української Держави” [420].

В'ячеслав Липинський. Фото

Дехто з етнологів твердить, що національна приналежність людини визначається виключно за кров'ю, далеко не останню тут роль відіграє дух. У випадку ж з В. Липинським дух відіграв вирішальну роль, адже назвати цього уродженого польського шляхтича неукраїнцем просто язик не повертається.

Народився В'ячеслав Липинський у селі Затурцях Володимирського повіту (тепер Володимир-Волинський район) на Волині 5 (17) квітня 1882 року. Початкову освіту здобув у

*Місце, де в Русалівці був маєток дядька Липинського —
Адама Рокицького. Фото*

гімназіях Житомира, Луцька. У Києві в 1890-х роках існував відомий український салон-гімназію Требінської, куди було віддано до навчання й молодого Липинського. Там він потрапив в оточення українського Олімпу — Орест Левицький, Євген Чикаленко, Микола Василенко, Василь Доманицький, родина Олександра й Софії Русових, Микола Лисенко, Марія Заньковецька, Панас Саксаганський. Зустрічі з ними позитивно вплинули на формування духовного світогляду молодого Липинського.

Закінчивши гімназію у Києві, Липинський служив у драгунському полку в Кременці, на Тернопілі, студіював у Кракові й Женеві агрономію, філософію й історію. З часом В'ячеслав Липинський повернувся в Україну й оселився в селі Русалівка. Тут був маєток його дядька по матері Адама Аполлінарійовича Рокицького, там в юні роки не раз побував В'ячеслав, милуючись краєвидами

Маньківського краю. А в липні 1913 року отримав від Рокицького в довічний спадок Русалівські Чагарі: у майновому вимірі це було 160 десятин землі із загальної кількості 802, якими володів А. Рокицький. Земля була далеко від села — за п'ять кілометрів, та незабаром В. Липинський звів садибу та заснував свій хутір.

В'ячеслав Липинський підтримував дружні стосунки з Василем Миколайовичем Доманицьким і їздив із Русалівки на його батьківщину в село Колодисте Звенигородського повіту (нині Тальнівського району на Черкащині).

У Русалівці В'ячеслав Липинський збирався жити до останніх днів: тому зводив господарство надійно й доботно, з розмахом. Перевіз туди свій архів та рукописи, краківську бібліотеку: місцеві старожили переказують, що в нього була найбільша приватна книгозбірня в Україні з питань історії та соціології. Саме тут, у Русалівці, 1914 року В. Липинський отримав повідомлення про обрання його дійсним членом Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові. Тут написав свої знамениті “Листи до братів-хліборобів”, тут же почав працю над “Історією України”, закінчив другий том альманаха про польсько-українські культурні зв'язки.

Господарюючи на хуторі й працюючи на землі, В. Липинський не кидає і творчого пера, з-під якого виходять організовані ним для хліборобів доповіді, публіцистичні статті, редактовані журнали та історичні праці: “Данило Братковський, суспільний діяч і письменник XVII ст.”, “Генерал артилерії Великого Князівства Руського (з архіву Немировичів)”.

У той самий час В. Липинський пише історичну монографію про Михайла Кричевського — чигиринського і київського полковника, сподвижника Богдана Хмельницького - “Два моменти з історії пореволюційної України”. Живучи в

“глибинці”, В. Липинський поновлює контакти з тодішніми емігрантами з Великої України, бере участь у нарадах, що відбувалися у Львові. На основі тих нарад пізніше було організовано перше видання “Союзу Визволення України”. Участь і роль В. Липинського в цій справі також чекає на свого дослідника.

У Русалівці В. Липинський сподівався владнати й особисте життя: він чекав приїзду до маєтку на Чагарах дружини і доньки. Та плани на безтурботне творче життя в українській глибинці порушила Перша світова війна: В. Липинського призвали до армії. А тим часом його маєток у Русалівці — з архівом, унікальними книжками, рукописами — на початку 1918 року місцевий люд безцеремонно пустив за вітром. Щоправда кучер Липинського Левко Зануда, намагався зупинити свавілля і врятувати майно історика, церкву на пагорбі, яблуневий сад — за що поплатився життям. У еміграції В'ячеслав Липинський присвятив Левкові Зануді свою найбільшу історичну працю “Україна на переломі”.

З початком Першої світової війни В. Липинський служив кіннотником у царському війську, під час польових маневрів тяжко захворів і до кінця війни перебував у Полтаві. 1917 року В. Липинський самочинно зукраїнізував військову частину, де служив, але його почин не знайшов підтримки в Центральній Раді, де до нього, як до поміщика й несоціаліста, ставилися з недовірям. Це призвело до першого розчарування В. Липинського в “революційній демократії”, яку він пророчезатаврував, як “недозрілу до будівництва Української держави”.

З приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського В. Липинському запропонували очолити посольство України в Австрії, на що він і пристав. На прохання Директорії і з почуття патріотизму В. Липинський залишався на цьому посту й далі.

Однак пізніше, мандруючи Україною, він побачив безлад, який настав з приходом соціалістів, а останньою краплею була страта Петлюрою Петра Болбочана. В'ячеслав Казимирович більше не захотів бути представником Директорії перебуваючи на дипломатичному посту. Він залишився на чужині і з головою занурився в наукову роботу.

В'ячеслав Казимирович Липинський залишив після себе надзвичайно важливу для українців духовну спадщину. Його думки, викладені в “Листах до братів-хліборобів”, складаються в струнке історико-філософське, суспільствознавче й політичне вчення, яке в українській суспільній думці становить ціле явище. В'ячеслав Казимирович вбачав у суспільстві наявність трьох джерел влади: сила військова, економічна і розумова.

Як ніхто інший, В'ячеслав Липинський застерігав, що українська нація має самостійно розвиватися і впродовж століть стати нацією із свого титульного, одвічно історичного українського етносу. Він добре усвідомлював, що український етнос довго не зможе перетворитися в потужну націю з тієї об'єктивної причини, що буде міцно затиснутим у складному геополітичному трикутнику — Москва-Константинополь-Варшава. Саме тут і криється загадка, чому В'ячеслав Липинський так серйозно і доброзичливо поставився до виходу у світ аркасової “Історії України-Русі”, відстоював автора перед професором Грушевським, прийнявши перший удар критики відомого історика на себе.

Стосункам В. Липинського і М. Аркаса присвятили дослідження Т. Бублик, Д. Бурім, К. Галушко, І. Гирич, Т. Сидорчук, І. Тукаленко, ми акцентуємо на цьому увагу, як і на листи, які подані у другому томі нашого видання.

З листів Липинського до Василя Доманицького можна простежити всі перипетії, пов'язані з першим та другим

виданням праці М. Аркаса, до якої В. Липинський ставився прихильно, розцінюючи її як сильний націоналізуючий чинник. Він радів з успіху розповсюдження книжки, з задоволенням передрікаючи В. Доманицькому потребу другого видання “Історії”: *“Чому Ви другого видання Аркаса зріклися? Це одне, а то друге, воно б, на мою гадку, одно другому не вадило, тим більше, як що Аркас вже її, може, малюнки замовив; а як матиме сам Аркас видавати, то краще б Вам проредакувати”* [421].

Як фаховий історик В. Липинський написав (очевидно, за погодженням з В. Доманицьким) відому рецензію для львівського видання. Вона коштувала йому кілька безсонних ночей, попсованих нервів і великого розчарування.

Рецензія В. Липинського писалася в академічному стилі, призначаючись для ЗНТШ, але з ініціативи професора Грушевського була перекинута у ЛНВ: *“Що для “Вісника” годиться, то для “Записок” ні”* [422].

Справа з публікацією рецензії підозріло затягувалася: вона не з'явилася в липні 1908 року і В. Липинський починає шукати причини: *“З моєю рецензією на Аркаса справді якесь “недорозуміння” м.б. вийшло, бо не знаю, чи захоче її читач “Вісника” всю перечитати, а як тільки “перегляне”, то вражіння, які він з цього винесе, будуть для мене особисто зовсім не бажані”* [423].

Михайло Грушевський розумів некоректність свого вчинку, тому не відразу надіслав авторові ЛНВ з опублікованою рецензією. Липинський дізнався про те, що сталося, з листа В. Доманицького та “доважок” В. Піснячевського в “Раді”. Нищівна критика “Історії” М. Аркаса близьким другом, який, до того ж, приватно хвалив книжку, неприємно вразила

В. Доманицького, а ще більше — обурила прямодушного Липинського. Не чекаючи випуску ЛНВ, В'ячеслав Липинський гарячково кинувся спростувувати на сторінках рецензію Грушевського: *“Зрештою, чи пригадуєте собі слова самого професора, які він сказав тоді, коли ми у нього були: у нас консерватистів не може бути тому, що у нас нема і не може бути “чинопочітання”. З першою частиною цього речення я не згоджуюсь, але за другу, здається, підпишеться кожний, треба тільки її в життя ввести”* [424].

Закопане (Польща), 1908 рік.

Сидять (зліва направо):

Б. Лепкий, В. Доманицький,
Г. Хоткевич.

*Стоять: другий — Г. Маріяш,
третій — О. Курилас,
четвертий — В. Липинський*

Виправдовуючись перед другом, В. Липинський припускає, що причиною негативного сприйняття рецензії, можливо, стали підступні скорочення тексту головним редактором. Але суттєвих скорочень порівняно з чернеткою він не виявив, хіба були відкинуті наведені ним позитивні характеристики “Історії”. Розлючений “єзуїтством” професора Грушевського, В'ячеслав Липинський гаряче наполягає на другому виданні книжки Миколи Аркаса, від якого Василь Доманицький уже готовий був відмовитися. Що ж до причини написання Грушевським власної негативної

рецензії, з якої випливало, ніби В. Липинський та професор поділяли думку один одного і *“кожний зі свого становища гудили”* М. Аркаса, то, здається, Липинський зрозумів її досить точно. *“На мою гадку, “Історія” д. Аркаса, не вважаючи на всі її хиби, для нашого спільного діла добра тому, що (як я це у вступі в рецензії зазначив) вона будить свідомість серед широких кругів малосвідомої “малоруської” дрібної буржуазії”* [425].

Справді, власний інтерес Михайла Грушевського переміг об'єктивне ставлення до праці Миколи Аркаса. Поборюючи наддніпрянську гуртковість, він поставив себе під удар критики з боку В. Піснячевського, Ф. Матушевського та інших.

Цілий місяць після згаданого інциденту В. Липинський нервував, з сумом констатуючи, що досі якось був взагалі більше ідеалістом щодо людей, і спеціально щодо українського громадянства і до його кращих представників: *“Вибачте, що так довго мовчав — ніяк не міг зібратися відписати. Щиро кажучи, приголомшила мене трохи ціла ця справа з “Історією”. Досі я якось був взагалі більше ідеалістом відносно до людей, і спеціально до українського громадянства і до його “кращих” представників. Справа з “Історією” і становище Професора трохи мене розчарувала — а це, звичайно, болить”* [426].

Ситуація справді склалася не дуже приємна: В. Доманицькому звідусіль надходили вирази співчуття з приводу підступної рецензії Липинського. Це дратувало В'ячеслава Казимировича чи не найбільше: *“Зрештою, я думаю, що зі свого боку я зробив так, як треба було зробити, так принаймі мені каже моя совість”* [427].

До перевидання книги новоутворена спілка (Б. Лепкий, Г. Хоткевич, В. Доманицький) вирішила залучити В. Липинського

як головного фактографа “Історії” М. Аркаса. В. Липинський же вважав, що після всіх перипетій з рецензією йому не личить бути офіційним співвидавцем і працювати над новою версією книги. В. Доманицький, проте, намагався якось “приточити” його до спілки, той сердився, відмовлявся, але зрештою погодився зайнятися ілюстраціями й опрацюванням бібліографії. Цікава думка В. Липинського про концепцію і призначення аркасової “Історії України-Русі”: *“По-моєму, не “науковим підручником”, не популярною історією для інтелігенції і не популярною історією для широких верстов народа, а значить: популярно і живо, а по змозі і не дуже широко, написаною історією для звичайного, пересічного читача української книжки, попа, середнього чиновника, міського та сільського півінтелігента і, врешті, малого та великого “хуторянина”. Такому призначенню вона мусить відповідати мовою, зовнішнім виглядом і, врешті, змістом. Отже, що до змісту, то мені здається, не треба ганятись за оригінальністю, а тільки спопуляризувати загальновідомі факти, звязавши їх творчим духом самого автора, тобто його власним розумінням і відчуванням історії”* [428].

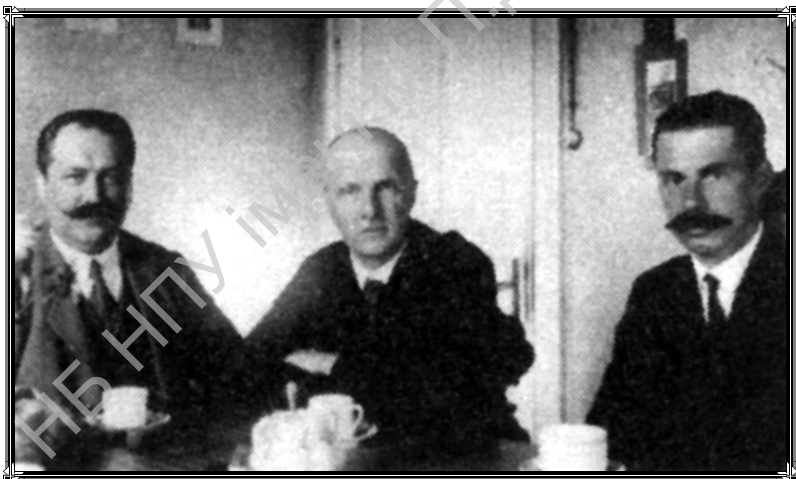
Як бачимо, те, що зробив Липинський для спольщеної шляхти, він пропонував зробити М. Аркасові для нащадків шляхти зросійщеної. Вплив його думок на друге видання “Історії України” досить відчутний. Попри те, що з початку 1909 р. Липинський майже відійшов від участі в підготовці “Історії”, національно-державницькі акценти в ній стали більш рельєфними. У листі до С. Єфремова В. Липинський згадує кілька маловідомих фактів з історії першого та другого видань книжки М. Аркаса: *“Історією Аркаса справді займається Лепкий, — другу коректу, так як було за небіжчика Василя*

Миколайовича, переглядаю я і пильную по змозі, щоб там ніяких "неудобоваримих новотворів" не було. Мушу признати Лепкому, що він це діло робить дуже совісно і, по моєму, досі принаймні добре; принцип: як найменше додатків" [429].

У 1920 році В. Липинський створив та очолив організацію орденського типу Український Союз хліборобів-державників (УСХД), став незаперечним лідером українського консервативно-монархічного руху, редагував періодичний збірник "Хліборобська Україна", на сторінках якого й побачив світ основоположний його твір "Листи до братів-хліборобів" (до речі, написаний у Русалівці).

1926-го року В. Липинський переїжджає із Відня до Берліна, щоб бути поруч із Павлом Скоропадським, очолює кафедру історії в заснованому гетьманом Українському науковому

На фото (зліва направо): Дмитро Дорошенко, Павло Скоропадський, В'ячеслав Липинський у Берліні.

Фото 1926 року

інституті. Однак клімат німецької столиці призвів до раптового погіршення здоров'я, і він повертається до Австрії. Саме в ці роки загострилася сутичка всередині організації, особливо між Павлом Скоропадським, який прагнув необмеженої влади (за прикладом Московського царства), і В. Липинським, який вбачав владу гетьмана обмеженою (як в Англії, наприклад). На все це наклався важкий характер і палка вдача В'ячеслава Казимировича, який не вмів дивитися крізь пальці на грішки і дрібні підлоти своїх соратників, надто властиві політикам демократичного спрямування.

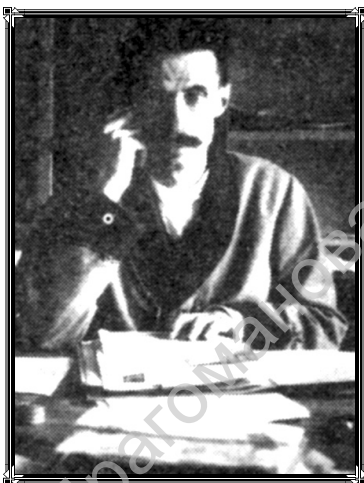
Така ситуація призвела до того, що В. Липинський розриває в 1930 році відносини з гетьманом, відходить від УСХД і створює зі своїми найближчими прихильниками нову організацію — “Братство українських класократів-монархістів”. Але В. Липинський вже згасав: хвороба посилювалася, він не відривався від ліжка й пішов із життя 14 червня 1931 року.

Як відомо, В. Липинський прагнув подолати смертельну односторонність української нації, коли одностороннє сприйняття історії народу спричинило обмеженість вибору шляхів побудови самостійної української держави. Тому неоднозначно сприйняв “ідеолог гетьманства” й аркасову “Історію України-Русі”, але всебічно підтримував, бо розумів, що ця книжка покликана формувати у простих людей розуміння свого минулого, в основі якого лежить історична пам'ять. Липинський, як і Аркас бажав для України надійних підстав стабільності - державності, консенсусу, право на працю, дотримання моральних принципів. Відповідно, В'ячеславом Казимировичем відкидалися усі ідеї, які б зашкодили національній справі, всі, що розпалюють конфлікти у суспільстві на національному або класовому ґрунті.

У листі до Богдана Шемета під враженням пережитого на рідній землі, баченого та почутого в роки Першої світової та

громадянської воєн, В. Липинський висловив історичні думки, які й нині мають нам слугувати: *“Бути патріотом — це значить бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного і політичного співжиття людей, що житимуть на Українській землі, а не мріяти про втоплення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків. Бути патріотом — це значить шукати задоволення не в тім, “щоб бути українцем”, а в тім, щоб було честю носити ім’я українця.*

Хворий В’ячеслав
Липинський у Берліні.
Фото 1927 року

Бути патріотом — це означає, перш за все, — вимагати гарних і добрих учинків від себе, як від українця, а не насамперед ненавидіти інших тому, що вони “не українці”. Врешті, бути патріотом, це означає, кожному українцеві виховувати в собі громадські, політичні, державотворчі прикмети: віру в Бога й послух його законам, тобто духовні вартості; далі вірність, твердість, сильновольність, дисципліну, пошану для своєї традиційної влади, загалом кажучи, лицарськість — тобто політичні вартості. Натомість бути шовіністом — це означає прикривати свою духовну пустку (безрелігійність) і своє руїнництво: отже, зрадництво, кар’єризм, здеклясованість — фанатичними вигуками

про “неньку Україну”, про “рідну мову”, про “ми — українці!”, про клятих “москалів і ляхів”. Борони Вас Боже від такого роду “націоналізму”, який може принести тільки те, що вже приніс: руїну України”.

...Я хочу, щоб була Україна, щоб був український державний лад на моїй рідній землі; і я знаю, що як не буде України, як не буде нашої Української держави, то я і нащадки мої не зможемо на своїй землі по-людськи жити” [430].

І це не було пустопорожнім гаслом. Цій ідеї він був вірним упродовж усього свого життя, робив усе можливе, щоб постала незалежна Українська Держава. Прикро і гірко, що люди, наділені владою, керівники, які стоять біля керма України, про яку мріяв, якій служив, для якої так багато зробив В'ячеслав Казимирович Липинський, і по сьогодні у великому боргу перед ним, його діяннями. Ім'ям В'ячеслава Казимировича Липинського в 1963 році названо Східноєвропейський дослідний інститут у Філадельфії (США) . А у нас?

“ОРЮ СВІЙ ПЕРЕЛІГ — УБОГУ НИВУ”: ВОЛОДИМИР НАУМЕНКО І МИКОЛА АРКАС

М арно шукати в радянських енциклопедіях і довідниках ім'я В. Науменка, а тим часом воно належало видатному громадському та освітньому діячеві, філологові широких наукових осягів, етнографові, культурологові. Щодо останнього, то вельми важливо те, що він не тільки глибоко вивчав і знав культуру, а й творив її чесно й залюблено, віддавши цій справі понад сорок років.

Володимир Павлович Науменко народився 19 липня 1852 року в Новгороді-Сіверському в сім'ї педагога. Рід його по батьковій лінії походив з лубенських козаків. Дід Володимира Науменка служив секретарем Лубенського повітового суду, зажив шани непідкупністю й шляхетністю. Він подбав про освіту своїх дітей — два сини закінчили Харківський університет, а дочка — Полтавський інститут шляхетних дівчат.

Тільки влітку родина проживала в Білій Церкві, куди перевели батька по службі, а з 1865 року оселилася в Києві. Мати Володимира, теж з українського роду, померла, коли йому було 12 років. Навчаючись у Київському університеті, В. Науменко брав участь у роботі “недільної школи” на Подолі, прилучився до “Старої Громади”. В його архіві [431] зберігся розгорнутий план споминів про “Стару Громаду”, з якого видно, що він був утаємничений в її гласну й нелегальну діяльність (видавничі й освітні справи, фонд допомоги, меценатство В. Смиренка).

Очоливши редакцію “Киевской старины” в 1893 році, В. Науменко протягом 14 років виборював право на її існування,

був і редактором, і видавцем. На цей період припадає розквіт українського слова на сторінках журналу — друкування творів українських письменників мовою оригіналу з оголошеннями конкурсів на найкращі з них. “Саме з його благословення на шпальтах часопису вперше з’являються публікації українською мовою, визначальною ознакою яких було спокійне, зважене, науково об’єктивне висвітлення всіх сторін життя сучасного і минулого” [432]. Він не розчинявся в утопіях вселюдськості аж до забуття свого національного “я”.

Наприкінці 1906 року “Киевская старина” вичерпала свою функцію “енциклопедії українознавства” і передала свої повноваження науково-публіцистичному часописові “Україна”, на сторінках якого читаємо: *“Так как характер журнала “Киевская старина” с 1907 года несколько видоизменен, то и прежнее название его оказывается не вполне отвечающим содержанию. Потому мы решили изменить его название, расширив рамки его и по преимуществу, и по времени, и дать имя нашему изданию “Україна” — журнал научно-публицистический”* (1906, декабрь. — С. III—IV). Редактором залишився В. П. Науменко.

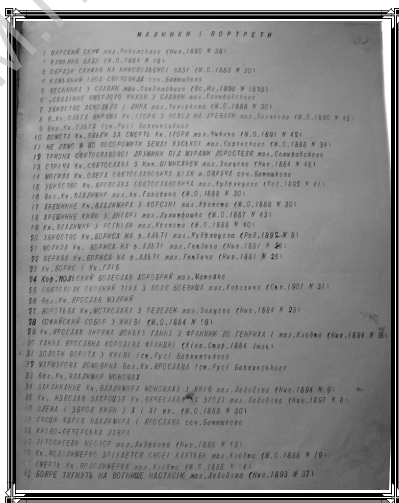
Підхоплюючи естафету, нове видання устами редактора зазначало: *“Ми хотим залишити “Україну”, як і була “Киевская старина”, органом науковим, поширивши тільки зміст його, не обмежуючись історією минулого, а розглядаючи критично і всі сучасні події в біжучих хвилях суспільного життя”* [433], але вже через рік журнал самоліквідувався.

У 1897 році В. Науменка обрано головою Київського “Общества грамотности”, за участі його було організовано Народний дім, Музей навчальних посібників, недільні школи,

видання й розповсюдження книг. Товариство надавало матеріальну допомогу школам, організовувало класи для навчання дорослих, заохочувало народних учителів грошовими нагородами, опікувалося підручниками. Як видно з вітального адреса В. Науменкові від київської “Просвіти”, це Товариство “виступало в оборону української школи, давало притулок українському театрові, видавало також українські книжки”. З початку сторіччя В. Науменко фактично був головою Київської “Старої Громади”, то ж стосунки з М. Аркасом у нього були тісні.

“Вище середнього росту, тендітного складу, з туберкульозним виглядом, з густою русявою бородою і таким же чубом, з ясними очима і дуже приємними рисами обличчя, він здавався років на 20 молодим за свої 50 років і поряд із своїми синами виглядав скоріше їхнім старшим братом, ніж батьком, — такий портрет В. Науменка подає у “Щоденнику” Євген Чикаленко. — Дуже популярний в Києві педагог, незвичайно тактовний, лагідний в обходженні, як казали “дипломат”, — ще вмів ладити з усіма, навіть з попечительським округом, від якого, як учитель, а потім директор приватної гімназії, цілком залежав. Добрий промовець як московською, так

Рукописний зміст аркасової
“Історії України-Русі”

і українською мовою, надзвичайно безкорисна і розумна в практичних справах людина...” [434].

Під доглядом В. Науменка було впорядковано матеріали українського тлумачного словника (пізніше зредаговані Б. Грінченком). Хоча перші літери “Словаря української мови” опрацював Володимир Павлович, він відмовився поставити своє прізвище на титульному аркуші цього лексикографічного видання (на догоду честолюбству Б. Грінченка).

17 грудня 1901 року М. Аркас пише В. Науменкові: *“Ще раз велике Вам спасибі за лист Ваш, за Вашу щирю пораду. Дуже важко й боляче писати на чужій мові рідну історію, хотілося б, щоб як-небудь їй пощастило з’явитися перед людьми у своїй одежі, а не у московськiм сарафані, може Бог дасть пом’якшає цензура, може таки на нас зглянеться Господь, може яким-небудь побитом можна буде надрукувати її... Історію Грушевського я виписав із другими книжками з-за кордону, а якщо у Вашій книгарні вона є, то вишліть її мені наложним платіжем. За семий розділ цілком згоджуюсь із Вами і розіб’ю його на двоє, як Ви радите мені, а за скіфський ще не знаю, через те, що назвати його доісторичним якось не доводиться, бо у Греків та Арабів ми маємо об скіфах певні звістки і ще те, що він тягнеться на протязі віків, записаних у історії інших народів, що вже робить його історичним, але це не важча річ”* [435].

1905 року В. П. Науменко відкрив у Києві приватну гімназію (був її директором), яка зажила слави одного з найкращих навчальних закладів міста. В ній викладали відомі педагоги А. Лобода, О. Левицький, Ф. Сушицький, Надія

Новоборська, Д. Ревуцький, С. Трабша. З цієї гімназії пішли у велике життя, майбутні академіки М. Алексєєв і М. Рильський. Зберігся подячний адрес В. Науменкові від випускників 1915 року, в якому першим стоїть підпис поета Максима Рильського, автора збірки “На білих островах”. Вихованці називають свого “доброго наставника”, “вчителя і художника” людиною, “кожен порух, кожне слово, кожен вчинок якої овіяний якоюсь особливою, винятковою духовною красою”.

У день 67-річчя, 7 липня 1919 року, Володимира Павловича Науменка заарештовано, а наступного дня розстріляно. У некролозі П. Житецький писав: *“8 липня 1919 року загублено життя людини великої духовної сили, таланту, громадського значення і персональної привабливості, чаруючої приємності, в соціалістичній в’язниці, за мурами, був розстріляний більшовиками ЧК, арештований перед тим за день Володимир Павлович Науменко”* (некролог написано російською мовою, а потім зроблено вгорі правки українською. — В. Ж.). *У день його смерті вийшов перший номер “Книжного вістника” з останньою статтею небіжчика “Про старогромадську бібліотеку” — то була лебедина його пісня* [436].

Проводжаючи в останню путь своїх товаришів, Володимир Павлович Науменко завжди читав улюблені рядки з поезії Т. Шевченка: “Орю свій переліг — убогу ниву...”

КИЇВСЬКІ АДРЕСИ МИКОЛИ АРКАСА

Продовжуючи дослідження життя і творчості талановитого грека з душою українця Миколи Миколайовича Аркаса, відкрив для себе новину: київське оточення та перебування у місті просвітянина, самобутнього композитора, громадського діяча і поета майже не досліджено. А в Києві Микола Аркас таки був, ходив у гості до відомих театральних діячів і письменників...

У Києві можна назвати чимало будинків, куди Микола Аркас надсилав листи й твори, готель, де ночував, приїжджаючи до міста над Дніпром. Насамперед, це адреси Бориса Грінченка (їх кілька: тепер — на Гоголівській, Чкалова), Івана Нечуя-Левицького (Володимирська, 7 та Пушкінська, 19), Євгена Чикаленка (на колишній Маріїнсько-Благовіщенській, тепер —

Театр Бергонье. Фото

Саксаганського). Заходив Аркас і до редакцій — “Громадської думки”, “Ради”, “Села”, “Засіву”, “Світла”. Відвідував Лавру, ходив Хрещатиком, ночував у готелях...

Слід сказати, що ще в 1899 році трупа М. Кропивницького дала шість вистав опери “Катерина” в київському театрі Бергоньє (у ньому, на вулиці Б. Хмельницького, тепер знаходиться Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки).

Проясень. *Будинок театру Бергоньє (на вулиці Фундуклівській, тепер вулиця Богдана Хмельницького, 5/15): кам'яну будову, що складалася з цирку “Альказар”, театру та готелю “Ліон”, побудував у 1875—1878 роках на замовлення французького ділка Огюста Бергоньє архітектор Володимир Ніколаєв. У 1882 році тут гастролювала українська трупа Марка Кропивницького (меморіальна дошка — скульптор Іван Гончар), протягом 1891—1897 років приміщення постійно орендувала перша в Києві постійна драматична трупа театру “Соловцов”, за псевдонімом його засновника (справжнє прізвище — Микола Миколайович Федоров. — В.Ж.). У 1896 році в будинку відбувся перший у Києві кіносеанс.*

Журнал “Киевская старина” вмістив на аркасову “Катерину” таку рецензію: *“Опера розроблена композитором самостійно і не являє, подібно до багатьох попередніх малоросійських опер, самого лише попурі з народних пісень. Найбільше нам сподобався другий акт (коли Катерина іде з батьківського двору), який справляє дуже сильне враження; тут особливо вдало написано партія матері-старухи, в якій борються любов до дочки, що завинила, з боязкістю перед суворим і нещадним чоловіком”* [437].

Чотири рази був повний аншлаг на оперу “Катерина” у ново-возведеному театрі “Соловцов”. Саме тут аркасова опера полюнула киян і вони прихильно сприйняли її.

Проясень. *Будівлю театру “Соловцов” (тепер площа Івана Франка, 3, нині тут розташувався український Національний театр імені Івана Франка): будівлю у стилі “неогрек” спорудив архітектор Георгій Шляйфер за участі Едуарда Брадтмана в 1896—1898 роках для знаменитої російської театральної трупи Миколи Соловцова. Театральна зала була розрахована на 1 200 місць (тепер 1 105).*

Отже, в Києві на Миколу Аркаса чекало чимало нагальних справ: окрім зустрічей з відомими українськими діячами, він мав переговорити з Борисом Грінченком щодо спільної діяльності двох “Просвіт” — київської та миколаївської; узгодити з редакцією “Ради”, щоб при передплаті видання реалізовувати як додаток його ілюстровану “Історію України-Русі”.

Театр “Соловцов”. Фото кінця ХІХ сторіччя

Київ. (Тепер вулиця улиця Саксаганського, 95-б): будинок, де мешкала родина Миколи Лисенка

Микола Аркас, безперечно, планував зустрітися в Києві насамперед з Миколою Віталійовичем Лисенком, якого називали українським Бояном, соловейком нового часу, великим сином України, співцем її радощів і смутку. Микола Віталійович створив власну українську музичну школу. Подібно до Івана Котляревського і Тараса Шевченка в літературі М. Лисенко переінтонував величезний масив фольклору, використавши найкращі традиції світової класики, сформував основні жанри народної музики, підняв її на якісно новий художній та професійний рівень. У музичній спадщині Лисенка понад 500 обробок українських народних пісень. *“Дуже жалкую,* — пише Микола Аркас композиторові Миколі Лисенку, нагадуючи про урочистості 30 та 31 серпня 1903 року на святі відкриття

пам'ятника Іванові Котляревському, — *що у полтавських клопотах і святкуванні, котре зробило таке велике враження, такий навіки незабутній вплив, я не міг ближче познайомитися і побалакати з вами*” [438].

Родина Лисенків мешкала на вулиці Саксаганського, 95-6 (тепер там музейний відділ видатного композитора). Затишний куточок неподалік університету в ті часи облюбувала київська творча інтелігенція. Поруч оселилися Косачі, Старицькі, Кониські... Як згадував Євген Чикаленко, цю вулицю називали українською. Своєї квартири у Миколи Віталійовича не було, бо, як тоді гірко жартували, заробляв вчителюванням, аби мати змогу писати твори та публікувати їх. А ще ж мусив утримувати родину, де п'ятеро дітей.

Що ж об'єднувало двох народних самородків — професійного і самобутнього композиторів? Насамперед, любов до фольклору, пісень та українських традицій. Микола Віталійович збирав і записував народні пісні. Їх налічується понад півтори тисячі. Видав сім випусків “Збірника народних пісень” для голосу і фортепіано, 12 хорових збірників, 5 циклів обрядових творів. У 1873 році влаштував виступи сліпого кобзаря Остапа Вересая, написав реферат про його творчість. Його стараннями відкрито недільну школу для сільських хлопців. Підготував “Словник української мови”. Разом з Олександром Кошицем організував музичне філармонічне товариство “Боян”.

Звичайно, їх об'єднувала творчість Тараса Шевченка. Микола Віталійович написав багато камерно-вокальних та фортепіанних творів, лише на тексти Шевченка майже 90 композицій. А Микола Аркас подарував українському народові “Катерину” на слова Кобзаря. *“З Вашою “Катериною” за кілька років до її постанови познайомився з клавіра, який до мене приніс був М. А. Кропивницький,* — писав Аркасові

Київ, вулиця Володимирська, 42: тут, в “Українському клубі”, зустрічалися М. Лисенко і М. Аркас

Микола Лисенко. — *І тоді ще я зацікавився Вами, що по-межі земляків — на превелике диво — узявся писати на український текст*” [439].

Микола Лисенко постійно запрошував Аркаса до Києва: *“Хотілося б побачитися з Вами, — пише композитор до Миколаєва 9 березня 1904 року, — дізнатися, яких поетів твори Ви заводите на музику. Думається, що колись таки Ви покинете свого Миколаєва хоч на малий час, хоч би в тій цілі, щоб пізнати людей, їх громадське життя, поводження, роботи та інше. Гадаю, що Ви се повинні зробити і зробіть, а ми побачимо Вас за гостя у нашому Києві*” [440].

Як свідчить Остап Миколайович, син М. В. Лисенка, як записано упередмові до другого видання Леоніда Кауфмана про М. М. Аркаса, що зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, *“...зустріч між*

М. В. Лисенком та М. М. Аркасом все-таки відбулася. На жаль, це було вже наприкінці життя автора опери “Катерина” [442].

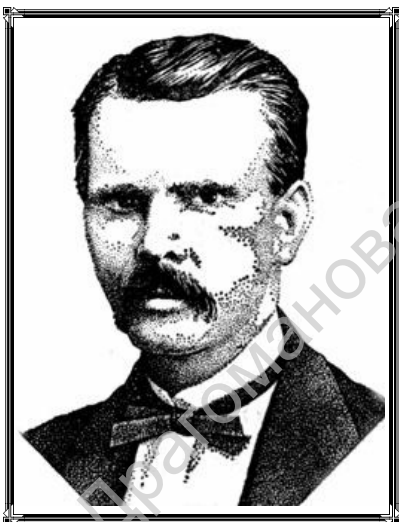
Можна припустити, що ця довгоочікувана зустріч двох композиторів у Києві відбулася влітку 1908 року в прибутковому будинку літературно-мистецької спілки “Український клуб” (вулиця Володимирська, 42), яку й очолював Микола Лисенко. Особняк у середині ХІХ сторіччя звів невідомий зодчий, а наприкінці сторіччя перепланував київський архітектор Володимир Ніколаєв (1847—1911). До відкриття “Українського клубу” Микола Віталійович написав фортепіанну присвяту “На вхідчани”. Композитор також очолив раду цього культурного центру, в якому працювали чотири секції: літературно-драматична, музично-хорова, лекційна та бібліотечна. Тут відбувалися літературно-музичні вечори, ставили спектаклі. На невеликій сцені виступала трупа Миколи Садовського з Марією Заньковецькою, з якою Микола Аркас був знайомий і листувався. На Володимирській, 42 лунали народні пісні, оригінальні музичні кантати, хорові поеми, створені Миколою Лисенком. Діти ставили його оперу “Коза-дереза”. І безперечно, звучали твори з циклу “Музика до “Кобзаря”. Цікаво, що на цю творчу роботу Миколу Віталійовича надихнув “Заповіт” Шевченка.

Коли однодумці сиділи в Золотоворотському сквері навпроти фонтану, спорудженого наприкінці ХІХ сторіччя архітектором О. Шіле, розмовляли, певно, про велич Кобзаря, театр, проблеми мистецтва, до них підійшов Іван Нечуй-Левицький, також член “Українського клубу”.

Просянь. *Класик української літератури ХІХ століття Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838—1918; до речі, Нечуй — це творчий псевдонім письменника; справжнє*

його прізвище *Левицький*). В історію нашої культури цей видатний письменник назавжди увійшов як автор блискучих романів і повістей, у яких широко й повнокровно відтворено мало не всі виміри тогочасного українського суспільного буття, з винятковою яскравістю показано життя селянства (*“Микола Джеря”, “Кайдашева сім’я”, “Бурлачка”, “Баба Параска і баба Палажка”*), духівництва (*“Афонський прохидисвіт”, “Старосвітські батюшки та матушки”*)...

І. Нечуй-Левицький
в молоді роки

Видане в 60-ті роки ХХ сторіччя зібрання творів письменника (далеко не повне!) нараховувало 10 томів. Але справа не лише в кількісних параметрах. У творчості Нечуя-Левицького українська нація, як у чудовому мистецькому дзеркалі, побачила сама себе (згадаймо відомі слова Івана Франка, який називав Івана Семеновича *“колосальним, всеобіймаючим оком України”, “великим артистом зору”*). З Києвом у нього пов’язано все життя: помер Іван Семенович у Дегтярівській богодільні (на вул. Дегтярівській, 19); похований на Байковому некрополі (ділянка 2). Сім’ї не мав.

Микола Аркас, завітавши до Києва, висловив вдячність Іванові Семеновичу Левицькому за те, що допомагав та радив, коли він збирав матеріали для *“Історії України-Русі”*. Аркас

знав, що, ступивши на тернистий шлях українського літератора, Нечуй-Левицький чимало сил віддає створенню популярних брошур для народу, котрі розповіли б “простому”, “неосвіченому” читачеві про найяскравіші сторінки національної історії (“Татари і литва на Україні”, “Перші київські князі”, “Український гетьман Богдан Хмельницький і козащина”, “Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький”). У бібліотеці Левицького були твори знаних істориків Дмитра Бантиш-Каменського, Миколи Маркевича, а також козацькі літописи Величка, Самовидця та Граб'янки, книги про українські народні думи та історичні пісні. Коли Микола Аркас заходив до Нечуя-Левицького, він дозволяв йому користуватися своєю унікальною бібліотечною літературою.

Звичайно, М. Аркас мав твори Івана Нечуя-Левицького у своїй миколаївській бібліотеці з автографом автора: повість “На Кожум'яках”, що вийшла з-під пера Івана Нечуя-Левицького,

Прибувши до Києва, Микола Миколайович Аркас не оминав лотки з книжками та плакатами

лягла в основу п'єси Михайла Старицького “За двома зайцями”, яка не раз виставлялася миколаївськими театрами. Сценічне життя “Зайців” почалося 4 листопада 1883 року в Києві. Щоправда, на тодішніх афішах писали іншу назву, яка відповідала поширеній традиції використання народних прислів'їв: “Панська губа, та зубів нема”. І лише в дужках додавали: “За двома зайцями”. Авторів, які “скомпонували” п'єсу, теж було двоє: Михайло Старицький та Іван Нечуй-Левицький. Утаємничені кївські театри знали, що твір, за яким поставлено спектакль, був переробкою давньої, написаної ще 1875 року “міщанської комедії” І. Нечуя-Левицького “На Кожум'яках”. П'єси Івана Семеновича свого часу не пощастило: за нею закріпилася репутація твору, мало придатного для сцени. “Пририхтовуючи” п'єсу до сцени, Старицький знайшов цікавий хід: Голохвастий і Проня заговорили дивовижною мовою, яку можна вважати ще одним “персонажем” комедії “За двома зайцями”. Власне, це якийсь мовний коктейль, суміш квазісалонної лексики, канцеляриту, суржика й просторіччя. Російські слова тут заплутуються в українських; французькі, потрапивши в недоречний контекст, обертаються ляпсусами (“ми при боці заведемо таке монпансьє, що тільки пальці облизує”); “високий” стиль поглинається побутовізмами й стає схожим на автопародіювання (“улюблон, аж окроп кипить”). А ще ж є слова-каліки, всі оті “натуральні хвамлі”, “чімпанцьке”, “пенціон”, “апальдини”.

Свою повагу до великого майстра слова Нечуя-Левицького, твори якого популярні в південному краї, та вдячність за розуміння його перших літературних спроб Микола Аркас висловив у телеграмі на шестидесятишестилітні роковини Івана Семеновича: *“Київ. Хрещатик, 15. Літературно-артистичне об'єднання. Іванові Нечую-Левицькому. 25.XI.1904 року.*

Дозвольте й мені високоповажний ювіляре у цей радісний за для кожного щирого українця день вітаючи Вас із Вашим святом бажати Вам на довгі годи здоровля і сили щоб ваша праця на рідній ниві росла і міцніла на поспіх і славу української літератури що з давен питається чудовими творами Вашими и на роки сподівається забогатіти славетним і любим пером високоталановитого робітника свого і щирого сина України [442].

Як випадала вільна година, Микола Аркас заходив на вулиці Володимирській, 28 у чотириповерховий, оформлений у формі ренесанс будинок: тут містилося бюро Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, започаткованого наприкінці 1906 року з ініціативи і під головуванням Михайла Сергійовича Грушевського. З липня 1908 року у приміщенні розташувалася редакція найвизначнішого на той час українського журналу “Літературно-науковий вісник”.

Лисенко, Аркас і Нечуй-Левицький традиційно простували Думською площею (тепер Майдан Незалежності) до Київського Літературно-артистичного товариства, що знаходився у будинку Попова: Хрещатик, 15 — ріг вулиці Інститутської [не зберігся. — В. Ж.].

Проясень. *Завдяки доброзичливому ставленню передової громадськості Літературно-артистичне товариство стало притулком для гнаного самодержавством українського слова, мабуть, єдиним місцем у Києві, де вільно звучали українська мова, українська пісня, українська музика. Членами товариства була Леся Українка; актори Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марія Заньковецька; художники М. Пимоненко, М. Мурашко; письменник і літературознавець Б. Грінченко; відомий історик, згодом академік ВУАН О. Ле-*

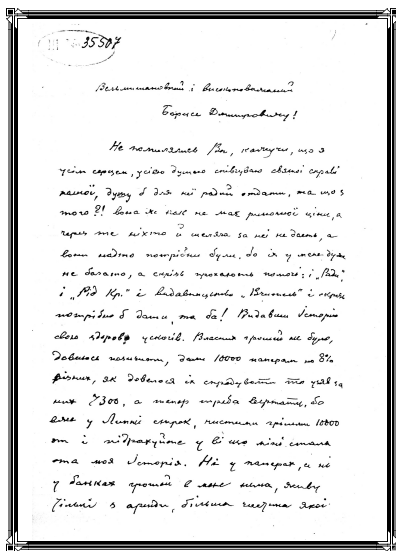
Київ. Думська площа (тепер Майдан Незалежності).

Поштова картка

вицький; громадський і політичний діяч, демократ, в'язень царської каторги, друг І. Франка, М. Павлика, М. Драгоманова — Микола Васильович Ковалевський та багато інших.

Окрім того, до складу Правління товариства в різний час обиралися: М. П. Старицький, М. В. Лисенко, автор поетичних, дитячих етнографічних праць, перекладів, мемуарів, діячка ліберально-демократичного напрямку, у майбутньому член-кореспондент ВУАН Олена Пчілка (мати Лесі Українки), відомий громадський діяч, який підтримував тісні зв'язки з Франком, Короленком, Лисенком, автор історичних і етнографічних статей — Т. Р. Рильський (батько М. Т. Рильського), який відмовився від дворянських привілеїв та створив у власному будинку школу; композитор і педагог М. Тутковський; літературознавець, видавець, перекладач, зять М. Старицького І. Стешенко, обраний секретарем Правління, В. Науменко та інші.

Рукопис листа М. М. Аркаса до Б. Д. Грінченка

У комісії товариства було обрано діячів української культури: до літературної — М. Старицького й І. Стешенка, до музичної — М. Лисенка і М. Тутковського, до театральної — М. Старицького і М. Старицьку, до художньої — М. Пимоненка і М. Біляшівського. Це не могло не вплинути на посилення демократичної спрямованості діяльності товариства.

Майже у всіх заходах разом виступали російські й українські діячі — і в літературній бесіді про Гоголя, в якій

брали участь М. Старицький і П. Боборикін, і в шануванні сторіччя від дня народження О. С. Пушкіна, де виступали М. Кропивницький (в ролі Пимена в уривку з “Бориса Годунова”), а музичною частиною керували М. Лисенко і М. Тутковський [443].

Аркас уже знав, що членами товариства, окрім Лисенка, були українські діячі літератури й театру. Всього тоді там нараховувалося 758 представників української культури. Виходячи з того, що програмна діяльність Літературно-артистичного товариства полягала в тому, що його прогресивні діячі знайомили населення і з музичним мистецтвом, а Микола Аркас був саме такою творчою особистістю, то існує думка, що до лав Товариства того ж року був запрошений Лисенком і Микола Аркас.

Микола Аркас зустрічався в Києві і з Борисом Дмитровичем Грінченком на вулиці Михайлівській, 10 [тепер провулок] недалеко від теперішнього Майдану Незалежності в редакціях українських видань: щоденної газети “Громадська думка” та щомісячника “Нова громада”, фактичним редактором яких був Б. Грінченко.

Беззаперечно, мова між ними йшла і про надруковані в журналі “Нова громада” твори Кобзаря із забраного жандармами в 1847 році зошита “Три літа” Тараса Шевченка, і Лесині “Три хвилини” та “В дому роботи, в країні неволі”. Особливо Микола Аркас з вдячністю освідчувався Борисові Грінченкові за його “Словар української мови”, яку “Киевская старина” видала тоді в чотирьох томах, за нього Борис Дмитрович одержав премію від Петербурзької Академії наук.

Звичайно, Грінченко запросив Аркаса як колегу — миколаївського голову “Просвіти” — до київської “Просвіти” (1906), що знаходилася на вулиці Бульварно-Кудрявській, 10 (тепер вулиця Воровського). Аркас подарував просвітянам Києва свою “Історію України-Русі” та клавир опери “Катерина”.

Проясень. *Характерною рисою організатора і голови київської “Просвіти” Бориса Грінченка було те, що він ніколи не відступав від задуманої мети, які б труднощі не довелося йому долати. Шанував людей слова й був для інших прикладом. А працьовитість його була титанічною. Недаремно сучасники казали, що він більше працює, ніж живе. На першому ж організаційному засіданні Борис Дмитрович сказав: “Наші просвітні Товариства понесуть хвилі розумного життя, світло науки і мистецтва в найдаліші закутки нашої України, поширять і зроблять популярними надбання культури нашої української і світової” [444].*

І справді за короткий час київська “Просвіта” стає центром національного відродження міста й України. Упродовж лише 1906—1908 років у видавництві київської “Просвіти” побачили світ 25 популярних книжок, серед них — “Українська граматики” А. Кримського. Видавнича діяльність київської “Просвіти” поширюється на Катеринославщину, Полтавщину, Одесу, Могилів-Подільський та інші міста України. За чотири роки діяльності було видано 164 тисячі примірників книжок, проведено 25 літературно-музичних вечорів та інших культурно-освітніх заходів.

Про близькі творчі стосунки Аркаса і Грінченка свідчить і той факт, що Борис Дмитрович неодноразово надсилав з листами до Миколаєва й бандеролі книжок, про що йдеться в листах:

“Кілька моїх книжок, що останнім часом світа побачили, посылаю і прошу прийняти на згадку про від дуже вдячного і щиро прихильного Б. Грінченка з Києва.

P.S. “Пісня про Дорош. і Сагайд.” Це одбиток з 1-го тому “Записок Київ. Наук. Т-ва” (скоро має вийти. Цю річ посылаю бандероллю).

Чи ще із листа Бориса Грінченка:

“Дозволю попрохати Вас ось що: чи не дозволили б Ви не обмежуватися самими музичними творами, а видати щось з інших одділів літератури — що є готове зараз... Посылаю деякі книжки. Б. Грінченко. Київ, Маріино-Благовещеньська ул. 67, кв. 8 “ [445].

Архівні документи підтверджують листування ради миколаївської “Просвіти” після її офіційного відкриття 25 лютого 1907 року з київською щодо координації зусиль у справі створення шкіл з українською мовою навчання та підготовки підручників [446].

Проясень. *Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910)* — письменник, етнограф, драматург, лексикограф. Народився 9 грудня (27 листопада) 1863 року на хуторі Вільховий Яр на Харківщині в родині поміщика. З 1874 року вчився у Харківській реальній школі. 1881 року екстерном склав іспити на народного вчителя. Викладав на Харківщині, Сумщині, був статистом у Херсонському земстві, проживав у Чернігові. 1902 року переїхав до Києва, де розвинув письменницьку, видавничу діяльність. Деякий час головував у Київській “Просвіті”. Серед його творів: повісті “Сонячний промінь”, “Брат на брата”, драми “Ясні зорі”, “Степовий гість”; 4-томний “Словар української мови”. Помер Б. Грінченко 6 травня (23 квітня) 1910 року в Оспедалетті (Італія), похований у Києві на Байковому кладовищі (ділянка 9).

До речі, Б. Грінченко дуже багато уваги приділяв вихованню української молоді, майбутньої нації, формуванню її світогляду на кращих зразках світової літератури. Він перекладав українською мовою твори Олександра Пушкіна, Аполлона Майкова, Олексія Плещеєва, Генріха Гейне, Йоганна-Фрідріха Шіллера, Йоганна-Вольфгама Гете, Віктора Гюго, Анатолія Франса, Данієля Дефо, Артура Шніцлера, Гергафта Гауптмана.

Видання перекладів Б. Грінченка потребувало значних коштів, яких у нього не було. Він звертається за допомогою до меценатів і, зокрема, й до відомого своєю щедрістю Миколи Миколайовича Аркаса. У державному архіві Миколаївської області зберігаються чотири листи Б. Грінченка до М. Аркаса (16 квітня — 26 вересня 1908 року). Ось що писав Б. Грінченко Аркасові: *“Разом з цим листом засилаю Вам перші дев’ять книжок перекладів світових драматургів. Мета цього заходу — дати нашій сцені світовий репертуар, щоб український театр,*

вийшовши з свого становища наївної творчості, став на той загальнолюдський ґрунт, на якому стоять театри інших народів, і, пройшовши світову школу, зміг досягти (в драматургії й сценічній грі) найвищого розвитку в своїй власній творчості. Разом з тим таке видання збагатило і нашу літературу класичними творами”[447].

На думку Бориса Грінченка, необхідно поспішати з виданням перекладів та історії українського народу ще й тому, що *“ми не можемо навіть бути певні, що на українське слово не впадуть нові заборони і не зроблять неможливими видання таких речей на довгий час. В інтересах нашого літературного і національного розвитку ми повинні використати час змоги робити це діло і великим числом виданих книг зробити неможливою нову заборону їх”[448].*

А ще була творена ним поезія. М.Аркас на своєму письмовому столі тримав вірш Грінченка, де були такі рядки:

*Праця єдина з недолі нас вирве:
Нужо до праці, брати!
Годі лякатись! За діло святее
Сміло ми будемо йти!*

Згадаймо Валуєвський циркуляр 1863 року та урядовий Указ, спрямований проти української культури, відомий під назвою “Емського акта” 1876 року, за яким було заборонено ввозити з-за кордону книжки українською мовою, друкувати оригінальні твори, переклади, тексти до нот і влаштовувати сценічні вистави та публічні читання українською мовою. Звісно, М. Аркас, який добре розумів значення видавничої діяльності київської “Просвіти” і, зокрема ролі в ній Б. Грінченка, пообіцяв видавцю й письменнику посильну допомогу. Листування їх щодо видавничих перекладів тривало.

Київ. Готель “Європейський”, в якому зупинявся М. Аркас.
Кінець ХІХ сторіччя

Що Грінченко і Аркас були друзями, підтверджує й те, коли в Бориса Дмитровича, не витримавши тюремного режиму, вмерла донька Настасія (1884—1908), Микола Миколайович надіслав із Миколаєва 4 жовтня 1908 року телеграму, оригінал якої зберігається в Центральному архіві літератури і мистецтва: *“СУМ-НУ ЗВІСТКУ ЗА ВАШУ ТЯЖКУ ВТРАТУ ПРОЧИТАВ У РАДІ УСІЄЮ ДУШЕЮ ПРИЛУЧАЮСЯ ДО ВАШОГО НЕВИМОВНОГО ГОРЯ ЗЕМЛЯ ПЕРОМ ЩИРІЙ ДОНЦІ УКРАЇНИ А СВДОМІСТЬ, ЩО ДОРОГА НЕБОЖА ПРИСВЯТИЛА СВІЙ КОРОТКИЙ МОЛОДИЙ ВІК ПРАЦІ НА КОРИСТЬ РІДНОГО КРАЮ ХАЙ ПОСЛУГУЄ ВАМ І ДРУЖИНІ ВАШІЙ ХОЧ МАЛОЮ РОЗРАДОЮ У ВАШОМУ НЕВИМОВНО ТЯЖКОМУ СТАНОВИЩІ. АРКАС”* [449].

Прожив Борис Грінченко вік, рівний вікові Тараса Шевченка. Зробив він так багато і таку невмирущу, плідну виявив творчість, що пошана до нього не тільки зменшується, а навпаки, збільшується у

*Пам'ятник на могилі Б. Грінченка
на Байковому некрополі Києва.*

кожного наступного покоління, бо наслідками його праці користуються сьогодні літератори, вчені, художники, діячі театру і музики, молоде покоління.

Зупинявся ж Микола Аркас у Києві в номерах дорогого готелю “Європейський” на Царській площі (тепер Європейська), у центрі якої стояв фонтан, що мав назву “Іван” на честь губернатора Івана Фундуклея (1804—1880). До речі, на цьому місці в 1806 році було зведено перший в Києві дерев'яний театр, а вистави тут розпочала українська кріпацька театральна трупа чернігівського поміщика Д. Ширая.

Просянь. *У середині позаминулого сторіччя стародавній Київ рішуче подолав свої споконвічні рубежі. Його центр поступово перемістився на Хрещатик. Саме на початку Хрещатика у 1851 році архітектор Олександр Беретті збудував на замовлення заможної української родини Гудим-Левковичів чи не перший київський готель європейсь-*

кого зразка. Його і назвали відповідно — “Європейський”. Тривалий час ним керував досвідчений фахівець француз Жермен Бретон. Цей готель пам’ятав поета Федора Тютчева, вченого Іллі Мечникова, діяча української культури Миколи Костомарова. При “Європейському” відкрили ресторан, який до початку ХХ сторіччя вважався найкращим у місті. На жаль, ще досить міцний триповерховий корпус стародавнього готелю знесли у 1970-х роках. Натомість звели, врізавшись у Володимирську гірку, київську філію музею Леніна (тепер “Український дім”).

Поляк Леон Вікентійович Ідзиковський мав нотний бізнес на Хрещатику, і Микола Аркас завжди, коли приїздив у Київ, заходив до “Книжного и музикального магазину Ідзиковського”, щоразу купучи там багато літератури.

Книжковий і музичний магазин Ідзиковського на Хрещатику.
Фото початку ХХ сторіччя

Як випадала вільна година, від готелю “Європейський” Микола Аркас спускався на Поділ до церкви Різдва Христового, де відспівували Тараса Шевченка. А з Аскольдової могили він любив дивитися на широчінь Дніпра: якраз навпроти виднівся Ланцюговий міст, останній київський причал, звідки Великого Кобзаря повезли до Чернечої гори.

Проясень. *“7 травня 1861 року, — згадує протоієрей Софійського собору і водночас законовчитель 2-ї київської гімназії Петро Лебединцев, який відспівував Шевченка в церкві Різдва Христового на Подолі, — труну з Т. Шевченком винесли на подвір'я церкви і поставили на тих марах, на яких вона була привезена із Петербурга, і обставили рідними, що були оточені натовпом народу. Цьому випадковому зібранню людей Честахівський хотів надати хоч якогось порядку, хотів поставити у всіх на виду деяких шанувальників померлого поета, наприклад І. М. Сошенка, але натовп хвилювався і порушував усякий порядок. Поставивши якое рідню (на більш видних місцях сестра Ярина Григорівна Бойко і брати Микита та Йосип Григорович), Честахівський дав знак фотографу Воюцькому. Того ж вечора жалобна процесія від церкви попрямувала до Ланцюгового мосту, за яким стояв пароплав “Кременчук” [450].*

Не міг не завітати Микола Аркасові гості і до свого добродішного товариша, з яким навчався ще в Одесі — Євгена Чикаленка на вулицю Маріїнсько-Благовіщенську, 91 (тепер Саксаганського), на якій мешкали відомі представники української культури та науки. Неспроста Євген Харлампійович про це місце так відізвався: *“Недурно цю вулицю неофіційно звати “Українською”.*

Рідні та знайомі біля труни Т. Шевченка, яка стояла на похоронних дровах біля церкви Різдва Христового. 7 травня 1861 року. Фото В. Воюцького

А тепер Євген Чикаленко, знаний в Україні, насамперед, як меценат, робив можливе й неможливе, щоб українство не зникло в мороці історії: вкладав кошти у видання українських газет та журналів (“Громадська думка”, “Селянин”, “Рада”, “Літературно-науковий вісник”, “Нова громада”); фінансував діяльність заснованого наприкінці XIX сторіччя у Львові Наукового товариства імені Тараса Шевченка, що стало, по суті, українською академією; підтримував матеріально письменників — Бориса Грінченка, Володимира Винниченка, Михайла Коцюбинського; у тому ж таки Львові Академічного дому для студентів — вихідців із Наддніпрянської України. Це йому належать афористичні слова: “Любити Україну треба не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені”.

Євген Чикаленко спостерігав за “перепалкою” між Грушевським та Аркасом щодо “Історії України-Русі” та її значенням для українця, і в одному з листів заспокоює Миколу Миколайовича:

“Будьте певні, Миколо Миколайовичу, що я одверто одрікся б од Вашої книжки, якби вважав її не корисною, бо всяку “нещирість” у відносинах вважаю шкодливою” [451].

Знав Євген Чикаленко аркасову “Катерину”, високо цінував те, що Шевченкова творчість знаходить своє втілення в музиці й шириться серед народу. Ось як Микола Миколайович Аркас ділиться приємною звісткою про враження від опери самого Чикаленка з Миколою Садовським: *“Євген Чикаленко був у Львові і бачив мою “Катерину” й відписав мені, що у Львові був у театрі та на виставі “Катерина” поставлена Садовським дуже гарно, далеко краще, як ставлять у Росії”* [452].

Про чуйність Миколи Миколайовича Аркаса ходили в Україні легенди, докотилися вони й до Києва. Скажімо, про це свідчить лист артистки Феодосії Панченко:

“Вельмишановний пане Миколо Миколайовичу! Будучи уродженкою Миколаєва, де ім'я Ваше користується самою широкою популярністю, я дозволю собі звернутися до Вас. Врятуйте від передчасної загибелі молоді життя, що гине через відсутність потрібного і своєчасного лікування. Благаю Вас, дайте мені можливість відправитися у благословенний південь і хоч трошки полегшити мої страждання. Артистка Української трупи Феодосія Юрївна Панченко. Київ, Хрещатицький провулок, 13, кв. 26”.

На листі авторки рукою М. Аркаса написано : *“Надіслав 25 крб.”* [453].

У київських театрах, зокрема, столичному оперному та імені Івана Франка аркасова “Катерина” у 1950-х роках пройшла більш

як тридцять разів. Головних героїв вистави грали провідні українські актори, особливо хочеться відзначити режисерську роботу народного артиста УРСР В. Скляренка та декорації художника оперного театру А. Волненка. В усіх газетах і журналах того часу вміщено позитивні рецензії. Творча діяльність та життєвий шлях композитора М. М. Аркаса викладалася в консерваторіях України. Кияни так перейнялися пошаною до автора опери “Катерина”, що вирішили ім'я його увіковічити: *“Розглянувши пропозиції діючої комісії найменувань та перейменувань вулиць, провулків і площ, виконавчий комітет Київської міської ради затвердив такі нові назви: провулок Новий в селищі Осокорки перейменувати на вулицю Миколи Аркаса”* [454], але в 1980-х роках у зв'язку з розбудовою околиць столиці ця вулиця зникла з карти Києва. Чекатимемо на нову...

Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка: на його сцені постійно виставляють Аркасову оперу “Катерина”. Сучасне фото

У відеоклубі історичного фільму Київського будинку вчених Національної академії наук України (вулиця Володимирська, 45) постійно демонструється документальний фільм режисера Л. Букіна, серед них — “Цей сердечний син України — Микола Аркас” (видатні діячі товариства “Просвіта”).

Оперна ж Катря справді таки добряче поблукала по світові, зворушуючи своєю долею Москву, Львів, Варшаву, Краків, Мінськ, Торонто, Харків, Нью-Йорк та багато інших міст. І тільки після ста років блукання повернулася на батьківщину композитора, на професійний кін Миколаївського академічного українського театру драми та музичної комедії, потім — до іванофранківців у Києві.

У рамках Всеукраїнського звіту майстрів мистецтв і художніх колективів регіонів України на столичній сцені театру імені І. Франка 19 травня 2005 року відбулися гастролі Миколаївського академічного українського театру драми та комедії. У програмі до вистави зазначалося: *“Ми взяли на себе сміливість піти на експеримент і поставити на власній сцені оперу нашого славетного земляка з нагоди 150-річчя від дня його народження”*. Керівник проекту — директор Миколаївського театру, заслужений діяч мистецтв України Микола Берсон, постановник, Заслужений діяч мистецтв України Володимир Бегма, диригенти-постановники — заслужені артисти України Віктор Урес та Оксана Мадараш, балетмейстер-постановник, народний артист України Володимир Нероденко, хормейстер Наталя Авраменко, педагог з вокалу Любов Самохліб.

В архітектурних пам'ятках Києва, писемних документах відбилася історія міста. Місто над Славутою-Дніпром увійшло в серце своєю гостиною та незабутніми зустрічами Миколі Аркасу, поету, композитору та історику з узберегів Божої ріки.

ПРОЛОГ – НЕ ЕПІЛОГ

“Нехай же вдячність і непохитність переконань нашого любого батька — Миколи Миколайовича Аркаса щодо справ народного добробуту, піднесення нас духом вгору для оволодіння такими духовними силами, такою міццю, яка необхідна для продовження і розвинення ідей невчасно заснулого вічним сном славного й вірного сина України”.

Миколаївське товариство “Просвіта”.

Микола Миколайович Аркас помер раптово, у розквіті сил. Автору опери “Катерина” та “Історії України-Русі” виповнилося лише п’ятдесят шість років. Він уже не побачив другого видання своєї “Історії”, та й не відразу налагодилася справа з її виходом у світ. Здоров’я Василя Доманицького погіршилося так, що дружина покійного, Ольга Іванівна просить власника краківської друкарні А. Ріппера прибути до хворого редактора, аби підписати угоду. Згодом і сама вона поїхала до Кракова, привезла кошти, владнала видавничі справи, передавши їх завершення Богданові Лепкому, В’ячеславу Липинському, та українському емігрантові із Харкова Миколі Левицькому. Друкарня ж мала випускати повторно книжки з новою обкладинкою, малюнками та картами, із зміненням і розширеним текстом. Ілюстрації виконали краківські митці — О. Курилас, Я. Струханчук, Т. Романчук.

Робота над другим виданням аркасової “Історії України-Русі” проходила справді у творчих муках. За першу коректуру набраної частини книжки взявся Богдан Лепкий, другу —

посилали Василеві Доманицькому, прикутому до ліжка в Закопане, третю — знову Богдан Лепкий.

Свідки редакторської праці Василя Доманицького переповідали, що письменник лежав “між двома сотнями знервованих і кашляючих хворих на величезній веранді та робив правки рукопису”. 10 вересня 1910 року він помирає...

Здається, рукопис другого видання аркасової “Історії України-Русі” приречений не побачити світ: адже редакторський примірник залишився у Франції, Лепкий та Липинський не можуть віднайти коректуру, на той час подорожчав папір та друкарські послуги...

Вдова Миколи Аркаса — Ольга Іванівна — негайно вирушає до Кракова, оплачує всі витрати за видання з передмовою Богдана Лепкого. Книжка побачила світ у друці 1912 року. На титульній сторінці “Історії України-Русі” стояло: “Накладом Ольги Аркасової”.

Перша ж ґрунтована рецензія опублікована в журналі “Дніпрові хвилі”: *“Друге видання дуже популярної серед українського громадянства “Історії” Аркаса вийшло після смерті її автора та редактора (Василя Доманицького) й зазнало стільки усяких незручностей, перешкод і взагалі усяких митарств, як рідко яка книжка”* [456].

Сумний історичний факт, про який згадує Володимир Дрозд у книжці “Сто літ любові”: “у 1910 році російську газету “Новая речь”, що видавалася в Тифлісі, було оштрафовано цензурою на 500 карбованців за ... статтю про Миколу Аркаса”. У ті ж роки у арештованих українців, серед іншого, вилучала й “Історію України-Русі” М. М. Аркаса.

Не поталанило другому виданню і з розповсюдженням. Митниця на російсько-австрійському кордоні затримала

частину накладу, яка мала потрапити до Миколаєва на адресу Ольги Іванівни. Більшість книжок повезли до Львова, а тут вибухнула Перша світова війна, й до цього міста вдерлися російські війська. Загарбники познущалися над книгарнею Наукового товариства імені Тараса Шевченка, членом якого свого часу був і Микола Миколайович Аркаса, відступаючи, спалили.

Журнал “Украинская Жизнь”, що виходив у Москві у статті “Загадочные факты (Письмо из Киева)” вмістив матеріал очевидця тих трагічних подій:

“Один з моїх знайомих під час відступу нашої армії з Галичини, який служив у бригаді кондукторів, розповів мені про один факт. До вокзалу зі Львова підійшов один з останніх потягів і жандарми, за встановленим порядком, оглянули усі вагони. Виявилося, що один з вагонів завантажений новими книгами українською мовою. Жандарми затримали цей вагон і запросили по телефону Львів, чи можна його пропустити через границю. Від когось зі Львова була отримана відповідь, що всі книги потрібно викинути, облили гасом і спалити. Кондуктори потяга так і зробили: викинули купи нових галицько-українських книг, з одного кінця облили гасом, скільки його знайшлося на вокзалі, і запалили. Пан Ог-д, підібравши на іншому кінці книжкової купи одну з розсипаних по землі книг з ілюстраціями, прочитав заголовок: «Історія України — Миколи Аркаса» і запи-

тав жандарма, чи можна йому взяти собі кілька цих красивих книг. "Бери, коли хочеш!" — крикнув жандарм. Книжки М. Аркаса лежали купою, і п. Ог-д, набравши їх десятка зо два під пальто, сховав на вокзалі. Відомо, що покійний Доманицький, який лікувався в одному з карпатських курортів, робив коректуру книги Аркаса, що друкувалася у Кракові. Книга надрукована уже після смерті Доманицького. Потім майже усе видання відправлено в Росію і тільки кілька сот екземплярів залишено у Галичині для продажу. Ці книги знаходилися у Львові, у книгарні, що належить українській молодій демократичній партії, у "магазині імені Шевченка"[457].

Як свідчать історичні джерела, навіть більшовики в буремні роки революції зверталися до Аркаса. Зокрема, з приводу організації роботи курсів українознавства 12 травня 1917 року член ВКП (б) Вадим Богомолець звернувся до голови одеської Ради Сергія Шелухіна: *"Дуже прохаю Вас, чи не можна добути в Одесі "Історію України-Русі" Миколи Аркаса, бо у нас нема, а вона мені дуже потрібна для лекцій. Читаю, як можу, у нас історію України, але то все не те. Дуже нам цікаво було б знати точно малюнки прапорів Запорозьських"*.

Микола Миколайович Аркас як творча особистість, та його твори замовчувалися в часи радянського партійного режиму, сутужно з поверненням його до народу й досі. Однак, уже узаконена обласна премія імені Миколи Аркаса, на будинку, де жив композитор встановлений пам'ятний знак; у Миколаївському

Українське поселення у містечку Ладимирова, Словаччина.
 Сидять (*зліва направо*): Софія Клепачівська на руках у
 полковника УНР Миколи Аркаса, Ольга Іванівна Аркас,
 дружина історика та композитора М. М. Аркаса. Стоять
 (*зліва направо*): отець Мирон Кривуцький, інженер Теодор
 Мельничук; Надія Аркас, дружина полковника М. Аркаса;
 Микола Аркас - молодший; Марія Аркас-Клепачівська

академічному українському театрі драми та музичної комедії з великим успіхом пройшла прем'єра опери "Катерина" на слова Тараса Шевченка, з музикою — Миколи Миколайовича Аркаса. А ще був виступ і на столичній сцені...

Розум не створює законів для душі. Вони закладені в людське серце самим Богом. І кожна людина у світі, і природна любов до краси й добра зближує її із своїм Творцем. Якщо ж

діяти не від серця, а з примусу, за обов'язком, то всі вчинки ґрунтуються не на моралі, а лише на юридичних настановах. Не всі сучасники Миколи Аркаса розуміли композитора, історика та просвітянина. А йому хотілося піднести людську гідність, збагатити розум простих людей історією країни, показати всім на своєму прикладі життя зразки благочестя.

Отак і ми маємо сприймати життя і творчість Миколи Миколайовича Аркаса, грека з душею українця, який знову повертається до свого народу!

P.S. Уже перед тим, як підписувати до друку дане видання, я переглянув свій архів, де знайшов цікаві факти, пов'язані з творчістю Миколи Миколайовича Аркаса і які зможуть слугувати майбутнім пошуковцям його біографії...

Завідувач державним літературно-меморіальним музеєм Панаса Мирного в Полтаві О. Володарець надіслала мені таку інформацію (лист від 29 липня 1984 року): *“Дуже б були раді, коли б знайшлося підтвердження словам автора статті “Велич духу” М. Черняхівського про те, що М. Аркас бував у Панаса Мирного та ще й грав у нього на фортепіано”.*

Із далекого Красноярська краєзнавець Іван Федоренко надіслав такий цікавий факт (лист від 16 липня 1985 року): *“Вивчаючи архів генерала Кухаренка, я довідався, що М. Аркас, окрім опери “Катерина”, написав ще декілька опер на козацьку тематику, в основному на твори Якова Герасимовича Кухаренка”.*

Не байдужою залишає інформація й від Григорія Гребенюка з Краматорська, який повідомляв (лист від 18 листопада 1984 року) про те, як обговорювалося питання про постановку аркасової опери “Катерина” на сцені московського театру: *“Коли у Москві вирішували справу на Художній*

радї Великого театру, якою мовою ставити оперу Аркаса “Катерина”, то В. Чкалов (тоді була така мода включати в склад творчих рад стаханівців) висловився, щоб тільки мовою оригіналу, тобто українською. Це вирішило справу. І опера була поставлена нашою мовою. Мій знайомий має листа від І. Козловського, який тоді виконував партію Андрія і котрий це йому написав”.

Із архівних матеріалів Чернігівського історичного музею (Інв. № Ал 52-348/1-10) дізнаємося й про досі невідомі факти з композиторської діяльності Миколи Аркаса. Зокрема, про написання ним музики до оригінального тексту співочного дуету “Не співай нам тепер, бандуристе!” *Є відомості також і про те, що М. Аркас писав музику до вірша Павла Чубинського “Ще не вмерла Україна”* (виділено мною. — В. Ж.), хоч тут його випередив композитор Михайло Вербицький, музика якого піднесла цей поетичний твір до рівня Українського Національного Гімну.

...Коли я дописував останню сторінку цієї книжки, із Миколаєва надійшов лист із віршем від мого товариша, поета, фундатора миколаївської “Просвіти”, лауреата премії імені Миколи Аркаса та Павла Тичини — Валерія Бойченка, рядки якого і завершать першу частину цього видання:

Дух і честь

*Коли довкруг — не люди вже, а маси,
Коли месія спить, сповитий злом,
Тоді приходять з безвісти Аркаси —
В них німби українців над чолом.
І мати вже — сама свята Софія;
Із мудростю, добутою з віків,
Живлющу воду — співи віковії —*

*Приносять сину, щоби він прозрів.
А батько, честь і вічний герб родини,
Не знаючи вагань, ані дилем,
Іде в минуле разом із царем,
Лишаючи для України — Сина.
Та він вже не один — то Божий
перст*

*Йому і нам дарує сина й внука,
Аби вже збройно — вільно,
без принуки —
Повстати за Вітчизни волю й честь.
...У серце вбита благовісна мить:
Воскреснем на хресті й на перехресті!
О Боже, дай нам змогу пережити
Повстання духу й повеління честі!*

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВУАН — Всеукраїнська академія наук

губ. — губернія

д. — добродій

ДАМО — Державний архів Миколаївської області

ДАОО — Державний архів Одеської області

ДАПО — Державний архів Полтавської області

ДМТМК — Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України

ЗНТШ — Записки наукового товариства ім.Шевченка

ІЛШ НАН України — Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України ім. — імені

крб. — карбованець

ЛНВ — Літературно-науковий вісник

МВС — Міністерство внутрішніх справ

МДОУНБ — Миколаївська державна обласна універсальна наукова бібліотека імені О. Гмирьова

МКМ — Миколаївський краєзнавчий музей

МФ НаУКМА — Миколаївська філія Національного університету “Києво-Могилянська академія”

НАН України — Національна академія наук України

нар. — народився

НБУВ НАНУ — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського Національної Академії наук України

НТШ — Наукове товариство ім. Т.Шевченка

оп. — опера

проф. — професор

р. — рік

РТПіТ — Російське товариство пароплавства і торгівлі

св. — святий

СВУ — Спілка Визволення України

с. — село

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. — сторіччя

ТУП — Товариство українських поступовців

УГКЦ — Українська греко-католицька церква

УНР — Українська Народна Республіка

УНТК — Українське наукове товариство в Києві

УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів

УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦАВМФ — Центральний архів військово-морського флоту

ЦДАМЛМ — Центральний Державний архів-музей літератури і мистецтва України

ЦДІАК — Центральний державний історичний архів України у м.Києві

НБ НПУ імені М.П.Драгоманова

СПИСОК АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ ПРО РОДИНУ АРКАСІВ-БОГДАНОВИЧІВ

Інститут рукопису
Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського

1. Ф. 44 ("Рада"). — № 263 (Лист М. М. Аркаса до Є. Х. Чикаленка від 8 травня 1906 р.).
2. Ф. 44. — № 264 (Лист М. М. Аркаса до Є. Х. Чикаленка від 2 листопада 1905 р.).
3. Ф. 44. — № 265 (Лист М. М. Аркаса до Є. Х. Чикаленка від 15 грудня 1905 р.).
4. Ф. 44. — № 275 (Лист О. І. Аркас до Є. Х. Чикаленка від 28 травня 1911 р.).
5. Ф. 44. — № 276 (Лист О. І. Аркас до Є. Х. Чикаленка від 19 квітня 1912 р.).
6. Ф. 114 ("Просвіта" у Києві). — № 414 (Лист М. М. Аркаса до В. П. Степаненка від 30 червня 1906 р.).
7. Ф. 182 (М. Ф. Комаров). — № 77 (Лист М. М. Аркаса до Одеської "Просвіти" від 4 грудня 1906 р.).
8. Ф. 205 (Архів В. П. Степаненка). — № 1 (Лист М. М. Аркаса від 10 квітня 1908 р.).
9. Ф. 205. — № 2 (Лист М. М. Аркаса від 10 січня 1909 р.).
10. Ф. 205. — № 3 (Лист М. М. Аркаса, без дати).
11. Ф. 205. — № 4 (Лист М. М. Аркаса, без дати).
12. Ф. 205. — № 5 (Лист М. М. Аркаса, без дати).
13. Ф. 205. — № 6 (Лист М. М. Аркаса, без дати).
14. Ф. 205. — № 7 (Лист М. М. Аркаса, без дати).

Центральний Державний Архів-музей
літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ)

1. Ф. 4 (Кауфман Л.С.). — Оп. 2 (Крайні дати документів 1833—1973). — Спр. 538 (Виписки з архівних джерел для збирання матеріалів до біографії М. М. Аркаса та його родини. Додаток IV. Про дітей М. М. Аркаса).
2. Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 540 (Спогади про М. М. Аркаса-сина О. Дунткової, асистентки Музичної академії в Празі).

3. Ф. 323 (Аркас М.М.). — Оп. 1 (Крайні дати документів 1890—1957). — Спр. 1 (Машинодрук “Короткої ілюстрованої Історії України-Русі”. 15 липня 1902 — 15 грудня 1906).

4. Ф. 323. — Оп. 1. — Спр. 2 (Варіант рукопису “Історії України-Русі” М. М. Аркаса. 1906).

5. Ф. 323. — Оп. 1. — Спр. 3 (Перші розділи машинодруку “Короткої ілюстрованої історії України-Русі”).

6. Ф. 323. — Оп. 1. — Спр. 4 (Машинодрук перших розділів “Короткої історії України-Русі” з виправленнями В. М. Доманицького).

7. Ф. 323. — Оп. 1. — Спр. 8 (Лист М. С. Грушевського до М. М. Аркаса. 1902 р.).

8. Ф. 323. — Оп. 1. — Спр. 28 (Спогади П. О. Андріященко про М. М. Аркаса. Лютий 1919 р.).

**Державний музей театрального,
музичного та кіномистецтва України**

1. Р-2633. Рукопис “Енеїди”, фантастичної оперетки на 2 дії. Надіслано до цензури 5 серпня 1901 р.

2. Р-2663. Шкільний зошит М. М. Аркаса з твором “Сравнительная характеристика Акакия Акакиевича и Макара Девушкина”.

3. Р-2664. Шкільний зошит М. М. Аркаса з аналізом трагедії О. Толстого “Царь Федор Иоаннович”.

4. Р-2665. Посвідчення про внесення до призивного списку на 1874 р.

5. Р-2669. Послужний список М. М. Аркаса. Складений на 1 січня 1901 р.

6. Р-2671. Телеграма О. І. Аркас із С.-Петербурга до М. М. Аркаса від 15 березня 1900 р.

7. Р-2672. Телеграма М. М. Аркаса із Миколаєва до дружини в С.-Петербург 15 березня 1900 р.

8. Р-2673. Лист Б. Лепкого із Кракова до О. І. Аркас від 28 жовтня 1911 р.

9. Р-2675. Лист Б. Лепкого до О. І. Аркас від 23 лютого 1912 р.

10. Р-2676. Лист Б. Лепкого до О. І. Аркас, без дати.

11. Р-2677. Лист від Ради “Російського театрального товариства” з проханням розглянути і затвердити Статут. 2 травня 1903 р.

12. Р-2680. Лист Б. Лепкого до О. І. Аркас, без дати.

13. Р-2681. Лист Б. Лепкого із Кракова до О. І. Аркас від 25 грудня 1911 р.

14. Р-2682. Лист Б. Лепкого до О. І. Аркаса про затримку тиражу на кордоні, без дати.

15. Р-2683. Повідомлення від “Правління драматичних та музичних письменників” про надходження авторського гонорару 1905 р.

16. Р-2845. Рукопис вірша М. М. Аркаса “Спокойно дремлет чудный рейд”, 1893 р.

17. Р-2847. Рукопис вірша М. М. Аркаса “Степ”, 1902 р.

18. Р-90155. Рукопис спогадів артиста І. Ярошенка “Дещо про до-жовтневий театр”.

Державний архів Миколаївської області (ДАМО)

1. Ф. 206. — (Українське товариство “Просвіта”). — Оп. 1. (Документи відділу Книгозбірні).

2. Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2 (Листи та звіти товариства “Просвіта”).

3. Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 3 (Звіти про роботу книгарні).

4. Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 4 (Протоколи зборів господарського відділу).

5. Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 5 (Протоколи засідань Ради “Просвіти”).

6. Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 6 (Статут українського товариства “Просвіта”).

7. Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 9 (Об’яви науково-літературних вечорів. 1908).

8. Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 10 (Справоздання товариства “Просвіта”).

9. Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 14 (Ділові угоди та листування українського товариства “Просвіта”).

10. Ф. 206. — Оп. 2. — Спр. 2 (Об’яви науково-літературних вечорів. 1907 р.).

11. Ф. 206. — Оп. 2. — Спр. 3 (Звіти про річну діяльність “Просвіти”).

12. Ф. 206. — Оп. 2. — Спр. 4 (Програмки, запрошення).

13. Ф. 468 (М. М. Аркас “Історія України-Русі”). — Оп. 1. — Спр. 1 (Машинодрук “Історії України-Русі М. М. Аркаса з авторськими правками”).

14. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 2 (Чернетки листів М. М. Аркаса до М. В. Лисенка, Є. Х. Чикаленка, Ф. П. Магушевського).

15. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 4 (Листи Б. Д. Грінченка до М. М. Аркаса. 1908 р.).

16. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 5 (Лист Д. Дорошенка до М. М. Аркаса. 1901 р.).

17. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 6 (Листування М. М. Аркаса з М. Л. Кропивницьким. 1898—1908).

18. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 7 (Листи В. М. Доманицького до М. М. Аркаса. 1906—1909).

19. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8 (Листи М. Л. Кропивницького до М. М. Аркаса. 1897—1899).

20. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 9 (Листи М. В. Лисенка до М. М. Аркаса).

21. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 10 (Листи інспектора класів Полтавського інституту благородних дівць Г. І. Маркевича до М. М. Аркаса).

22. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 11 (Листи Ф. П. Матушевського до М. М. Аркаса).

23. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 12 (Листи В. П. Науменка до М. М. Аркаса. 1901 р.)

24. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 14 (Листи А. В. Ніковського до М. М. Аркаса. 1906—1908).

25. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 16 (Листування М. М. Аркаса з П. Прібіком. 1903 р.).

26. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 17 (Лист М. К. Садовського до М. М. Аркаса від 21 серпня 1906 р.).

27. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 18 (Листи В. С. Степаненка до М. М. Аркаса).

28. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 20 (Листи А. Б. Гуйтхеля та Л. Ізиковського до М. М. Аркаса).

29. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21 (Листи Є. Х. Чикаленка до М. М. Аркаса. 1903—1908).

30. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 22 (Листи А. К. Фоменко до М. М. Аркаса. 1908 р.).

31. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 23 (Листи Г. Хоткевича до М. М. Аркаса. 1908 р.).

32. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 24 (Лист С. Єфремова до М. М. Аркаса від 1 січня 1908 р.).

33. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 26 (Листи та телеграми. 1894—1906).

34. Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 27 (Листування родини Аркасів. 1901—1912).

Державний архів Одеської області (ДАОО)

1. Ф. 45 (Новоросійський університет). — Оп. 4. — Спр. 2954 (Протоколи засідань Правління та Ради університету. Особисті справи студентів).

Миколаївський краєзнавчий музей (МКМ)

2. Д-445. План землі в Спаських Лісках з поділом на земельні ділянки під будівництво. 1873 р.

3. Д-1859. Статут, складений М. А. Аркасом “Місцева організація РТПіТ”. 1859 р.

4. Д-3556. Фрагмент “Календаря “Просвіти” на 1910 р.

5. Д-3559. Машинодрук поеми М. М. Аркаса “На убивство Шмідта”. 1906 р.

6. Д-3560. Програма опери “Катерина” Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Київ. 1957 р.

7. Д-3561. Справоздання Українського товариства “Просвіта” у Миколаєві на 1 січня 1909 р.

8. Д-3735. Афіша вистави “Катерина” Дніпропетровського державного драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка.

9. Д-3736. План землі с. Христофорівка Херсонської губернії. Володіння О. І. Аркас. 1905 р. Мал.

10. Д-3738. План-викопіровка ділянки землі с. Стара Богданівка. 1899 р.

11. Д-3739. Програма і короткий зміст опери “Катерина” Вінницького державного українського драматичного театру.

12. Д-3740. Посвідчення правління земського банку Херсонської губернії на ім'я М. М. Аркаса про недоїмки по сплатах. 1896 р.

13. Д-3741. Лист Херсонської повітової управи до М. М. Аркаса з подякою за відкриття школи в с. Балацькому. 1889 р.

14. Д-3742. Свідоцтво, надане братам Аркасам про дозвіл на закладання маєтку в с. Богданівка. 1897 р.

15. Д-3743. Приблизний розрахунок на 4 липня 1897 р. По позиції М. М. Аркаса.

16. Д-3844. Справа № 454. Доповідна записка М. М. Аркаса про реорганізацію Російського товариства пароплавства і торгівлі. Відповідь на запит Морського міністерства. 12 січня 1878 р.

17. Д-4249. Річне справоздання з діяльності українського товариства “Просвіта” у Миколаєві за 1907 р.

18. Д-7141. Лист С. Й. Макарова до М. А. Аркаса з кресленням парового катера від 19 листопада 1877 р.
19. Д-7142. Лист С. Й. Макарова до М. А. Аркаса від 21 березня 1878 р.
20. Д-7147. Лист С. Й. Макарова до М. А. Аркаса з приводу педального підводного човна С. К. Джевецького, грудень 1878 р.
21. Д-7838. План нової пристані в Поповій Балці з узвозом, вкритим бруківкою 1874 р.
22. Д-8085. План будинку адмірала М. А. Аркаса, затверджений 1876 р.
23. Д-8087. План ділянки для розведення виноградника або саду поблизу Феодосії, наданої в користування М. А. Аркасу. 1860 р.
24. Д-8088. Вхідний квиток до імператорського С-Петербурзького Яхт-Клубу М. А. Аркаса. 1863—1864 р.р.
25. Д-8089. Проект будинку М. А. Аркаса з місцем розташування на розі вулиць Адміральської та Соборної. 1876 р.
26. Д-8090. Лист М. М. Чихачова до М. А. Аркаса з Одеси від 18 грудня 1864 р.
27. Д-8091. Лист К. Горбова до М. А. Аркаса із Севастополя від 8 листопада 1860 р.
28. Д-8092. Лист Тіло до М. А. Аркаса від 1 травня 1878 р.
29. Д-8093. Лист І. Руднева до М. А. Аркаса від 18 грудня 1878 р.
30. Д-8094. Лист М. М. Чихачова до М. А. Аркаса з проханням взяти участь в сніданку царя Олександра II від 4 грудня 1877 р.
31. Д-8095. Лист А. О. Попова до М. А. Аркаса із С.-Петербурга від 13 серпня 1872 р.
32. Д-8096. Лист Ковальова-Рунського до М. А. Аркаса в Італію. 9 грудня 1878 р.
33. Д-8097. Лист невідомого адресата до М. А. Аркаса із Севастополя. 1861 р. з повідомленням про побудову молу.
34. Д-8098. Лист Ковальова-Рунського до М. А. Аркаса в Італію. Грудень 1878 р.
35. Д-8099. Протоколи засідань Одеського товариства історії та старожитностей за 1880 р., надіслані М. А. Аркасу.
36. Д-8101. Лист Шевцова до М. А. Аркаса від 4 жовтня 1856 р.
37. Д-8882. Щоденник М. М. Аркаса за 1875 р.
38. Д-8883. Лист М. М. Аркаса до матері із Христорофівки, без дати.

39. Д-9943. Лист С. Путятіна до М. А. Аркаса із Константинополя від 15 червня 1857 р.
40. Д-9945. Лист урядовий до М. А. Аркаса від 8 вересня 1872 р.
41. Д-9946. Лист невідомого адресата до М. А. Аркаса про результати випробування нової артилерійської зброї. Без дати.
42. Д-9947. Лист невідомого адресата до М. А. Аркаса від 25 січня 1857 р.
43. Д-9948. Лист до М. А. Аркаса та С. П. Аркас від рідних із Києва. Без дати.
44. Д-9950. Лист урядовий до М. А. Аркаса з проханням розглянути проект про злочини та покарання на флоті від 5 жовтня 1855 р.
45. Д-9951. Лист Дикова до М. А. Аркаса. 1877 р.
46. Д-9952. Лист С. П. Аркас до сина Миколи в Одесу. Без дати.
47. Д-9953. Лист невідомого адресата до М. А. Аркаса від 24 жовтня 1857 р.
48. Д-9954. Лист капітан-лейтенанта К. С. Феклетова до М. А. Аркаса з повідомленням про воєнні дії.
49. Д-9955. Лист М. А. Аркаса до дружини із Києва від 12 липня 1870 р.
50. Д-9956. Лист М. А. Аркаса до дружини із Москви від 24 серпня 1856 р.
51. Д-9957. Лист М. А. Аркаса із Воронежа від 19 жовтня 1856 р.
52. Д-9958. Лист С. П. Аркас до М. А. Аркаса від 20 жовтня 1854 р.
53. Д-9959. Лист М. А. Аркаса до дружини із Бердянська від 10 жовтня 1856 р.
54. Д-9960. Лист М. М. Чихачова до М. А. Аркаса від 5 липня 1877 р.
55. Д-9961. Лист М. І. Казнакова до М. А. Аркаса із Тульчі від 8 січня 1877 р.
56. Д-9962. Лист Морського міністерства до М. А. Аркаса від 20 грудня 1878 р.
57. Д-9963. Лист М. В. Савиніна до М. А. Аркаса із Тифліса від 5 жовтня 1856 р.
58. Д-9949. Лист невідомого адресата до М. А. Аркаса із Одеси від 16 січня 1858 р.
59. Д-9964. Лист Правління РТПіТ до М. А. Аркаса від 10 жовтня 1857 р.
60. Д-10487. Лист невідомого адресата до М. А. Аркаса із Марселя від 11 серпня 1857 р. (французькою мовою).

61. Д-10488. Лист урядовий до полковника М. А. Аркаса в Париж від 19 січня 1857 р.
62. Д-10489. Кошторис щорічних витрат на колісні пароплави. Складений М. А. Аркасом. Без дати.
63. Д-10490. Лист невідомого адресата до М. А. Аркаса (французькою мовою), без дати.
64. Д-10491. Лист С. Лісовського до М. А. Аркаса від 21 вересня 1857 р.
65. Д-11353. Записка генерал-майора О. О. Грейга М. А. Аркасу з проханням розглянути проект тимчасових правил для пароплавства 8 травня 1865 р.
66. Д-11354. Лист М. Столиці до М. А. Аркаса із Риги від 19 березня 1855 р.
67. Д-11355. Лист С. К. Лісовського до М. А. Аркаса з повідомленням про ремонт пароплавів. 1857 р.
68. Д-11357. Лист С. П. Аркас до начальника Морського кадетського корпусу з проханням поновити онука. Без дати.
69. Д-11358. Лист С. П. Аркас від племінника. Без дати.
70. Д-11359. Записка М. М. Аркаса на ім'я імператора Олександра II, про поліпшення організації постачання флоту по господарській частині. 24 березня 1856 р.
71. Д-11360. Лист В. В. Рюміна до М. А. Аркаса з проханням надати роботу. Без дати.
72. Д-11361. Лист Миколаївської міської думи до М. А. Аркаса. Без дати.
73. Д-11362. Лист невідомого адресата до М. А. Аркаса із Англії. 1872 р.
74. Д-11363. Лист Е. В. Путятіна до М. А. Аркаса із С.-Петербурга від 11 травня 1874 р.
75. Д-11364. Лист М. А. Аркаса до З. А. Аркаса із Парижа. Без дати.
76. Д-11365. Лист М. І. Казнакова до М. А. Аркаса із Тульчі від 8 січня 1877 р.
77. Д-11367. Лист С. К. Лісовського до М. А. Аркаса із Лондона від 28 вересня 1857 р.
78. Д-11368. Лист С. К. Лісовського до М. А. Аркаса із Нью-Касла. Вересень 1857 р.
79. Д-11369. Лист С. К. Лісовського до М. А. Аркаса із Ліверпуля. 1857 р.
80. Д-11370. Лист С. Лісовського до М. А. Аркаса із Ліверпуля 1857 р.
81. Д-11371. Лист С. К. Лісовського до М. А. Аркаса із Единбурга. Лютий 1858 р.
82. Д-11372. Лист полковника Сіверса до М. А. Аркаса із Амстердама від 10 червня 1854 р.

83. Д-11373. Лист М. О. Асламбекова до М. А. Аркаса із Кронштадта від 8 вересня 1873 р.
84. Д-11374. Лист М. І. Казнакова до М. А. Аркаса від 3 лютого 1878 р.
85. Д-11375. Лист урядовий до М. А. Аркаса з проханням висловити думку про фрегат “Громовой”. Без дати.
86. Д-13535. Лист М. А. Аркаса дружині з С-Петербургу від 5 травня 1853 р.
87. Д-14781. Чернетка листа М. М. Аркаса до М. Л. Кропивницького від 8 жовтня 1900 р.
88. Д-14782. Чернетка листа М. М. Аркаса до М. Л. Кропивницького з нагоди 30-ти річного ювілею. 1870 р.
89. Д-16877. Родовідне дерево Богдановичів. Поч. ХХ ст. — Мал.
90. Д-16878. Генеалогія родів Аркасів і Богдановичів. 1919. — Мал.
91. Д-16879. Родовідне дерево Аркасів. 1910 р. — Мал.
92. Д-16880. Листи М. М. Аркаса-молодшого до Л. С. Кауфмана. 1959—1969 рр. Копія. Машинодрук.
93. Д-16888. Листи М. М. Аркаса-третього до Л. С. Кауфмана. 1959—1961 рр. Передрук Л. С. Кауфмана з дарчим написом Ф. Т. Камінському.
94. Д-18197. Лист Б. В. Фармаковського до О. І. Аркаса від 13 серпня 1913 р.
95. Д-18847. Аркас З. А. Рукописний альбом “Плани и виды развалин древнего и нового Херсонеса”. 1841—1848 рр.
96. Д-19874. Запрошення на Вечір пам'яті, присвячений М. М. Аркасу в Миколаївському будинку офіцерів. 1969 р.
97. Д-20470. Етикетка паперова з написом “Дар семьи Аркасов”.
98. Д-21539. Запрошення на урочистий вечір, присвячений святкуванню 140-річчя з дня народження М. М. Аркаса. Миколаїв. 1993 р.
99. Д-22210. Збірка “Микола Аркас. З родинної хроніки” з автографом В. І. Ульяновського. 1993 р.
100. Д-22943. Лист О. Чамковського до М. М. Аркаса. Без дати.
101. Д-22995. Запрошення на урочистий вечір, присвячений 145-річчю з дня народження М. М. Аркаса. 1997 р.
102. Д-23137. Чернетка варіанту статуту Російського товариства пароплавства і торгівлі, складена М. А. Аркасом. 1856 р.
103. Д-23251. Статут Російського товариства пароплавства і торгівлі, складений М. А. Аркасом. 1856 р.

104. Д-23252. Журнал правління РТПіТ від 24 лютого 1861 р.
105. Д-23253. Статут “Місцева організація Російського товариства пароплавання і торгівлі”, складений М. А. Аркасом 1857 р.
106. Д-23254. Звіт РТПіТ за 1858 р. Директор-розпорядник М. А. Аркас.
107. Д-23255. Звіт РТПіТ за 1863 р.
108. Д-23256. Доповідна записка М. А. Аркаса про перебудову роботи Російського товариства з пароплавання і торгівлі 1863 р.
109. Д-23257. Угода на побудову металевих барж з Середземноморським товариством продуктивних сил і будівництва. 1857 р.
110. Д-23163. Програма Аркасівських читань. Миколаївський державний педагогічний інститут. 1999р.
111. Д-23297. Список акціонерів Російського товариства пароплавання і торгівлі. 1864 р.
112. Д-23298. Чернетка доповідної записки М. А. Аркаса про обстеження берегової лінії придатної для влаштування портів для потреб РТПіТ. Без дати.
113. Д-23299. Лист цесаревича, спадкоємця престолу Великого князя Миколи Олександровича до М. А. Аркаса із С.-Петербурга від 29 березня 1858 р.
114. Д-23300. Промова М. А. Аркаса перед працівниками Російського товариства пароплавання і торгівлі в Одесі. 1857 р.
115. Д-23301. Чернетка проекту сигнальних прапорців для зносин кораблів Російського товариства пароплавання і торгівлі (РТПіТ), виконана М. А. Аркасом. 1856 р.
116. Д-23302. Чернетка проекту сигнальних прапорців для позначення вантажу суден РТПіТ, виконана М. А. Аркасом 1856 р.
117. Д-23333. Ода до 60-річчя М. А. Аркаса, складена лейтенантом В. І. Іванюченком. Аркуші з родинного альбому.
118. Д-23334. Пояснювальна записка до звіту реконструйованого Російського товариства пароплавання і торгівлі, складена М. А. Аркасом 1865 р.
119. Д-23335. Звіт Російського товариства пароплавання і торгівлі з 3 серпня 1856 р. по 31 грудня 1857 р.
120. Д-23337. Статут Російського товариства пароплавання і торгівлі. 1862 р.
121. Д-23339. Проект устрою управління справами Російського товариства пароплавання і торгівлі, складений М. А. Аркасом 1862 р.

122. Д-23340. Список акціонерів товариства “Кавказ и Меркурій”. 29 квітня 1861 р.
123. Д-23341. Звіт Товариства пароплавства і торгівлі “Кавказ і Меркурій” за 1860 р.
124. Д-23342. Пояснювальна записка до звіту та балансу Російського товариства пароплавства і торгівлі, складена директором М. А. Аркасом. 1860 р.
125. Д-23343. Пояснювальна записка до звіту та балансу товариства “Кавказ и Меркурій”, складена членом правління М. А. Аркасом. 1861 р.
126. Д-23344. Звіт Російського товариства пароплавства і торгівлі “Кавказ и Меркурій” 1863 р.
127. Д-23346. Фрагменти родинного нотного альбому Аркасів. Поч. ХХ ст.
128. Д-23402. Дозвіл Комітету Міністрів на продаж будинку Аркасів у Севастополі. 1897 р.
129. Д-23403. Одрізний купон на продаж музичних творів М. М. Аркаса. 1904 р.
130. Д-24016. Лист М. М. Аркаса до Ю. Т. Литвина від 6 червня 1908 р.
131. Д-24017. Лист М. М. Аркаса до Ю. Т. Литвина від 8 червня 1908 р.
132. Д-24018. Лист М. М. Аркаса до Ю. Т. Литвина. (Без дати).
133. Д-24020. Лист М. М. Аркаса до Ю. Т. Литвина від 14 липня 1908 р.
134. Д-24021. Заява О. І. Аркас до Комунального відділу м. Миколаєва від 22 липня 1919 р.
135. Д-24022. Рукопис книжки спогадів М. Д. Лагути про роботу М. М. Аркаса над “Історією України-Русі” початку 20-х рр. ХХ ст.
136. Д-24027. Лист Ю. Т. Литвина до М. М. Аркаса від 14 липня 1908 р.
137. Д-24077. Лист М. М. Аркаса до Ю. Т. Литвина про те, що Святий Миколай вже не допомагає людям.
138. Д-24078. Лист М. М. Аркаса до Ю. Т. Литвина від 15 липня 1908 р.
139. Д-24079. Лист М. М. Аркаса до Ю. Т. Литвина. (Без дати).
140. Д-24301. Листи Ю. Т. Литвина до М. М. Аркаса 1907 р. (Колекційний опис).
141. Д-24302. Листи Ю. Т. Литвина до М. М. Аркаса 1908 р. (Колекційний опис).

142. Д-24303. Лист Ю. М. Грейг до М. А. Аркаса із С.-Петербурга від 30 вересня 1872 р.

143. Д-24304. Спогади про М. М. Аркаса невідомого автора. 1925 р.

144. Д-24305. Лист М. М. Аркаса до П. О. Андріященка, члена миколаївської “Просвіти”.

**Матеріали науково-збиральницьких експедицій
Миколаївського краєзнавчого музею**

1. Вс. ф. — 3123. Аркас М.М. Українські народні пісні записані в Одеському повіті Херсонської губернії в середині 70-х рр. ХІХ ст. — 4 примірники. Фотокопії.

2. Вс. д. — 4205. Спогади про родину Аркасів мешканців села Стара Богданівка Миколаївського району Миколаївської області // Матеріали експедиції МКМ. Упорядник: Старший науковий співробітник Березовська Т.В. — Жовтень 1992 р.

3. Вс. д. — 4206. Спогади про родину Аркасів старого мешканця Миколаєва П. Д. Сафонова. Упорядник: Старший науковий співробітник Березовська Т.В. Експедиція по Миколаєву 1990 р.

4. Вс. д. — 5277. Спогади про М. М. Аркаса мешканців с. Христофорівка Баштанського р-ну Миколаївської обл. Записала Завідувач відділу Березовська Т.В. 1998 р.

5. Вс. д. 5293. Відомості про М. М. Аркаса-третього, надані директором музею с. Радсад Миколаївського р-ну Миколаївської обл. В. А. Задорожним. Записала завідувача відділом МКМ Березовська Т.В. 1998 р.

6. Вс. д. — 5496. Спостереження та зауваження військового історика П. Д. Мушинського щодо сина та онука композитора М. М. Аркаса. Записала старший науковий співробітник Березовська Т.В.

Відділ рідкісних видань

Миколаївської державної обласної

універсальної наукової бібліотеки імені Олекси Гмиря

1. Інв. № 25164. — Аркас З.А. Матеріали з історії Чорноморського флоту. Рукопис.

2. Б. інв. №. Аркас М.А. Дарчий напис сину Миколі. — Авантитул книжки З. А. Аркаса “Описание Ираклийского полуострова и древностей

его. История Херсонеса”. — Николаев, 1879.

3. Б. інв. №. Невідомий автор. Гумористична присвята М. М. Аркасу-другому. — Рукопис. — Авантитул книжки М. Тулій Цицерон “Речи против Катилины”. — Ч. I. — Птг., 1916.

**Російський державний архів
військово-морського флоту (РДАВМФ)**

1. Ф. 243 (Документи и приказы по Черноморскому флоту. 1852—1892). — Оп. 1. — Спр. 5960. Черноморское депо карт. 1857—1865.

2. Ф. 243. — Оп. 1. — Спр. 6266 Материалы комиссии по улучшению быта матросов. 1859.

3. Ф. 243. — Оп. 1. — Спр. 6186 Приказы заведующего морской частью в Николаеве и циркуляры штаба и управления Черноморского ведомства 2 января — 23 декабря 1859 г.

**Відділ рукопису
Національної бібліотеки С.-Петербурга**

1. Ф. 477 (Меликов В.И.). — Коробка 7. — № 5 (Грейг А.С. Документы о Черноморском флоте).

2. Ф. 859 (Шильдер Н.К.) — Коробка 4. — № 6 (Журнал, веденный флота лейтенантом Захарием Андреевичем Аркасом 1-м во время Турецкой войны с 1-го мая 1828 по 1829 г.).

3. Ф. 859. — Коробка 20. — № 14. (Из записок Михайловского-Данилевского “Русский флот при императоре Александре”).

ДРУКОВАНІ МАТЕРІАЛИ

Творча спадщина родини Аркасів

1. Аркас З.А. Начало учреждения российского флота на Черном море и действия его с 1778 по 1806 год // ЗООИД. — Т. IV. — Одесса, 1858. — Т. V. — Одесса, 1863.

2. Аркас З.А. Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсонеса. — Николаев, 1879.

3. Аркас З.А. Продолжение действий Черноморского флота с 1806 по 1856 год // ЗООИД. — Т. III. — Одесса, 1867.

4. Аркас З.А. Сравнительная таблица эллинских поселений по Евксинскому понту безымянного автора с местами, назначенными на меркаторской карте Черного моря. Описи 1836 г. // ЗООИД. — Т. III. — Одесса, 1853.

5. Аркас М. Історія України-Русі. — Краків, 1920.

6. Аркас М. Що спонукало мене перекласти Гомерову “Іліаду”. З 22-ї пісні переклад “Поєдинок і смерть Гектора” // Визвольний шлях. — Кн. 10. — Жовтень. — Лондон: Українська видавнича спілка, 1954. — С. 2.

7. Аркас М.М. “Катерина”. Опера. Клавір. — СПб., 1897.

8. Аркас М.М. “Не співай нам тепер, бандуристе”. Дует на слова Добровольського. — Б.м.в., 1901.

9. Аркас М.М. “Я боюся тобі розказати про любов”. Романс на сл. Т. Кернеренка. — СПб., 1901.

10. Аркас М.М. Гетьман Пилип Орлик // Радянське Прибужжя. — 1993 р. 2 лютого.

11. Аркас М.М. З родинної хроніки. Поезії. Дума про похід на половців Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 р. / Упорядник та автор передмови В. І. Ульяновський. — Миколаїв, 1993.

12. Аркас М.М. Історія Північної Чорноморщини. — Т. I. — Від найдавніших часів до початків формування Київської держави. — Торонто: Гомін України, 1969.

13. Аркас М.М. Історія України-Русі. — СПб., 1908.

14. Аркас М.М. Історія України-Русі. Друге видання. — Краків, 1912.

15. Аркас М.М. Історія України-Русі. — Віннепіг, 1967.

16. Аркас М.М. Історія України-Русі / Вступне слово і коментарі В. Г. Сарбея. — К.: Вища школа, 1990.

17. Аркас М.М. Історія України-Русі / Вступна стаття В. Г. Сарбея. — Одеса: Маяк, 1994.

18. Аркас М.М. На смерть лейтенанта Шмідта // Життя і революція. — 1926. — № 1.-С.5.

19. Аркас М.М. Наш степ широкополий // Визвольний шлях. — 1976. — № 10 /355/.

20. Аркас М.М. Подорож до Одеси // Рідний край. — 1906. — № 46.

21. Аркас Н.А. Воспоминания // Исторический вестник. — 1901. — Т. 84.

22. Аркас Н.А. Испытания над гребными винтами на паровой канонерской лодке “Пострел” деланные в 1855 году // Морской сборник. — 1856. — № 4.

23. Аркас Н.А. Мнение о преобразовании управления Делами Русского общества пароходства и торговли. — СПб., 1861.

24. Аркас Н.А. Описание маневров двух соединенных эскадр Балтийского флота // Морской сборник. — 1853. — № 2.

25. Аркас Н.А. Размышления о приготовлениях к дальнему вояжу // Морской сборник. — 1854. — № 2.

26. Аркас Н.А. Турецкий, греческий и неаполитанский флоты в 1852 г. // Морской сборник. — 1853. — № 1.

27. Аркас Н.А. Устав Российского общества пароходства и торговли. — СПб., 1856.

28. Аркас Н.А., Брун Ф. Археологическая разведка некоторой части Ольвии // ЗООИД. — Т. VIII. — Одесса, 1872.

29. Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). — Львів, 1925.-С.20.

30. Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). — Львів, 1925.-С.23.

31. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. — 243 с.

Збірки документів

1. Записка о содержании письменных актов Новороссийского края // ЗООИД. — 1850. — Т. 2.

2. Общий морской список. Царствование Павла и царствование Александра I. Изд. Морского министерства. — СПб., 1893. — Ч.УІ.

3. Общий морской список. Царствование Николая I. Изд. Морского министерства. — СПб., — Ч.ІХ.

4. Николаеву — 200 лет. 1789—1989. Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1989.

5. Шануючи пам'ять патріота України. Документи і матеріали про життя та діяльність М.М.Аркаса. — Миколаїв, 1997.

6. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. /М.Ф. Дмитрієнко, В.М. Литвин та ін. — К.: Либідь, 2000.

Інші друковані матеріали

1. Пребывание Его Императорского Величества государя великого князя генерал-адмирала в Николаеве и на Черном море // Морской сборник 1873. №7.

2. Річне справозданне з діяльності Українського т-ва “Просвіта” у Миколаєві за 1907 р. Миколаїв, 1908.

3. Справоздання українського товариства “Просвіта” у Миколаєві на 1 січня 1909 р. Миколаїв, 1909.

4. Адрес-календарь и справочная книга Николаевского градоначальства на 1904 г. — Николаев: Русская типолитография, 1903.

Література про Миколу Аркаса

1. Авербух Е. “Катерина” Аркаса // Молодежь Николаевщины. — 1991. — 27 апреля.

2. Авербух Е. Автор оперы “Катерина” // Трибуна рабочего. — 1992. — 7 ноября.

3. Авраменко С.М. Національні основи опери М.М.Аркаса “Катерина” // Джерела духовності. Науково-практична конференція до 140-річчя М.М.Аркаса. — Миколаїв, 1993.

4. Агеев Ю. И посадили красную калину // Южная правда. — 1992. — 29 октября.

5. Агеев Ю. Победители едут в Киев: на областном конкурсе им. Н. Аркаса // Южная правда. — 1992. — 2 июня.

6. Алексієвич М., Цвіркун В. Українська культура ХІХ—ХХ ст. і проблеми сучасного культурного розвитку нації // Культурне відродження в Україні. — Львів, 1993.

7. Алешин В.Е., Кухар-Онишко Н.А., Яровой З.А. — Николаев. Архитектурно-исторический очерк. — К.: Будівельник, 1988.

8. Андрієвська Н. М.М.Аркас: до 50-річчя з дня смерті // Радянська культура — 1959. — 26 березня.

9. Андріяш В.І. “Історії” М.М. Аркаса // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали Міжнародної наукової конференції. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. — С. 3—7.

10. Андріяш В.І. Аркасівська концепція історії українського державотворення // Історичні і політологічні дослідження. — Донецьк: Видання Донецького національного університету імені В. Стуса, 2001. — № 4 (8). — С. 268—272.

11. Андріяш В.І. Відображення проблем українського державотворення в листах Миколи Аркаса до Євгена Чикаленка // Наукові праці. Т. 23: Політичні науки. — Миколаїв: Вид-во МФ НАУКМА, 2003. — С. 43-46.

12. Андріяш В.І. Лекції М. М. Аркаса про українське козацтво // Українська державність: проблеми історії, права, мовознавства, філософії, політології та культури: Зб. наук. праць. — Миколаїв, 2001. — Т. І.-С.34.

13. Андріяш В.І. Лекції М.М. Аркаса про українське козацтво // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури: Збірник наукових праць. — Т. 2. — Миколаїв-Одеса: "Тетра", 2001. — С. 50-53.

14. Андріяш В.І. Проблеми українського державотворення в епістолярній спадщині М.М. Аркаса // Наукові праці. Т. 12: Політичні науки. — Миколаїв: Вид-во Миколаївської філії Національного університету "Києво-Могилянська академія" (МФ НАУКМА), 2001. — С. 40-42.

15. Андріяш В.І. Проблеми українського державотворення в спадщині М.М. Аркаса // Наукові записки: Збірник. — Т. 19: Політичні науки. — К.: Вид-во НАУКМА, 2001. — С. 132-134.

16. Антонюк В. Таємниця Миколи Аркаса // Урядовий кур'єр. — 2004. — №63. — С.8.

17. Антонюк В. Тайна Николая Аркаса // Южная правда. — 2004. — 7 сентябрь.

18. Аркас М.М. Історія України-Русі. — К.: Вища школа, 1993. — 414 с.

19. Аркас Микола Миколайович (1853—1909) // Миколаївщина: літопис історичних подій. — Херсон: Видавництво "Олді-плюс", 2002. — С.680-681.

20. Аркас Н.Н. Его смерть и похороны // Николаевский голос. — 1909. — 17 марта. — № 45.

21. Аркас С.П. Некролог // Южанин. — Николаев. — 1898. — 10 февраля. — №32.

22. Аркас-историк // Николаевские отголоски. Бесплатное приложение к №8650 Одесских новостей для николаевских подписчиков. — 1912. — 19 февраля. — №9.

23. Арш Г.Л. Греческая эмиграция в России в конце XVIII—XIX вв. // Советская этнография. — 1959. — №3.

24. Баглай Й. Микола Аркас є наш... // Радянське Прибужжя. — 1994. — 29 грудня.

25. Багмет М.О., Андріяш В.І. Вшанування пам'яті М.М. Аркаса у Миколаївському державному гуманітарному університеті імені Петра Могили // Історія. Археологія. Культура. Нові дослідження: Краєзнавчий альманах. — Миколаїв: Атол, 2003. — С. 94-96.

26. Багмет М.О., Андріяш В.І. Культурно-просвітницька діяльність М.М. Аркаса // Наукові праці: Збірник. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2001. — С. 16-18.

27. Балицька Е., Фортус М., Ткач В. Пам'яті композитора // Південна правда. — 1969. — 6 липня.
28. Басевич В. РОПиТ і парове судоходство на Черном морі // Морской флот. — 1991. — № 4.
29. Багалій Д.І. Заселення Південної України. — Харків, 1920.
30. Безсмертний Ю.Л. Частная жизнь: стереотипное и индивидуальное. В поисках новых решений // Частная жизнь. Человек в кругу семьи. — М., 1996.
31. Береза І. Збуджувати у людей самосвідомість: Про що говорять листи М. М. Аркаса // Щотижня. — 1992. — 28 листопада, — С. 6.
32. Береза І. Маловідомі сторінки // Південна правда. — 1990. — 25 березня.
33. Береза І. Микола Аркас // Основа. — 1992. — № 80—81. — 30 грудня.
34. Береза І. Микола Аркас: Історичний портрет // Освіта. — 1992. — 30 грудня. — С. 13.
35. Береза І., Русова В. Листування Миколи Аркаса та Василя Доманицького // Освітнянські вітрила: Гуманітарний альманах. — Миколаїв, 2006.
36. Березовская Т. Аркасы // Южная правда. — 1993. — 14 января.
37. Березовская Т. Н.Н. Аркас: письма из Богдановки // Южная правда. — 2004. — 8 апреля.
38. Березовская Т. Наш выдающийся земляк // Южная правда. — 2002. — 5 октября.
39. Березовская Т.В. Н.Н.Аркас-сын. Н.Н.Аркас-внук // Николаевцы: Энциклопедический словарь. 1789—1999. — Николаев, 1999.
40. Березовский Н.Ю. Российский императорский флот. 1696—1917: Военно-исторический справочник. — М.: Русский мир, 1996.
41. Березовська Т. Аркаси: Доля знаменитої родини // Щотижня. — 1993. — 16 січня. — С. 4.
42. Березовська Т. В. Щоденник молодого Миколи Аркаса як джерело формування його духовного космосу // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: Матеріали конф. — Миколаїв, 1997. — Ч. II.
43. Березовська Т. Микола Аркас: сторінки юнацького щоденника // Аркасівська вулиця. — 2000. — № 2, грудень.
44. Березовська Т.В. Містична лінія в історії роду Аркасів // Радянське Прибужжя. — 1999. — 27 березня.
45. Березовська Т.В. Про рід Аркасів // Слово і час. — 1993. — № 8. — С. 66-68.

46. Березовська Т.В. Аркасівські місця на Миколаївщині. — Миколаїв, 2002.

47. Березовська Т.В. Гуманістичний напрям в християнській традиції роду Аркасів // Четверті історико-культурологічні читання в місті Миколаєві. Науково-методичний збірник. — Миколаїв, 2000.

48. Березовська Т.В. До питання про публічне та приватне в житті Миколи Аркаса // Краєзнавчий альманах. — 2003. — №1. — С. 26-29.

49. Березовська Т.В. До питання про публічне та приватне в житті Миколи Аркаса // Краєзнавчий альманах Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти до 150-річчя з дня народження М.М.Аркаса. — Миколаїв, 2003.

50. Березовська Т.В. Духовні світи Миколи Аркаса // Лауреати обласної премії імені М.М. Аркаса. Біографічна збірка. — Миколаїв, 2003.

51. Березовська Т.В. Інтеграція роду Аркасів в етнокультурне середовище України // Краєзнавчий альманах. — 2003. — №2. — С. 3-7.

52. Березовська Т.В. Інтеграція роду Аркасів в соціально-економічне та культурне середовище Російської імперії. II Історичні і політологічні дослідження: Науковий журнал. Видання Донецького національного університету. — 2001. — №4(8).

53. Березовська Т.В. Каталог документів і фотоматеріалів родини Аркасів з фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею. — Миколаїв, 2002.

54. Березовська Т.В. Козацький некрополь на маєтних землях видатного історика і композитора М.М.Аркаса // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових статей. — Київ, 1999. — Вип.8.

55. Березовська Т.В. М. А. Аркас в приватному та громадському житті // Просвітницька справа родини Аркасів. Матеріали круглого столу, присвяченого 150-річчю з дня народження М.М.Аркаса. — Миколаїв: Південнослов'янський інститут, 2002.

56. Березовська Т.В. М. А. Аркас: громадянин та державний діяч // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова. — 2002. — Вип.12.

57. Березовська Т.В. М. М. Аркас: шлях до "Просвіти" // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць. Інститут історії НАН України. — Миколаїв, 1998.

58. Березовська Т.В. Містична лінія в історії роду Аркасів // Матеріали VIII Міжнародного круглого столу "Історія релігій в Україні". — Львів. Інститут релігієзнавства, 1998.

59. Березовська Т.В. Морально-етичні і героїко-патріотичні цінності українського народу в системі виховання школярів засобами музейного краєзнавства // Історичне краєзнавство і культура. Матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції. — Київ - Харків, 1997. — Ч.1.

60. Березовська Т.В. Національно-патріотична концепція регіональної історії Північного Причорномор'я в роботі М.М.Аркаса-молдшого "Історія Північної Чорноморщини" // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності. Збірник наукових праць. — Миколаїв-Одеса, 1999. — Ч.2.

61. Березовська Т.В. Постмодерністські методи дослідження в сучасному краєзнавстві // Музей і ХХІ сторіччя. Збірник наукових праць. — Херсон, 2000.

62. Березовська Т.В. Постмодерністські підходи до використання музейних фондів з метою підвищення ефективності вузівського навчально-виховного процесу // Трансформація вузівської освіти на рубежі ХХ—ХХІ ст. Навчально-методичний збірник. — Миколаїв, 2001.

63. Березовська Т.В. Приватне листування флігель-ад'ютанта М.А.Аркаса з дружиною. 1853—1856. З колекції Миколаївського краєзнавчого музею / Актуальні проблеми історії та культури України. Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 135-річчю заснування Одеського держуніверситету. — Миколаїв—Одеса, 2000. — Ч.2.

64. Березовська Т.В. Про рід Аркасів // Слово і час — 1993. — № 8.

65. Березовська Т.В. Просопографічний погляд на вивчення родоводу Аркасів на тлі історичного розвитку Півдня України // Науково-методичний журнал. Миколаївська філія Національного університету "Кієво-Могилянська академія". — 2002. — Вип.2.

66. Березовська Т.В. Реконструкція картин світу в лекційних курсах з історії України // Міжнародні слов'янознавчі читання "Традиції слов'янського просвітництва: шлях крізь століття". — Миколаїв, 2002.

67. Березовська Т.В. Святий Миколай-покровитель роду Аркасів // Перші історико-культурологічні слов'янознавчі читання у м.Миколаєві // Науково-методичний збірник. — Миколаїв, 1996.

68. Березовська Т.В. Сукупність біографічних методів в дослідженні історичної особистості // Матеріали III Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження". — Миколаїв, 2000.

69. Березовська Т.В. Титан українського Відродження // Бузький літопис. Гуманітарний альманах Миколаївського навчально-наукового центру Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. — 2003. — Січень.

70. Березовська Т.В. Феномен роду Аркасів // Джерела духовності. Науково-практична конференція до 140-річчя М.М.Аркаса. — Миколаїв, 1993.

71. Березовська Т.В. Щоденник молодого Миколи Аркаса як джерело формування його духовного космосу // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. — Миколаїв, 1997. — Ч.2.

72. Березовська Т.В., Шарата Н.Г. Виховні студії родини Аркасів // Вересень. — 2006. — № 1-2.

73. Біднов В. Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). — Кам'янець-Подільський, 1919.

74. Біла Н., Таран Н. На честь славного земляка // Південна правда. — 1970. — 12 квітня.

75. Білинська М. Грає Кобзар, виспіває. — К.: Муз.Україна, 1981. — С.82-85.

76. Блавацький В. Український театр на еміграції // Ревуцький В. В орбіті світового театру. — Київ; Харків; Нью-Йорк, 1995.

77. Бойченко В. Аркас повертається до нас: До відкриття пам'ятного знаку знаменитого земляка // Щотижня. — 1992. — 10 жовтня.

78. Бойченко В. Безсмертна музика: // До 95-річчя створення опери М. Аркаса “Катерина” // Чорноморська зірка. — 1986. — 13 грудня.

79. Бойченко В. Велич Миколи Аркаса // Ленінське плем'я. — 1988. — 23 січня.

80. Бойченко В. Вшануємо Аркаса! // Культура і життя. — 1988. — 22 травня.

81. Бойченко В. Зустріч на шляхах мистецтва // Південна правда. — 1982. — 24 серпня.

82. Бойченко В. Історія на шляхах мистецтва // Південна правда. — 1982. — 24 серпня.

83. Бойченко В. Мати шкіл українських // Історія. Археологія. Нові дослідження: До 150-річчя з дня народження М. М. Аркаса. — Миколаїв: Атол, 2003.

84. Бойченко В. Оба ми Миколи, або Забутий син Аркасового роду // Щотижня. — 1992. — 28 лютого.

85. Бойченко В. Пам'ять Аркасівського джерела // Радянське Прибужжя. — 1998. — 17 жовтня.
86. Бойченко В. Письменники-миколаївці в Україні і діаспорі // Вісник Таврійської фундації: Літературно-науковий збірник. Вип. 3. — Про трьох Аркасів. — К.-Херсон: Просвіта, 2007. — С. 57-61.
87. Бойченко В. Повернення видатного земляка // Радянське Прибужжя. — 1992. — 24 жовтня.
88. Бойченко В. Подвиг Аркаса // Радянське Прибужжя. — 1991. 18 червня.
89. Бойченко В. Поклик великого гетьмана // Щотижня. — 2003. — 1 січня. — С. 6.
90. Бойченко В. Рід Аркасів: історичний портрет // Щотижня. — 2006. — 18 січня.
91. Бойченко В. Творець безсмертної музики // Зоря. — 1988. — 9 січня.
92. Бойченко В. Трагічна історія Аркасової "Історії" // Радянське Прибужжя. — 1988. — 23 січня. — С. 4.
93. Бойченко В. Трагічна історія Аркасової "Історії" // Радянське Прибужжя. — 1998. — 29 січня. — С. 4.
94. Бойченко В. Хай музика звучить! // Південна правда. — 1988. — 9 січня.
95. Бойченко В. Ще один Аркас! // Радянське Прибужжя. — 1992. — 18 лютого.
96. Бойченко В.П. Три справи Миколи Аркаса // Радянське Прибужжя. — 1993. — 21 січня.
97. Бойченко Валерій. Аркасівськими місцями (вірш) // Бойченко Валерій. Не повернеться мить: Поезії та переклади. — Миколаїв: Видавництво МФ НАУКМА, 2001.
98. Бойченко Валерій. Діяльність Миколи Аркаса, його сина й онука // Бойченко Валерій. З історії словесності Південного Прибужжя: Навчальний посібник. — Миколаїв: ТОВ ВІД, 2005. — С. 51-54.
99. Бойчук С. Бібліотека Аркасів // Краєзнавчий альманах. — 2003. — №1. — С.21-25.
100. Бойчук С. Знайдено рідкісне свідчення з історії "Катерини" // Аркасівська вулиця. — 2002. — № 7.
101. Бойчук С.В. Приватна бібліотека родини Аркасів та видання, що зберігаються в бібліотеках та архівах м. Миколаєва // II Миколаївська обласна краєзнавча конференція "Історія. Етнографія. Культура". — Миколаїв, 2000.

102. Болдирев О. Одеська громада. — Одеса: Маяк, 1994.
103. Борисенко В. Зародження української національної ідеї // Київська старовина. — 1996. — №4.
104. Валявський А.Л. Биография как дисциплина гуманитарного цикла // Лица: Биографический альманах. — СПб., 1995. Т.6.
105. Васильєва Г.Г. Творчий внесок М.М. Аркаса до скарбниці національної культури // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Матеріали IV Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. — Миколаїв: Атол, 2002. — С.28-29.
106. Вертіль О. Над "Історією України-Русі" М.М. Аркаса: /Вірш// Ленінська правда. — 1990. — 28 серпня.
107. Виноградова А. Будем жить! // Вечерний Николаев. — 1992. — 17 сентября.
108. Виноградова А. К 150-летию Н.Н. Аркаса // Вечерний Николаев. — 2002. — 11 января.
109. Віднянський С.В. Заснування та діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921—1945 рр.) // Український історичний журнал (УІЖ). — 1994. — №5.
110. Водотика С.Г., Кондрашов В.Ф. Творчі зв'язки М.М.Аркаса та Б.Д. Грінченка // Джерела духовності. Науково-практична конференція до 140-річчя М.М.Аркаса. — Миколаїв, 1993.
111. Волос О. Господарська діяльність Миколи Аркаса як одна з молодосажених сторін його життя // Краєзнавчий альманах. — 2003. — №1. — С.60-63.
112. Гай-Нижник П. Створення власної адміністрації гетьмана Павла Скоропадського // Київська старовина. — 2000. — №1.
113. Гармашов И. Уроженец и почетный гражданин // Вечерний Николаев. — 1992. — 21 января.
114. Гармашов І. Сім'я Аркасів // Ленінське плем'я. — 1989. — 23-29 квітня.
115. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790—1890). — Николаев, 1890.
116. Генерал-ад'ютант, адмирал Николай Андреевич Аркас: Биографический очерк / Сост. А.Денисов. — Севастополь, 1887. — 294 с.
117. Гирич І. В'ячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. — К.; Філадельфія, 2003. — Т. I. — С. 111-116.

118. Гирич І. Лицар української державності // Архіви України. — 1992. — № 1-3. — С.34-44.
119. Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” // Історія, історіософія, джерелознавство: Істор. зб. — 1996. — С. 221-230.
120. Гозенпуд А. Краткий оперный словарь. — 2-е изд. — К.: Муз.Україна, 1989. — 295 с.
121. Гребенников Б. Пам'ятки археології на землях маєтків Аркаса // Краєзнавчий альманах. — 2003. — №1. — С.84-86.
122. Грушевський М. До рецензії Д. Липинського // Літературно-науковий вісник. — 1908. — № 8. — С.318.
123. Даниленко Т. Віче лауреатів: Рік Аркаса // Рідне Прибужжя. — 2003. — 6 лютого.
124. Двухименная О. “Катерина” будет поставлена в Николаеве: К 140-летию со дня рождения Н.Н. Аркаса // Южная правда. — 1991. — 23 ноября.
125. Жадько В. Ви здатні цінити ці перли // Південна правда. — 1984. — 5 травня.
126. Жадько В. Грек із душою українця. — К., 2003. — С. 301-339.
127. Жадько В. Де родинний архів Аркаса? // Прапор Жовтня. — 1991. — 25, 27 квітня.
128. Жадько В. Історик з Богданівки або Аркасові леви // Голос України. — 1993. — 27 січня.
129. Жадько В. Композитор і кобзар // Ленінське плем'я. — 1984. — 11 лютого.
130. Жадько Віктор. Богданівка: школа з українською мовою навчання // Аркасівська вулиця. — 2001. — № 1, січень.
131. Журавель А. Сторінки з біографії М. Аркаса // Південна правда. — 1959. — 11 лютого.
132. Задорожний В. Повернення адмірала // Радянське Прибужжя. — 1991. — 24 грудня.
133. Заковоротній Д. М.М. Аркас і український театр корифеїв у Николаєві // Краєзнавчий альманах. — 2003. — №1. — С.43-46.
134. Историческая записка о 75-летней деятельности Николаевско-го училища для дочерей нижних чинов Черноморского ведомства учрежденной императрицы Марии Федоровны. 1872—1902. — Николаев, 1902.
135. История городов и сел Украинской ССР: Николаевская область. — К., 1981. — 710 с.

136. История отечественного судостроения IX—XIX вв. в пяти томах.: Парусное деревянное судостроение (В. Д. Доценко, И. В. Богатырев, Г. А. Вахарловский, П. А. Кротов, А. Г. Сацкий). — СПб.: Судостроение, 1994. — Т. 1.; — СПб, 1996. — Т. 2.
137. История русской армии и флота. — М.: Образование, 1913. — Т. 9.
138. История украинской музыки. — М.: Музыка, 1981.— 271 с.
139. История Украины: (Хроника) // Николаевская газета.— 1907—12 октября.
140. Іванко А. М.М. Аркас — історик, композитор, просвітянин // Історія України (Перше вересня). — 2002. — №33-34. — С.13-17.
141. Іванов В. Біля джерел: Миколаївська музична Шевченкіана // Південна правда.—1989. — 3 березня.
142. Іванов В.Ф. М.М.Аркас — Миколаївський просвітитель кінця XIX—поч. XX ст. // Тези доповідей і повідомлень IV Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. — К., 1989.
143. Ісаков З. Опера “Катерина” на сцені музичної школи // Південна правда. — 1957. — 5 червня.
144. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. — Львів: Світ, 1996. — 488 с.
145. Історія України XX ст. / Гісем О.В., Даниленко В.М., Левітас Ф.Л. та ін. — К.: Ніка-Центр, 1999.
146. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін. — Львів: Світ, 1992.
147. Історія Української музики. В 6 т. Т.2. — К.: Наук. думка, 1989. — 464 с.
148. Кабузан В.М. Демографические источники по краеведению южного региона УССР в XVIII—XX вв. // Тези доповідей і повідомлень IV Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. — К.: 1989.
149. Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVII — первой половине XIX в. (1719—1858). — М.: Наука, 1976.
150. Календар “Просвіти” за 1910 р. — Львів, 1910.
151. Камінський Ф.Т. Листування Лесі Українки з М. М. Аркасом // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. — 1963. — № 4.

152. Камінський Ф.Т. Опера “Катерина” — творіння нашого земляка // Південна правда. — 1964. — 9 березня.
153. Карпенко В. Та блаженна безсонна ніч // Карпенко В. Тут, біля самого моря. — К.: Радянський письменник, 1989.
154. Кауфман Л. М.М. Аркас. Нарис про життя і творчість. — К.: Держ. вид. образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1958.
155. Киняпина Н.С. Внешняя политика Николая I // Новая и новейшая история. — 2001. — №1, №2.
156. Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Аркас Николай Николаевич (1852—1909) // Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья. Кн. 3. Музыкальная и художественная культура. Градостроительство. Музеи и памятники. Печать. — Николаев, 2002. — С. 40-48.
157. Коваленко В. Стара книга у новому виданні // Південна правда. — 1990. — 26 серпня.
158. Коваль В. Міф про національну ідею // Сучасність. — 2002. — №9.
159. Козлов С. К 150-летию Н.Н. Аркаса // Вечерний Николаев. — 2002. — 24 декабрь.
160. Кондрашов В. Вірний син України // Радянське Прибужжя. — 1992. — 24 жовтня.
161. Кондрашов В. Фундатор миколаївської просвіти // Радянське Прибужжя. — 1994. — 24 грудня.
162. Коповець О.Ф. Просвітянський рух в Україні (XIX—перша третина XX ст.). — К.: Хрещатик, 1992.
163. Коргуев Н. Русский флот в царствовании императора Николая I. — СПб., 1896.
164. Корнацький І.А. Историчні діячі українського козацтва у висвітленні М. Аркаса // Історія. Етнографія. Культура. — 2007. — С. 16-18.
165. Корнелюк В. Брати Аркаси // Флот України. — 1999. — 25 січня.
166. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
167. Кравцов Д. Аркас и цензура // Радянська культура. — 1994. — 6 вересня.
168. Красильникова О.В. Історія Українського театру XX ст. — К.: Либідь, 1999.

169. Кремень Д. М.М. Аркас і українська література // Краєзнавчий альманах. — 2003. — № 1. — С. 41-43.
170. Кремень Д. Вічнозелене дерево // Радянське Прибужжя. — 1991. — 18 червня.
171. Кремень Д. Золота скрижаль // Бузький Гард. — 2002. — №2. — С.20-22.
172. Кремень Д. Корифей відомий і невідомий // Краєзнавчий альманах. — 2003. — №1. — С.6-9.
173. Кремень Д. Леви Миколи Аркаса: Вірш // Вітер з лиману: Поезії. — Одеса, 1988. — С.226-227.
174. Кресіна І. Національна свідомість і сутність, основи, складові та рівні функціонування // Нова політика, — 1999. — №3.
175. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів: Світ, 1990.
176. Кропивницька-Рябова О. Марко Кропивницький на Миколаївщині // Південна правда, — 1965. — 7 травня.
177. Крючков Ю.С. Вклад николаевских корабелов в создание Черноморского флота // Судостроение. — 1983. — №4.
178. Крючков Ю.С. История Николаева. — Николаев: Возможности Киммерии, 1996.
179. Крючков Ю.С. Спасское адмиралтейство в Николаеве // Очерки истории естествознания и техники. — Вып. 38. — К.: Изд. АН УССР. 1990.
180. Кулиняк Данило. Після “Кобзаря” — найкорисніша // Аркасівська вулиця. — 2001. — № 3 (5), жовтень-грудень.
181. Кульчицький С. Історичний висновок про діяльність ОУН—УПА // Сучасність. — 2001. — №2.
182. Кутинський М. Некрополь України: Довідник про місця поховання або місця смерті видатних українських історичних і культурних діячів від давнини до сучасності // Дніпро. — 1990. — №2.
183. Кухар-Оньшко Н.О. Первый гражданин // “Именованъ — город Николаев”. Историко-краеведческий выпуск. — Николаев, 1989.
184. Лагута М.Д. Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині // Николаевщина: Краеведческий сборник. — Николаев, 1926.
185. Лагута М.Д. Хронология главнейших исторических событий города Николаева. — Николаев, 1927.
186. Лазечко П., Лазечко Л. Меценати української культури. Микола Аркас... // Дзвін. — 2003. — № 9.

187. Липинський В. “Історія України-Русі” Миколи Аркаса // Літературно-науковий вісник. — Київ-Львів. — 1908. — Кн. VIII.
188. Липинський В. Ще в справі “Історія України” М. Аркаса // Рада. — 1908. — 31 серпня. — №199.
189. Лисенко М. Листи. — К.: Мистецтво, 1964. — 533 с.
190. Лисогурська Л. Триєдиний Микола Аркас // Рідне Прибужжя. — 2006. — 30 травня.
191. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. — Львів, 1991.
192. Литвинова Т. Корифею присвячується // Рідне Прибужжя. — 2002. — 24 грудня.
193. Лифанов В., Миоушенко В. Николаев: 1789—1989. Страницы истории. Справочник. — Одесса: Маяк, 1989.
194. Лифанов В. Наш земляк — історик і археолог // Південна правда. — 1983. — 3 вересня.
195. Лобач-Жученко Б.Б. З нових матеріалів про Василя Доманицького // Радянське літерознавство. — 1970. — №8.
196. Луньов В.В. Діяльність М. Аркаса на ниві національно-культурного визначення народу України // Джерела духовності. Науково-практична конференція до 140-річчя М.М.Аркаса. — Миколаїв, 1993.
197. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УІЖ — 1991. — №3.
198. Майборода В. Аркас повернувся до свого народу // Літературна Україна. — 2004. — №51. — С.7. // Освіта. — 2004. — №54. — С.13.
199. Макаренко О., Петренко О. Будитель національної свідомості // Культура і життя. — 1993. — 23 січня.
200. Малик Г. Опере “Катерина” Н.Н. Аркаса — 100 лет // Трибуна рабочего. — 1991. — 18 апреля.
201. Малярчук А.А. Верфь на Ингуле. — Л.: Судостроение, 1989.
202. Мартиролог одной книги // Николаевские отголоски. Бесплатное приложение к №8703 Одесских новостей для г. николаевских подписчиков. — 1912. — 22 апреля. — №24.
203. Ментель О. Аркасів вісний слід над гордістю нащадків... // Рідне Прибужжя. — 2003. — 21 січня.
204. Мирошниченко Я. Доброе дело — навсегда // Южная правда. — 1993. — 7 января.
205. Мисечко А.І. М.Ф. Комаров і Одеська “Просвіта” // Записки історичного факультету ОДУ. — Одеса, 2000. — Вип. 10.

206. Михаил Леонтьевич Фалеев или начала города Николаева. — Николаев: Тип. Штаба Главного командира, 1864.
207. Михайлович Г. Земляк // Педагогічний часопис. — 1992. — Жовтень. — С. 3.
208. Мірян А.М. Нащадки Аркаса пам'ятають // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Матеріали IV Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. — Миколаїв: Атол, 2002. — С.29-31.
209. Морозова О.С. Місце та роль М.М. Аркаса у відродженні національної школи // Наукові праці. Вип. 4. Історичні науки. — Миколаїв: МДПУ ім. П.Могили, 2002. — С.104-108.
210. Мурзакевич Н. Аркас З.А. Некролог // ЗООИД, 1867. — Т. VI.
211. Мусин-Пушкин С.И. Записи о раскрытии новороссийских древностей. — СПб, 1908.
212. Н.Н. Аркас (его смерть и похорон) // Николаевский голос. — 1909. — 17 марта.
213. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К., 1994.
214. Нариси з історії української музики. Ч.І.—К.: Мистецтво, 1964.—309 с.
215. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. — Ч.1—Прага, 1942.
216. Наш земляк — історик і археолог З.А. Аркас // Південна правда.—1983.—3 вересня.
217. Не забуваймо про них // Південна правда. — 1969. — 10 жовтня.
218. Нікітін В. Археологічна діяльність родини Аркасів // Краєзнавчий альманах. — 2003. — №1. — С.16-21.
219. Нікітін В.І. Археологічна діяльність Аркасів // Актуальні проблеми історії та культури України. Збірник наукових праць. — ч.І. — Миколаїв: Одеса, 2000.
220. Нікітін В.І. Археологічна діяльність родини Аркасів // Археологія. — 2000. — №3.
221. Ніколін Б. Читаючи “Історію” Миколи Аркаса // За вільну Україну.—1991.—23 квітня.
222. Новицький О. Книга об Аркасе // Советская Украина. — 1959. — № 2. — С. 169-171.

223. О Севастопольской библиотеке // Морской сборник. — 1850. — № 3.
224. Опера “Катерина” // Одесский листок. — 1899. — 11 нояб-ря. — № 294.
225. Опера нашого земляка М. Аркаса на столичній сцені // Півден-на правда. — 1957.
226. Орел В. Такий був Микола Аркас // Україна. — 1979. — № 29.
227. Орел В. Творець опери // Маяк. — 1974. — 28 листопада.
228. Папушой О.В. Друге видання “Історії України-Русі” М. М. Ар-кас: новий погляд // М.М.Аркас: погляд із сьогодення. II Міжвузівська сту-дентська науково-практична конференція. — Миколаїв, 1998.
229. Патрияк І.К. Легіон Українських націоналістів (1941—1942): історія виникнення та діяльності. — К.: Знання, 1999.
230. Першина З.В., Сарбей В.Г. Первый обобщающий труд по исто-рии Черноморского флота // Записки історичного факультету Одеського державного університету. — Вип.1. — Одеса, 1995.
231. Петренко О. Мистецький простір “Катерини” та життєві парадокси аркасівського роду // Краєзнавчий альманах. — 2003. — №1. — С.30-35.
232. Пироженко Л. Автори перших популярних книг з історії України та їх творчий доробок (к. XIX — 20 рр. XX ст.). — ч. IV // Історія в школі. — 1999. — №4.
233. Піснячевський В. Маленький фельетон, 3 хвили життя // Рада. — 1908. — 22 серпня.
234. Плужников-Мандра Л. Незвичайна знахідка // Краєзнавчий альманах. — 2003. — №1. — С.77-83.
235. Полухіна О.М. М. Аркас: музика та історія // Південна прав-да. — 1990. — 27 жовтня.
236. Полухіна О.М. Чуття єдиної родини (до джерел аркасового натх-нення) — Матеріали круглого столу Південнослов'янського інституту. — Миколаїв, 2002. — 36 с.
237. Полянський В.С. Историческая память в этническом самосозна-нии народов. Социологические исследования. — 1999. №3.
238. Пронь Д.С. Микола Миколайович Аркас — історик // М.М.Аркас: погляд із сьогодення. II Міжвузівська студентська науково-практична конференція. — Миколаїв, 1998.
239. Райцесс В.И. Биография: форма исторического синтеза // Спо-ры о главном. — М., 1993.

240. Рашковський Е.Б. Личность как облик и как самостояние // Одиссей. Человек в истории. Личность и общество. — М.: Наука, 1990.
241. Ревенко Н.В. Формування музичних поглядів молодого М. Аркаса // Історія. Культура. Нові дослідження. — Матеріали II-ї Миколаївської обласної конференції. — Миколаїв, 1997.
242. Ржепецький Л. М.М. Аркас і діяльність товариства “Просвіта” на початку ХХ ст. // Історія в школі. — 1999. — №8-9. — С.4-5.
243. Ржепецький Л.А. Великий українець: життя і громадсько-просвітницька діяльність М.М. Аркаса на зламі ХІХ—ХХ століть // Ржепецький Л.А. Педагогічний пошук: кроки до майстерності. — Миколаїв: Видавництво МФ НаУКМА, 2000. — С.56-73.
244. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. Україна крізь віки. — К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. — т. 10.
245. Руських Ж: Подорож у минуле // Прибузький комунар. — 1990. — 28 серпня.
246. Самойленко Л. Слідами родини Аркасів // Вісті з України. 1991. — № 32. — С. 8.
247. Самсонова Л. Миколаївці вшановують пам'ять видатного земляка // Краєзнавчий альманах. — 2003. — №1. — С.91-93.
248. Сапкий А. Н.Н. Аркас — чиновник морського ведомства // Новий век. — 2003. — №3. — С.68-72.
249. Сапкий А. Командор Н.Н. Аркас // Новий век. — 2003. — №5. — С.32-36.
250. Сарбей В.Г. Архівна знахідка рукопису невідомої поеми М.М. Аркаса // Джерела духовності. Науково-практична конференція до 140-річчя М.М. Аркаса. — Миколаїв, 1993.
251. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець ХVІІІ — початок ХХ ст.) // УІЖ. — 1993. — №7-8.
252. Сарбей В.Г. З недрукованої спадщини Миколи Аркаса // Київська старовина. — 1994. — №1. — С.35-39.
253. Сарбей В.Г. М. М. Аркас — активний популяризатор української культури і мови в Миколаєві початку ХХ ст. // Тези доповідей і повідомлень ІV республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. — К., 1989.
254. Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його “Історія України-Русі” // УІЖ. — 1990. — №7.

255. Сарбей В.Г. Національне відродження України. Україна крізь віки. — К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. — Т. 9.
256. Сарбей В.Г. Південь України на початку українського національного відродження XIX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей), — Вип.7. — К.: Рідний край, 1999.
257. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. // УІЖ, — 1991. — №5.
258. Сарбей В.Г., Курас Г.М. А була поема // Радянське Прибужжя. — 1993. — 2 лютого.
259. Семенов С. К делу Соломона Виттенберга // Октябрь. — 1920.
260. Семенов-Тянь-Шанский В.П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. — СПб., 1910.
261. Сергієнко Р. Класика у житомирців // Література і мистецтва. — 1969. — 26 вересня (білорус. мовою).
262. Серединський О. Була в Миколаєві “Просвіта” // Ленінське плем'я. — 1989. — 12 листопада.
263. Серединський О. У сяйві великої долі: До 150-річчя з дня народження М.М. Аркаса // Рідне Прибужжя. — 2002. — 29 жовтня.
264. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. — Одесса, 1836. — Ч. I., 1838. — Ч. II.
265. Смирнов І. Славна доля: з архівного родоводу: Захарій Андрійович Аркас // Радянське Прибужжя. — 1993. — 25 листопада.
266. Смирнова А.А. Захарій Андреевич Аркас — военный, ученый, общественный деятель / Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. — Миколаїв, 1997.
267. Соломатін П. Опера миколаївського композитора // Південна правда. — 1956. — 14 квітня.
268. Соцький А. Адмиральський дом на Соборной // Новый век. — 2003. — №7. — С.36-40.
269. Старовойт Л.В. М.М.Аркас // Література рідного краю. Посібник-хрестоматія. — Миколаїв, 1994.
270. Степаненко В.В. Деякі проблеми розвитку півдня України кінця XIX—поч. XX ст. у творі М.М.Аркаса “Історія України-Русі” // Джерела духовності. Науково-практична конференція до 140-річчя М.М.Аркаса. — Миколаїв, 1993.

271. Стефанович М. Київський державний ордена Леніна академічний театр опери та балету УРСР імені Т.Г. Шевченка: Істор. нарис — К., 1960. — 208 с.

272. Теохаріді Т.Ю. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та на початку XIX ст. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. — Ч. 4-5 (Секція для вивчення грецької нацменшини. — Вип.1). — Одеса, 1930.

273. Терентьева Н.А. Греки в Украине: прошлое и настоящее (экономическая и культурно-просветительская деятельность). XVIII—XX вв. — К., 1999.

274. Титаренко О.І. Микола Аркас та Марко Кропивницький: сторінки дружби // Бібліотечка українознавства для вчителя. Науково-методичний вісник. — Вип.1. — Миколаїв, 1993.

275. Топоров А. Композитор, етнограф, історик // Ленінське плем'я.—1969. —1 квітня.

276. Топоров А. Наш земляк — літописець // Південна правда. — 1965. — 20 листопада.

277. Топоров А. Невідомі епізоди життя М.М.Аркаса // Південна правда. —1983. — 1 жовтня.

278. Троицкий Н.А. Царизм под судом прогрессивной общественности 1866—1895. — М., 1979.

279. Тулянцеv А. “Катерина” М. Аркаса (у Донецькому театрі опери та балету) // Музика.—1991.—№ 4.—С.9.

280. Улицька Ф.Я. Мистецька Аркасіана нащадків // Освітнянські вітрила: Гуманітарний альманах. — Миколаїв, 2003. — С.179-180.

281. Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурна еміграція у Чехословаччині між двома світовими війнами // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. — К.: Либідь, 1993.

282. Ульяновський В. І. “Здається, усьому б допоміг...” (Маловідомі листи Миколи Аркаса) //Архіви України. — К., 1993. — № 1-3. — С. 45-54.

283. Ульяновський В. Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський // Історія, історіософія, джерелознавство: Істор. зб. — К., 1996. — С. 161-220.

284. Ульяновський В. Микола Аркас-молодший за листами до М.Кауфмана // Старожитності. — 1993. — Ч. 7-14 (43-49).

285. Ульяновський В. Микола Аркас-молодший: обриси постаті (за листами до Л. Кауфмана) // Аркас М. З родинної хроніки. Поезії. — Миколаїв, 1993.

286. Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб у розвитку національної ідеї) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Студії. — К.; Філадельфія, 1994. — С. 161-170.

287. Ульяновський В. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Студії. — Київ; Філадельфія, 1994. — Т. 1.

288. Ульяновський В.І. Українська справа в житті Миколи Аркаса // Бібліотечка українознавства для вчителя. Науково-методичний вісник. — Вип.1. — Миколаїв, 1993.

289. Федьков І.І. М.М. Аркас // Федьков І.І. Народознавство: Посібник для вчителя. — Миколаїв, 1993. — С.133-134.

290. Фішов Е. Творець опери “Катерина” // Південна правда. — 1957. — 16 червня.

291. Хаєцький О.П. З історії грецької діаспори в Миколаєві (кінець XVIII—початок XX ст.) // Збірник матеріалів науково-методичної конференції педагогічного інституту ім. В. Белінського, присвяченої 20-річчю історичного факультету. — Миколаїв, 1997.

292. Хмарський В.М. Камеральна археологія у діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (40-ві — поч. 50-х рр. XIX ст.) // Записки історичного факультету ОДУ. — Одеса, 2000. — Вип.10.

293. Холм М. В Одесі — про Миколу Аркаса // Думська площа. — 2001. — 7 грудня.

294. Цапко О. Політична спрямованість діяльності “Просвіти” наприкінці XIX — на початку XX ст. // Нова політика. — 1998. — №5.

295. Цимбал Л. Борис Грінченко — Микола Аркас. Українська “Просвіта” у своїй спільності та зв'язках // Вересень. Науково-методичний, інформаційно-освітній журнал. — 2002. — №1 (19).

296. Цимбал Л.М. Статuti Аркасівської “Просвіти” 1907—1924 рр. // Матеріали II-ї Миколаївської краєзнавчої конференції. “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. — Миколаїв, 1997.

297. Цимбал Л.М., Шкварець В.П. Про листування М.М.Аркаса як голови Миколаївської “Просвіти” (1907—1908) // Джерела духовності. Науково-практична конференція до 140-річчя М.М.Аркаса. — Миколаїв, 1993.

298. Цимбал Лідія. Ми певні, що майбутнє за нами (Віхи діяльності миколаївської “Просвіти”) // Слово Просвіти. — 1998; те саме: “Просвіта”: історія та сучасність. — К.: Просвіта — Веселка, 1998.

299. Чайковська Л.Б. Микола Аркас — історик, композитор, громадський діяч // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Матеріали IV Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. — Миколаїв: Атол, 2002. — С.13-15.

300. Чернопяттов В.И. Некрополь Крымского полуострова. — М., 1909.

301. Чернуцкая Н. Не забыто Аркасово имя // Южная правда. — 2003. — 9 октября.

302. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова бібліографія в історії і сучасності України. — К., 1996.

303. Шевчук О. М. Аркас // Українська культура. — 1993. — № 1. — С.12-13.

304. Шевчук О. Микола Аркас (до 140-річчя від дня народження) // Українська культура. — 1993. — №1.

305. Шкварець В. П. Доба українського козацтва та Запорозької Січі як одна з провідних складових Аркасової історичної творчості // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави: 36. наук. праць, присвячених 150-річчю від дня народження М. Аркаса в рамках оголошеного облдержадміністрацією “Аркасівського року на Миколаївщині”, 5-й річниці Миколаївського навчально-наукового центру Одеського національного університету ім. М. І. Мечникова. — Миколаїв; Одеса, 2002. — Т. I. — С. 3-10.

306. Шкварець В. П. Лекційно-просвітницька діяльність Миколаївської “Просвіти” в 1907—1910 рр. // Перша обл. наук. краєзн. конф. “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. — Миколаїв, 1995.

307. Шкварець В. Щодо листування М.М. Аркаса як голови Миколаївської “Просвіти” (1907—1908 рр.) // Краєзнавчий альманах. — 2003. — №1. — С.57-59.

308. Шкварець В.П. Епістолярний спадок М.М.Аркаса // Проблеми історії та сучасного етапу науки Української держави. Зб. наук. праць. — Миколаїв; Одеса, 2002. — Т. 1.

309. Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас. Життя, творчість, діяльність. — Миколаїв; Одеса, 2002.

310. Шкварець В.П. Проблеми української національної ідеї та культури в “Історії України-Русі” М.М.Аркаса // Актуальні проблеми історії та культури України. Збірник наукових праць. — Миколаїв; Одеса, 2000. — Т. 1.

311. Шкварець В.П., Шкварець Г.П. З рукописної спадщини М. М. Аркаса: неопублікована поема “Гетьман Пилип Орлик” // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Зб. наук. праць III Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. — Миколаїв, 2000.

312. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. — Ч. 1. — СПб., 1863.

313. Шреєр-Ткаченко О. Історія української музики. — К.: Музична Україна, 1980. — Т. 1.

314. Щербина С.М. П.І. Ніщинський // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії наук. — Ч. 4-5. — Одеса, 1929.

315. Яковенко Н.М. До питання про методологію вивчення історії України // Філософія. Історія. Політика. — К.: Генеза, 1996. — №1 (4).

316. Яковлев В. Некролог на смерть Н.А. Аркаса // ЗООИД. — 1881. — Т. XV.

317. Яринчук И. Здесь раньше дом стоял... // Вечерний Николаев. — 1992. — 29 октября.

318. Яхт-клуб города Николаева. 1887—1907. Краткий исторический очерк. — Николаев, 1907.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ТА ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

319. Аркас М.М. // Український радянський енциклопедичний словник. — 2-е вид. — К., 1986. — Т.1. — С.95.

320. Аркас Н.Н. // Музыкальная энциклопедия. — М., 1973. — Т.1. — С.207.

321. Аркас Н.Н. // Николаевцы: Энциклопедический словарь (2000 персоналий, 1500 портретов и иллюстраций). — Николаев: “Возможности Киммерии”, 1999. — С.44.

322. Аркас Н.Н. // Современная украинская энциклопедия. — Т. 1. — Харьков: Куизный клуб “Клуб семейного досуга”, 2005. — С.272.

323. Аркас Н.Н. // Украинская советская энциклопедия. Т.1. — К., 1978. — С.242.

324. Аркас Николай Николаевич // Николаев. — 2001. — №1. — С. 12.

325. Бельняк И.Л. Биографистика в системе наук о человеке. Указатели литературы. — М., 1999.

326. Большая энциклопедия / Под ред. С.Н. Южакова. — СПб., 1903. — Т. 3.
327. Венгеров С.А. Критико-библиографический словарь русских писателей и ученых. — СПб., 1889. — Т.1.
328. Военная энциклопедия / Под ред. В.Ф. Новицкого. — СПб., 1911. — Т. 3.
329. Енциклопедія сучасної України. — К.: Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України, 2001. — Т.1.
330. Николаевцы: Энциклопедический словарь (2000 персоналий, 1500 портретов и иллюстраций). — Николаев: "Возможности Киммерии", 1999. — С. 45.
331. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. — СПб., 1890. — Т. 1.
332. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. — К.: Глобус, 1993. — Т. 1.
333. Культурология. XX век. Словарь / Авт. Проекта С.Я.Левит, Л.А. Мостова. — СПб.: Университетская книга, 1997.
334. Митці України. Енциклопедичний довідник. — К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1992.
335. Морской энциклопедический словарь. — Л.: Судостроение, 1991. — Т.1.
336. Новая философская энциклопедия. — М.: Мысль, 2000. — Т.1.
337. Радянська енциклопедія історії України. — К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1966. — Т. 1.
338. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник. — К.: Наукова думка, 1996.
339. Справочная книга Херсонской епархии. Изд. Херсонской Духовной Консистории. — Одесса, 1906.
340. Театральная энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия, 1961. — Т.1.
341. Українська літературна енциклопедія. — К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1988. — Т. 1. — С. 86—87.
342. Українська радянська енциклопедія. — К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1959. — Т.1.
343. Український радянський енциклопедичний словник. — К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1966. — 1-ше вид. — Т. 1. — С. 101.; УРЕС. — II-ге вид. — К., 1986. — С. 95.

344. The Oxford English Dictionary. A new English dictionary on historical principles. — Oxford. — At the clarendon press (1970). — Vol. VIII.

345. Webster's Third new international dictionary of the English language unabridged. — Massachusetts, USA [1981]. — Vol. II.

НБ НПУ імені М.П.Драгоманова

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
2. Кремінь Дмитро. Буритиновий журавель. — К.: Рад. письменник. — 1987. — С. 27.
3. Шевченко Ф. Представники різних народностей в українському війську під час Визвольної війни // Зб. наук. праць: У 2 ч. — К., 1995. — Ч. 2. — С. 15.
4. Заборовский Л. Эмиссары-греки в дипломатии Украины в гетьманство Б.Хмельницкого: о Данииле Афинянин // Украина — Греция: історія та сучасність: Тези міжнар.наук. конф. — К., 1993. — С. 50.
5. Грушевський М. Старинна історія: Греко-римський світ. — К., 1918. — С. 4.
6. Центральний архів військово-морського флоту. — Ф. 245. — Оп. 1. — Спр. 85.
7. Центральний архів військово-морського флоту. — Ф. 245. — Оп. 1. — Спр. 85.
8. МКМ. — Д—23339.
9. МКМ.—Спр. 9963.
10. ЦДАМЛМ.—Ф.4.—Оп.2.—Спр.538.
11. МКМ.—Д—16877.
12. Аркас Микола. Некролог // Южанин (Николаев). — 1898. — № 32. — 10 февраля.
13. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
14. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
15. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
16. Зленко Г. Лицарі досвітніх вогнів. — Одеса, 2005. — С. 10.
17. ЦДАМЛМ.—Ф.4.—Оп.2.—Спр.538.
18. Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України. — Р. 2664.
19. Там само. — Арк. 3.
20. Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва. — Р—2663.
21. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
22. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 6.
23. МКМ. — Спр. 8882.

24. Одесский вестник. — 1871. — 12 ноября.
25. МКМ. — Спр. 8882.
26. МКМ. — Спр. 8882.
27. МКМ. — Спр. 8882.
28. Рідний край. — 1906. — 17 грудня. — №46.
29. ЦДАМЛМ. — Ф. 323. — Оп. 1. — Спр. 28.
30. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
31. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
32. Аркас М. З родинної хроніки. — Миколаїв, 1993. — С. 35.
33. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів. — Ф.3.—Спр. 1614 (Франко І. Листування).
34. Киричок П. Марко Кропивницький. Нарис життя і творчості. — К.: Дніпро, 1985. — С. 31.
35. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
36. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 6.
37. Сидорук М. Ой, літав орел. — Одеса: Маяк, 1969.
38. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
39. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
40. Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України. — Р.2669.
41. МКМ. — Спр. 11355.
42. Рада. — 1910. — 13 березня.
43. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 17.
44. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. — Ф. 182. — № 77.
45. Рідний край (Полтава). — 1906. — № 46.
46. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. — Ф. 114. — № 414.
47. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. — Ф. 182. — № 77.
48. Там само.
49. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.
50. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.
51. Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. — Ф. 182. — № 77.
52. Николаевская газета. — 1907. — 19 лютого.
53. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.

54. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 2. — Спр. 3.
55. МКМ. — Д—24020.
56. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
57. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.
58. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів. — Ф. 47. — Ш. 49.
59. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
60. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 7.
61. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 7.
62. Рада. — 1905. — 17 травня.
63. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 205. — № 1.
64. ДАМО. — Ф. 462. — Оп. 1. — Спр. 14.
65. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.
66. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 20.
67. Там само.
68. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
69. Там само.
70. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
71. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
72. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
73. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
74. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. ба.
75. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 5.
76. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 44. — № 264.
77. Аркас М. Катерина. Опера на три дії // Клавір. — К., 1963.
78. Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України. — Р. 2669.
79. МКМ. — Спр. 8882.
80. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 2. — Спр. 2.
81. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів. — Ф. 47. — № 29.
82. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 6.
83. МКМ. — Вс. ф. 3123.
84. Там само.
85. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 6.

86. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів. — Ф. 47. — № 30.
87. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 6.
88. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.
89. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
90. Там само.
91. Там само.
92. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 2. — Спр. 20.
93. Там само.
94. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 2. — Спр. 6.
95. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
96. ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 26.
97. Рідний край. — 1903. — 23 серпня.
98. Кравченко В. Щоденник за 1903 рік (ненадрукований). — Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського. Відділ рукописів. — Ф. 34. — Арк. 138.
99. Там само.
100. Руслан. — 1903. — 7 (20) вересня. — № 203.
101. Руслан (Львів). — 1903. — 16 (29) вересня. — № 209.
102. Руслан. — 1903. — 7 (20) вересня. — № 203.
103. Там само.
104. Діло. — 1903. — 3 (16) вересня. — № 198.
105. Літературно-науковий вісник. — 1903. — Вересень.
106. Діло. — 1903. — 4 (17) вересня. — № 199.
107. Шевченко Т. Повне зібрання творів. — Т. 1. — К., 2001. — С. 624.
108. Куліш П. Спогади про Шевченка. — К., 1958. — С. 137.
109. Пархоменко Терентій. Енциклопедія українознавства. — Т. 5. — Львів, 1996. — С. 1957—1958.
110. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
111. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 15.
112. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 15.
113. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 15.
114. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 15.
115. Рада. — 1907. — 6 травня.
116. Семенов Тянь-Шанский. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей. — СПб., 1903. — Т. 18. — С. 175.

117. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 114. — № 414.
118. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 205. — № 1.
119. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
120. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
121. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
122. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
123. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 44. — № 263.
124. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 205. — № 1.
125. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів. — Ф. 47. — № 29.
126. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
127. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів. — Ф. 47. — № 29.
128. Рада. — 1910. — 13 березня.
129. Культура і життя. — 1988. — 22 травня.
130. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 6.
131. Там само.
132. Там само.
133. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
134. Там само.
135. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
136. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
137. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 6.
138. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 6.
139. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 2. — Спр. 4.
140. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 6.
141. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 6.
142. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
143. Московский городской листок. — 1899. — 13 февраля.
144. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
145. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 26.
146. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 53.

147. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
148. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
149. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
150. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 9.
151. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 9.
152. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 9.
153. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 53.
154. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21.
155. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 26.
156. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 26.
157. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ
рукописів. — Ф. 47. — № 29.
158. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 85.
159. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 26.
160. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.
161. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.
162. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.
163. Лист Є. П. Зарницької до матері К. Ф. Азгуріди від 5 вересня
1891 р. — Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва
України, інв. № 35635.
164. Лист М. Л. Кропивницького до О. З. Суслова від 3 березня
1905 р. // Марко Кропивницький: Твори в 6 т. — К., 1960. — Т. 6. —
С. 501.
165. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.
166. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
167. Аркасівська вулиця — 2002. — 7 листопада.
168. Орлик Пилип. // Енциклопедія Українознавства. — Т. 5. —
Львів, 1996. — С. 1875.
169. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. — К., 1991.
170. Там само.
171. Там само.
172. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
173. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. — К., 1991.
174. Аркас М. Історія України-Русі. Факс. вид. — К.: Вища
школа. — 1990. — С. 300.
175. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 17.

176. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 5.
177. ЦДАМЛМ. — Ф. 323. — Оп. 1. — Спр. 10.
178. ЦДАМЛМ. — Ф. 323. — Оп. 1. — Спр. 11.
179. Аркас М. Історія України-Русі. Факс. вид. — К.: Вища школа, 1990. — С. 300.
180. Аркас М. Історія України-Русі. Факс. вид. — К.: Вища школа, 1990.
181. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 20.
182. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 12.
183. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 12.
184. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 20.
185. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 4.
186. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 14.
187. Аркас М. Історія України-Русі. Факс. вид. — К.: Вища школа, 1990. — С. 3.
188. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 205. — № 1.
189. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.
190. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.
191. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 24.
192. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2.
193. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 27.
194. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 4.
195. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 14.
196. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 2.
197. Літературно-науковий вісник. — 1908. — № 8. — С. 307.
198. Там само.
199. Там само.
200. Чикаленко Є. Щоденник. — К., 2004. — С. 114.
201. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 23.
202. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 44. — № 265.
203. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 44. — № 264.
204. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 205. — № 1.
205. Рада. — 1908. — 8 січня. — № 6.

206. Грушевський М. Твори у 50 томах. — Т. 2. — Львів, 2005. — С. 370.
207. Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького. — К.: Вік, 1912. — С. 110.
208. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 205. — № 414.
209. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 205. — № 414.
210. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 4.
211. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 114. — № 414.
212. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловійова. — К.: Темпора, 2005. — С. 396.
213. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 540.
214. Березовська Т. Історичний портрет роду Аркасів. — Миколаїв, 2005. — 215 с.
215. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
216. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 27.
217. Визвольний шлях (Лондон). — 1954. — Кн. 10. — Жовтень. — С. 84.
218. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
219. Там само.
220. Свобода. — 1964. — 4 серпня.
221. Там само.
222. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
223. Твори Тараса Шевченка // Під загальною редакцією акад. Сергія Єфремова. — Т. 3. — 1929. — С. 199.
224. МКМ. — Спр. 23299.
225. Коргуев Н. — Аркас Н.А. — Русский биографический словарь. — Т. II. — СПб., 1900. — С. 290.
226. Луначарський А. Про літературу: Збірник статей. — К.: Держлітвидав УРСР. — 1960. — С. 617.
227. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 1. Поезія 1837—1847. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 354.
228. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
229. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 26—27.
230. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 1. — К.:

Наукова думка, 2001. — С. 74.

231. Чернігівський історичний музей // Ноти та слова “Не співай нам тепер, бандуристе”. — Інв. № Ал. 52—348/9.

232. Поляков А. М. І. Литвиненко-Вольгельмут. Нарис життя і творчості. — К., 1956. — С. 8—11.

233. Там само.

234. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 9.

235. Южанинъ. — 1897. — 25 березня. — № 69.

236. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 3. Драматичні твори. — К.: Наукова думка, 2003. — С. 48—50.

237. Костомаров М. І. Спогад про двох малярів. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 134.

238. Матеріали науково-збиральницьких експедицій Миколаївського краєзнавчого музею. — Вс. д. 5277.

239. Борщак І., Мартель Р. Мазепа І. — К., 1991. — С. 103.

240. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 30—31.

241. Чернігівський історичний музей // Вірш “Гетьман Пилип Орлик” (машинопис). 27 липня 1907 р. — Інв. № Ал. 52—348/2.

242. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 1. Поезія 1837—1847. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 372.

243. Аркас М. Історія України-Русі. — Факс. вид. — К.: Вища школа. — 1990. — С. 353.

244. Шевченко Т. Невольник. Кобзар. — К., 1986. — С. 230.

245. Отечественные записки. — 1839. — № 10. — С. 1—29.

246. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 627.

247. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 297.

248. ДАМО. — Ф. 206. — Опс. 1. — Спр. 5.

249. Чернігівський історичний музей. Вірш “Гетьман Пилип Орлик” (машинопис). 27 липня 1907 р. — Інв. № Ал. 52—348/2.

250. Документи і матеріали до селянських рухів на Полтавщині в революцію 1905—1907 рр. // Записки Полтавського інституту соціального виховання. — Полтава, 1930. — С. 44.

251. Державний архів Полтавської області (ДАПО). — Ф. 83. — Оп. 1. — Спр. 134; “Зведення поліції про український націоналістичний рух в 1905—1906 рр.” — Арк. 108.

252. Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки // Україна. — 1907. — Т. 4. — № 3. — С. 29.
253. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. — К., 1963. — Т. 5. — С. 154.
254. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 538.
255. Архив Юго-Западной России. — Т. V. — Ч. 1. — С. 111.
256. ЦДАМЛМ. — Ф. 323. — Оп. 1. — Спр. 3.
257. Аркас М. Історія України-Русі. Факс. вид. — К.: Вища школа, 1990. — С. 380.
258. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 6 т. — К., 1963. — Т. 1. — С. 348.
259. Аркас М. Історія України-Русі. Факс. вид. — К.: Вища школа, 1990. — С. 375.
260. Там само. — С. 376.
261. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Арк. 1. Звіти про роботу ради товариства “Просвіта” в Миколаєві.
262. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 182 (М. Ф. Комаров). — Ш. № 77.
263. Звіти про роботу ради товариства; “Просвіта” у Миколаєві за 1908 р. — ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 52.
264. Кропивницький М. Твори: В 6 т. — Т. 6. — К., 1960. — С. 296.
265. Рідний край. — 1906. — 17 грудня. — № 46.
266. Погорєлова В. Наснага Аркасових джерел // Аркасова вулиця. — 2002. — 7 листопада. — С. 3.
267. Погребенник Ф. Сторінка життя і творчості Василя Стефаника. — К.: Дніпро, 1998. — С. 199.
268. Рідний край. — 1906.
269. ЦДАМЛМ. — Ф. 4 (Кауфман Л.С.). — Оп. 2. — Спр. 538.
270. Там само.
271. Камінський Ф.Т. Листування Лесі Українки з М. М. Аркасом // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. — К., 1963. — № 4. — С. 47.
272. Там само.
273. Там само.
274. Там само.
275. Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки // Літературно-науковий вісник. — 1913. — Т. LXI. — С. 12.

276. Карпенко В. Тут, біля самого моря. — К., 1989. — С. 45.
277. Див.: Кропивницький М. Твори: В 6 т. К., 1960. — С. 101.
278. Там само. — С. 105—107.
279. Справоздання Українського Товариства “Просвіта” у Николаєві. На 1 січня 1909 року. — Николаєв, 1909. — С. 5.
280. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.
281. МКМ. — Д. 8882.
282. Аркас М. Передмова до “Історії України-Русі”. — К.: Вища школа, 1990. — С. 45.
283. Передмова. Там само.
284. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 6.
285. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 15.
286. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 16.
287. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21.
288. Рукописний відділ Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. — Ф. 462. — Спр. 3.
289. Рукописний відділ Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. — Ф. 428. — Спр. 180.
290. Рукописний відділ Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. — Ф. 428. — Спр. 4.
291. Рукописний відділ Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. — Ф. 428. — Спр. 5.
292. Рукописний відділ Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. — Ф. 428. — Спр. 8.
293. Рукописний відділ Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. — Ф. 428. — Спр. 10.
294. Рукописний відділ Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. — Ф. 428. — Спр. 14.
295. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 81. — Спр. 53210. — Оп. 73.
296. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 81. — № 3.
297. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 317. — № 133. Лист М. Аркаса до С. Єфремова.
298. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 205. — 1.
299. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 14.

300. Літературно-меморіальний музей імені М. Рильського. Архів В. П. Науменка. Лист М. Аркаса до В. Науменка. — А. № 3691.

301. Доманицький В. Як мед то й ложку! // Рада — 1908. — № 32. — С. 3.

302. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 8.

303. ЦДАМЛМ.—Ф.4.—Оп.2.—Спр.538.

304. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 108—109.

305. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 3—6.

306. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 35.

307. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. III. — № 35511.

308. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 14.

309. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 14.

310. Рада.—1909.—23 січня.

311. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 57—58.

312. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 18.

313. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 44. — № 263.

314. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів. — Ф. 47. — Од. зб. 479.

315. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів. — Ф. 47. — Од. зб. 479 (Лист від 5.05.1908 р.).

316. Літературно-науковий вісник. — 1908. — № 8. — С. 307.

317. Там само.

318. Там само. — С. 308.

319. Літературно-науковий вісник. — 1908. — № 10. Київ-Львів. — Т. LXIV. — С. 130.

320. Там само. — С. 136.

321. Там само.

322. Чикаленко Є. Спогади. 1861—1907. — Нью-Йорк, 1955. — С. 469.

323. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів. — Ф. 47. — Од. зб. 479 (Лист від 21—28.08.1908 р.).

324. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 91—94.

325. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів. — Ф. 47. — Од. зб. 479.

326. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів. — Ф. 47. — Од. зб. 423.

327. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. III. — Спр. 35511. — Арк. 2.
328. Біднов В. *Що читати по історії України* (Коротенька історіографія України). — Катеринослав, 1920. — С. 48—50.
329. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 86. — № 46877.
330. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 23.
331. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21.
332. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 23.
333. Рада. — 1908. — 8 січня. — № 6.
334. Літературно-науковий вісник. — 1908. — Т. XLIV. — Кн. X. — С. 128.
335. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21.
336. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Архів В. П. Степаненка). — Ф. 205. — № 1.
337. ЦДІАУ. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 634. — С. 64—70.
338. МКМ. — Спр. 24022.
339. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 4.
340. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21.
341. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 205. — № 3.
342. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 244. — № 35511.
343. Інститут рукопису національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 44. — Спр. 271. — Арк. 16.
344. Рада. — 1908. — 22 серпня (4 вересня). — С. 2.
345. ІЛШ НАН України, Відділ рукописів. — Ф. 47. — Од. зб. 459.
346. ІЛШ НАН України, Відділ рукописів. — Ф. 47. — Од. зб. 484.
347. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 27.
348. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 5.
349. *Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упоряд., авт. передм., прим. і коментарів В. Качкан.* — Львів: Фенікс, 2001. — С. 710.
350. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
351. Літературно-науковий вісник. — 1908. — № 8. — С. 318.
352. Аркас М. М. *Історія України-Русі / Вступне слово і комент.* В. Г. Сарбея. — Факс. вид. — К.: Вища школа, 1990. — С. 31—38.

353. Історія, історіософія, джерелознавство: Істор. зб. — К., 1996. — С. 221—230.
354. Там само. — С. 161—220.
355. Грушевський М. Автобіографія.—К., 1906. — С. 9.
356. Там само.
357. Там само.
358. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 323. — Оп. 1. — Од. зб. 8.
359. Там само.
360. Там само.
361. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 323. — Оп. 1. — Од. зб. 8.
362. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 323. — Оп. 1. — Од. зб. 8.
363. Чикаленко Є. Щоденник. — Львів, 1931. — С. 34.
364. ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 770. — Арк. 93.
365. Лист М. Грушевського до П. Стебницького від 18(5) грудня 1908 р. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 244. — № 52031.
366. ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 138 (запис від 6 грудня 1906 р.).
367. Грушевський М. Автобіографія. — СПб, 1906. — С. 2.
368. Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — Харків: ДВУ, 1928. — С. 35.
369. Перед загальними зборами Наукового товариства ім. Шевченка. — Львів, 1913. — С. 6, 8.
370. Грушевський М. До рецензії д. Липинського // Літературно-науковий вісник. — 1908. — № 8. — С. 318.
371. див.: Листування Михайла Грушевського / Упор. Г.Бурлака, ред. Л. Винар. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Т. I. — С. 207.
372. ЦДІА України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 193.
373. Там само. — С. 508.
374. ЦДІАУ. — Ф. 1235. — Оп. 1.— Спр. 25. — Арк. 209.
375. ЦДІАУ. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 206.
376. ЦДІАУ. — Ф. 1235. — Оп. 1 — Спр. 25. — Арк. 211.

377. Лист В. Доманицького до М. Аркаса, 11(24).07.1908. — ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 1—2.
378. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. — К.: Філадельфія, 2003. — Т. I. Листування. — С. 507—511.
379. Там само. — С. 510.
380. Грушевський М. Щоденник 1904—1910 рр. — ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 209 зв.—210.
381. Літературно-науковий вісник. — 1980. — № 8. — С. 318.
382. Літературно-науковий вісник. — 1908. — № 10. — С.123.
383. Грушевський М. Щоденник 1904—1910 рр. — ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 211 зв., 212 зв.
384. Див. ком. до статті: “До рецензії д. Липинського” [ЛНВ. — 1908. — Кн. 8. — С. 31—323.
385. ЦДІАУ. — Ф.1235. — Оп. 1 — Спр. 25. — Арк. 211.
386. ЦДІАУ. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 634. — С. 64—70, 71—74; там само. — Спр. 275. — Арк. 141.
387. ЦДІАУ. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 193.
388. ЦДІАУ. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 204 (запис у щоденнику за 9 серпня 1908 р.).
389. ЦДІАУ. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 726. — Арк. 328.
390. Див.: Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. — Київ; Філадельфія, 2003. — Т. I. Листування. — С. 507—513.
391. Там само. — С. 560.
392. ЦДІАУ. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 457. — Арк. 309 (лист від 8(21) вересня 1907 р.).
393. ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25/
394. Листи М. Грушевського (1909—1910); див.: Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. — Т. I. — С. 203—217.
395. ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 457. — Арк. 325 (лист від 30 жовтня (11 листопада) 1907 р.).
396. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 21—21 зв.
397. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 9 зв.—10.
398. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 40 зв.
399. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 41—42.
400. Грушевський М. Щоденник 1904—1910 рр. — ЦДІАКУ. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 220 зв.

401. ЦДІАУ. — Ф. 1235. — Спр. 275. — Арк. 141—142.
402. Дорошенко Д. Євген Чикаленко (1861—1929), його життя і громадська діяльність. — Прага, 1934. — С. 93.
403. Прокопович В. Пам'яті "Пана" // Тризуб. — 1920. — № 29—30, 14 липня. — С. 5.
404. Чикаленко Є. Спогади. 1861—1907. — Нью-Йорк., 1955. — С. 86.
405. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 8.
406. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 9.
407. Там само.
408. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 44. — Спр. 272. — Арк. 1—4.
409. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 2.
410. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 7.
411. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 10.
412. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 9.
413. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 5.
414. Там само.
415. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 1.
416. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 33.
417. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 7.
418. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 7.
419. Чикаленко Є. Спогади. 1861—1907. Нью-Йорк, 1955. — С. 8.
420. Скоропадський П. Спогади.—К.—Філадельфія.—1995.—С.129.
421. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. Відділ рукописів. — Ф. 47. — Од. зб. 421.
422. Там само. — Од. зб. 469.
423. Там само. — Од. зб. 478.
424. Там само. — Од. зб. 479.
425. Там само. — Од. зб. 479.
426. Там само. — Од. зб. 424.
427. Там само. — Од. зб. 424.
428. Там само. — Од. зб. 484.
429. НБУВ НАНУ. — Ф. 317. — № 794.
430. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії.—Філадельфія. — 2003. — С. 347.
431. Літературно-меморіальний музей ім. М. Т. Рильського. Архів В. П. Науменка. — № 3691.

432. Джеджула Ю., Панкова Є. Жодної вільної хвилини... (Портрет Володимира Науменка) // Київська старовина. — 1994. — № 1. — С. 64.
433. Од редакції. — Україна. — 1907. — № 1. — С. V.
434. Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 1. — К.: Темпора, 2004. — С. 17.
435. Літературно-меморіальний музей імені М. Т. Рильського. Архів В. П. Науменка. Лист М. Аркаса до В. Науменка. — А. № 3691.
436. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 86. — Од. зб. 14. — Арк. 1.
437. Киевская старина. — 1899. — Т. XVI. — С. 63.
438. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Од. зб. 9.
439. ДАМО. — Ф. 486. — Оп. 1. — Од. зб. 9.
440. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Од. зб. 9. — Арк. 1.
441. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
442. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 27995. — № 28024.
443. Киевское слово. — 1899, 23 апреля; Киевлянин. — 1899. — 24 апреля.
444. Просвітянин. — К., 1918. — Ч. 1. — С. 1.
445. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 6.
446. ДАМО. — Ф. 206. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 95.
447. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 1.
448. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2—3.
449. ЦДАМЛМ. — Ф. 4. — Оп. 2. — Спр. 538.
450. Лебединцев П. Деяко з біографії Т. Г. Шевченка. — Спогади про Шевченка — К., 1958. — С. 56.
451. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 21.
452. Центральний державний архів у м. Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 217. — Арк. 29.
453. ДАМО. — Ф. 468. — Оп. — Спр. 27.
454. Вечірній Київ. — 1961, 29 листопада. — С. 1.
455. ІЛШ НАН України, Відділ рукописів. — Ф. 47. — Од. зб. 444.
456. Дніпрові хвилі. — 1912. — № 15—16. — С. 221.
457. Украинская жизнь. — 1919. — № 1011. — С. 103.
458. Ужгород: Гранда, 2006. — 128 с.
459. Гренджа-Донський В. Я теж українець. - Ужгород. - 2003. - 386 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Авраменко С.	338
Адасовська М. (див. Заньковецька М.К.)	
Азгуріді (див. Зарницька Є.П.)	
Алексеев М.	516
Алчевська Христина Олексіївна	208,458
Андрієвський Олексій	215
Андріященко П.	138,141,147,245,496
Антонович Володимир Боніфатійович	155,374,405,481
Антонович К.М.	429
Аркас (Богданович) Софія Петрівна	10,31,34-36, 39,40,42,46,50,56,116,118,121
Аркас Андреас (Андрій) Емануїлович	25-27,32
Аркас Захарій Андрійович	25,27,28,117,332
Аркас Микола Андрійович	27,29,30,32,34,46,54, 55,97,106,107,116-118,120,122,342,343
Аркас Микола Миколайович - онук	15,31,51,97,111,172,189,193, 200,201,276,281,292,320,324, 326,327,398,328-330,332-335,398
Аркас Надія	330
Аркас Оксана	124,266,320,324,331
Аркас Ольга Іванівна	126,162,167,168,172,183-185, 187,188,193,255,261,267,319,320,331,442, 446,543,544,547
Астаматій Остафій	24
Афінянин Данило	23
Багалій Дмитро	374,458
Бандурка Данило	220
Бантиш-Каменський Дмитро	401,526
Барвінок Ганна	12,207,208,456,478

Барвінський О.	301,402,405
Барвінський В.	443
Барова Н.	275
Бер Карл Максимович	88
Березовська Тетяна	330,338
Бестужев-Рюмін Михайло Павлович	49
Біднов Василь Олексійович	428,429
Біл С.	326
Білозерський І.	369
Біляновський П.	138
Блок Олександр Олександрович	96
Бобир Д.	348
Богданович Анатолій	38
Богданович К.П.	38
Богданович Лука Федорович	36
Богданович Любов Петрівна	38
Богданович Модест Іванович	36
Богданович М.П.	38
Богданович Павло Іванович	36,58
Богданович Петро Іванович	35,38,229
Богданович Роман	38
Богданович Софія Петрівна (див. Аркас С.П.)	
Богданович Юрій Михайлович	38
Богдановський О.М.	65
Богишич	88
Бойченко Валерій Петрович	17,338,549
Бойчук М.	401
Борковський О.	80,478
Боровик Віталій	207
Боткін Сергій Петрович	54-56
Бранка К.	275
Бутаков Григорій Іванович	123
Бутаков Олексій Іванович	123
Ванченко-Писанецький К.	328
Варченко Василь	221

Васильєв-Святошенко Матвій Тимофійович	179,250,255
Васильківський Сергій Іванович	217
Вересай Остап Микитович	221,383,472,522
Верзилів Аркадій	207
Винниченко Володимир Кирилович	15,327,458,480,539
Виходцев Г.О.	72,75,392
Вовчок Марко	8,141,443
Войнаровський Андрій	282
Волков В.	210
Волненко Анатолій Никонівч	541
Воля І.	141
Ворона-Вербицька Віра	207
Вороний Микола Кіндратович	213,216,475,478,485
Воячек Ф.І.	248
Вукотич Олександра Костянтинівка	71,104,251,376,391
В'яземський Петро Андрійович	94
Гайдученко С.	138,225
Галан М.М.	325
Гаморак О.	379
Гарник А.	275
Гаскаро Аміна	9,25
Герцен Олександр Іванович	57,87,282
Гирич І.	338,504
Гібов Леонід Іванович	234,251,443
Глінка Михайло Іванович	51
Глоба М.М.	325
Гнатюк В.	385,478
Головатий Антін Андрійович	220,358-363
Гончарова Наталія	251
Гордієнко Кость	282
Горленко Дмитро	282
Горчаков М.Д.	47
Грачов	237,240
Грейг Олексій С.	17,27,32
Гренджа-Донський	326,328-330

Григоренко Грицько (Судовщикова)	8
Грінченко Борис Дмитрович	16,141,144,201,213,245,298,307, 317,338,374,402,415-417,422,435-437,457,459,463, 466,474,478,491,516,518,520,528,530-539,539
Грушевський Михайло Сергійович	13,16,24,151,297,308,310-316,338, 357,374,397,402,421-425,428,429,431-435, 450-456,458-474,476-479,495,505-507
Грушевський О.	457,479
Грушкевич Ярослав	208
Губчак	213
Гулак Микола Іванович	369
Гулак-Артемівський Семен Степанович	51,144,324,373
Гульченко Д.М.	232,233
Гур'єва Н.	275
Гутхейль Олександр Богданович	154,196
Дезіре Ф.	401
Демченко Іван	208
Денисов Микола	250,251
Деньєр Г.	340
Деревченко	386
Державін Микола Севастьянович	275
Джиджора Іван Миколайович	457,479
Джонсон С.	326
Дик Василь	77
Дмитрієв Микола Ізмаїлович	207,208,365
Доманицький Василь Миколайович	12,16,43,127,145,146, 182,191,240,242,267,290,303,306,309,312,316,317,319, 338,363,398,403,404,410,413-415,418,420,423-427, 432,438-440,442,445,446,457,461,462,464-466,470, 472-475,478,479,501,504,505-508,543,544
Донець Л.	338
Дорошенко Володимир Вікторович	457,479,498
Дорошенко Дмитро	289,432,459,485,509
Дорошенко Петро Дорофійович	24,93,448
Драгоманов Михайло Петрович	82,155,490,528

Дрозд Володимир Григорович	139
Дурдуківський Володимир Федорович	434
Дюмін П.	138
Ерастов Степан	208
Євшан Микола Йосипович	457,479
Єфименко Олександр Яківна	213,402
Єфремов Сергій Олександрович	208,302,407,408,422,449,457-459, 461,475,478,479,492-508
Ждаха Амвросій Андрійович	485
Жебуньов Леонід	208
Желябов Андрій Іванович	64,69,82-91,96-98
Житецький Гнат Павлович	430,517
Житецький Павло Гнатович	141,155
Жулинський Олександр	217
Залізняк Максим	457,479
Заньковецька Марія Костянтинівна (Адамовська)	150,193,246,247, 484,501,524,528
Зарницька Єфросинія Пилипівна (Азгуріді)	246,270-272
Затиркевич-Карпинська Ганна Петрівна	247
Зацаренний В.	11,137,147,148,157,168,173,176-178, 180,184,184,239
Зельцер С.І.	157
Зінов'єв О.	210
Зіньківський Т.	374
Золотарьова К.	275
Іваненко Д.	138
Іванов Анатолій	138
Ідзиковський Леон	537
Каблуков Микола Олексійович	275
Камінський Ф.Т.	201,301,338
Капельгородський Пилип Йосипович	458
Карабчевський Микола Платонович	38
Каракаєв П.	138
Карл XII	282
Карпенко-Карий Іван	217,262,304-306,326,400,443,478,484,485

Катерина II	25,39,71,93,220,358-360,362
Кауфман Леонід	31,51,97,111,200,281,330,333,334,336,338,523
Квітка Климент Васильович	385,386
Квітка-Оснoв'яненко Григорій Федорович	72,75,141,144,362,376,392,410
Кибальчич Надія Костянтинівна	208
Ківшик Л.	138
Кнорре К.Х.	116
Кобилянська Ольга Юліанівна	8,410,478
Ковалевський Микола Васильович	528
Коваленко Володимир	338
Коваленко Григорій	208
Коваленко Л.	275
Коваленко Олекса Кузьмич	289,468,469
Ковальов-Рунський	54
Козиненко Володислав	207
Козловський Всеволод	458,480
Козловський Іван Семенович	549
Колачевський Михайло	70
Колесса Філарет Михайлович	204,385-387
Комаров Михайло Федорович	128,130,136,137,140,146,371,373,374,485,491
Кондратович Ф.	397
Кониський О.	416,456,378,492
Кордуба Мирон Михайлович	207
Корнілов Володимир Олексійович	34
Корчинський Мартин	208
Косач О.	374
Костецький І.	336
Костомаров Микола Іванович	141,354,369,490,537
Котетта	401
Котляревський Іван Петрович	12,141,202,209-214,324,379,381,382, 400,443,445,485,521
Коханівський Микола	208
Коцюбинська Віра	207
Коцюбинський Михайло Михайлович	12,15,206,207,213,374,443,539
Кошовий Василь	208

Кравченко Василь Григорович	207,208,213
Кравченко Михайло Степанович	221,224,384,386
Краковецький Захар	207
Красицький Ф.	403
Кремінь Дмитро Дмитрович	17,18
Кривенко В.	275
Криясановський А.В.	494
Кропивницький Марко Лукич	10,11,16,66,67,69,71-80,104,108-111, 113,138,139,149,151,152,157,160,179,188,190-194,198,203, 212,216,217,235,248-251,253,254,256-258,264,266-271, 273,274,296,324,328,338,343,371,347-378,383,390-395, 411, 412, 484, 519, 530
Крюковський Іван	221,384
Кузьминський	475
Куліш Пантелеймон Олександрович	140,207,221,369,400,443
Кулішева О.	374
Кульчицький Лесь	207,213
Курбас Лесь	276
Курилас Осип Петрович	316,440-442,506,543
Кухаренко Яков Герасимович	361,362,548
Лагута Микола	233,234,240
Лазарев Михайло Петрович	28,34
Лазарева Катерина Тимофіївна	34
Лазурський В.	374
Левитський Микола Васильович	208,446
Левицький Євген	208,213,457,479
Левицький Модест	441
Левицький Орест Іванович	300,301,301,402,405,406,411,412,478,516,528
Лелев-Вучетич Костянтин Гаврилович	157
Ленський Д.	393
Леонова Дарія	51
Леонович Федір Іванович	88
Леонтович Володимир	207,456,457,478
Лепкий Богдан	1,316,338,439,442-445,448,506,507,509,543,544
Липа Іван Львович	208

Липинський В'ячеслав Казимирович	309,310,316,338,420-423,425-427, 431,348-440,446,457,462,465,466,468, 472-474,476,479,500-512,543,544
Лисенко Микола Віталійович	12,16,150,151,188,207,216,217,222, 223,259,260,261,326,353,371,374,400, 472,492,501,520-524,529,530
Литвин Юхим	138,142,299,409
Литвиненко Г.	138
Литвиненко-Вольгемут М.	349-352
Ліванов М.Г.	116
Ліницька Любов Павлівна	217
Лобко І.	138
Лобода А.	516
Лозинський Михайло Леонідович	457,479
Лопатинський Лев Васильович	207,213
Лотоцький О.	424,434,457,472,478,479
Лубенець Тимофій Григорович	231
Лукіянович Денис Якович	457,479
Луньов	338
Луценко Іван	207
Лучицький Іван	141
Мазепа Іван Степанович	13,278-282,301,314,356,402-408
Маковський Ю.	138
Маланюк Є.	336
Малієва А.	275
Манілов Григорій Феофанович	138
Маркевич Г.І.	212
Маркевич І.	268
Маркевич Микола Андрійович	150
Маркович П.	369
Мартинович Порфирій Денисович	217
Мартович Л.	478
Матушевський Федір	312,424,434,457,459,461,469,470,474, 475,478,479,481,507
Мацієвич Левко Макарович	208

Меншиков О.С.	47
Местергазі М.	137
Мечников Ілля Ілліч	81,536
Микола I	47,94
Микола II	150
Милорадович М.	458
Мирний Панас	12,16,211,213,548
Міхновський Микола Іванович	208,213
Молчанов Порфирій Устинович	153
Мордвинов Микола Семенович	25
Мордовець (Мордовцев) Данило	374,456,478,489,490
Мороз Михайло	207
Мочульський Михайло Михайлович	457,479
Муравйов-Апостол Сергій Іванович	49
Мушинський П.	338
Навроцький Олександр Олександрович	335,369
Науменко Володимир Павлович	294,298,374,399,410,478,513-517,529
Науменко Г.	138
Нахабін В.	275
Нахімов П.С.	116
Нельсон Р.	326
Нечуй-Левицький Іван Семенович	16,374,409,476,518,524-528
Ніковський Андрій Васильович	133,149,299,308,409,417,449,457,479,497
Ніщинський Петро Іванович	10,61,63,64,66,67,69,71,72,74,80,82-86, 113,114,151,152,193,194,264,294,382,383,484
Новоборська Надія	516
Нудатов Е.	37
Олександр II	47,54,97,98,150,156
Олексенко Андрій	209
Олексієнко В.	275
Олесь Олександр (Кандиба)	15,458,475
Олійник О.	352
Орлик Григор Пилипович	290,291
Орлик Пилип	13,278-283,286-288,290,291,350,387,358,364
Орликова Олена	290

Осмяловський Олександр	208
Охрименко Г.	275
Павлусенко П.	275
Палій Семен	221
Панченко Феодосія	540
Паньківський Северин Федорович	208
Паращук Михайло	401
Пархоменко Терентій Макарович	218,222-228,354,355,387
Пачовський Василь	404,478
Певна А.	275
Певний П.	210
Перовська Анна	95
Перовська Софія Львівна	86,87,91,95,96,98
Перовський Василь Олексійович	94
Перовський Лев Олексійович	94,95
Пестель Павло Іванович	49
Петрівська О.І.	134
Петро І	39,49,50,221,279,286
Пильчиков Микола Дмитрович	369
Пирогов Микола Іванович	70
Пількевич Олександр	207
Піснячевський Віктор	424,425,427,505,507
Пігушенко М.І.	409
Плаксенко М.	275
Поджіо Варвара	98
Поджіо Йосип	49,87
Поджіо Олександр	49,87
Позен Леонід Володимирович	210,211,381
Пономаренко Спиридон Михайлович	244
Попко Іван	397,448
Порш Микола Володимирович	457,479
Потебня Олександр	335
Потапенко Василь	225,226
Потьомкін Григорій Олександрович	25
Прокопович В'ячеслав	479,486,487

Проскудін-Горський С.	45
Пчілка Олена	204,206-208,213,381,385,528
Рагмирова Олена Павлівна	249,251,255
Ревуцький Дмитро Миколайович	516
Рєпніна Варвара Миколаївна	95
Рижева Н.	338
Рильський Максим Тадейович	335,516,517
Рильський Тадей Розеславович	529
Рігельман Микола Аркадійович	399,401,448
Розов Петро	208
Розсудов-Кулябко	179,255
Розторгуєв Володимир	208
Розторгуєва-Шевернівна Анастасія	208
Розумовський Кирило Григорович	93
Розумовський Лев Кирилович	94
Розумовський Олексій Григорович	93
Розумовський Олексій Кирилович	94,95
Романчук Юліан	208,213,215,543
Ротмистров Григорій	207
Рубець Олександр Іванович	150
Рульов	115
Русинов Дмитро	157
Русов Олександр Олександрович	374,471,472,501
Русова Софія Федорівна	8,402,471,501
Савенко А.	463
Савинін М.В.	30
Садик Марія	488,489
Садовська-Барілотті Марія Карпівна	150
Садовський Микола Карпович	16,150,157,193,206,209,217,247,324,349, 351,353,457,479,484,524,526,528,540
Саксаганський (Тобілевич) Панас Карпович	16,69,111,150,158,159,247, 255,262,263,483,485,501,528
Сало Петро	10,104,105,108,112
Сало Ярина	10,44,104-108,112,117,165
Салтиков С.В.	47

Самійленко Володимир Іванович	12,207,208,335,478
Самойлович Данило Самійлович	116
Сарбей В.	338,451
Сахарів Микола	208
Селівановський Семен	29
Семенов-Тянь-Шанський Веніамін Петрович	229
Серов Олександр Миколайович	50,51,150
Сеченов Іван Михайлович	81
Сидорук Микола	504
Симиренко В.	457
Сімович Василь Іванович	208,213
Скаловський Володимир	28
Скляр П.	138
Скряга Прокіп	221
Скарлат В.К.	275
Сластьон Опанас	385
Слатов Аркадій	208
Смоленський Леонід Анастасійович	57-61,66,80,484
Смоленський Леонтій	10
Сокальський (Калістрат) Іван	208
Солодуров	157
Сопенко І.	138
Сошенко Іван	53,538
Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна	458,478,480
Старицький Михайло Петрович	11,16,108,158,207,208,213,328,374, 484,492,529,530
Старовойтенко І.	338
Стародубцев Петро	57
Стародубцев Федір	57
Стасюк М.	457,479
Стебницький Петро Януарійович	456,477,491
Стевен Християн Християнович	94
Степаненко Василь Пилипович	136,148,232,237,300,314,317, 319,379,401,407,419,433,435,529
Стефанік Василь Семенович	12,206,207,212,213,216,379,478

Стеценко Кирило Григорович	371
Стещенко Іван Матвійович	208,213,374,459,474,475
Стещенко-Старицька Оксана Михайлівна	208
Стрічка Іван	221,384
Струханчук Яків Михайлович	400,401,543
Студинський Кирило Йосипович	207,213,444,495
Сулимовська Катерина	208
Суслов Онисим (Резніков)	264,269,271
Суходольський Володимир	328
Сушицький Ф.	516
Тарновський Василь Васильович	398,402
Теліга Михайло	339
Тен Борис	335
Тесленко Архип Юхимович	15,458
Титов Адріан	199
Титов В.П.	47
Тихомирова Е.	275
Тищенко Юрій (псевдонім Сірій)	458,463,480
Ткаченко Микола	415
Ткаченко Петро	218,306
Тобілевич Софія Віталіївна	217,304,305
Толстой Дмитро	89,90
Толстой Костянтин	95
Толстой Лев Миколайович	142,143,325
Толстой Олексій	63,95
Топоров Адріан Митрофанович	199,200,219
Трабша С.	516
Трофимовська Л.	275
Труба І.	458
Тутковський Микола Аполонович	529,530
Українка Леся (Косач-Квітка Лариса Петрівна)	12,16,23,204,207, 215,216,330,335,338,379,382,384-389,409,478,419,528,530
Ульяновський В.	338
Ухач-Охарович Костянтин	374

Фармаковський Борис	332
Федоровський Микола	208
Фещенко-Чопівський І.	457,479
Франко Іван Якович	335,374,400,478,525,528,529
Фундуклей Іван	391,536
Хмелевський Йосип Целестіанович	203,217,485
Хмельницький Богдан	23,24,283,288,358,374,398,48,502,525
Холодний Федір	221,384
Хоткевич Гнат Мартинович	12,15,16,206,207,213,216,223,312, 316,430,431,439,466,470,471,475,481,482,506,507
Хустський Осип	329
Цегельський Л.	457,479
Цимбал Василь	208
Чайковський Петро Ілліч	175,180
Чепіга Захарій	361
Черкасенко Спиридон Феодосійович	15,365,457,475,479
Черниш К.	138
Чернуха О.	275
Чикаленко Євген Харламович	11,164,208,225,235,264,298, 309,312-315,338,374,402-404,420,424,431, 433-437,455-457,459,463,472,475,476, 483-499,501,515,518,522,539,539,540
Чубинський Павло Платонович	155
Чупринка Г.	457,479
Шалений-Шауер Володимир	385
Шаповалов П.	275
Шевченко Варфоломій	341,342
Шевченко Каленик	9,341
Шевченко Тарас Григорович	9,11,17,37,46,48,49,51-53,57,63,68,95, 114,123,135,139,140,144,150-152,154,160,162,165,168,176, 186,189,21,211,217-222,229,234,236,247,251,253,254,257, 274,276,277,338,340-345,347-350,354-356,358,360-375, 377-380,387,399,400,412-414,416,441,443,449,458,472,479, 481,490,491,502,417,521,522,524,530,535,537-539,545,547

Шевченко-Гамалій Одарка Іванівна	179,246,251,254,255,257
Шелухін Андрій	208
Шелухін Сергій Павлович	133,301,398,406,485,546
Шемет Богдан	510
Шерегій Юрій	327,328,330
Шеремет Сергій	208,404
Шерстюк Г.	365,475
Шеффер Яків	176,264,265
Ширинський-Шихматов О.П.	64
Широцький Костянтин Віталійович	457,479
Ширшов О.	210
Шіле О.	524
Шмідт Петро Петрович	98
Шраг Ілля Людвигович	208
Шут Андрій	221
Щедрін Леонід	156,157,175,177
Щоголев Яків	374,443
Юркевич Л.	480
Язикова Н.Л.	38
Яновська Любов Олександрівна	458
Яновська-Коханівська Олександра	208
Ярошевський Б.	458
Яцків М.	478

Жадько Віктор Олексійович

Микола Аркас

Роман-пошук

Редактор — **Олена Лук'янчук**

Коректор — **Клавдія Сирота**

Верстка — **Дмитро Мироненко**

Зверстане на комп'ютерному обладнанні видавництва “Департамент”

04107, Київ, вул. Отто Шмідта, 33

Тел.: 484-47-21

Тел./факс: 484-02-65

e-mail: jadko@uni.net.ua

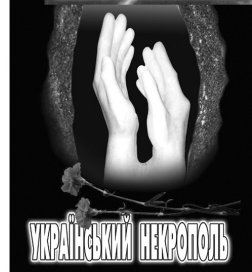
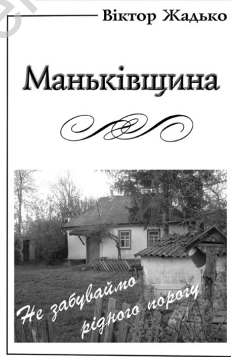
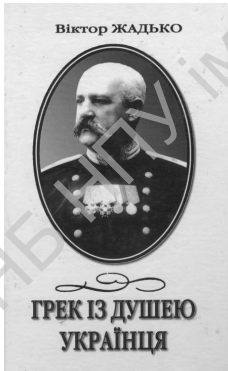
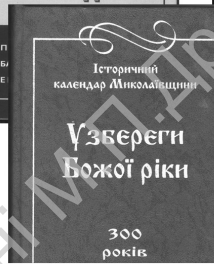
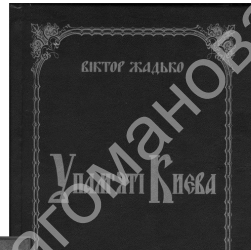
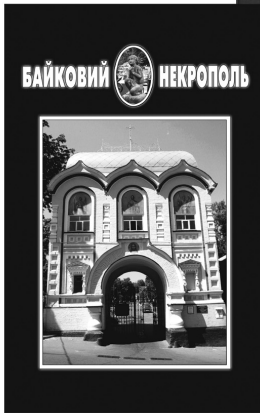
Підписано до друку 05.01.2008 року

Формат 84x108 1/32. Друк офсетний. Гарнітура AcademyC.

Замовлення №

Наклад 300 примірників.

Редакційно-видавничий Ц е н т р

Ці книжки, а також двотомник “Микола Аркас”, Ви можете придбати за адресою: вул. О. Шмідта, 33, м. Київ. 04107.

Тел.: 8 (044) 484-47-21, тел./факс: 8 (044) 484-02-65.